

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

ЗАЯЦЬ ОЛЬГА СТЕПАНІВНА

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ
ІНТЕНЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ
ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

12.00.12 «Філософія права»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. С. Заяць

Науковий консультант –
Омельчук Олег Миколайович,
доктор юридичних наук, професор

Хмельницький – 2022

АНОТАЦІЯ

Заяць О. С. Іntenціональний аналіз професійної адвокатської діяльності: філософсько-правовий дискурс. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права» (Юридичні науки). – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Хмельницький, 2022.

Уперше в українській науковій літературі на рівні докторської дисертації здійснено комплексне дослідження концептуалізації сучасних теоретичних і практичних перспектив інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності.

У дисертаційній роботі доведено, що герменевтика права реалізується у професійній адвокатській діяльності крізь призму визначення тлумачення правових норм у їх текстуальному вимірі і, отже, виходить на проблеми символу, що актуалізує значення мови як специфічного виразу текстуальності правової норми.

Обґрунтовано домінуюче місце у професійній адвокатській діяльності реконструктивної діяльності, коли реалізуються такі якості правозахисника, як пам'ять, аналітичне та синтетичне мислення, уявлення, з огляду на що в комунікативній діяльності адвоката виділяють два аспекти: (1) психологічний контакт із клієнтом та (2) психологічний контакт зі складом суду й іншими учасниками правового процесу.

Розкрито інтенціональну природу професійної адвокатської діяльності в контексті постнекласичної філософії права на основі міждисциплінарного філософсько-правового дискурсу та визначено поняття антропологічної складової професійної адвокатської діяльності, розкрито її зміст з позицій філософсько-правової науки.

Концептуалізовано поняття *homo diversum* (людина багатоманітна) як основу одного з нових підходів до філософії захисту прав людини в перехідних

умовах соціальної трансформації та введено поняття антропологічних чинників професійної моралі та професійної етики як складових інтенціонального виміру адвокатської діяльності, також розкрито їх теоретичне та практичне значення.

У дисертації визначено складові елементи міждисциплінарної компоненти філософського підходу до феноменологічного виміру професійної діяльності адвоката. Розробка онтологічного підходу щодо пізнання правотворення, яке здійснює адвокат у своїй професійній діяльності, вимагає використання знань різних наукових дисциплін, інтеграції наукової проблематики, різних наукових підходів, які обґрунтовуються знову ж таки в межах окремих галузей гуманітарного знання. У конкретному випадку міждисциплінарну компоненту складають філософія права, юридична психологія, політологія; аксіологія; соціологія. Суть саме такої міждисциплінарної компоненти філософського підходу до феноменологічного виміру професійної діяльності адвоката зводиться до можливості отримання якісно нових знань на основі використання не тільки предметності (власне контент) цих наук, а й їх методології.

Також у науковій роботі встановлено, що серед основних суспільно-політичних та правових явищ, які вплинули на формування адвокатури в сучасному її вигляді, є, безперечно, лібералізм, як запорука особистісної та професійної реалізації адвоката. Онтологічна сутність адвоката як феномена у ХХ–ХХІ ст., де панує ідеологія лібералізму, розкривається через утвердження принципів свободи особистості з властивими їй цивільними правами, юридичної рівності, поваги приватної власності (лібералізм заклав в основу своєї концепції ідеали вільного ринку і підприємництва), договірної природи держави і переконання в рівноправності політичного суперництва різних (професіональних, економічних, релігійних, політичних) асоціацій.

Обґрунтовано, що рівень розвитку громадянського суспільства залежить від рівня правової захищеності особистості, а стан законності є тим чинником, що визначає стабільність правових відносин. У сучасних умовах розширення правового нігілізму і падіння рівня правової культури суспільства зростає

значення адвокатури як інституту громадянського суспільства, що відповідає на пряму правової політики щодо вдосконалення правових основ державного й суспільного життя. Відтак стверджується, що своєрідність соціального статусу, правової свідомості та специфіка виконуваної діяльності впливають на формування в адвоката специфічного відчуття справедливості та відповідальності, яке апріорі еквівалентно впливає на його професійні особливості. Серед основних детермінант професійної діяльності адвоката, які впливають на його розуміння та відчуття справедливості й відповідальності у власній діяльності, можна виділити такі компоненти: соціальний, пошуковий, реконструктивний (конструкційний), засвідчувальний, організаційний, конструктивний, пізнавальний, комунікативний.

Із філософсько-правової позиції визначено два підходи до правового закріплення професійної етики поведінки адвоката в публічному просторі: аксіологічний і деонтологічний. Аксіологічний підхід передбачає створення (прагнення) певного поведінкового ідеалу адвоката. За такого підходу законодавець дає певні рекомендації щодо ідеальної поведінки адвоката. Деонтологічний підхід передбачає, що законодавець встановлює мінімальний перелік обов'язків та заборон, яких зобов'язаний дотримуватися адвокат у публічній сфері. Відтак дано визначення поняття «ознаки професійної адвокатської діяльності» як сукупності властивостей та факторів юридичної діяльності, які виникли в процесі її здійснення та характеризують її як певний специфічний вид професійної діяльності із захисту прав, свобод та законних інтересів людини.

Проблему довіри до адвокатської діяльності запропоновано розглядати як моральну дихотомію «довіра – відповідальність», що має велике значення в діяльності адвоката, адже: а) довіра спонукає до відповідальності, а відповідальність породжує довіру; б) відносини між адвокатом та клієнтом, які ґрунтуються на довірі, дозволяють обом сторонам спільно діяти задля досягнення справедливості виключно з використанням законних та морально виправданих методів; в) довіра слугує спонукою до самовдосконалення адвоката і як фахівця

своєї справи, і як особистості; г) довіра дає змогу клієнтові бути впевненим у тому, що наслідки дій адвоката щодо захисту його прав, свобод та законних інтересів будуть для нього сприятливими; д) довіра сприяє утвердженню позитивного іміджу адвокатури в суспільстві.

Розкрито зміст поняття «сучасні правові та морально виправдані вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності» та запропоновано таке визначення: сучасні правові та морально виправдані вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності – це сукупність правил, норм та вимог до особистості адвоката, дотримання яких впливає на підвищення рівня правової культури населення, формує позитивний імідж правосуддя та сприяє формуванню в Україні громадянського суспільства. У цьому контексті з'ясовано сучасне розуміння судового захисту як природного права людини в межах компаративного аналізу міжнародного й національного права. За результатами проведеного дослідження судовий захист сприймається як природне право людини, що гарантується державою і покликане сприяти утвердженню основних прав і свобод людини, досягненню справедливості на основі лише законних та морально виправданих методів і на міжнародному, і на національному рівні.

У дисертаційній роботі обґрунтовано доцільність підвищення рівня правової освіти населення задля побудови в Україні громадянського суспільства та правової держави через надання правової допомоги населенню, адже професійна правова допомога не тільки допомагає вирішити питання, з яким клієнт звернувся до адвоката, а й ознайомити з його правами й обов'язками в тих чи тих ситуаціях, з можливими правовими наслідками. Зрештою, у державах з високим рівнем правової освіти населення фіксують значно менше правопорушень, ніж у тих, де більшість людей не знає про свої права і свободи, можливі способи їх захисту й відновлення.

Проаналізовано доцільність розгляду лібералізму як основи для формування в Україні демократичного правосуддя. Це дало змогу: 1) уточнити філософсько-правовий зміст таких категорій, як права і свободи людини,

справедливість, свобода, рівність; 2) забезпечити здійснення правосуддя виключно з чітких неухильних моральних і правових позицій; 3) сприяти підвищенню рівня правослухняної поведінки серед населення й утвердженню правопорядку на території держави.

Удосконалено розуміння того, що індивідуальне сприйняття життя адвокатом якраз і змушує його співвідносити свої морально-етичні уявлення (про добро, справедливість, сенс життя) з особливостями політичної сфери, формувати уявлення про роль політики в досягненні ним своїх головних життєвих цілей; розуміння того, що саме розвиток таких несудових правозахисних інститутів як адвокатура, з її апріорі особливим розумінням значення та втілення в суспільному розвитку принципів справедливості і відповідальності, значно підвищує гарантії ефективності захисту прав людини, причому у правовій системі і Європейського Союзу, і України.

Відтак удосконалено методику вивчення гносеологічного виміру суті й ознак професійної адвокатської діяльності в межах інтенціонального аналізу. Зокрема, запропоновано на основі аналізу дефініції поняття «адвокатська діяльність» з'ясувати його суть та виділити ознаки професійної адвокатської діяльності. У підсумку виокремлено такі групи ознак: 1) організаційні, 2) професійні, 3) етичні. Саме ж поняття «ознаки професійної адвокатської діяльності» потрактовано як сукупність властивостей та факторів юридичної діяльності, які виникли в процесі її здійснення та характеризують її як певний специфічний вид професійної діяльності із захисту прав, свобод та законних інтересів людини.

Набула подальшого розвитку характеристика ролі адвокатури як суб'єкта правозахисної діяльності та поширення практики адвокації (advocacy), як одного з видів правового захисту.

Ключові слова: людина, громадянин, суспільство, держава, адвокат, професійна адвокатська діяльність, інтенціональна природа адвокатської діяльності, правовідносини, професійна правова допомога, правозахисна функція, судовий захист, цивільне право, філософсько-правова парадигма.

SUMMARY

Zayats O. S. Intentional analysis of professional advocacy: philosophical and legal discourse. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Legal Sciences, specialty 12.00.12 "Philosophy of Law" (Legal Sciences). – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytskyi, 2022.

For the first time in the Ukrainian scientific literature, a comprehensive study of the conceptualization of modern theoretical and practical perspectives of the intentional analysis of professional advocacy activity was carried out at the level of a doctoral dissertation.

The dissertation proved that the hermeneutics of law is implemented in professional advocacy through the prism of determining the interpretation of legal norms in their textual dimension and, therefore, addresses the problems of the symbol that actualizes the meaning of language as a specific expression of the textuality of a legal norm.

The dominant place in the professional advocacy activity of reconstructive activities is substantiated, when such qualities of a human rights defender as memory, analytical and synthetic thinking, imagination are realized, given that two aspects are distinguished in the communicative activity of a lawyer: (1) psychological contact with the client and (2)) psychological contact with the court and other participants in the legal process.

The intentional nature of professional advocacy activity in the context of post-classical philosophy of law is revealed on the basis of interdisciplinary philosophical and legal discourse and the concept of anthropological component of professional advocacy activity is defined, its content is revealed from the standpoint of philosophical and legal science.

The concept of homo diversum (man is multifaceted) is conceptualized as the basis of one of the new approaches to the philosophy of human rights protection in the transitional conditions of social transformation, and the concept of

anthropological factors of professional morals and professional ethics as components of the intentional dimension of advocacy is introduced, and their theoretical and practical significance is also revealed.

The dissertation defines the constituent elements of the interdisciplinary component of the philosophical approach to the phenomenological dimension of the lawyer's professional activity. The development of an ontological approach to the knowledge of law-making, which a lawyer carries out in his professional activity, requires the use of knowledge of various scientific disciplines, the integration of scientific issues, various scientific approaches, which are justified again within the limits of individual fields of humanitarian knowledge. In this particular case, the interdisciplinary component consists of philosophy of law, legal psychology, political science; axiology; sociology. The essence of this interdisciplinary component of the philosophical approach to the phenomenological dimension of a lawyer's professional activity comes down to the possibility of obtaining qualitatively new knowledge based on the use not only of the objectivity (actually the content) of these sciences, but also of their methodology.

The scientific work also established that among the main socio-political and legal phenomena that influenced the formation of the legal profession in its current form, there is undoubtedly liberalism, as a guarantee of personal and professional realization of a lawyer. The ontological essence of a lawyer as a phenomenon in the 20th–21st centuries, where the ideology of liberalism prevails, is revealed through the affirmation of the principles of individual freedom with its inherent civil rights, legal equality, respect for private property (liberalism laid the ideals of the free market and entrepreneurship as the basis of its concept), contractual of the nature of the state and belief in the equality of political rivalry of various (professional, economic, religious, political) associations.

It is substantiated that the level of development of civil society depends on the level of legal protection of the individual, and the state of legality is the factor that determines the stability of legal relations. In modern conditions of the expansion of legal nihilism and the decline in the level of legal culture of society, the importance

of advocacy as an institution of civil society, which corresponds to the direction of legal policy regarding the improvement of the legal foundations of state and public life, is increasing. Therefore, it is claimed that the peculiarity of social status, legal consciousness and the specifics of the performed activity affect the formation of a lawyer's specific sense of justice and responsibility, which a priori has an equivalent effect on his professional characteristics. Among the main determinants of a lawyer's professional activity, which affect his understanding and sense of justice and responsibility in his own activity, the following components can be distinguished: social, searching, reconstructive (constructive), certifying, organizational, constructive, cognitive, communicative.

From a philosophical and legal standpoint, two approaches to the legal consolidation of the professional ethics of a lawyer's behavior in the public space are defined: axiological and deontological. The axiological approach involves the creation (aspiration) of a certain behavioral ideal of a lawyer. Under this approach, the legislator gives certain recommendations on the ideal behavior of a lawyer. The deontological approach assumes that the legislator establishes a minimum list of duties and prohibitions that a lawyer must observe in the public sphere. Thus, the definition of the concept of "characteristics of professional advocacy activity" is given as a set of properties and factors of legal activity that arose in the process of its implementation and characterize it as a certain specific type of professional activity for the protection of human rights, freedoms and legitimate interests.

It is proposed to consider the problem of trust in the lawyer's activity as a moral dichotomy "trust - responsibility", which is of great importance in the activity of a lawyer, because: a) trust leads to responsibility, and responsibility generates trust; b) the relationship between the lawyer and the client, which is based on trust, allows both parties to act jointly to achieve justice exclusively using legal and morally justifiable methods; c) trust serves as an incentive for the lawyer's self-improvement both as a specialist in his field and as an individual; d) trust allows the client to be sure that the consequences of the lawyer's actions regarding the protection

of his rights, freedoms and legal interests will be favorable for him; e) trust contributes to the establishment of a positive image of the legal profession in society.

The meaning of the concept "modern legal and morally justified requirements for professional advocacy as a social activity" is revealed and the following definition is proposed: modern legal and morally justified requirements for professional advocacy as a social activity are a set of rules, norms and requirements for the personality of a lawyer, observance of which affects the improvement of the level of legal culture of the population, forms a positive image of justice and contributes to the formation of civil society in Ukraine. In this context, the modern understanding of judicial protection as a natural human right within the framework of a comparative analysis of international and national law is clarified. According to the results of the research, judicial protection is perceived as a natural human right, which is guaranteed by the state and is intended to contribute to the establishment of basic human rights and freedoms, the achievement of justice based on only legal and morally justified methods at both the international and national levels.

The dissertation substantiates the feasibility of increasing the level of legal education of the population in order to build a civil society and a rule of law in Ukraine through the provision of legal assistance to the population, because professional legal assistance not only helps to solve the issue with which the client has turned to the lawyer, but also to familiarize with his rights and obligations languages in certain situations, with possible legal consequences. After all, in states with a high level of legal education, the population registers significantly fewer offenses than in those where most people do not know about their rights and freedoms, possible ways to protect and restore them.

The expediency of considering liberalism as a basis for the formation of democratic justice in Ukraine is analyzed. This made it possible to: 1) clarify the philosophical and legal meaning of such categories as human rights and freedoms, justice, freedom, equality; 2) to ensure the administration of justice exclusively from clear, steadfast moral and legal positions; 3) contribute to increasing the level of law-

abiding behavior among the population and establishing law and order on the territory of the state.

The understanding of the fact that the individual perception of life by a lawyer forces him to correlate his moral and ethical ideas (about goodness, justice, the meaning of life) with the peculiarities of the political sphere, to form an idea about the role of politics in achieving his main life goals has been improved; understanding that it is the development of such non-judicial human rights institutions as the legal profession, with its a priori special understanding of the importance and implementation of the principles of justice and responsibility in social development, that significantly increases the guarantees of the effectiveness of the protection of human rights, and in the legal system of both the European Union and Ukraine.

Therefore, the method of studying the epistemological dimension of the essence and signs of professional advocacy within the scope of intentional analysis has been improved. In particular, based on the analysis of the definition of the concept of "advocate activity", it is proposed to find out its essence and highlight the signs of professional advocacy activity. As a result, the following groups of features were distinguished: 1) organizational, 2) professional, 3) ethical. The very concept of "characteristics of professional advocacy" is interpreted as a set of properties and factors of legal activity that arose in the process of its implementation and characterize it as a certain specific type of professional activity for the protection of human rights, freedoms and legitimate interests.

The characterization of the role of the advocate as a subject of human rights activity and the spread of advocacy as one of the types of legal protection has gained further development.

Key words: person, citizen, society, state, lawyer, professional advocacy, intentional nature of advocacy, legal relations, professional legal assistance, human rights function, judicial protection, civil law, philosophical and legal paradigm.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Заяць О. С. Іntenціональні детермінанти професійної адвокатської діяльності: монографія. Львів: Панорама, 2022. 517 с.

*Статті в наукових фахових виданнях України
та наукових періодичних виданнях інших держав:*

2. Кельман М., Кельман Л., Заяць О. Наукознавчі підходи у дослідженні проблематики правозастосовної діяльності у сучасній правовій державі. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2018. № 4 (24). С. 151–161. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2592444>

3. Заяць О. С. Антропологічна константа професійної адвокатської діяльності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1 (26), т. 2. С. 3–7.

4. Заяць О. С. Гідність, свобода, права людини як категорії європейського права. *Держава та регіони. Сер.: Право*. 2019. № 4(66). С. 207–212. <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-4-34>

5. Заяць О. С. Забезпечення права на апеляційний та касаційний перегляд судових рішень у цивільних справах у контексті права на справедливий суд. *Приватне та публічне право*. 2019. № 2. С. 41–44. <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.2.7>

6. Заяць О., Скриньковський Р. Проблемні аспекти участі експерта у цивільному судочинстві України. *Траєкторія науки*. 2019. Т. 5, № 9. С. 3001–3011. <http://dx.doi.org/10.22178/pos.50-3>

7. Антонюк С., Заяць О., Скриньковський Р., Макухіна І. Проблеми отримання адвокатом правової інформації про зміст норм іноземного права під час представництва інтересів клієнта у цивільному судочинстві України. *Траєкторія науки*. 2019. Т. 5, № 10. С. 5001–5010. <http://dx.doi.org/10.22178/pos.51-5>

8. Заяць О. С., Коновалдова Н. Т. Особливості відповідальності адвоката за прояв неповаги до суду. *Інтернаука. Сер.: Юридичні науки*. 2020. № 4. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2020-4-5848>

9. Заяць О. С. Про можливість використання феноменологічного підходу у філософсько-правовому аналізі професійної адвокатської діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право.* 2020. Вип. 62. С. 354–358.

10. Заяць О. С. Концептуалізація інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності в контексті філософсько-правового дискурсу. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2020. № 6, vol. 2. С. 196–200.

11. Заяць О. С. Соціально-правові вимоги до професійного визначення адвокатури як суспільної діяльності. *Вісник Запорізького національного університету. Сер.: Юридичні науки.* 2020. № 4, т. 2. С. 226–232. <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-33>

12. Заяць О. С. Обґрунтування основоположних принципів адвоката – справедливості та відповідальності. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2021. Вип. 2 (37). С. 9–14. [https://doi.org/10.32837/руув.v1i1\(22\).865](https://doi.org/10.32837/руув.v1i1(22).865)

13. Заяць О. С. Ціннісні детермінанти професійної адвокатської діяльності. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2021. Вип. 2. С. 93–97. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.2.16>

14. Заяць О. С. Феномен професійної адвокатської діяльності: сучасний дискурс гуманізму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2021. № 52. С. 4–7.

15. Заяць О. С. Взаємовплив професійної поведінки адвоката та правослухняної поведінки громадянина. *Juris Europensis Scientia.* 2021. № 5. С. 41–45.

16. Заяць О. С. Гносеологічна інтерпретація правової допомоги як соціального феномену. *Часопис цивілістики.* 2021. № 43. С. 83–88.

17. Заяць О. С. Імплементация констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 10. С. 107–110. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/27.pdf

18. Заяць О. С. Права як аксіологічна константа адвокатської діяльності. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 6. С. 3–7.

19. Заяць О. С. Гуманістичні передумови професійної адвокатської діяльності. *Право та державне управління*. 2021. № 4. С. 18–24.

20. Заяць О. С. Іntenціональний аналіз світоглядних ознак професійної адвокатської діяльності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 18. Право*. 2021. № 36. С. 32–37.

21. Заяць О. С. Аксіологічно-правовий вимір верховенства права в професійній адвокатській діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2022. Вип. 70. С. 28–33.
<https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.4>

Статті у виданнях, що індексуються

в наукометричних базах даних Web of science та Scopus:

22. Maikut K., Andrusiv U., Yurkevych Y., Dutko A., & Zaiats O. Protection of the right to property in the case law of the European court of human rights. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 28. P. 497–507.
<https://doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.54>

23. Skrynkovsky R., Kataiev A., Zaiats O., Andrushchenko H., Popova N. Competitiveness of the company on the market: Analytical method of assessment and the phenomenon of the impact of corruption in Ukraine. *Journal of Optimization in Industrial Engineering*. 2021. Vol. 14, Iss. 1. P. 79–86.
<https://doi.org/10.22094/JOIE.2020.677836>

24. Nastasiak I., Baik O., Zaiats O., Mykhalitska N., & Vereskliia M. Financial and legal aspects of economic security of the state. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2021. Vol. 4, Iss. 39. P. 482–493.
<https://doi.org/10.18371/.v4i39.241419>

25. Blikhar M., Vinichuk M., Komarnytska I., Zaiats O., & Kashchuk M. Counteraction to financial crimes in the system of fight against legalization (laundering) of criminally obtained funds. *Financial and Credit Activity Problems of*

Theory and Practice. 2022. Vol. 1, Iss. 42. P. 73–83.
<https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.42.2022.3704>

26. Blikhar V., Zaiats O., Pavliuk N., Kalka N. Psychological and legal aspects of verification and detection of lies during polygraph examination. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience.* 2022. Vol. 13, Iss. 1. P. 276–291. <https://doi.org/10.18662/brain/13.1/284>

27. Blikhar M., Zharovska I., Shandra B., Zaiats O. Legal relations in the field of human reproductive activity. *Reproductive Endocrinology.* 2022. No. 63-64. P. 97–104. <https://doi.org/10.18370/2309-4117.2022.63.97-104>

Матеріали наукових та науково-практичних конференцій:

28. Заяць О. С. Порівняльно-правовий аналіз учасників цивільного процесу Республіки Польща та України. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 груд. 2018 р.).* Харків, 2018. С. 92–95.

29. Заяць О. С. Відкритість правоохоронної системи України – важливий аспект в діяльності органів правопорядку. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 5 берез. 2019 р.).* Тернопіль, 2019. Вип. 10. С. 25–27.

30. Заяць О. С. Взаємозв'язок між юридичною освітою та юридичною професією: європейський контекст. *Organization of educational process for legal education applicants, innovative teaching methods in higher education institutions of Ukraine and EU: Scientific and pedagogic internship proceedings (Frankfurt an der Oder, Federal Republic of Germany, October 28 – December 6, 2019).* European University Viadrina Frankfurt (Oder), 2019. P. 68–71.

31. Заяць О., Скриньковський Р., Антонюк С. Підвищення кваліфікації адвокатів України в світлі реалізації принципів організації та діяльності адвокатури. *Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante: collection de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des matériaux de la*

conférence scientifique et pratique internationale (Bruxelles, Belgique, 29 novembre, 2019). Bruxelles, Belgique: Plateforme scientifique européenne. Certified by Euro Science Certification Group (SCC–2000). Vol. 6. P. 121–125. <https://doi.org/10.36074/29.11.2019.v6.06>

32. Заяць О. С. До питання про забезпечення права на справедливий суд. *Сучасні проблеми розвитку державності та напрями їх вирішення через призму правотворчої діяльності*: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17–18 трав. 2019 р.). Харків, 2019. С. 80–81.

33. Заяць О. С., Коновалова Н. Т., Петрончак Ю. О. Доступ журналістів до судових засідань з розгляду цивільних справ. *Суспільні, соціально-економічні та політико-правові детермінанти сталого розвитку України*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 січ. 2020 р.). Львів, 2020. Т. 2. С. 3–6.

34. Заяць О. С. Характеристика інституту правового статусу людини та громадянина в європейському праві. *Сучасний рух науки*: тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Дніпро, 1–2 квіт. 2021 р.). Дніпро, 2021. Т. 1. С. 475–477.

35. Заяць О. С. Особливості правового статусу адвоката у цивільному процесі. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 груд. 2021 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 349–351.

36. Заяць О. С. Соціально-правова характеристика адвокатури. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 14–15 січня 2022 р.). Дніпро: Правовий світ, 2022. С. 24–28.

37. Заяць О. С. Європейські стандарти демократичного суспільства: гідність, свобода та права людини. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 28–29 січня 2022 р.). Запоріжжя: Істина, 2022. С. 24–27.

38. Заяць О. С. Феноменологія професійної адвокатської діяльності. *Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин*:

матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 4–5 лютого 2022 р.). Харків: Асоціація аспірантів-юристів, 2022. С. 37–39.

39. Заяць О. С. Іntenціональність професійної адвокатської діяльності. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 11–12 лютого 2022 р.). Одеса: Причорноморська фундація права, 2022. С. 32–35.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	20
ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ	41
1.1. Характеристика основних підходів та принципів професійної адвокатської діяльності як основи філософсько-правового розуміння системи правозахисту	41
1.1.1. Основні принципи професійної адвокатської діяльності як засади її інституціоналізації	58
1.2. Філософсько-правова парадигма як методологія професійної адвокатської діяльності	65
1.2.1. Феноменологічна філософсько-правова парадигма – методологічне обґрунтування інтенціональності професійної адвокатської діяльності	65
1.2.2. Комунікативна теорія права як елемент сучасної філософсько- правової парадигми	78
1.2.3. Герменевтика права як методологія професійної адвокатської діяльності: філософське осмислення дискурсу та правової інтерпретації	88
Висновки до розділу 1	93
РОЗДІЛ 2. АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	96
2.1. Міждисциплінарність філософсько-правового дискурсу в дослідженні інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності	96
2.2. Антропологічна константа професійної адвокатської діяльності як об’єктивна необхідність українського громадянського суспільства	116
2.3. Суспільне значення антропологічних концептів правозахисної діяльності як різновиду юридичної діяльності	136
2.4. Антропологічні чинники професійної моралі та професійної етики як складових інтенціонального виміру адвокатської діяльності	156
Висновки до розділу 2	178
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИХ І ГНОСЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПТІВ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	181
3.1. Цілісна структура концептуального каркасу феноменології професійної адвокатської діяльності	181

3.2. Гносеологічний вимір суті та ознак професійної адвокатської діяльності (в межах інтенціонального аналізу)	201
3.3. Вплив професійної поведінки адвоката на правослухняну поведінку в суспільстві (проблема довіри до адвокатської діяльності)	218
3.4. Світоглядні концепти правової допомоги як соціального феномену.....	235
3.5. Гносеологічні передумови професійної адвокатської діяльності як мотиваційні складові співвідношення права та моралі у правомірній поведінці адвоката	253
Висновки до розділу 3	268
РОЗДІЛ 4. АКСІОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЕТИЧНИХ ПІДСТАВ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	271
4.1. Аксиологічний вимір професійної адвокатської діяльності	271
4.2. Справедливість і відповідальність як аксіологічні принципи професійної адвокатської діяльності	292
4.3. Гуманістичні підстави феномену професійної адвокатської діяльності.	314
4.4. Верховенство права як аксіологічно-правовий атрибут професійної адвокатської діяльності	334
Висновки до розділу 4	353
РОЗДІЛ 5. ПРАКСЕОЛОГІЧНІ КОНСТАНТИ ФЕНОМЕНУ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	356
5.1. Імплементация констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні на основі ліберальної аксіології і принципів правової держави	356
5.2. Сучасне розуміння судового захисту як природнього права людини в межах компаративного аналізу міжнародного та національного права	375
5.3. Вплив інтенціонального на усвідомлення адвокатом правосуддя як досягнення справедливої мети виключно законними і морально виправданими методами	391
5.4. Сучасні правові та морально виправдані вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності	407
5.5. Суспільна відповідальність адвоката як відображення впливу інтенціональної складової професійної адвокатської діяльності на політичні процеси та правову культуру громадянського суспільства	426
Висновки до розділу 5	442
ВИСНОВКИ	445
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	458
ДОДАТКИ	528

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПК України	– Арбітражний процесуальний кодекс України
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
КПК України	– Кримінальний процесуальний кодекс України
ст.	– стаття
гл.	– глава
ЦПК України	– Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У своїй професійній діяльності адвокати зазвичай ухвалюють чимало рішень, безпосередньо пов'язаних з юридичною практикою. Найважчі з них вимагають розсудливості й умінь професійного судження. Тому для професійної адвокатської діяльності важливою є саме філософія права, що за своєю онтологічною суттю спроможна імплементувати теорію застосування принципів прийняття складних рішень у практичну професійну діяльність. Водночас для адвоката важливо унормувати особисте приватне життя зі своїми професійними обов'язками, оскільки чимало проблем виникає саме через неспроможність вирішити дилему балансу між професійною діяльністю і власними потребами. Тож вагоме значення має вибір і юридичної фірми, в якій адвокат підвищуватиме свою професійну діяльність, і загалом сфери юридичної практики.

Характерною рисою актуальності досліджуваної наукової проблеми є й те, що професійна діяльність адвоката вимагає від нього визнання рівня власної участі й усвідомлення тих проблем, які потрібно розв'язати в контексті професії загалом, а не лише як адвокату. Тож у межах адвокатського фаху його представники вирішують дві проблеми: перша полягає у професійній участі (час, присвячений адвокатом діяльності *pro bono*, та зміст цього зобов'язання), друга – у самій професійній структурі (ставлення адвоката до своєї професії, до того, як найфаховіше надати юридичні послуги). Врешті, такі виміри професійної адвокатської діяльності сукупно впливають на співвідношення адвокатом у своєму кар'єрному рості структурних компонентів: вибір тієї чи іншої сфери практики впливає на морально-етичний контент питань, які доведеться вирішувати; особисті цінності, зокрема сімейні, безпосередньо впливатимуть на спосіб розв'язання проблем, пов'язаних, скажімо, з негативним ставленням до сім'ї чи інших традиційних цінностей, які сформовані як основоположні критерії поведінки адвоката.

Чимало проблемних питань можна вирішити в межах Правил адвокатської етики, та все-таки більшість із цих питань не регулюється

Правилами взагалі. І тут варто вказати на наявність в адвоката схильності до структурного мислення щодо усвідомлення суті проблеми, щоб найоптимальніше її розв'язати. Водночас під поняттям структурного мислення щодо суті проблеми розуміємо в принципі відносну свободу ухвалення рішення, вибору моделі поведінки (правової) тощо. Навіть більше, поняття структурного мислення щодо суті проблеми за своєю природою є двоскладовим: перше – широке його розуміння, що полягає в необмеженні жодними чинними стандартами (наприклад, вибір адвокатом юридичної практики й обсягу її здійснення на безоплатній основі); друге – у вузькому значенні обмежується конкретними стандартами чи стандартом (скажімо, конфлікт інтересів).

Сьогодні для характеристики професійної адвокатської діяльності вживають здебільшого такі категорії, як конфіденційність, конфлікт інтересів, врешті – відносини «адвокат – клієнт». Ми ж трактуємо професійну адвокатську діяльність якраз у межах філософсько-правового дискурсу, що зосереджений на здатності адвоката до прийняття саме дискреційних рішень у своїй адвокатській практиці. І тут є низка варіантів: філософський, що традиційно обумовлений детермінантами професіоналізму – зорієнтований на клієнта (адвокат зобов'язаний сприяти клієнтові, але за умови, що це не порушує жодних морально-етичних принципів, верховенства права тощо); практичний, що обумовлений детермінантами непідзвітної діяльності – зорієнтований на адвоката, адже він не несе жодної моральної відповідальності за дії, які здійснює від імені свого клієнта, але суто в межах своєї професійної діяльності. А втім, позиція адвоката за будь-яких обставин має ґрунтуватися на двох засадах (на нейтралітеті та відданості своїй професії).

Обґрунтовуючи актуальність обраної тематики в дисертаційній роботі, зауважимо, що схиляємося до акцентування на важливості імплементації власне детермінант інституційної філософії у норми професійної адвокатської діяльності. На нашу думку, філософсько-правовий контент професійної адвокатської діяльності ґрунтується виключно на відданості верховенству

права, з огляду на це схилиємося до виокремлення стрижневих аксіологічних констант, що формують основу інтенціональної характеристики професійної адвокатської діяльності. Це, зокрема: аксіологія професійної досконалості; аксіологія професійної чесності; аксіологія сміливості відмови, якщо дії суперечать верховенству права; аксіологія професійної відповідальності в корпоративних відносинах, що стосуються надання юридичних послуг. Отже, філософсько-правовий дискурс професійної адвокатської діяльності виражає беззаперечний вплив особистих цінностей та інтересів адвоката на його юридичну практику.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на працях відомих фахівців з філософії і філософії права, серед яких: М. Альчук, О. Балинська, О. Бандура, В. Бігун, В. Бліхар, М. Братасюк, В. Вовк, Т. Гарасимів, І. Гоян, О. Грищук, В. Грищук, Н. Гураленко, О. Данильян, В. Дудченко, А. Карась, М. Костицький, С. Максимов, В. Налуцишин, О. Омельчук, В. Палагута, С. Рабінович, О. Рувін, В. Савенко, Ю. Цуркан-Сайфуліна, С. Сливка, А. Токарська, М. Требін, М. Цимбалюк, І. Шутак, Н. Хамітов та ін. Їхній науковий доробок становить теоретичний скелет вивчення наукової проблеми в дисертаційній роботі та розробки авторського підходу до її розв'язання. Окремі положення дисертаційної роботи сформульовано під впливом наукових праць філософів: Аристотеля, Т. Аквінського, М. Бубера, Ю. Габермаса, М. Гартмана, І. Канта, Дж. Локка, Дж. Ролза, М. Мамардашвілі, Платона, П. Рікера, Г. Ріккєрта, М. Фуко, Х. Харта та інших, що мали важливе значення для формулювання авторських висновків.

Окрім того, на результати дослідження значний вплив мали й ідеї фахівців із загальної держави і права: С. Гусарева, К. Жебровської, Р. Калюжного, М. Кельмана, М. Козюбри, І. Онищука, П. Рабіновича, В. Святоцької, А. Стародубцева, А. Стебелєва, О. Тихомирова, Ю. Шемшученка та ін. Також проаналізовано й наукові доробки українських та зарубіжних учених, які розкривали різні онтологічні, гносеологічні, антропологічні, аксіологічні, антропологічні й праксеологічні континууми

професійної адвокатської діяльності. Зокрема, це роботи Ж. Алексеевої, М. Бейкса, Т. Варфоломеевої, Р. Демчишака, Д. Германа, Г. Рибалко, Дж. Стемпела, Б. Фланагана, І. Р. Ханікайнен, В. Хесуса, Ф. Хорака та ін.

Зважаючи і на полівимірність професійної адвокатської діяльності загалом, і на її філософсько-правовий вимір зокрема, формуванню авторської позиції і вирішенню поставлених завдань сприяли також праці фахівців з інших галузей права та гуманітарних наук: М. Аракеляна, Т. Бабчинської, Н. Бакаянної, М. Баліцької, А. Бірюкової, Т. Вільчика, Т. Демчини, Б. Гамалюка, В. Заборовського, Ю. Загуменної, К. Клименка, О. Костенка, Б. Кофмана, О. Лемака, Ю. Лісової, А. Монаєнка, І. Озерського, І. Семенюка, А. Стародубцева, Є. Харитонова, Є. Хижняка та ін.

Спираючись на важливість результатів попередніх наукових розробок, віддаємо належне всім ученим, хто досліджував адвокатську діяльність, однак варто зауважити, що досі немає комплексного аналізу задекларованої в темі дисертаційної роботи наукової проблеми. Трансформаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві зокрема та на рівні міжнародної спільноти загалом, актуалізують саме філософсько-правову константу дослідження інституціональності професійної адвокатської діяльності. Саме це й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертаційного дослідження затверджено у вченій раді Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 5 від 26 вересня 2022 р.). Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017–2023 рр. (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою частиною наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові

засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 рр. (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017–2026 рр. (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає в інтенціональному аналізі професійної адвокатської діяльності в межах філософсько-правового дискурсу на основі онтологічних, гносеологічних, аксіологічних, антропологічних і праксеологічних детермінант.

Реалізація окресленої мети зумовила необхідність вирішення таких завдань:

– проаналізувати основні підходи до вивчення феномену професійної адвокатської діяльності, що сформувалися в рамках дослідження її філософсько-правового виміру;

– визначити зміст основних принципів професійної адвокатської діяльності для аналізу її інституційної природи;

– систематизувати основні підходи до визначення відправної позиції щодо осмислення елементів професійної адвокатської діяльності, що стосуються інтерперсональних її аспектів і впливають на рівень усвідомлення адвокатом своєї юридично-правової діяльності;

– обґрунтувати особливості парадигмальних основ сучасної науки загалом і філософії права зокрема, у контексті визначення їхнього впливу на осмислення основних засад правової практики, виявлення загальних принципів та умов функціонування правових інститутів, враховуючи й адвокатуру;

– проаналізувати сутнісні характеристики феноменологічного філософського вчення як теорії та методології пізнання права, зважаючи на те, що феноменологія права – це альтернатива соціологічному і природно-правовому підходам у розумінні права, водночас у її межах здійснюється в певному сенсі синтез цих двох способів дослідження права;

– дослідити особливості застосування герменевтичного методу у праві щодо реалізації професійної адвокатської діяльності, розглянувши прояви

герменевтичного філософсько-правового підходу в межах активного використання правового дискурсу та інтерпретації правових текстів;

– з'ясувати можливості філософсько-правового дискурсу в дослідженні інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності задля розширення знання про досліджуваний феномен з позицій міждисциплінарності;

– довести доцільність залучення у філософсько-правовий дискурс поняття міждисциплінарності, спрогнозувати наслідки його використання для отримання інтегративного, більш якісного і глибокого знання про професійну адвокатську діяльність з огляду на мету дисертаційного дослідження;

– репрезентувати зв'язок професійної адвокатської діяльності зі становленням основ громадянської свідомості в межах застосування для цього поняття «антропологічна константа» у смисловому та історичному вимірах, запропонувавши авторське визначення антропологічної константи професійної адвокатської діяльності;

– висвітлити роль та суспільне значення антропологічних концептів захисту прав людини у творенні нових підходів до реалізації та захисту прав людини під кутом зору еволюції суспільно-правових відносин і людини зокрема;

– на основі інтенціональних актів свідомості дослідити та імплементувати феномен професійної адвокатської діяльності в конституювання правової реальності як життєвого світу людини;

– виокремити антропологічні чинники професійної моралі та професійної етики в інтенціональному вимірі професійної адвокатської діяльності;

– визначити особливості процесу захисту прав і свобод людини як онтологічної суті правозахисної діяльності професійного адвоката, його спроможності до утвердження ідей рівності та соціальної справедливості;

– обґрунтувати доцільність підвищення рівня правової освіти населення задля побудови в Україні громадянського суспільства та правової держави через надання правової допомоги населенню;

- встановити чинники, у межах яких адвокат через свою професійну діяльність може впливати на правослухняну поведінку в суспільстві;
- довести необхідність використання аксіологічного підходу для розкриття значення принципу верховенства права як аксіологічно-правового атрибуту професійної адвокатської діяльності;
- визначити особливості застосування гуманістичного підходу для аксіологічної оцінки професійної діяльності адвоката, його спроможності до розкриття і загальнолюдських, і особистісних цінностей у процесі реалізації власної професійної діяльності;
- з'ясувати сучасне розуміння судового захисту як природного права людини в межах компаративного аналізу міжнародного та національного права;
- розкрити основні ціннісно-світоглядні пріоритети та орієнтири, які домінують у професійній діяльності адвоката;
- вказати на значення та вплив таких аксіологічних принципів як справедливість та відповідальність на професійну адвокатську діяльність;
- проаналізувати суспільну відповідальність адвоката як відображення впливу інтенціональної складової професійної адвокатської діяльності на політичні процеси та правову культуру громадянського суспільства.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини у сфері реалізації професійної адвокатської діяльності.

Предмет дослідження – інтенціональний аналіз професійної адвокатської діяльності в межах філософсько-правового дискурсу.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети і завдань, наукового результату та формулювання висновків і рекомендацій, проведення комплексного дослідження використано низку загальнонаукових і спеціальних методів. Діалектичний метод був використаний для вивчення філософсько-правового континууму професійної адвокатської діяльності у взаємозв'язку зі сучасними державо- та правотворчими процесами, що уможливило висвітлення сучасного стану задекларованого предмета дослідження в його інтенціональному вимірі. Використовуючи методи абстрагування й

узагальнення, логіко-семантичний і дедуктивний методи, охарактеризовано онтологічну структуру понятійного апарату таких конструкцій: «фахівець», «юридичний консультант», «адвокат», «професійна діяльність», «інституалізація адвокатської діяльності», «антропологічна константа професійної адвокатської діяльності», «феноменологія професійної адвокатської діяльності», «професійна адвокатська діяльність», «суспільна відповідальність адвоката» та ін. (*підрозділи 1.1, 2.2, 3.1, 5.5*). Використання і системно-структурного та системно-функціонального методів, і методів класифікації та групування дало змогу: структурувати професійну адвокатську діяльність у межах феноменологічної філософсько-правової парадигми (*пункт 1.2.1*); з'ясувати світоглядні концепти правової допомоги як соціального феномену (*підрозділ 3.4*); систематизувати сьогоденні проблемні питання реалізації професійної адвокатської діяльності в Україні в її інтенціональному дискурсі (*підрозділи 3.3, 5.1, 5.5*); проаналізувати аксіологічні константи професійної адвокатської діяльності, зокрема і в межах міжнародного досвіду (*підрозділи 2.4, 4.1, 5.2, 5.4*). Використовуючи метод моделювання, методологічно обґрунтовано філософсько-правову парадигму як методологію професійної адвокатської діяльності та здійснено міждисциплінарний аналіз філософсько-правового дискурсу в дослідженні інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності (*підрозділи 1.2, 2.1*). Компаративний метод дозволив порівнювати чинні нормативні документи, що регламентують реалізацію професійної адвокатської діяльності в межах вивчення і національного, і міжнародного досвіду з тематики дисертаційної роботи (*підрозділи 3.5, 5.3*). Використання герменевтичного та феноменологічного методів дало змогу з'ясувати і онтологічні засади інтенціонального виміру професійної адвокатської діяльності, і пріоритетні гносеологічні константи професійної адвокатської діяльності, і аксіологічні складові аргументації інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності, і, врешті-решт, засади реалізації професійної адвокатської діяльності в межах правовідносин (*пункт 1.2.3, підрозділи 2.3, 3.2, 4.2–4.4*).

Нормативно-правовою основою дисертаційної роботи послужили: Конституція і законодавчі акти України, чинне законодавство, конвенції і рекомендації Європейського Союзу, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти міністерств та відомств щодо регулювання професійної адвокатської діяльності, реалізації правовідносин тощо. Вищезазначені методи, у їх зв'язку із загальними логічними методами та прийомами (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія), уможливили всебічне ефективне дослідження виявленої філософсько-правової проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в українській науковій літературі комплексним дослідженням, у якому на докторському рівні концептуалізуються сучасні теоретичні та практичні перспективи інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності.

Основні результати роботи, що становлять наукову новизну і практичну значущість, полягають у такому:

вперше:

1) проаналізовано основні підходи до феномену професійної адвокатської діяльності з позиції його філософсько-правового осмислення;

2) доведено, що герменевтика права реалізується у професійній адвокатській діяльності крізь призму визначення тлумачення правових норм у їх текстуальному вимірі і, отже, виходить на проблеми символу, що актуалізує значення мови як специфічного виразу текстуальності правової норми;

3) обґрунтовано домінантне місце у професійній адвокатській діяльності реконструктивної діяльності, коли реалізуються такі якості правозахисника, як пам'ять, аналітичне та синтетичне мислення, уявлення, з огляду на що в комунікативній діяльності адвоката виділяються два аспекти: 1) психологічний контакт із клієнтом та 2) психологічний контакт зі складом суду й іншими учасниками правового процесу;

4) розкрито інтенціональну природу професійної адвокатської діяльності в контексті постнекласичної філософії права на основі міждисциплінарного філософсько-правового дискурсу;

5) визначено поняття антропологічної складової професійної адвокатської діяльності і розкрито її зміст із позицій філософсько-правової науки;

6) концептуалізовано поняття *homo diversum* (людина багатоманітна) як основи одного з нових підходів до філософії захисту прав людини в перехідних умовах соціальної трансформації;

7) введено поняття антропологічних чинників професійної моралі та професійної етики як складових інтенціонального виміру адвокатської діяльності та визначено їх теоретичне і практичне значення;

8) визначено складові елементи міждисциплінарної компоненти філософського підходу до феноменологічного виміру професійної діяльності адвоката. Розробка онтологічного підходу щодо пізнання правотворення, яке здійснює адвокат у своїй професійній діяльності, вимагає використання знань різних наукових дисциплін, інтеграції наукової проблематики, різних наукових підходів, які обґрунтовуються знову ж у межах окремих галузей гуманітарного знання. У нашому випадку міждисциплінарну компоненту складають філософія права, юридична психологія, політологія; аксіологія; соціологія. Суть саме такої міждисциплінарної компоненти філософського підходу до феноменологічного виміру професійної діяльності адвоката зводиться до можливості отримання якісно нових знань на основі використання не тільки предметності (власне контент) цих наук, а й їх методології;

9) встановлено, що серед основних суспільно-політичних та правових явищ, які вплинули на формування адвокатури в сучасному її вигляді, є лібералізм, як запорука особистісної та професійної реалізації адвоката. Онтологічна сутність адвоката як феномену у XX–XXI ст., де панує ідеологія лібералізму, розкривається через утвердження принципів свободи особистості з властивими їй цивільними правами, юридичної рівності, поваги приватної власності (лібералізм заклав в основу своєї концепції ідеали вільного ринку і підприємництва), договірної природи держави і переконання в рівноправності політичного суперництва різних (професіональних, економічних, релігійних, політичних) асоціацій;

10) обґрунтовано, що рівень розвитку громадянського суспільства залежить від рівня правової захищеності особистості, а стан законності є тим чинником, що визначає стабільність правових відносин. У сучасних умовах розширення правового нігілізму і падіння рівня правової культури суспільства зростає значення адвокатури як інституту громадянського суспільства, що відповідає напряму правової політики щодо вдосконалення правових основ державного і суспільного життя;

11) стверджується про те, що своєрідність соціального статусу, правової свідомості та специфіка виконуваної діяльності впливають на формування в адвоката специфічного відчуття справедливості та відповідальності, яке апріорі еквівалентно впливає на його професійні особливості. Серед основних детермінант професійної діяльності адвоката, які впливають на його розуміння справедливості й відповідальності у власній діяльності, можна виділити такі компоненти: соціальний, пошуковий, реконструктивний (конструкційний), засвідчувальний, організаційний, конструктивний, пізнавальний, комунікативний;

12) із філософсько-правової позиції визначено два підходи до правового закріплення професійної етики поведінки адвоката в публічному просторі: аксіологічний і деонтологічний. Аксіологічний підхід передбачає створення (прагнення) певного поведінкового ідеалу адвоката. За такого підходу законодавець висловлює певні рекомендації щодо ідеальної поведінки адвоката. Деонтологічний підхід передбачає, що законодавець встановлює мінімальний перелік тих обов'язків та заборон, яких зобов'язаний дотримуватися адвокат у публічній сфері;

13) дано визначення поняття «ознаки професійної адвокатської діяльності» як сукупності властивостей та факторів юридичної діяльності, які виникли в процесі її здійснення та характеризують її як певний специфічний вид професійної діяльності із захисту прав, свобод та законних інтересів людини;

14) проблему довіри до адвокатської діяльності запропоновано розглядати як моральну дихотомію «довіра – відповідальність», що має велике

значення в діяльності адвоката, адже: а) довіра спонукає до відповідальності, а відповідальність породжує довіру; б) відносини між адвокатом та клієнтом, які ґрунтуються на довірі, дозволяють обом сторонам спільно діяти задля досягнення справедливості виключно з використанням законних та морально виправданих методів; в) довіра слугує спонукою до самовдосконалення адвоката і як фахівця своєї справи, і як особистості; г) довіра дає змогу клієнтові бути впевненим у тому, що наслідки дій адвоката щодо захисту його прав, свобод та законних інтересів будуть для нього сприятливими; д) довіра сприяє утвердженню позитивного іміджу адвокатури в суспільстві;

15) розкрито зміст поняття «сучасні правові та морально виправдані вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності» та запропоновано таке визначення: сучасні правові та морально виправдані вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності – це сукупність правил, норм та вимог до особистості адвоката, дотримання яких впливає на підвищення рівня правової культури населення, формує позитивний імідж правосуддя та сприяє формуванню в Україні громадянського суспільства;

16) з'ясовано сучасне розуміння судового захисту як природного права людини в межах компаративного аналізу міжнародного та національного права. За результатами проведеного дослідження судовий захист сприймається як природне право людини, що гарантується державою і покликане сприяти утвердженню основних прав і свобод людини, досягненню справедливості лише на основі законних та морально виправданих методів і на міжнародному, і на національному рівні;

17) обґрунтовано доцільність підвищення рівня правової освіти населення задля побудови в Україні громадянського суспільства та правової держави через надання правової допомоги населенню, адже професійна правова допомога не тільки допомагає вирішити питання, з яким клієнт звернувся до адвоката, а й ознайомити з його правами й обов'язками в тих чи тих ситуаціях, з можливими правовими наслідками. Саме в державах з високим рівнем правової освіти

населення фіксують значно менше правопорушень, ніж у тих, де більшість людей не знає про свої права і свободи, можливі способи їх захисту й відновлення;

18) проаналізовано доцільність розгляду лібералізму як основи для формування в Україні демократичного правосуддя. Це дало змогу: 1) уточнити філософсько-правовий зміст таких категорій, як права і свободи людини, справедливість, свобода, рівність; 2) забезпечити здійснення правосуддя виключно з чітких неухильних моральних і правових позицій; 3) сприяти підвищенню рівня правослухняної поведінки серед населення та утворенню правопорядку на території держави;

удосконалено:

19) концепцію системного підходу до професійної адвокатської діяльності;

20) визначення онтологічного та гносеологічного підходів до системоутворювального начала правових явищ у контексті філософсько-правової характеристики феномену професійної адвокатської діяльності;

21) визначення основних вимірів онтологічного підходу – розуміння системи як сукупності об'єктів та потрактування системи як сукупності властивостей феномену професійної адвокатської діяльності;

22) твердження, що завдяки гносеологічному підходу формуються основні вимоги до питань системності знання (ознаки системи), а саме цілісність сформованого знання, повнота вихідних засад та виведення знань про елементи правової реальності;

23) розуміння змісту професійної адвокатської діяльності як специфічного типу відносин у межах буття права, що охоплює значну сферу соціального, опосередковану правом;

24) уявлення про співвідношення адвокатури та громадянського суспільства на основі зіставлення різних точок зору на адвокатуру та її соціальний статус;

25) поняття антропоцентризму завдяки з'ясуванню його суперечливого характеру і введенню на цій основі в контекст сучасних правових досліджень;

26) поняття добропорядної репутації адвоката, його морального обов'язку та відповідальності;

27) імплементацію філософсько-правового підходу до розуміння інституту адвокатури як феномену соціально-правової реальності в межах основних онтологічних парадигм та інших наукових концептів;

28) онтологічний підхід щодо ліберальних підстав феномену професійної адвокатської діяльності, адже незаперечною умовою співіснування людей є визнання гідності кожної окремої людини;

29) розуміння того, що адвокатура як інститут громадянського суспільства, з одного боку, забезпечує захист прав, свобод і законних інтересів особистості, використовуючи судову форму і представництво, а з іншого – має можливість істотно впливати на державну владу в публічно значущих питаннях, спираючись на професійні знання, вміння і досвід;

30) розкриття проблематики аксіологічних орієнтацій-установок і правових цінностей у діяльності адвокатів. Відтак до цінностей, які визначають сутність і зміст діяльності адвокатів, зараховано свободу, справедливість, рівність, гуманізм;

31) розуміння того, що індивідуальне сприйняття життя адвокатом якраз і змушує його співвідносити свої морально-етичні уявлення (про добро, справедливість, сенс життя) з особливостями політичної сфери, формувати уявлення про роль політики в досягненні ним своїх головних життєвих цілей; розуміння того, що саме розвиток таких несудових правозахисних інститутів як адвокатура, з її апріорі особливим розумінням значення та втілення в суспільному розвитку принципів справедливості і відповідальності, значно підвищує гарантії ефективності захисту прав людини, причому у правовій системі і Європейського Союзу, і України;

32) аксіологічний підхід щодо гуманістичних підстав феномену професійної адвокатської діяльності. Утверджуючи принцип гуманності (цінності людини в багатогранності її проявів), українські правозахисники, втілюють в собі ідею жертвності, яка разом з альтруїзмом постає запорукою

виживання і розвитку всього суспільства, необхідною презумпцією правозахисної діяльності, адвокатури як інституту громадянського суспільства;

33) розуміння тих основних засад, на які спирається адвокат у процесі реалізації у своїй професійній діяльності принципу верховенства права;

34) розуміння гносеологічних передумов професійної адвокатської діяльності як мотиваційних складових співвідношення права і моралі у правомірній поведінці адвоката. Зокрема, запропоновано розглядати право та мораль як спонукальні системи, що визначають спрямованість дій та вчинків адвоката виключно на основі законних і морально виправданих методів;

35) методика вивчення гносеологічного виміру суті й ознак професійної адвокатської діяльності в межах інтенціонального аналізу. Так, запропоновано на основі аналізу дефініції поняття «адвокатська діяльність» з'ясувати його суть та виділити ознаки професійної адвокатської діяльності. У підсумку виокремлено такі групи ознак: 1) організаційні, 2) професійні, 3) етичні. А поняття «ознаки професійної адвокатської діяльності» витлумачено як сукупність властивостей та факторів юридичної діяльності, які виникли в процесі її здійснення та характеризують її як певний специфічний вид професійної діяльності із захисту прав, свобод та законних інтересів людини;

набули подальшого розвитку:

36) дефініція поняття комунікативності у професійній адвокатській діяльності, яка виявляється передусім у сфері формування принципів внутрішнього розуміння правозахисником суті процесуальної практики, а передача інформативного ресурсу назовні від нього є різновидом його духовного впливу на інших учасників правового процесу;

37) розуміння правозахисної функції адвокатури та показано її відмінність від адвокації недержавних громадських правозахисних організацій;

38) характеристика ролі адвокатури як суб'єкта правозахисної діяльності й поширення практики адвокації (advocacy), як одного з видів правового захисту;

39) уявлення про взаємозв'язок між професійною діяльністю адвоката і правилами адвокатської етики, європейськими стандартами адвокатської професії;

40) припущення про наявність феноменологічного взаємозв'язку між світоглядно-ціннісними орієнтаціями та мотиваційними спонуканими у структурі професійної діяльності адвокатів, який розкривається в тому, що адвокати є водночас представниками правової реальності (світу повинності, належного, того, чого у звичному сенсі немає, воно існує як феномен) та соціального буття людини (світу існування);

41) положення, які дозволяють отримати цілісне уявлення про поняття, місце і роль інституту адвокатури в системі громадянського суспільства, що сприяє більш глибокому осмисленню проблем правового регулювання, правового впливу й соціальної взаємодії держави і громадянського суспільства;

42) твердження про те, що подальші кроки щодо вдосконалення інституту професійної відповідальності відчуття справедливості адвокатів мають ґрунтуватися на таких факторах: аналізі правозастосовної практики адвокатських палат суб'єктів України; рецепції досвіду інших професійних корпорацій й адвокатських корпорацій зарубіжних країн; обліку наукових доктрин;

43) розуміння того, що найвагомші ознаки гуманізму впливають із системи відносин «людина – природа», «людина – суспільство», «людина – людина»; серед рис, що характеризують відносини між людьми, які найкраще відповідають гуманістичному характеру міжособистісних стосунків та властиві професії адвоката, є співчуття, чуйність, повага, толерантність, людинолюбство, милосердя, справедливість;

44) твердження про те, що принцип верховенства права пронизує всю структуру правового регулювання суспільних відносин. Первинне значення верховенства права як принципу для адвокатури полягає в тому, що воно (верховенство права) гармонізує інші принципи, дає змогу усунути суперечності при їх застосуванні та наповнити принципи адвокатури так

званим реальним практичним змістом, тобто застосовним у повсякденній практичній діяльності кожного адвоката;

45) вчення про правові й моральні засади професійної адвокатської діяльності, які запропоновано розглядати як мотиваційні складові його правомірної поведінки, що визначають її спрямованість;

46) дослідження про суспільну відповідальність адвоката як відображення впливу інтенціональної складової професійної адвокатської діяльності на політичні процеси та правову культуру громадянського суспільства. Імплементация констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні на основі ліберальної аксіології і принципів правової держави дасть змогу: 1) уточнити філософсько-правовий зміст таких категорій, як права і свободи людини, справедливість, свобода, рівність; 2) забезпечити здійснення правосуддя виключно з чітких неухильних моральних і правових позицій; 3) сприяти підвищенню рівня правослухняної поведінки серед населення та утвердженню правопорядку на території держави.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони становлять і науково-теоретичний, і практичний інтерес, а саме – можуть бути використані у:

– науково-дослідній сфері – для подальшого подолання проблемних аспектів дослідження інтенціональності професійної адвокатської діяльності;

– сфері правотворчості – для удосконалення чинного законодавства України, зокрема того, що регламентує реалізацію професійної адвокатської діяльності;

– навчальному процесі – під час організації освітньої діяльності та викладання навчальних дисциплін теоретико-правового та філософсько-правового циклів, а також для підготовки методичних розробок, підручників, навчальних посібників з дисциплін «Філософія права», «Теорія та історія держави і права», «Соціологія права», «Політологія», «Адміністративне право», «Юридична логіка», «Професійна етика юриста» (Акти впровадженнь у

діяльність Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 04 листопада 2022 р. (Додаток Б); у наукову, дослідницьку та експертну діяльність ГО «Центр науково-правової експертизи» від 26 жовтня 2022 р. № 1 (Додаток В); довідка впровадження результатів дисертаційного дослідження у роботу Ради адвокатів Львівської області, від 03.01.2023 р. № 1 (Додаток Г)).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є дослідженням, що виконано автором самостійно. Дисертація не містить ідей або розробок, що належать співавторам, з якими здобувач опублікував статті в наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection і Scopus. У співавторстві здобувачка опублікував такі наукові праці: «Protection of the right to property in the case law of the European court of human rights», у якій здобувачка окреслив особливості здійснення захисту права власності в практиці Європейського суду з прав людини; «Competitiveness of the company on the market: Analytical method of assessment and the phenomenon of the impact of corruption in Ukraine», в якій здобувачка обґрунтувала теоретичні положення щодо розробки інструментарію аналітичного оцінювання конкурентоспроможності підприємства з урахуванням впливу корупційної складової; «Financial and legal aspects of economic security of the state», в якій здобувачка виявила сутності нових загроз економіко-фінансовій безпеці держави в сучасних умовах господарювання; «Counteraction to financial crimes in the system of fight against legalization (laundering) of criminally obtained funds», в якій здобувачка визначила сутність фінансових злочинів і легалізації (відмивання) коштів, одержаних злочинним шляхом; «Psychological and legal aspects of verification and detection of lies during polygraph examination», у якій здобувачка дослідила особливості перевірки та виявлення брехні та визначення їх ознак у процесі перевірки на поліграфі; «Legal relations in the field of human reproductive activity», в якій здобувачка проаналізувала правовідносин у сфері репродуктивної діяльності людини шляхом дослідження міжнародного та

національного правового регулювання змін правових стандартів, зумовлених коронавірусною кризою.

Усі наукові положення, що винесено на захист, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Окрім цього, основні її положення висвітлено в доповідях і повідомленнях на таких науково-практичних заходах: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі» (м. Харків, 14–15 грудня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, 5 березня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Scientific and pedagogic internship proceedings (Frankfurt an der Oder, Federal Republic of Germany, October 28 – December 6, 2019); Міжнародній науково-практичній конференції «Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante: collection de papiers scientifiques “ΛΟΓΟΣ” avec des matériaux de la conférence scientifique et pratique internationale» (Bruxelles, Belgique, 29 novembre, 2019); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми розвитку державності та напрями їх вирішення через призму правотворчої діяльності» (м. Харків, 17–18 травня 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільні, соціально-економічні та політико-правові детермінанти сталого розвитку України» (м. Львів, 29 січня 2020 р.); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний рух науки» (м. Дніпро, 1–2 квітня 2021 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні» (м. Львів, 10 грудня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього» (м. Дніпро, 14–15 січня 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми

реформування системи законодавства України» (м. Запоріжжя, 28–29 січня 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин» (м. Харків, 4–5 лютого 2022 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Одеса, Україна, 11–12 лютого 2022 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації опубліковано в одноосібній монографії і 38 публікаціях, з них 26 наукових статей, 13 з яких – у журналах і збірниках, що входять до переліку фахових наукових видань України; 7 статей – у періодичних іноземних виданнях (Республік Молдови, Польщі та Чехії, Російської Федерації, Словацької Республіки); 6 статей – у виданнях, що індексуються в наукометричних базах даних Web of science та Scopus, а також у 12 тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура роботи та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, що містять двадцять чотири підрозділи, висновків, списку використаних джерел (705 найменувань) та 4 додатки. Повний обсяг дисертації становить 540 сторінок, з них 440 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ

1.1. Характеристика основних підходів та принципів професійної адвокатської діяльності як основи філософсько-правового розуміння системи правозахисту

Розглядаючи особливості феномену професійної адвокатської діяльності, варто звернути увагу на наявність багатоманітних підходів до її здійснення, відзначаючи адвокатуру як складний суспільний інститут, особливості розвитку якого за тих чи тих конкретно-історичних умов мають бути однозначно враховані. На нашу думку, здійснити це можливо лише на основі використання підходів, сформованих науковим співтовариством у межах тривалого періоду функціонування адвокатури як елемента правової системи. Аналіз підходів до професійної адвокатської діяльності дає змогу виявити особливий філософсько-правовий вимір функціонального стану правозахисної практики, яка характеризується різноманітними за формою і ступенем свого виявлення ознаками, що спрямовані на узагальнювальне осмислення суб'єктами правових процесів.

По-перше, потрібно відзначити цивілізаційний підхід до розглядуваного нами правового феномену, що дає змогу дослідити стан та розвиток суспільства, формування його інститутів з комплексних позицій, коли руйнується одноманітна картина світу, одномірність та однолінійність його розвитку, роз'яснюється своєрідність і неповторність як життєвого укладу, так і ментальних основ функціонування різноманітних спільнот, що прагнуть зберегти свою ідентичність.

Ці висновки можна тлумачити як аргументовані й логічно вмотивовані, виходячи із твердження про те, що «право – це відкрита система і складник суспільства як макросистеми і органічної частини культури певного соціуму, який не може не розглядатися у сув'язі з іншими його компонентами. Отже, право – це соціокультурний феномен, зумовлений у кожному окремому соціумі / цивілізації специфічними історичними, економічними, політичними, безпосередньо культурними й іншими чинниками» [327, с. 32].

Водночас такий підхід до суспільно-правових явищ, одним з яких і є інститут адвокатури, дозволяє нам визначити ті загальнолюдські надбання, які формуються протягом тривалого історичного періоду, створюючи умови для активної взаємодії цивілізацій, їх діалогу, а також допомагають досягнути не лише інші системи буття та способи організації людських спільнот, але й забезпечити загальну повагу до них. З огляду на це можна погодитися з думкою вітчизняного правознавця Є. О. Харитонова, який вважає, що з «погляду цивілізаційного право не тільки і навіть не стільки належить до елементів соціально-політичного устрою, як передусім є (має бути) складовою частиною духовного світу людини та її світогляду, виступає результатом прояву ментальності та елементом суспільної свідомості» [405, с. 10].

Помітна роль цивілізаційного підходу в дослідженні інституту адвокатури та професійної адвокатської діяльності визначається й тим, що історично кожна цивілізаційна система вибудовує власну своєрідну систему захисту прав і свобод людини. Саме це дає нам змогу простежити становлення, розвиток та безпосереднє функціонування аналізованого нами правового феномену під впливом змін у правових системах минулого й сьогодення в контексті порівняння історичних умов розвитку різноманітних спільнот та цивілізацій, виявити і унікальні особливості адвокатської діяльності у тих чи тих правових системах, і універсальні правові принципи функціонування інституту адвокатури.

Зазначимо, що в історії людської цивілізації непоодинокими є факти заборони адвокатської діяльності, і навпаки, адвокатура часто ставала квітучим

інститутом, а іноді використовувалась як зброя для здійснення політичної влади [327, с. 32].

По-друге, ціннісний (аксіологічний) підхід до дослідження професійної адвокатської діяльності сприяє реалізації філософсько-правового дискурсу щодо реальної ролі права в житті різних за формою та характером спільнот, визначаючи рівень реалізації прав людини в рамках правових систем.

Вітчизняний правознавець А. Кучук вважає, що «відхід від догматизму у дослідженні правових явищ, висвітлення права як соціокультурного явища визначає необхідність використання аксіологічного підходу у його взаємодії з принципом правового поліцентризму» [232, с. 119].

Чітке визначення ціннісних орієнтацій під час здійснення адвокатської практики дає змогу розібратись у багатоманітності формування правових висновків, враховуючи конкретну ситуацію з наданням захисником своїх послуг клієнтові.

Для прикладу, дослідниця актуальних проблем сучасного стану адвокатури та адвокатської діяльності О. В. Забзалюк цілком справедливо вважає, що «оскільки інститут адвокатури є інститутом громадянського суспільства, що надає ефективну правову допомогу громадянам у захисті прав і свобод людини і громадянина, то аксіологічний підхід дає можливість при дослідженні організації адвокатської діяльності встановити особливе ціннісне значення адвокатської професії, простежити зміну правових традицій і цінностей на шляху становлення та розвитку інституту адвокатури» [133, с. 392].

Цей висновок доповнюється розумінням значення аксіологічної методології у справі вироблення засад становлення професійної адвокатської діяльності на рівні регулятивних її аспектів, оскільки дослідниця звертає увагу і на морально-етичні фактори, які здатні посилити інституційну природу адвокатської діяльності та чітко визначену правову спрямованість останньої. О. В. Забзалюк при цьому зазначає, що «аксіологічний підхід допомагає визначити сутність моральних засад діяльності інституту адвокатури, які є

соціальним регулятором, виступають чинником консолідації суспільства, розвитку правосвідомості й активних дій щодо реалізації принципів свободи, рівності і справедливості» [133, с. 392].

Тут доречно навести й позицію вітчизняного правознавця М. Аракеляна: «Правова аксіологія, у рамках якої формується аксіологічний підхід, є одним із напрямків аксіології та являє собою теорію про цінності, загальнозначущі принципи, що визначають людську діяльність і відображають сутнісні сторони соціального життя, їхній якісний зміст» [10, с. 6].

По-третє, розгляд інституційного підходу в контексті його застосування до дослідження інституту адвокатури передусім характеризується особливостями, якими юриспруденція наділяє поняття «інститут». Для правознавства поняття інституту є типовим і тісно пов'язане з нормативністю. Інституційний підхід дає змогу досліджувати внутрішню структуру і систему взаємозв'язків інституту адвокатури особливо щодо складу адвокатської професії, самоврядування та розвитку, як суспільно-правової освіти, які не є універсальними.

Інституалізація у праві розглядається як процес формування правових інститутів. Важливим цей процес є і стосовно організації інститутів адвокатури. Основою інституціонального підходу до професійної адвокатської діяльності з формального погляду виступає інституціональна побудова сучасної системи права, в рамках якої важливе місце займають правові інститути. Варто зазначити, що поруч із формальним підходом до процесів інституціоналізації у праві варті уваги твердження про незалежність правових інститутів від їх формального визнання законодавцем, коли вони формуються та розвиваються паралельно з нормативними правовими актами. У правовій практиці там, де переважає імперативний метод регламентації суспільних відносин, правові інститути поставлені в залежність від відповідного нормативно-правового акта. Це особливо простежується у всіх процесуальних галузях права, у рамках саме яких здійснюється професійна адвокатська діяльність.

По-четверте, важливе місце в дослідженні особливостей професійної адвокатської діяльності як правового феномену в його інституційному вимірі у різних правових системах відводиться без сумніву антропологічному підходу, який дозволяє крізь призму універсальності та багатоманіття людської екзистенції розкрити таку складову інституту адвокатури, як її потрібність та необхідність. Антропологічний підхід пов'язаний із вивченням людини, її культури, буття та визнанням того факту, що феномен права глибинно пов'язаний з людиною, її суттю, а правозахисник є таким же обов'язковим елементом правосуддя, як обвинувач і сам суд.

Доцільно, зрештою, розглядати важливі проблеми здійснення адвокатської діяльності, застосовуючи антропологічний підхід, вводячи у науковий дискурс поняття антропологічної константи. «У понятті “антропологічна константа” конкретизується моральний стандарт професійної діяльності адвоката на основі визнання цінності людського життя і права кожної людини на захист; у цьому понятті відображається базована на совісті й добродієчності добропорядна поведінка адвоката з метою виконання свого професійного і морального обов'язку відповідно до вимог Закону “Про адвокатуру і адвокатську діяльність” та Правил адвокатської етики» [150, с. 6]. Врешті-решт потрібно вказати на єдність морально-етичних та правових аспектів у впровадженому понятті, підкреслюючи взаємозв'язки антропологічних та аксіологічних аспектів функціонування адвокатури і здійснення професійної адвокатської діяльності, вважаючи, що антропологічна константа «фіксує незмінну, постійну присутність людини як фундаментальної цінності права і професійної діяльності адвоката» [150, с. 4], а «щодо адвоката, ціннісна наповненість антропологічної константи свідчить про рівень особистісної культури, його мислення та поведінку» [150, с. 5]. Хоча, звісно, термін «антропологічна константа» потребує ширшого обґрунтування, оскільки не варто обмежуватися увагою до морально-етичних засад адвокатської діяльності в тісному поєднанні із ціннісними орієнтаціями особи адвоката. Для прикладу, можна розглянути і світоглядні аспекти, що, безумовно, впливають

на результативність надання адвокатом належної правової допомоги клієнтам, визначають присутність людського (антропологічного) фактору крізь призму морально-етичних та правових переконань, почуттів тощо, здатних реально впливати на адвокатську діяльність.

По-п'яте, застосування герменевтичного підходу до дослідження феномену адвокатури за допомогою вивчення юридично-правових текстів дає змогу дослідити сутнісні характеристики самого інституту адвокатури в тому чи іншому соціумі у визначений проміжок часу, а також простежити зв'язок часових проміжків у сталості, змінності та різноманітності принципів адвокатської діяльності, організації адвокатського стану, юридичного запозичення, а також ствердити зближення правових систем.

Відомо, що методика тлумачення права, яка становить основу герменевтичного підходу до вивчення правової реальності, можна розглядати як надійний засіб, що здатен допомогти правозастосувачу, зокрема й адвокату, у розв'язанні будь-яких правових проблем. «Визнання професіоналізму юриста залежить від герменевтичного тлумачення, уміння вибрати і реалізувати з множинності змістів норми права той, що закладав законодавець. Правова герменевтика вивчає проблему множинності змістів, коли символ розуміють як структуру значення, тобто коли один зміст (первинний, буквальний) означає одночасно й інший зміст (непрямий, вторинний), що досягається через перший», – формулює свою думку з приводу значення герменевтичного підходу до правових явищ вітчизняна дослідниця І. П. Косцова [223, с. 156].

Як стверджує вітчизняний науковець В. В. Лелеко, «герменевтичний підхід до правових явищ передбачає розкриття їх смислів, які не виражені експліцитно, та рух від розуміння частин до прогнозування змісту цілого і навпаки – від розуміння цілого до усвідомлення змісту частин» [236, с. 142]. «Я називаю герменевтикою будь-яку дисципліну, яка починається з інтерпретації, а слову інтерпретація я надаю його справжнього смислу: виявлення затаєного смислу в смислі очевидному», – стверджував класик сучасної філософської герменевтики Поль Рікер [643, р. 408]. У такий спосіб

він відзначав роль застосування феноменологічної редукції, методологічного прийому зведення даних до вихідних начал, до їх первісності. «Смисл редукції полягає в тому, що індивід (феноменологічне “Я”) не мусить цілком довіряти чуттєвому і позитивно-науковому знанню. Він має відмежуватися від цього знання і осмислювати речі у їхній первісності (“світ науки”). Важливо при цьому, що феноменологи успадковують, транслюють і відтворюють філософську і правову (платоно-гегелівську) традицію, сучасне феноменолого-ейдетичне право є аналогом платоно-гегелівської ідеї права. Саме воно постає перед знанням чи то передумовою розуміння для юриста» [124, с. 11–16].

Варто зазначити, що професійна адвокатська діяльність передбачає наявність як міжособистісної комунікації суб'єктів правовідносин, так і застосування методів тлумачення права, адже адвокат повинен розуміти про що йдеться у правових текстах, викладати їх особисте розуміння, будучи максимально об'єктивним у своїх діях та висловлюваннях. «Людина розуміє висловлювання іншого з погляду того, що вже знає, до того ж з кожного висловлювання отримує щось нове. Юристи передусім повинні розуміти, про що йдеться в правових текстах, – стверджує І. П. Косцова. – Текст ніколи не може бути повністю зрозумілим. Хто хоче правильно зрозуміти, завжди має знати, що хоче сказати автор тексту. Він повинен вносити своє розуміння значення тексту, залишаючись водночас на твердому ґрунті об'єктивності. Не існує жодного необґрунтованого процесу розуміння. Це результат циркуляції всіх процесів мислення та висловлювання судження, як це описується в теоретичних мовних екскурсах» [223, с. 154].

Вітчизняні правознавці С. Д. Гусарєв та О. Д. Тихомиров справедливо вважають, що загальновизнаною відмітною рисою кваліфікованої практичної діяльності юриста є його спроможність за допомогою особливих правил і прийомів повно, точно і швидко тлумачити нормативні та інші правові акти й договори, тобто пізнати, виявити, достовірно встановити зміст й обсяг правових правил, сформульованих у правових приписах. Інакше кажучи, юридичне професійне тлумачення (інтерпретація) правових актів і договорів – це

діяльність юриста щодо встановлення змісту нормативних й індивідуальних приписів, яка спрямована на забезпечення їх практичної реалізації і складається зі з'ясування змісту правових правил для себе й роз'яснення їх для інших суб'єктів [108]. Таке твердження, на нашу думку, особливо стосується адвокатської діяльності, адже у правовому процесі за таких умов її мета полягає не лише в усвідомленні сенсу правових норм, коли виникає потреба переведення цього сенсу на мову конкретних висловлювань, спрямованих на розуміння конкретних практичних ситуацій.

Герменевтика права реалізується у професійній адвокатській діяльності як елементі правової реальності крізь призму визначення тлумачення правових норм у їх текстуальному вимірі і в такий спосіб напряду виходить на проблеми символу, що актуалізує значення мови як специфічного виразу текстуальності правової норми. Із цього приводу варто звернути увагу на позицію вітчизняних правознавців І. Д. Шутака та І. І. Онищука, які до символізму на рівні тексту й мови у правозастосовній діяльності зараховують «розуміння тексту закону, тому що правова ідея, реалізована в процесі правотворчості у формі того чи іншого закону, фіксується за допомогою тексту, у вигляді тексту закону доводиться до застосовувача права, який повинен дешифрувати знаковий ряд (текст); розуміння промови адвоката, судді та інших учасників процесу в суді, де промова виступає носієм правової інформації (наведення аргументів, тлумачення доказів опонента тощо). У судовому процесі, наприклад, спостерігається конфлікт різноманітних інтерпретацій того самого положення закону, оцінки тих самих доказів, кваліфікацій тієї самої події, тобто відбувається вкладання множини змістів у той самий зміст» [422, с. 433].

По-шосте, важливе значення для досягнення специфіки професійної адвокатської діяльності відіграє осмислення комунікативного підходу до цього феномену. Цей напрям аналітичної діяльності дослідників проблем розвитку адвокатури виявляє особливі характеристики розглядуваного нами напряду правової практики. Передусім такий хід дій дає змогу з'ясувати місце психоемоційних факторів у професійній діяльності адвокатів, розкрити суть тих

важливих процесів, які напряду пов'язані із внутрішнім світом сучасного правозахисника, виявити його інтенціональні здібності, спрямовані на максимальне досягнення результату на шляху до визначеної мети, використовуючи свій вольовий потенціал.

Водночас особливу увагу в комунікативному підході до професійної адвокатської діяльності потрібно звертати на т. зв. комунікативний потенціал правозахисника, який у вітчизняному правознавстві трактують як «спроможність людини усвідомлювати наявність конкретних комунікативних задач, враховувати умови та цілі спілкування різних людей, свідомо використовувати свої комунікативні уміння та якості в інтересах захисту законних прав і інтересів клієнта та держави» [30, с. 55].

Отже, можна переконливо стверджувати, що комунікативна практика адвоката концентрується навколо тези про актуалізацію світоглядних аспектів юридично-правової діяльності, в реалізації яких стан інтерперсональних якостей правозахисника відіграє важливу роль.

Зазначимо, що професійна діяльність адвоката значною мірою зумовлена специфікою його соціально-психологічної ролі, а взаємодія адвокатів з іншими учасниками процесу судочинства характеризується комунікативним, організаційним та реконструктивним аспектами, серед яких домінує перший, оскільки важливе значення для правозахисників має питання розвитку їхніх комунікативних навиків, вивчення основ психології спілкування, оволодіння знаннями психологічного впливу на суб'єкти правових процесів, які прямо чи опосередковано беруть участь у них.

Досліджуючи питання комунікативного підходу до професійної адвокатської діяльності, варто відзначити, що сама комунікація як явище трактується як спосіб встановлення міжособистісної єдності, важливим чинником якої виступає наявність відповідних форм духовного єднання на основі порозуміння. Саме тому можна підтримати тезу, висловлену дослідниками комунікативних аспектів у праві, що «головною умовою комунікаційного процесу є розуміння та свідомо орієнтовані дії» [243, с. 7].

Тож комунікативність у професійній адвокатській діяльності виявляється передусім у сфері формування принципів внутрішнього розуміння правозахисником суті процесуальної практики, а передача інформативного ресурсу назовні від нього є різновидом його духовного впливу на інших учасників правового процесу.

Для професійної адвокатської діяльності комунікація розкривається через вербальні форми та реалізується крізь призму міжособистісного спілкування, на яке, з одного боку, впливають юридично-правові норми і правила, що мають імперативний характер, а з іншого – соціальні регулятори, морально-етичні правила й настанови, які діють опосередковано. З огляду на це в рамках міжособистісного спілкування увага акцентується на його емоційному характері. Дослідники проблем психологічних факторів комунікаційних процесів схильні вважати, що, «вступаючи в міжособистісне спілкування, люди орієнтуються на свої внутрішні цілі й цінності. Відношення до партнера формується в процесі безпосереднього контакту, на основі поведінки, яку він демонструє. Міжособистісне спілкування надає своїм партнерам значну свободу у виборі “режиму” спілкування, у прийнятті рішення про його тривалість» [357, с. 82–83].

Варто звернути увагу й на те, що вітчизняні дослідники професійної адвокатської діяльності включають у її комунікативний аспект комунікативно-психологічний контакт адвоката з підзахисним або з клієнтом під час першої зустрічі і на всіх інших стадіях досудового розслідування справи й судових процесів, зі складом суду та іншими учасниками судового процесу у всіх судових інстанціях, принцип збереження адвокатської таємниці, оскільки адвокат має вміти не тільки яскраво говорити, але й не розголошувати інформацію, яка є адвокатською таємницею [347, с. 15].

Професійний обов'язок адвоката полягає в наданні громадянам та організаціям правової допомоги, а також у здійсненні захисту прав та інтересів свого клієнта. Саме тому у професійній адвокатській діяльності домінантне місце займає реконструктивна діяльність, коли реалізуються такі якості

правозахисника, як пам'ять, аналітичне та синтетичне мислення, уявлення. З огляду на це в комунікативній діяльності адвоката виділяють два аспекти: 1) психологічний контакт із клієнтом та б) психологічний контакт зі складом суду й іншими учасниками правового процесу.

Комунікативна діяльність адвоката передбачає певну психологічну взаємодію. У кримінально-процесуальній діяльності адвоката особливістю спілкування з іншими суб'єктами правового процесу стає примусовий характер процесуальних дій, через що ускладнюється налагодження контактів між суб'єктами правового процесу. Водночас треба зазначити, що між адвокатом та підзахисним встановлюється контакт, якісно відмінний, оскільки оснований на діловій взаємодії.

Встановлення такого контакту вимагає від адвоката значних психологічних зусиль, що спрямовуються на те, щоб: викликати в підзахисного зацікавленість у справі, пробудити бажання спілкуватись; показати йому вагомість чи слабкість доказів, зазначивши абсурдність деяких міркувань і висновків; сформувати в підзахисного певний емоційний стан (наприклад, бажання активно брати участь в захисті власної долі) і зняти психічну напругу.

Відомо, що успіх у роботі адвоката багато в чому залежить саме від його вміння спілкуватись зі суб'єктами правових процесів, встановлювати психологічний контакт, вишукувати законні та реальні можливості для надання правозахисної допомоги, що потребує встановлення певного психологічного впливу на особу. Це становить зміст комунікативного компонента правозахисної діяльності, адже комунікативність дає змогу глибше проаналізувати психологічні принципи здійснення правопорушення.

Комунікативність дає можливість адвокату знайти правильний підхід до людей, встановити особисті й ділові стосунки зі суб'єктами правових процесів. Значною мірою успіх комунікативної діяльності залежить від сумісності осіб, яку варто розуміти як процес взаємного узгодження й адаптації функціональних, комунікативних та особистісних якостей осіб, що спілкуються. У комунікативній діяльності адвоката це психологічне явище

відіграє вагому роль, адже від питання сумісності залежить вибір захисника в судовому процесі, відмова від нього, психологічний підхід адвоката до підзахисного та встановлення з ним психологічного контакту.

Водночас сумісність як ознака комунікативної діяльності особи, зокрема й адвоката, соціально детермінована, вона можлива тільки за наявності соціальних зв'язків та впливу зовнішніх соціальних факторів, адже «сумісна діяльність як єдина, цілісна система виникає, перш за все, у результаті встановлення різних видів соціальних зв'язків між індивідами та реалізації через них суспільних відносин. Суспільні відносини реалізуються у сумісній діяльності, головним чином у процесах об'єднання, функціонального розподілу та узгодження діяльності індивідів, які у свою чергу стають можливими завдяки їхній взаємодії один з одним» [357, с. 101].

Комунікативний підхід до професійної адвокатської діяльності актуалізує формування міжособистісних стосунків у рамках взаємодії особи й суспільства саме тому, що сама комунікація трактується як соціально обумовлений процес передачі та сприйняття інформації різними каналами за допомогою різних комунікативних засобів. Сучасна теорія комунікації побудована на пріоритетності саме соціальної взаємодії людей при передачі інформації людині від людини за допомогою мови та інших знакових систем.

Якщо говорити про значення мови й інших знакових систем в організації адвокатської діяльності, то не можна не помітити, що в цьому випадку актуалізується й дотичний до цієї проблематики інформаційний підхід до розглядуваного нами феномену правової реальності.

По-сьоме, у сучасних умовах інформаційний підхід до здійснення професійної адвокатської діяльності визначається значним поширенням у суспільстві різноманітних інформаційних та цифрових технологій, які істотно посилюють ефективність праці в різних галузях людської діяльності. До найпоширеніших технологій, що застосовуються в професійній адвокатській діяльності, варто зарахувати довідково-правові системи, інформаційно-телекомунікаційну систему, єдині та державні реєстри, мережу Інтернет,

технічні пристрої та програми. Використання цих технологій дає змогу правозахисникові здійснювати пошук та аналітичну роботу, що виражається в у сформованому ним інформаційному продукті як певній відокремленій інформації, представленій у конкретній організаційній формі та вигляді, незалежно від змісту, часу та місця створення, з приводу якої виникають або можуть виникнути правові відносини. «Інформаційною діяльністю адвоката є створення інформаційного продукту, надання інформаційних послуг та робіт, спрямованих на здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту із використанням засобів інформаційного забезпечення», – вважають вітчизняні дослідники цієї проблематики К. Клименко та О. Костенко [197, с. 6].

Інформаційний підхід до феномену адвокатської діяльності виявляє низку важливих аспектів, які реально впливають на ефективність правозахисної роботи. Складові інформаційної діяльності адвоката, а саме інформаційне забезпечення, інформаційна безпека, захист адвокатської інформації, передбачають наявність в адвокатів не просто професійних юридично-правових знань, але й інформованості в конкретній справі і загальної ерудиції, наявність методологічних знань, що охоплюють знання логічного й евристичного характеру [196, с. 48].

Вагоме місце серед цього займає проблема інформаційної безпеки, сутнісні аспекти якої тісно пов'язані з питанням функціонування адвокатської таємниці як важливого принципу правозахисної діяльності адвоката. «Багатовекторність наукових поглядів на онтологічне, гносеологічне, логічне, юридичне, смислове та практичне наповнення визначення інформаційної безпеки свідчить про його важливість у всіх сферах діяльності людини, – зазначають вітчизняні дослідники проблем інформаційної діяльності адвокатів К. Клименко і В. Костенко. – Фактично в інформаційному законодавстві інформаційна безпека є елементом суспільних відносин, спрямованим на захист життєво важливих інтересів індивідуума, суспільства, держави, а також на

випередження, обмеження, локалізацію, усунення, профілактику та запобігання загрозам цим інтересам правовими методами» [196, с. 48].

По-восьме, відзначаючи значну роль системного підходу до питання здійснення професійної адвокатської діяльності, маємо вказати на певні проблеми на шляху широкої його імплементації у правозахисну практику. У рамках теоретичних підходів до правових феноменів треба зазначити, що до таких проблем належить суперечність самого визначення поняття «система», яке розробляється в різних його смислах – онтологічному, гносеологічному та методологічному. Причому потрібно зазначити, що в самому гносеологічному смислі поняття системи може визначатись у різних аспектах гносеології, а методологічний смисл представляє дві групи визначення поняття «система»: перша – ґрунтується на практичному використанні системної методології й тяжіє до вироблення загальнонаукового поняття, а друга – на філософському осмисленні поняття «система».

Онтологічний підхід до розуміння суті поняття «система» при характеристиці правових феноменів можливий у двох вимірах його визначення, коли маємо справу з а) розумінням системи як сукупності об'єктів або б) система трактується як сукупність властивостей предмета чи явища. Відповідно до першого із цих вимірів система являє собою сукупність цілісних і водночас розчленованих фрагментів матеріального світу, причому йдеться про первинну розчленованість цілого, що складається з просторово розчленованих цілісностей (елементів), які перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодії між собою. У такому разі можемо говорити про системний характер функціонування адвокатури як елемента правової реальності, що виявляє особливості класифікаційного виміру адвокатури й адвокатської діяльності, коли маємо справу з наявністю різних напрямів діяльності та інституційного їх підкріплення. Відповідно до іншого виміру онтологічного підходу до адвокатської діяльності система розглядається як цілісність, що визначена певною організуючою спільністю. Головним недоліком цього онтологічного

підходу до розуміння поняття системи є його ототожнення з об'єктом або просто з фрагментом навколишньої дійсності.

Гносеологічний підхід до питань системоутворювального начала правових явищ, зокрема й професійної адвокатської діяльності, містить два напрями, перший з яких органічно пов'язаний із трактуванням самого поняття системності наукового знання, а другий – із розробкою суміжних до поняття «система» понять «закономірність» та «закон». Завдяки такому підходу виробляються основні вимоги до питань системності знання (ознаки системи), а саме цілісність сформованого знання, повнота вихідних засад та виведення знань. Зазначимо, що ідеального визначення поняття «система» такий підхід дати також не в змозі, оскільки знання загалом, як і сама навколишня дійсність не співвідносні з поняттям «система», тому що тлумачення їх у вигляді системи стало би способом прикінцевого трактування нескінченних об'єктів навколишньої реальності.

Застосування системного підходу до аналізу професійної адвокатської діяльності сприяє долученню до онтологічних та гносеологічних її закономірностей також і соціально-економічних, політичних, морально-етичних та інших, які визначають рівень розвитку й функціонування адвокатури. Тож системний підхід дає змогу дослідити проблеми розвитку розглядуваного нами правового феномену як цілісного організму, специфічної системи. Належність інституту адвокатури до органічних систем спричинена наявністю в ньому особливого типу зв'язків між її складовими (адвокат – клієнт, адвокат – суд, адвокат – адвокат, адвокат – співтовариство, адвокат – держава тощо). Варто зазначити, що будь-якій системі властива модифікація її елементів, котрі адаптуються відповідно до вирішення конкретних загальносистемних завдань. Тож застосування системного підходу уможливило розглядати інститут адвокатури як цілісну сукупність різноманітних елементів, здатних ефективно взаємодіяти між собою й навколишнім середовищем. У контексті вищенаведеного, на нашу думку, доречно підтримати позицію дослідниці діяльності адвокатури Н. М. Бакаянної, що «застосування

системного аналізу як методу дослідження в теорії адвокатури дає змогу проаналізувати структуру адвокатури як правового інституту, визначити існуючі зв'язки в адвокатурі, дослідити відносини, що виникають у сфері адвокатського самоврядування, його організаційні форми, форми здійснення адвокатської діяльності тощо» [22, с. 6].

У рамках визначення ролі системного підходу до аналізу професійної адвокатської діяльності важливе місце відводиться взаємовідносинам адвокатури і держави, адже залежно від типу держави, форми державного правління формуються умови для функціонування правозахисних інституцій, до яких і належить адвокатура. Так, в одних випадках тоталітарні державні утворення можуть значно звужувати функції адвокатської діяльності, відверто ставлячи на службу собі інститути адвокатури, в інших – за умови існування демократичної системи державного правління – пріоритетність людини, визнання цінності її життя, питання правозахисту стають особливо актуальними і розвиваються.

До слова, питання взаємодії держави та адвокатури досліджує С. С. Бандурка. В одній зі своїх праць він актуалізує значення системної організації правової реальності на основі саме взаємодії правових інституцій, до яких і належить адвокатура, та держави. Автор схильний вважати, що в історичному вимірі «інститут правозахисту, який нині сприймається як адвокатура, не діяв ізольовано. Він був складовою суспільної системи, діяв за законами і в порядку, встановленому державою, функціонував у системі судочинства чи в іншій сфері, пов'язаний із застосуванням системи правових норм» [32, с. 8].

По-друге, С. С. Бандурка перелічує ті інститути, що задіяні в розглядуваній системі «адвокатура – держава», визначаючи місце в ній адвокатури, та підкреслює роль системного підходу для розуміння особливостей адвокатської діяльності як елемента права. «Адвокатура завжди діяла системно як у внутрішніх, так і в зовнішніх зв'язках. Застосування системного методу дослідження взаємодії держави і адвокатури дасть

можливість охарактеризувати всю сукупність елементів системи, в якій складаються відносини держави і адвокатури. У системі взаємодії держави і адвокатури задіяні різні соціальні організації, зокрема суд, прокуратура, поліція, органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, об'єднання громадян і окремі громадяни. Кожні взаємовідносини держави і адвокатури є своєрідною системою (підсистемою) конкретних прав і обов'язків, функцій, діяльності, структури. Системний метод забезпечить комплексне дослідження взаємодії держави і адвокатури в системі захисту прав і свобод людини і тих елементів (підсистем), які в тій чи іншій мірі мають стосунок до захисту прав і свобод людини», – зазначає він [32, с. 8].

По-дев'яте, функціональний підхід до професійної адвокатської діяльності здійснюється шляхом дослідження нормативно-правового потенціалу адвокатури в різних правових системах, сприяє узагальненню функціональних особливостей професійної діяльності адвокатів та дозволяє поглибити знання щодо спеціалізації адвокатів, особливостей надання безоплатної правової допомоги та адвокатської монополії з надання правових послуг.

Вітчизняна дослідниця проблем теорії адвокатури Н. М. Бакаянова приділяє значну увагу питанням функціональних основ адвокатури, що свідчить про актуальність та практичну корисність функціонального підходу до аналізу феномену адвокатської діяльності як елемента правової реальності. Вона чітко виявляє відмінності функціональних та організаційних основ адвокатури, вважаючи, що вони своєрідно визначають та характеризують головні цінності, інститути й норми у своїх специфічних, властивих лише кожній із них окремо вимірах. Визначаючи співвідношення цих основ, Н. М. Бакаянова виходить із первинності тих її основ, які визначають функціональні аспекти. «Первинною є функціональна складова – функції, призначення, сутність, мета та завдання адвокатури; організаційна складова має формуватися та змінюватися залежно від функціонального навантаження,

забезпечувати надання високопрофесійних правових послуг», – зазначає вона [26, с. 14].

Відзначимо, що запропонований нами вище комплекс підходів до професійної адвокатської діяльності дає змогу осмислити природу цього феномену правової реальності з позицій формування узагальнювальної її картини на основі філософсько-правового осмислення важливих проблем правозахисної діяльності правників. Це стає можливим завдяки розумінню природи адвокатської діяльності, яка специфічно поєднує в собі важливі аспекти світоглядного, політико-правового та морально-етичного спрямування. З огляду на це удосконалення адвокатської діяльності, на нашу думку, стає можливим лише в тому разі, коли будуть задіяні важливі методологічні прийоми, що можуть сприяти інтенціональному усвідомленню представниками адвокатської професії основних складових правозахисної діяльності. Осягнувши весь комплекс підходів до виконання своїх дій, адвокат зможе сформулювати напрям правозахисної діяльності, який якнайкраще сприятиме успішному виконанню своїх професійних обов'язків.

1.1.1. Основні принципи професійної адвокатської діяльності як засади її інституціоналізації

Важливим чинником здійснення аналізу феномену професійної адвокатської діяльності, на нашу думку, є визначення основних принципів адвокатської діяльності, що своєю чергою уможлиблює чіткіше простежити інституційну її природу. Цю проблему варто розглядати і в суто методологічному вимірі, коли основні її визначення, способи аргументації дають змогу краще розібратись у суті правових процесів, що пов'язані з професійною адвокатською діяльністю. Очевидним є те, що визначення природи основних принципів адвокатської діяльності сприятиме ліпшому розумінню філософсько-правового виміру правових процесів. Автори монографічного дослідження «Принципи адвокатської діяльності в Україні:

адміністративно-правовий аспект» дотримуються думки, що «правова площина повністю охоплюється низкою засад (принципів), які поширюються на всі правовідносини, інститути та явища, що виникають, розвиваються та припиняються в його межах» [142, с. 9].

Така позиція, на наше переконання, дає можливість дослідникам інституційної природи адвокатської діяльності зробити специфічні узагальнення бачення правових процесів у рамках особливого методологічного підходу до цього важливого явища правової реальності.

Прагнення здійснити аналіз основних принципів адвокатури зустрічаємо в дослідження вітчизняної правознавиці Н. М. Бакаянової, яка підкреслює саме інституційну природу розуміння таких правових принципів. «У юриспруденції, як правило, ведуть мову про принципи або ж права загалом, або ж окремої галузі права, принципи правового регулювання чи принципи певної правової діяльності. При дослідженні правових засад, що стосуються тих чи інших правових інституцій, правова наука використовує термін “принципи організації чи діяльності правової інституції”, а не “принципи правової інституції”», – зазначає вона [24, с. 299].

Не можна не помітити, що в аналізованому дослідженні Н. М. Бакаянової наявний особливий методологічний підхід до питання професійної адвокатської діяльності як важливого правового феномену. Це стосується передусім спроби вичленити з його розуміння ті аспекти, що безпосередньо виявляють інституційну природу правових явищ, зокрема ті, що розкриваються в рамках функціонування адвокатури.

Цей підхід дає змогу сформувати таку систему організації правової реальності в її адвокатському прояві, яка щонайкраще відображала б реальні потреби того суспільства, що функціонує на основі максимального пошанування прав та гідності людської особистості, які властиві демократично організованій суспільній системі.

Дослідження феномену професійної адвокатської діяльності, здійснене Н. М. Бакаяною на основі аналізу основних принципів такого роду

діяльності, становить інтерес у справі визначення методологічних засад функціонування адвокатури в українському соціумі. «Термін “принципи організації адвокатури”, на наш погляд, є цілком прийнятним для характеристики основних засад організації адвокатури. Поміж тим, наука про адвокатуру вимагає, на наш погляд, існування більш загального терміну, який охоплював би всю категорію принципів, що характеризують адвокатуру як правовий інститут, – зазначає правознавиця. – Одразу ж видно, що принципи організації та принципи діяльності адвокатури є певними виокремленими групами з більш загального поняття, їх існування є свого роду наслідком класифікації цього більш загального поняття, яке охоплює як першу, так і другу групу принципів. Саме таку загальну групу принципів, яка б характеризувала основні засади побудови, діяльності адвокатури як правової інституції, цілком обґрунтовано, на наш погляд, можна було б назвати принципами адвокатури України» [24, с. 299]. Подібну позицію відстоює у своєму дослідженні вітчизняний адвокат Н. І. Бочуляк, розглядаючи такі проблеми в контексті діяльності адвокатського самоврядування як інституційної форми професійної адвокатської діяльності [50, с. 36].

Звернемо увагу на те, що аналіз основних принципів професійної адвокатської діяльності та вияв їх специфічної природи стає можливим лише у випадку, якщо ми зрозуміємо, у яких зв'язках та відношеннях із загальними принципами права вони перебувають. Це дає нам змогу визначити, яких методологічних засад слід дотримуватись, як реалізується в цьому діалектика загального й особливого правової реальності.

Тут доречними будуть твердження авторів монографії «Принципи адвокатської діяльності в Україні: адміністративно-правовий аспект» щодо правових принципів, у яких констатується наявність єдності їхніх антропологічних (людиноцентрична спрямованість, загальноприйнятні людські цінності) та організуючих аспектів, здатних посилити інституційний аналіз правового явища, яким виступає адвокатська діяльність, як вияв функціонування правової реальності (документальне закріплення людських

цінностей, наявність зовнішніх форм вираження, що «не завжди знаходять своє відображення в нормативно-правових актах», часткове існування поза процесом документування, відносна стабільність, обов'язковість додержання та реалізації) [142, с. 9].

Така позиція посилює інституціональний аналіз феномену адвокатської діяльності та може стати важливим методологічним засобом визначення його сутності у філософсько-правовому вимірі.

Звісно, підхід до аналізу основних принципів професійної адвокатської діяльності як елемента правової реальності передбачає визначення певних їх характеристик, дослідження яких дає нам можливість пізнати сутність цього правового феномену, виявити його місце в системі формування правової системи. Із цього приводу вітчизняна правознавиця Н. М. Бакаянова зазначає, що «найбільш значимою для розуміння сутності функціональних та організаційних основ адвокатури є остання з наведених класифікацій принципів адвокатури, а саме поділ їх на загальні, функціональні (принципи діяльності адвокатури) та організаційні (принципи організації адвокатури). Слід визнати, що кожен принцип має своє місце в системі принципів адвокатури та характеризує ту чи іншу її основу, а відтак важливим є віднайдення місця цього принципу в системі принципів адвокатури» [24, с. 300].

У вітчизняній правознавчій науці питання основних принципів професійної адвокатської діяльності розглядається в рамках широкого підходу до визначення суті цього правового феномену. Передусім варто звернути увагу на позицію, яку відстоюють автори монографії «Принципи адвокатської діяльності в Україні: адміністративно-правовий аспект»: «Спробуємо дати визначення адвокатської діяльності в широкому розумінні: це – діяльність адвокатів, пов'язана із проведенням юридичних консультацій і здійсненням правового супроводження, захистом прав і свобод осіб і представництвом їх інтересів у судах та інших міжнародних і національних організаціях та установах, а також із вирішенням питань, пов'язаних з організаційними, функціональними, моральними та етичними аспектами власної професійної

діяльності. Відповідно, розглядаючи принципи адвокатської діяльності у вузькому розумінні, на нашу думку, доцільно говорити про принципи права, тоді як у широкому розумінні такий вид діяльності охоплюватиме і правові принципи» [142, с. 22].

Вищенаведене може служити відправною позицією щодо осмислення тих елементів професійної адвокатської діяльності, які стосуються інтерперсональних її аспектів та реально впливають на стан усвідомлення правозахисником своєї юридично-правової діяльності в напрямку надання правової допомоги клієнтові. Розуміння природи й місця принципів професійної адвокатської діяльності варто узгоджувати з виясненням цих аспектів. На нашу думку, у наведеній авторами названої монографії концепції принципів професійної адвокатської діяльності пріоритет віддається тим із них, які визначають особливості особистісних властивостей правозахисника, що формують специфічні підходи до здійснення своїх професійних функцій. «Можемо охарактеризувати принципи здійснення останньої як такі, що: а) мають різні форми вираження та існування – правила, ідеї, настанови, засади (принципи), положення тощо; б) містять у собі основні уявлення, ідеї й цінності, сформовані в суспільстві та втілені в правовій системі держави та характерні для національного інституту адвокатури; в) можуть мати документальне, зокрема нормативне, закріплення, переважно в джерелах права – міжнародного та національного законодавства в сфері адвокатської діяльності; г) є відносно стабільними і водночас характеризуються плинною мінливістю, обумовленою сучасними правовими суспільними реаліями у сфері реалізації правоохоронної; г) характеризуються узагальненістю – більшість із таких принципів за змістом мають абстрактні формулювання та не мають деталізації; д) мають унікального суб'єкта реалізації – адвоката; е) вони є обов'язковими для додержання та реалізації, у протилежному випадку виконання завдань адвокатської діяльності в повному обсязі стає неможливим; є) визначають основні засади та напрями адвокатської діяльності, яка полягає в наданні консультацій правового характеру, здійсненні правового

супроводження, представництві осіб, захисті їх прав, свобод та інтересів, вирішенні низки організаційних, функціональних, моральних та етичних питань, що виникають у процесі реалізації їх професійної діяльності; ж) є прямо пов'язаними з професійною діяльністю адвоката, адже остання є дуже близькою за своїм змістом до адвокатської діяльності», – зазначають автори монографії [142, с. 23].

Розуміння основних принципів професійної адвокатської діяльності неможливе без узагальнення міжнародного досвіду правозахисту, передусім в умовах становлення демократичних цивілізаційних систем, які якнайкраще забезпечують функціонування основних прав і свобод людини. У цьому ракурсі варто звернути увагу на Хартію основних принципів європейської адвокатської професії від 25.11.2006, що прийнята Радою адвокатських асоціацій та правничих товариств Європи. «У суспільстві, заснованому на повазі верховенства права, адвокат виконує особливу роль. Обов'язки адвоката не починаються і закінчуються вірним виконанням того, що йому або їй доручається робити настільки, наскільки це дозволяє закон. Адвокат повинен служити інтересам правосуддя, а також тим, чий права та свободи йому або їй довіряють відстоювати та захищати, і обов'язок адвоката полягає не тільки в тому, щоб аргументувати справу клієнта, а й бути його радником. Повага до професійних функцій адвоката є важливою умовою верховенства права та демократії у суспільстві», – зазначено у даному документі [470, р. 5].

Хартія чітко визнає, що основні принципи адвокатської діяльності є загальними для всієї європейської адвокатської спільноти, хоча й виражаються по-різному в різних правових системах. Вони становлять основу національних та міжнародних кодексів, які регулюють поведінку адвокатів. Європейські адвокати дотримуються цих принципів, які є важливими для належного здійснення правосуддя, доступу до правосуддя та права на справедливий судовий розгляд, як це вимагається Європейською конвенцією з прав людини. Хартія містить перелік десяти принципів,

загальних для всієї європейської адвокатської професії а саме: «(a) незалежність адвоката та свобода адвоката вести справу клієнта; (b) право та обов'язок адвоката зберігати конфіденційність питань клієнтів та поважати професійну таємницю; (c) уникнення конфлікту інтересів між різними клієнтами чи між клієнтом та адвокатом; (d) гідність та честь адвокатської професії, а також добročесність та добра репутація адвоката; (e) лояльність до клієнта; (f) справедливе ставлення до клієнтів стосовно плати; (g) професійна компетентність адвоката; (h) повага до професійних колег; (i) повага верховенства права та справедливого здійснення правосуддя; а також (j) саморегулювання адвокатської професії» [470, р. 5].

Повага цих принципів є основою права на правовий захист, яке є наріжним каменем усіх інших основних прав демократії. Основні принципи виражають спільну основу всіх національних та міжнародних норм, що регулюють поведінку європейських адвокатів.

У Кодексі поведінки європейських адвокатів (1988) зазначається: «У суспільстві, ґрунтованому на повазі верховенства права, адвокат виконує особливу роль. Обов'язки адвоката не починаються і закінчуються правильним виконанням того, що йому доручається робити настільки, наскільки це дозволяє закон. Адвокат повинен служити інтересам правосуддя, а також тим, чий права та свободи йому або їй довіряють відстоювати та захищати, і обов'язок адвоката полягає не тільки в тому, щоб аргументувати справу клієнта, але і бути його радником. Повага до професійних функцій адвоката є важливою умовою верховенства права та демократії в суспільстві» [470, р. 13].

Отже, проаналізовані нами підходи до професійної адвокатської діяльності, а також принципи організації її функціонування в сучасних умовах визначають основні напрями цього виду професійної діяльності в рамках розуміння його і юридично-правових, і морально-етичних аспектів. Професійна адвокатська діяльність, відповідно до цих концептуальних положень, має розглядатись як така, що здійснюється суб'єктом правозахисних процесів, для якого властиві якості й характеристики інтерперсонального виміру, а

інтенціональна природа діяльності адвоката, спрямована на процес досягнення правової реальності, не викликає жодного сумніву й аргументується наведеними науковими концептами і теоріями.

1.2. Філософсько-правова парадигма як методологія професійної адвокатської діяльності

1.2.1. Феноменологічна філософсько-правова парадигма – методологічне обґрунтування інтенціональності професійної адвокатської діяльності

Посткласична філософсько-правова парадигма в її формах відображає загальні тенденції розвитку шляхів осмислення суцього, зокрема й правової реальності. З огляду на це варто передусім звернути увагу на ті напрями філософії, які реально формують філософсько-правові підходи до правової практики, зокрема й професійної адвокатської діяльності. Це насамперед феноменологія, герменевтика та екзистенціалізм.

Феноменологія є оригінальною, продуктивною, синтезуючою різноманітні дослідницькі підходи в розумінні права методологією. Феноменологія як теорія і методологія пізнання права є частиною посткласичного правознавства, окремі елементи цього методу використовуються в рамках юридичної герменевтики, аксіології права. Варто констатувати, що феноменологія права виступає як альтернатива соціологічному і природно-правовому підходам у розумінні права, одночасно в її рамках здійснюється в певному сенсі синтез цих двох способів дослідження права. Особливістю феноменології права є її орієнтованість на дослідження, з одного боку, актуального права як соціального процесу, що відбувається в принципово «відкритому» життєвому світі, з іншого боку, потенційного права як універсальної ідеальної основи права.

Американський філософ права Дональд Херманн в одному зі своїх досліджень спробував оцінити значення феноменологічного методу у правознавстві. Передусім він чітко визначає відмінності цього методичного підходу до аналізу правових явищ від позитивістської та природно-правової концепцій. «Феноменологічний метод дозволяє уникнути аналізу, що базується на природно-правовій теорії незмінного порядку, досліджуючи іманентні властивості правових принципів і приписів у свідомості явищ, – зазначав він. – Розташовуючи ці явища у свідомості людини, феноменологічний метод прагне прояснити їх природу у свідомості, щоб визначити “їхні” сутності» [493, р. 389].

У феноменологічній філософсько-правовій парадигмі суть права зводиться до існування системи правового досвіду, що реалізується в процесі сприйняття суб'єктом конкретних правових актів. Сама ж правова реальність засновується на ціннісних вподобаннях конкретних соціальних суб'єктів, знаходиться не в системі наративів чи емпіричної реальності, а в трансцендентальній площині суб'єктної реальності, яка формує необхідні дії конкретних суб'єктів, що оснований на системі різноманітних значущостей. Принциповим тут є те, що якщо в рамках спостережень за об'єктивно існуючими предметами достатньо лише сприйняття світу за допомогою органів чуття, то для вивчення духовних явищ треба застосувати внутрішнє спостереження, самоспостереження, що полягає у сприйнятті реальності особистою психікою.

Особливістю феноменологічного методу виступає абстрагування від усього зовнішнього, неістотного для з'ясування дійсної природи речей, що здійснюється шляхом виявлення суб'єктом у своїй свідомості певних самоочевидних структур, які передують нормам права, правовим інститутам, відносинам і взагалі правовому мисленню [252, с. 54].

Разом із цим варто зазначити, що у феноменологічній філософській парадигмі наявні твердження, що фіксують її суб'єктно-об'єктні аспекти, роль свідомості в цьому випадку визначається як здатність суб'єкта до реалізації пізнання об'єктивної дійсності. Із цього приводу вітчизняна дослідниця

феноменологічного підходу до права Ю. В. Сайфуліна зазначає: «Людині надана можливість пізнавати навколишній світ за допомогою певних форм пізнання, завдяки саме їм буття відображене в свідомості стає реальністю, втіленою у певні образи – феномени, які перебувають у свідомості людини. Отже, кінцева мета пізнання будь-якого явища навколишньої дійсності – це об'єктивність, якої можна досягнути лише завдяки концентрації на процесі пізнання, а не на зовнішніх ознаках предмета» [333, с. 30].

Феноменологічний підхід до суцього характеризується намаганням відійти від суб'єктивізму (психологізму) при визначенні природи соціальних процесів (зокрема і правових) та наблизитись до об'єктивізму, що визначається трансцендентальністю й не залежить від емпіричної дійсності.

Повертаючись до значення феноменології як філософського напрямку у справі формування посткласичної філософсько-правової парадигми, слід зазначити, що феноменологічна філософська думка у праві виражається у спробах побудови таких теорій права, у рамках яких останнє не сприймалось би як соціально обумовлений феномен. Із цих позицій, джерела права варто шукати не в соціальній чи культурній площині буття, а у трансцендентному, тому що недоступне людському пізнанню знаходиться поза межами чуттєвого досвіду. Наприклад, М. П. Музика вважає, що «феноменологія права – це вид ірраціоналістичного напрямку у філософії права, що розглядає правові явища як феномени – правові істини, які пов'язані з соціальним досвідом, закріплені в правових нормах і цінностях та утворені правосвідомістю через метод феноменологічної редукції (“переживання” права)» [269, с. 136–137].

Отже, у філософсько-феноменологічному вимірі правове життя – це форма смислової змістовності права, що передує теоретичним твердженням про нього. Правове життя сформовано апріорними даними правосвідомості, що проявляються у вигляді доступних та очевидних уявлень про рамки наявного в соціумі правового порядку. Вважається, що саме таке розуміння правового життя має визначати специфіку правового об'єкта інтегративного правознавства. Якщо розглядати значення впливу феноменології права на

розвиток інтегративного правознавства, то треба наголосити, що вона розширяє межі сприйняття права, які встановлені традиційними типами праворозуміння, формує образ правової реальності в кореляції багатоманітних прикладів досвіду. І феноменологія права, і інтегративне праворозуміння пропонують шлях до багатовимірною тлумачення права, в рамках якого воно постає як реальний світ права чи правове життя. Для інтегративного праворозуміння актуальним стає феноменологічний заклик «Назад до речей!», що виражається у вимозі до виявлення й опису правового об'єкта, який постійно розвивається як основа праворозуміння. Феноменологічне трактування предмета інтегративного праворозуміння показує обмеженість реконструкцій суті права, що виходять з дисциплінарних обмежень. Воно заперечує продуктивність ідеальних моделей, які не пов'язані з реальним існуванням людей і правовим досвідом.

Феноменологію права можна визначити як теоретико-методологічний напрям філософії права, яка вивчає умови конституювання правових смислів і форми їх реалізації в рамках правової реальності. Основне завдання феноменології права полягає в адаптації феноменологічної методології до дослідження права, оскільки саме вона дає змогу враховувати складність права, інтегрувати аспекти буття права, розроблені в класичних типах праворозуміння, зосередити увагу на правовому суб'єкті і його здібностях. Серед тих нових проблем, які привносить зі собою у філософсько-правову систему феноменологічне вчення, слід назвати процес осягнення істини, який трактується в рамках «переживання» істин та загальнозначущих ідей, що існують у цілісності у вигляді безперервного потоку. Вітчизняна дослідниця становлення феноменологічної філософсько-правової парадигми права М. П. Музика, аналізуючи погляди засновника феноменологічної філософії Е. Гуссерля, зазначає: «Головний метод вивчення структури переживань особливого типу – інтуїція, «розсуд» сутності, істини, ідеї. Крім того, акцентуючи увагу на сфері сенсу, Е. Гуссерль заперечує наявність тотожності між реальністю і існуванням, визнає рівну силу доказовості як за фактами, так і

за суб'єктивними підставами знання: сприйняттям, фантазією, спогадом, естетичним почуттям» [269, с. 139].

Феноменологічна філософія у праві виражається у спробах побудови таких концептуальних конструкцій, у рамках яких воно не сприймається як соціально обумовлений феномен. Саме тому начала права рекомендується шукати не в соціальній та культурній площині, а в чомусь трансцендентному, що недоступне для людського досвіду. Феноменологія як система філософського знання звертає увагу не на екзистенційні форми права, що піддаються трансформації в рамках освоєння цивілізацією свого емпіричного досвіду, а його сутнісну основу – свідомість дослідника у вигляді т. зв. ейдосу, який у визначеннях творця класичної феноменологічної теорії Е. Гуссерля означає найвищу розумову абстракцію, яка, проте, дана конкретно, наочно і цілком самостійно, тобто дорівнює сутності. За таких умов у рамках феноменологічної філософсько-правової парадигми ідеальна сутність права не залежить від часу і простору, а являє собою структуру, в якій і виражається ейдетична сутність права. Феноменологічне вчення виходить із тези про те, що кожна людина як мисляча істота наділена свідомістю, а оскільки пізнання позасвідомого, передусім зовнішнього реального світу, можливе лише шляхом задіяння свідомості, то властиво будь-які об'єкти і факти дійсності можуть бути пізнані й осмислені людиною лише у разі свого відображення та прояву у свідомості суб'єкта.

Важливою складовою феноменологічної філософсько-правової парадигми виступає метод феноменологічної редукції, що спрямована на виявлення й опис ідеальної, чистої структури права та передбачає зведення емпіричного знання права до знання чистого, вільного від будь-яких нашарувань, коли під сумнів ставиться вірування в реальність «Я» як частини реальності зовнішнього світу.

Суть такого способу пізнання навколишнього світу у феноменологічній філософії передбачає послідовне «очищення» пізнаваного об'єкта від уже існуючих або можливих інтерпретацій, аналогій, суджень про нього, оголюючи його справжні властивості і якості. Хід пізнання правового передбачає відмову

від усіх можливих суджень, що перебувають у тісному зв'язку із просторово-темпоральними, психологічними, конкретно-історичними компонентами буття права в соціумі, а згодом в результаті такої відмови здійснюється вже процедура опису залишків структури буття, яке пізнається суб'єктом. Під сумнів ставиться цінність вихідного для багатьох наук вірування в реальність зовнішнього світу. «Таким чином, набувається повна свобода від усіх передумов, від матерії й історії, від природи й соціуму, від усього на світі та залишається лише гола свідомість голої людини в оголеному Всесвіті, – вважає М. П. Музика. – Лише в самому собі, у своїх глибинах, людський дух повинен відшукувати ключові світопояснювальні структури» [269, с. 141].

Застосування методів, оснований на принципах феноменологічної редукції, у правовій практиці, зокрема у професійній адвокатській діяльності, дає змогу визначити ті важливі характеристики правової реальності, які позбавлені будь-яких сумнівних тлумачень, що дозволяє суб'єктам правових процесів дійти до пізнання істини, а це особливо актуально в рамках правозахисної діяльності.

Феноменологію можна розглядати як посткласичну систему світорозуміння, яка сприяє інтеграції фундаментального та методологічного аспектів соціального пізнання: інтенціональність зумовлює наявність у пізнавальних процесах ідеалів та зразків (ейдосів), а методологічні процеси (редукція, інтенціональний аналіз, дескрипція та інтерпретація) є інструментами, які сприяють рефлексії та структуруванню результатів пізнавальної діяльності суб'єктів.

Зарубіжні філософи права, котрі досліджують проблеми філософсько-правових аспектів професійної адвокатської діяльності, звертають увагу на методологічне значення в цьому феноменологічної філософської парадигми. Польський вчений Марцін Пеньонжик застосовує при цьому аналіз феноменологічної філософської парадигми авторства Макса Шелера, засновника філософської антропології, вважаючи за доцільне використовувати феноменологічні висновки в контексті становлення професійної етики

адвокатів, яка відіграє доволі значну роль у здійсненні ними професійної адвокатської діяльності. Він вважає феноменологічне етичне вчення відправною точкою професійної етики адвокатів. «Теорія юридичної етики має ґрунтуватися на працях М. Шелера, Н. Гартмана та Й. Тишнера, що стосуються феноменологічної етики, – заявляє М. Пенъонжик. – У такій теорії юридичної етики, яку називають ситуаційною етикою адвокатів, центральне місце займає теорія інтуїції етично-професійних цінностей, які “сприймаються” у ситуаціях як етично-професійний досвід адвоката» [626, р. 71]. «Феноменологічна етика пропонує, серед іншого, теорію інтуїтивного контакту адвоката з апріорними цінностями, тобто з тими, які є найважливішими для його / її професійної етики, такими як справедливість, професійна конфіденційність, корпоративний престиж та неупередженість судді», – така теза польського філософа права підкреслює особливу значущість феноменологічної філософсько-правової парадигми для осмислення професійної адвокатської діяльності на засадах пріоритету широкого застосування суб’єктивних аспектів у процесі осмислення правової реальності [626, р. 82].

Розкриваючи ці сутнісні характеристики феноменологічного вчення та застосовуючи його до феномену права, вітчизняна дослідниця М. П. Музика вважає, що «феноменологія при цьому передбачає, що загальна істина пізнається аж ніяк не через усвідомлення її змісту, який не завжди і не відразу відкривається людині, а через пізнання її обов’язковості, універсальної нормативності, незаперечної імперативності» [269, с. 138].

Варто зазначити, що важливою категорією сучасної феноменологічної філософсько-правової парадигми є інтенціональність, яка розуміється як здатність людської свідомості встановлювати зв’язок з реальними речами, властивостями, ситуаціями, репрезентувати чи виражати їх. Інтенціональність фіксує особливості свідомості, її суть полягає у спрямованості на певний предмет, а відтак встановлюється особливий взаємозв’язок між свідомістю, мовою і світом.

Аналіз інтенціональної діяльності правосвідомості дав змогу з'ясувати, що правосвідомість сприймає факти правової реальності в пасивних синтезах і продукує нові смисли в активних синтезах. Принцип інтенціональності надає методологічної спрямованості розвитку інтегративного праворозуміння, адже, відповідно до цього принципу, правова реальність набуває предметно-смислового змісту. Це зумовлено тим, що правова реальність активно формується та спрямовується свідомістю правового суб'єкта, що своєю чергою вимагає осмислення специфіки її дослідження та розробки відповідної методологічної програми. «Щоразу, коли ми мислимо, ми завжди мислимо про щось. Об'єкт нашого мислення може і не існувати, але в будь-якому випадку наше мислення про нього формує наші ідеї і робить їх такими, якими вони є. Така властивість свідомості якраз і є інтенціональністю», – розкриває технологію інтенціонального акту у феноменологічній філософії вітчизняна дослідниця М. П. Музика [269, с. 139].

З погляду юридично-правової практики, принцип інтенціональності як важлива риса феноменологічної філософсько-правової парадигми дає можливість суб'єктові правових процесів, до яких і належить адвокат, краще зосередити свої розумові здібності, спрямувавши свою свідомість на предмет своєї професійної адвокатської діяльності, що полягає в наданні послуг клієнтові з його правозахисту.

Важливою характерною ознакою феноменологічного трактування інтенціональності виступає бачення її як форми прояву внутрішнього досвіду людини. Представники сучасної феноменологічної філософської парадигми схильні вважати, що інтенціональність стосується передусім наміру суб'єкта, усвідомлення ним ментальних актів, напрямку пов'язаних зі станом свідомості. У феноменологічній концепції пізнання інтенціональність трактується на рівні і індивідуальному, і колективному, коли феномен інтенціональності досягається у випадку збігу інтенціональних актів у кількох суб'єктів. У такому разі спостерігається схожість способу мислення суб'єктів в умовах комунікації.

Коллективна інтенціональність таким чином стає особливим поглядом на класичну феноменологічну проблему інтерсуб'єктивності.

Феноменологічна філософсько-правова парадигма виходить із тези, що інтенціональність – це лише одна із властивостей свідомості суб'єкта правовідносин, передусім одна із форм правосвідомості, тому вона кардинально відрізняється від інтенції як акту, як певної дії. Інтенції правосвідомості передуює передусім інтерес, бажання суб'єкта правовідносин отримати певні об'єктивні та суб'єктивні блага. Поняття інтенціональності ж дозволяє визначити ступінь розвитку правосвідомості суб'єкта через бажання, ціннісні орієнтації, вибір благ. Формулюючи цілі, бажання, інтереси, правосвідомість здатна реально трансформувати правову реальність та правову культуру в цілому.

Звертаючи увагу на вищевикладені концептуальні висновки феноменологічної філософсько-правової парадигми, варті уваги думки, викладені на сторінках монографії «Криза правосвідомості» вітчизняних філософів права В. С. Бліхара та В. І. Сировацького. У рамках свого дослідження вони звертаються до аналізу тих аспектів правосвідомості суб'єктів правових відносин, які реалізуються за посередництвом специфічних психічних процесів та станів. «Практичною стороною правосвідомості, що здійснює розумну реалізацію намірів людини, є воля особи, яка визначає і формує поведінковий аспект правосвідомості. Вона охоплює: з'ясування правових знань; внутрішнє узгодження виникаючих спонукань з правовими переконаннями, що склалися, і з існуючою об'єктивною реальністю, яка включає діючу в суспільстві систему правових норм і цінностей; визначення цілі, рішення і, нарешті, виконання рішення», – зазначають В. С. Бліхар та В. І. Сировацький. При цьому вони погоджуються з думкою, що вагому роль у переосмисленні та засвоєнні правової інформації відіграє складний механізм психічної регуляції поведінки людини, що включає усвідомлення інтересу, визначення цілі, систему мотивів та волевиявлення [46, с. 90].

Основою інтенціонального стану суб'єкта правових процесів виступає увага носія правосвідомості, яка визначає певний ракурс бачення процесів правової реальності. Відповідно до висновків посткласичної феноменологічної філософсько-правової парадигми, він не може бути всеосяжним, а, як правило, локалізований, але ступінь фокусування правосвідомості є різним, що дає можливість розрізняти інтенції правосвідомості учасників правових процесів, зокрема адвоката та обвинувача.

Інтенціональність визначається в посткласичній феноменологічній філософсько-правовій парадигмі як субстанційна властивість правосвідомості, що дозволяє пізнавати інтенціональну правову реальність, формувати та трансформувати її за посередництвом інтенціональних актів, які завжди виражаються за посередництвом логічно побудованої схеми «інтерес – бажання – поведінка – благо». Саме завдяки інтенціональному акту стає можливим досягнення очевидності феномену правової реальності, досягнення істини.

Розглядаючи такі концептуальні висновки, відзначимо, що ці філософські конструкції можуть трактуватись як важливі методологічні засади організації як правової практики в цілому, так і професійної адвокатської діяльності зокрема. Адже здійснення професійної адвокатської діяльності проходить в рамках активної взаємодії суб'єктів правозахисних правових процесів. І тому ми бачимо, що інтенціональні стани, які властиві і адвокату, і його клієнту, котрому надаються послуги правового захисту, реалізуються в умовах здійснення процесуальних дій і спрямовуються на становлення конкретної істини як важливої умови надання правозахисту.

Інтенціональні акти свідомості виникають в рамках спрямованості свідомості на правовий об'єкт, під яким у професійній адвокатській діяльності розуміється правовий правозахисний процес. Якість інтенціонального акту залежить від ракурсу бачення об'єкта, ступеня володіння суб'єктом (у нашому випадку – правозахисником-адвокатом) знаннями про цього об'єкта, а також адекватного осмислення того чи іншого прояву об'єкта правової практики.

Феноменологічна філософська традиція також порушує важливі питання інтерсуб'єктивності реальності, зокрема правової. Важливим принципом феноменологічної філософії, що широко використовується в процесі філософського осмислення правових феноменів, слід вважати принцип інтерсуб'єктивності. Розуміння цього дає можливість досягнути специфічну природу права через аналіз правової реальності, а у випадку здійснення правової практики виступає дієвим засобом її реалізації на шляху до досягнення істини.

Зазначимо, що осмислення фактору інтерсуб'єктивності уможливорює визначення специфіки взаємовідносин, що виникають між суб'єктами права як результат утверджувальної дії свідомості. Це дає змогу визначити структуру індивідуальної свідомості, що відповідає за факт існування інших індивідів, відповісти на ті проблеми, що виникають у процесі сприйняття інших суб'єктів правових процесів. Поняття інтерсуб'єктивності дає можливість узагальнити те, що наявне у внутрішніх світах різних суб'єктів, охарактеризувати досвід взаємодіючих між собою суб'єктів як такий, що набуває рис об'єктивності та незалежності від індивідуальних особливостей та конкретної ситуації.

Основний принцип феноменологічного підходу до розуміння права – принцип інтерсуб'єктивності соціального світу – дозволяє по-новому сформулювати питання про трансцендентальну підставу знання (а також і реальності) й дає на нього відповідь. Важливим є те, що феноменологічна філософсько-правова методологія, що сформована на засадах наявної у праві інтерсуб'єктивності, виходить з того, що суб'єкт не просто залучений у сферу соціального, не діє суто автономно, оскільки активно включається в процес спілкування з іншими учасниками правових процесів. У рамках встановлення такої міжособистісної взаємодії її учасники мають подібні, але водночас і суперечливі інтереси, реалізація яких суб'єктами самостійно неможлива, з огляду на що єдиним виходом з такої ситуації може бути соціальне спілкування (конфлікт і співробітництво у формі стосунків одного з іншим та всіма іншими,

тобто саме в публічній площині на підставі взаємного визнання певних прав та обов'язків, що робить індивідів соціальними та правовими суб'єктами).

Інтерсуб'єктивність таким чином виявляє свою загальнозначущість, що особливо актуально не тільки в рамках пізнавальної діяльності суб'єкта права, а й також у контексті існування правових феноменів, що сприяють появі дискурсу як способу осягнення істини в пізнанні. Загальнозначущість у цьому вимірі, з одного боку, логічно обумовлена, а з іншого – передбачає існування певної реальності, осягнення якої визначається логікою саме тої реальності. Якщо в цьому випадку йдеться про філософсько-правовий вимір аналізу цієї проблематики, то слід зазначити, що під цією реальністю варто розглядати правову реальність.

Цікавими в цьому контексті можуть бути погляди вітчизняного філософа права С. І. Максимова, який аналізує особливості феноменологічного підходу до розуміння правової реальності. Висловлюючи тезу про те, що «право за своїм онтологічним статусом не об'єктивне і не суб'єктивне, воно інтерсуб'єктивне, тобто конструюється у взаємодії людей», щодо суті правової реальності С. І. Максимов стверджує таке: «Правова реальність як категорія філософії права сформувалася на основі методу філософської рефлексії, і людина тут є центральною фігурою, оскільки правова реальність є світ права, в якому вона живе, а буття в праві є одним із способів її буття» [252, с. 55].

Подібне трактування суті правової реальності з позицій сучасної філософсько-правової парадигми дає змогу якісніше осягнути зміст правових процесів, визначити роль у цьому методологічних принципів сучасної науки як підстави для удосконалення правової практики. Звернемо увагу на те, що вітчизняний філософ права С. І. Максимов виявляє основну ідею посткласичної філософської парадигми та позначає ті філософські концепти, які в нову епоху стають актуальними для формування системи осмислення правових феноменів, зазначаючи, що класичним філософсько-правовим концептам «протиставляється некласичний підхід до осмислення права, заснований на подоланні односторонності інших підходів, – позиція інтерсуб'єктивності, що

виходить із положення дослідника як учасника правових подій, яка реалізується, перш за все, у феноменолого-герменевтичній та комунікативно-дискурсивній формах» [249, с. 49].

Основана на принципі інтерсуб'єктивності філософсько-правова парадигма дає змогу осягнути суть правової реальності «зсередини» як способу буття людини з іншими людьми. Принцип інтерсуб'єктивності виводить нас на інші характерні для феноменологічної філософії права висновки і, по суті, підготовлює обґрунтування появи комунікативної теорії права як породженого феноменологічними аспектами правового розумування. Як спосіб обґрунтування права інтерсуб'єктивність означає, що його смисл не розчиняється у свідомості суб'єкта чи соціумі, а здатен розкритись вповні лише у взаємодії (комунікації) суб'єктів правових процесів. Це відзначає і С. І. Максимов, який серед основних способів осмислення правової реальності називає правову інтерсуб'єктивність, що проявляється і в процесі взаємодії суб'єктів, в їх комунікації, і в інтерпретації позиції Іншого [249, с. 48].

Зазначимо, що об'єктивно існуюча реальність як така являє собою різновид абстракції, адже бути реальним значить бути саме таким для суб'єкта, займаючи певне місце в його інтенціональному сприйнятті зовнішнього світу. Саме тому можна зробити висновок, що будь-яка реальність у всіх її проявах може мати або суб'єктивний, або інтерсуб'єктивний характер, що стосується і правової реальності, що є продуктом комунікації членів соціуму, а також самого права, яка виступає інструментом цієї комунікації.

Феноменологічна філософсько-правова парадигма, як бачимо, формує доволі специфічне бачення світоглядних та правових процесів, що відбуваються в рамках розвитку світового цивілізаційного простору. Прикметно, що такий шлях осмислення світу, оснований на принципах інтенціональності та інтерсуб'єктивності, дає змогу кардинально по-іншому зрозуміти всю багатовимірність та багатоманіття реального світу, а разом із цим пізнати сутнісні характеристики правових процесів.

1.2.2. Комунікативна теорія права як елемент сучасної філософсько-правової парадигми

Реальний світ права у вияві правового життя не конструюється даними зовні факторами, а формується й породжується власними підставами, що є аргументом ствердження процесуальної сутності права, визнання рівності й узгодженості процесуальності смислотворення та процесуальності реального права. Правове життя в такому контексті являє собою комунікативний процес, що характеризується самокерованим розвитком, а те, що розуміється під правовою системою як абстрактним поняттям, насправді лише позначає функціональну специфіку права.

Важливим методом аналізу різноманітних феноменів реальної дійсності, зокрема й правової, є метод моделювання, застосування якого може сприяти кращому виявленню тих характеристик феноменів, які не вдається вивчити за звичних умов. Звернемо увагу на те, що такий спосіб аналітичного підходу до важливих аспектів функціонування правової реальності характерний для Ю. Габермаса, одного з провідних сучасних представників герменевтико-феноменологічного напрямку розвитку філософського знання. Саме йому належить пріоритет введення в науковий обіг поняття комунікативної моделі. Комунікативна модель може бути охарактеризована як така, що побудована на засадах інтерсуб'єктивності, тому її особливістю є наявність міжсуб'єктних відносин.

Зазначимо, що саме в межах сучасних посткласичних філософських теорій та концепцій з'являються основні форми їх реалізації у сфері осмислення правової реальності, правової практики як її складової та й професійної адвокатської діяльності зокрема. Важливим різновидом філософсько-правової парадигми за цих умов розвитку наукового знання стала комунікативна теорія права, в центрі якої лежить феномен комунікації як організаційного начала правової реальності. Умовою правової комунікації виступає не тільки зміст інформації та її прескриптивна (та, що наказує) форма, але й сила

переконаності, за відсутності якої неможливою стає правова комунікація як різновид практичної взаємодії. Відповідно до таких філософсько-правових висновків право як комунікативний процес сприяє зменшенню суперечностей у сфері соціального, сприяючи встановленню соціальної згоди.

Російський філософ права А. В. Поляков вважає, що правом є правові тексти, правові норми, правові відносини, що пов'язують суб'єктів особливими правами й обов'язками, правова поведінка суб'єктів, а також правова свідомість, що надає такій поведінці правовий сенс, і з огляду на це право слід трактувати як комунікативне. «Що відрізняє правову комунікацію від інших її різновидів? – ставить запитання цей правознавець. – Право, як практична система дії, ґрунтується на взаєморозумінні, без якого саме його існування неможливе. Адже права немає там, де відсутня взаємоспіввіднесена поведінка. Тому немає права без інформації, структурованої джерелом права та адресованої суб'єктам правової комунікації. Але умовою правової комунікації є не тільки зміст інформації, і навіть не тільки її прескриптивна форма, скільки переконуюча сила, без якої неможливою є правова комунікація як практична взаємодія» [303, с. 63].

Відзначимо також те, що в контексті використання феноменологічного підходу до аналізу проблем комунікації, зокрема й правової, важливим є дослідження й осмислення проблеми Я та Іншого. Завдяки феноменологічному методу відкриваються нові можливості для отримання істинного знання про комунікацію «на основі осмислення комунікаційної події, що відбувається між Я та Іншим Я» [182, с. 97; 6, с. 24–25; 598, с. 142–144].

Сама комунікація у феноменологічних філософських концепціях розглядається як явище, яке постійно долає свої межі, зсувається з наявного в зовнішній просторовий вимір. Основна риса комунікації, що стосується і мовних, і немовних її аспектів, виявляється у взаємному опосередкуванні просторів суб'єктів комунікації. Це активно виявляється в комунікативній взаємодії учасників правових процесів, а для професійної адвокатської діяльності це явище особливо характерне, адже, формуючи тактику ведення

правозахисту, адвокат змушений активно комунікувати з учасниками правового процесу, узгоджуючи свої суб'єктивні висновки з позицією іншої сторони, яка виражається і в її фактичних діях, і в суб'єктивних думках, що існують у її свідомості.

Аналізуючи комунікативні аспекти правових відносин, феноменологічна філософсько-правова парадигма схильна надавати пріоритетне значення комунікативним інтенціям, усвідомленим чи інтуїтивним намірам суб'єкта правової комунікації, які визначають внутрішню програму його мовленнєвих актів та спосіб втілення цього виду комунікації. Джерелом комунікативної інтенції як особливого наміру суб'єкта правових процесів виступає очевидна людська потреба у спілкуванні, бажанні знайти в іншій особистості певні характеристики, використання яких уможливило б реальний вплив на удосконалення функціональних здібностей суб'єкта.

За таких умов спілкування саме визначення інтенціональних характеристик висловлювань співбесідника дає змогу правильно визначити якість отриманої інформації, побудувати ефективне правове спілкування. Загалом важливо враховувати специфіку реалізації різних рівнів комунікативних інтенцій у тих типах дискурсу, які пропонують однозначність трактування сенсу всіма учасниками комунікативної ситуації, до яких передовсім належить судовий дискурс, що стосується тих сфер спілкування, які часто характеризуються застосуванням маніпулятивних прийомів тощо [33, с. 7–15; 419, с. 159–164; 264, с. 32–37].

Підтримуючи об'єднавчу ідею функціонування права в різноманітних його проявах, А. В. Поляков так аргументує свою позицію щодо місця комунікації у праві: «Якщо виходити з погляду на право як на комунікацію, то суперечка про те, що таке право – норма закону, ставлення або якась формальна цінність – втрачає свій сенс. Комунікація об'єднує (точніше, конститує) і перше, і друге, і третє, даючи можливість зрозуміти право як цілісну полієдність, в основі якої лежить ідея розвитку цілого через розвиток його елементів» [303, с. 67].

Така позиція якісно доповнює картину комунікативної характеристики права, виявляючи роль структурних елементів у становленні комунікативної складової філософсько-правової парадигми. Вона може розглядатись як важлива методологічна засада правової практики, зокрема й професійної адвокатської діяльності. На думку багатьох учених, комунікативна властивість права має розв'язувати три основні проблеми: 1) проблему суб'єкта і його свідомості, що інтерпретує «життєвий світ» як світ текстуальний (проблема того, як відбуваються інтерпретації); 2) проблему правових текстів чи джерел права і правових норм (проблема того, що інтерпретується); 3) проблему правової взаємодії (взаємообумовленої поведінки) у формі кореспондуючих прав та обов'язків (проблема переходу інтерпретованого в соціально-правову дію) [248, с. 146–150; 65, с. 43–48; 138, с. 53–59].

Варто звернути увагу на те, що відповідно до феноменологічно-правових концепцій міжсуб'єктна взаємодія виступає онтологічною основою права та визначає його ідеально-смысловий аспект. Саме тому, на думку українського філософа права С. І. Максимова, «правова онтологія виявляється онтологією інтерсуб'єктивності, а “першореальністю” права виступає сенс права, що полягає у повинності (категорично безумовних взаємних вимогах між суб'єктами соціального спілкування) та такий, що виявляється із комунікативного відношення принаймні двох суб'єктів» [249, с. 47].

Значення комунікативних аспектів права, що реалізуються у філософсько-правовому його вимірі та стосуються проблеми формування ціннісних орієнтацій суб'єктів права, може бути зрозумілим у контексті того, що сама правова комунікація здатна впливати на становлення світоглядних основ діяльності людини і за посередництвом свого впливу на її свідомість, особливо правову, формує підстави для обґрунтування змін правових механізмів, зокрема тих, які стосуються захисту прав людини, що набуває особливого значення для здійснення професійної адвокатської діяльності, яка характеризується передусім правозахисним змістом. «Правова комунікація – це основна мета взаємодії суб'єктів права для реалізації своїх прав і свобод, розв'язання

правових конфліктів, – твердить вітчизняна правознавиця О. М. Макеєва. – Фактично правова комунікація актуалізується, коли виникає конфлікт, незбіг позицій, неоднакові погляди на розв’язання правової ситуації» [248, с. 150].

Прихованою імпліцитною метою правової комунікації феноменологічна за природою та змістом комунікативна теорія права вважає саморозвиток суб’єктів комунікації, завдяки якому комунікація стає більш довершеною, ефективною та максимально задовольняє потреби комунікуючих суб’єктів. Такий розвиток можливий лише у правовому просторі самої комунікації та не може виходити за його межі.

Зазначимо, що здійснений О. М. Макеєвою аналіз місця комунікативної теорії права в контексті проблем забезпечення прав і свобод людської особистості розкриває значення методологічних принципів феноменологічних за своїм змістом елементів посткласичної філософсько-правової парадигми, основаної на сучасних світоглядних підходах до питання про сутність правової реальності. «Комунікативна теорія права дає можливість дослідити комунікативні підходи до вивчення природи прав людини та способів їх реалізації. Правова комунікація визначає онтологічні взаємообмеження суб’єктивних свобод (з адекватними їм мірами взаємної відповідальності), які втілюються у цінностях права, що мають визначати фундаментальні орієнтири позитивного закону. Належна реалізація прав людини залежить як від розуміння та сприйняття їх ціннісного змісту, так і від створення відповідних механізмів та процедур з боку держави, активності у питаннях здійснення та захисту цих прав» [248, с. 147].

Специфіка комунікативної теорії права, яка функціонує на засадах феноменологічного філософського вчення, полягає у спрямованості її на розв’язання важливих проблем сучасної філософії права, які стосуються суб’єкта та його свідомості, що здатна інтерпретувати «життєвий світ», правові тексти чи джерела права і правові норми, правової взаємодії прав та обов’язків, що дозволяє виявити інтегративне поняття права, сформоване трьома вимірами,

а саме діями свідомості, соціокультурними умовами та мужсуб'єктними правовими комунікаціями.

На феноменологічній природі комунікативної концепції права наголошує і Ю. С. Кравцов, який вбачає її в тому, що комунікація впливає на свідомість суб'єктів права, сприяючи взаємному пристосуванню й адаптації їх мисленнєвих актів, при цьому визначає стан емоційної та вольової сфер людської особистості. Це дає підстави йому стверджувати, що соціальна, і правова зокрема, комунікація виявляє існування таких своїх аспектів: текстуального, ґрунтованого на знакових системах та джерелах соціальної інформації, ментального (когнітивно-емоційного), базованого на осмисленні й оцінці текстів, і праксеологічного, ґрунтованого на соціальній взаємодії суб'єктів [226, с. 112–113].

В умовах існування інформаційного суспільства будь-яка дія, правова також, ґрунтується на інформаційно зумовлених інтенціональних способах поведінки особи, які поєднують як нормативні, так і фактично реальні компоненти, що регулюють поведінку суб'єктів правових процесів. Один з активних пропагандистів комунікативної концепції права на філософсько-правових засадах російський вчений А. В. Поляков підтримує таку позицію в умовах сучасного стану розвитку світової цивілізації: «Немає права без інформації, структурованої джерелом права й адресованої суб'єктам правової комунікації. Але умовою правової комунікації є не стільки зміст інформації, і навіть не стільки її прескриптивна форма, скільки сила, що переконує, без якої неможлива сама правова комунікація як практична взаємодія» [303, с. 63].

Розкриваючи особливості застосування висновків комунікативної теорії права у правовій практиці, зокрема й у професійній адвокатській діяльності, варто звернути увагу на таку форму встановлення міжсуб'єктних взаємозв'язків як партнерство. Цю ж проблему вивчає у своєму дослідженні М. А. Погосян, зараховуючи до принципів, на основі яких реалізується партнерство, «незалежність суб'єктів правової комунікації, прозорість їх діяльності, звітування перед партнерами про результати діяльності, забезпечення стратегії

розвитку правової комунікації між ними, а також забезпечення ресурсного потенціалу для розвитку комунікаційної взаємодії» [293, с. 20].

Це твердження, на нашу думку, є актуальним для характеристики професійної адвокатської діяльності, адже у здійсненні процесуальної практики задля досягнення поставлених правозахисних цілей адвокат встановлює особливі партнерські відносини з клієнтом, що ґрунтуються на специфічних засадах довіри та необхідності узгодження своїх процесуальних дій [293, с. 20].

Наведені в дослідженні М. А. Погосян твердження застосовуються до аналізу діяльності правоохоронних, правозахисних та судових органів, однак можуть стосуватись і професійної адвокатської діяльності, оскільки правозахисник здійснює свої процесуальні дії в активній комунікації з названими інституціями. М. А. Погосян вказує й основні напрями удосконалення діяльності суб'єктів правових процесів: «Підвищення ефективності зазначених форм комунікації між правоохоронними, правозахисними та судовими органами різних інстанцій потребує забезпечення належної імплементації вимог законодавства щодо налагодження комунікації між зазначеними органами з метою підвищення ефективності їх діяльності; подолання формального та вибіркового підходу до реалізації комунікаційної взаємодії між правоохоронними, правозахисними та судовими органами; забезпечення доступу до повної та достовірної інформації про діяльність кожного органу комунікаційної взаємодії; посилення механізмів захисту інформації під час комунікації правоохоронних, правозахисних та судових органів, зважаючи на специфіку та особливий предмет їх діяльності; підвищення якості ресурсного забезпечення діяльності кожного органу в процесі комунікації; підвищення кваліфікації та правової компетенції посадових та службових осіб правоохоронних, правозахисних та судових органів; дотримання вимог законодавства щодо організації взаємодії між зазначеними органами та врахування конструктивних пропозицій щодо підвищення якості їх комунікації як одного з найважливіших аспектів побудови демократичної, правової та соціальної держави» [293, с. 21].

Для філософсько-правового осмислення значення комунікативної теорії права важливо врахувати, що правова практика являє собою не просто когнітивно-пізнавальний, але й нормативний, оціночний та вольовий способи орієнтації особистісної поведінки суб'єктів правових процесів. Саме тому в контексті правової комунікації важливе місце має посідати осмислення її сутності як нормативної за своєю формою взаємодії суб'єктів правових процесів. Нормативна правова комунікація може обирати специфічну структуру, виявляючи свої рівні залежно від обсягу задіяваних в ній елементів правової реальності, масштабів свого поширення. Саме тому у правознавчій науці заведено розрізняти: а) національний (базований на національному праві), б) європейський (оснований на праві Європейського співтовариства та Євросоюзу), в) міжнародний (оснований на міжнародному приватному та публічному праві) рівні нормативної правової комунікації, які трактуються як базові, тобто такі, що реально детермінують усі наявні комунікативні правові процеси. Поняття нормативної правової комунікації поширюється на всі форми нормативного накладання відповідальності, особливо на процеси, що стосуються цивільного і кримінального права.

Нормативна правова комунікація як особливий підхід до проблем правової практики, зокрема й професійної адвокатської діяльності, є актуальною формою функціонування правової реальності. Передусім тут варто звернути увагу на дві особливості функціонування комунікативної теорії права: з одного боку, поняття нормотворчості, саме існування нормативної форми права реалізується у правовому тексті, що виявляє свою матеріальність та об'єктивність, існуючи незалежно від суб'єкта, а з іншого – правова норма набуває різновиду ментальності та інтерсуб'єктивності. Російський правознавець А. В. Поляков вважає, що «правова норма – це норма поведінки, і нормою правової комунікації може стати лише таке правило, яке реалізується у поведінці суб'єктів як їх права та обов'язки» [303, с. 65]. Тобто правова норма передуює правовій діяльності як реалізації правової реальності, визначаючи особливості та межі такої діяльності.

Для розуміння суті комунікативної теорії права як важливого аспекту методологічного обґрунтування правової практики, зокрема й професійної адвокатської діяльності, на нашу думку, варто звернутись до питання про суб'єктивну сторону цього процесу, яка реалізується через специфічне місце в комунікативних процесах людини як суб'єкта правових процесів.

Зазначимо, що розробник комунікативної теорії права А. В. Поляков приділяє цьому питанню чимало уваги. Хід аргументації, яку він наводить у своїх дослідженнях, спрямований на актуалізацію антропологічного чинника в комунікативних процесах, не ігноруючи при цьому й важливості соціальних факторів, що особливо значущі для аналізу правових процесів. «Людина є основним суб'єктом права не сама собою, а через своє ставлення до іншої людини, тобто від самого початку саме як суб'єкт правової комунікації, – зазначає А. В. Поляков. – “Бути суб'єктом” означає в цьому випадку “бути у правовому відношенні”, тобто перебувати у просторі правової комунікації. Таке взаємне визнання імпліцитно передбачає і визнання духовної сутності за суб'єктами комунікації, тобто наявність у них раціональної здібності передавати, інтерпретувати й оцінювати інформацію, а також можливість вільного і відповідального вибору того варіанта поведінки, який необхідний за умов комунікації» [303, с. 65].

Філософсько-правовий аналіз суб'єктивної сторони комунікаційних процесів у праві свідчить про схильність все ж таки до феноменологічної філософсько-правової парадигми, чіткого й широкого застосування специфічної методології, що виходить із традиційно властивих феноменологічній традиції акцентів на пріоритетність людської свідомості в процесі пізнання реальності. Основна ідея полягає у ствердженні того, що навколишній світ може сприйматись лише через свідомість суб'єкта, як результат суб'єктно-об'єктної кореляції [226, с. 110–113].

Комунікативна концепція права виходить з розуміння права у двох проєкціях. З одного боку, воно трактується як система, котра своєрідно поєднує текстову його форму (нормативне право) з поведінковими актами, виявленими

в конкретній правовій діяльності суб'єктів, що розглядається як правова комунікація. А з іншого – право трактується як активний, динамічний феномен.

Стверджуючи, що право за своєю сутністю є динамічним феноменом, вітчизняний дослідник О. В. Стовба звертає увагу на те, що це виявляється в його процесуальності, плинності, мінливості, що існують у площині кардинально нової правової онтології, виробленої прихильниками динамічного праворозуміння [369, с. 98]. На його переконання, «у динамічному праворозумінні на місце класичного трактування права як статичного Належного (ідеї права, Основної норми) приходять неklasичні динамічні утворення (правовий діалог, правова комунікація тощо), які вкорінені в спільному бутті людей, а для динамічного праворозуміння є характерним не релятивізм, а реляційність, тобто відносність, хоча і не абсолютна, до інших соціальних явищ і суспільства загалом» [368, с. 165]. Тобто він фактично погоджується з думкою, що динамічність праворозуміння приводить до широкого застосування висновків комунікативної концепції права.

Динамічність у праві, що виявляється під впливом процесів унормування правової діяльності, стає особливо актуальною в рамках здійснення правових процесів, особливо тих, які стосуються судочинства в контексті міжсуб'єктної комунікації учасників правового процесу. Динамізм процесу, в якому правозахисник-адвокат виступає активним суб'єктом, проявляється в можливості сформулювати власну інтерпретацію правових процесів, здійснити підбір тих правових норм, які аргументують конкретну позицію суб'єкта в процесі, вступити у змагальний процес між обвинуваченням та захистом, які прагнуть переконати судову сторону в коректності та правильності своєї версії. Саме за таких умов, на нашу думку, найкраще виявляється комунікативна сторона правових процесів, реалізація якої відбувається на засадах змішаного праворозуміння, коли застосовуються принципи і позитивного, і природного права, реалізуються різноманітні форми праворозуміння у вигляді синтезу й інтеграції правових поглядів.

1.2.3. Герменевтика права як методологія професійної адвокатської діяльності: філософське осмислення дискурсу та правової інтерпретації

Феноменологічна філософсько-правова парадигма виходить із тези про діалогічну природу взаємодії суб'єктів правових процесів, визначення діалогу як однієї з форм організації міжособистісної комунікації. Тож слушною є думка, що «перспектива феноменологічного підходу у філософії комунікації пов'язана з дослідженням проблеми Я та Іншого Я» [182, с. 95–99; 591, р. 381–382; 82, с. 25–27].

Становлення комунікативної теорії права проходить на тлі широкого застосування надбань феноменологічної філософсько-правової парадигми, в якій неабияке значення мають герменевтичні тенденції. Суб'єкт права тут розглядається в контексті можливості його включення у процеси дискурсу, який розглядається як елемент системи інтерсуб'єктивного розуміння смислів суспільного буття. Американський дослідник проблем герменевтичних традицій у праві Дональд Херман так характеризував герменевтику як особливий підхід до пізнання суб'єктом права правової реальності: «Герменевтика концентрується на конкретному розумінні об'єкта своєї діяльності. На своєму фундаментальному рівні сучасна герменевтика прагне продемонструвати основне значення мови не як єдиного чинника людського світу, а як складової людського суспільства та пронизує всі людські стосунки» [493, р. 403].

Герменевтику у праві варто трактувати не стільки як сукупність процедурних та формальних прийомів, скільки як своєрідну теорію розуміння, що використовується в методологічному вимірі, що адекватно відображає пізнавальні можливості правозастосування, фіксуючи засоби відображення й осягнення правової реальності, які доступні суб'єктам правових процесів.

Мета герменевтики у праві полягає і в тому, щоб перевести сформовані в рамках правотворчості та правозастосування висновки на мову конкретних висловлювань, які були б настільки наближені до конкретної практичної

ситуації, щоб не виникало сумнівів у їх зв'язку із трактованою правовою нормою і цим самим максимально полегшувалось би її застосування.

Як науковий напрям, спрямований на досягнення основних закономірностей розуміння мовних конструкцій, герменевтика права дозволяє виробити систему правил вербальної комунікації та формує передумови ефективного правового регулювання. Вербальне формулювання правового тексту передбачає особливе значення розуміння мовного вираження юридичного закону у правотворчості та реалізації права. З огляду на це варто зазначити, що питання тлумачення й застосування правових норм є доволі актуальними в сучасному правознавстві.

Із домінуванням у феноменологічному вченні герменевтичних традицій пов'язане розуміння правового дискурсу як специфічної перехідної форми комунікативної філософсько-правової парадигми від осмислення сущого в рамках функціонування свідомості (інтенціональність) та до його потрактування й інтерпретації. Правовий дискурс варто розглядати як текст, що зумовлений наявною ситуацією правового спілкування, а також систему правової комунікації, що має реальний та віртуальний виміри.

У реальному вимірі правовий дискурс виявляється в мовній діяльності в певному соціальному просторі як галузі правової комунікації, яка відбувається в реальному часі та пов'язана з реальним життям. Віртуальний вимір правового дискурсу становить семіотичний простір, що вміщує вербальні і невербальні знаки, які об'єднані ідеєю права, а також сукупність моделей мовних дій та жанрів, котрі є специфічними для певної правової сфери застосування.

Розкриття герменевтичних процесів у рамках застосування правового дискурсу посідає важливе місце у здійсненні професійної адвокатської діяльності, виявляючи філософсько-правову сутність процесів здійснення правозахисту й надання адвокатом правової допомоги своїм клієнтам. У філософсько-правових концептах правовий дискурс трактується як специфічний трансформаційний елемент переходу права зі статусу абстрактної категорії у правову реальність, дієве право. Вітчизняна дослідниця

філософсько-правових проблем О. М. Балинська у своїй монографії «Семіотика права» вважає, що сфера правовідносин широко послуговується знаками соціальної дійсності, продукуючи особливі професійно-функціональні символи, коди, знаки, за допомогою яких регулює суспільні відносини. «Сигнальна дія права можлива завдяки наявності певних динамічних стереотипів (усталених образів, знакових конструкцій, кодових понять тощо) у правосвідомості людини, а також її здатності до абстрагування» [28, с. 369].

Саме тому поняття правового дискурсу виходить за рамки розуміння його лише як правової категорії, пропонуючи також лінгвокультурологічні характеристики: з одного боку, це поняття тісно пов'язано із семіотичними категоріями, а з іншого – зі специфічними категоріями права. Правовий дискурс характеризується особливостями права з позиції форми комунікації (регламентування порядку, особливо процедури спілкування), способу комунікації (формалізованість спілкування) та змісту комунікації (сукупність актів правової комунікації). Із цього випливає, що правовий дискурс у професійній адвокатській діяльності має чітко визначений характер і за формою, і за змістом, і за місцем, часом та суб'єктами (окрім адвоката, є інші учасники правового процесу). Тож «право є знаковою інформаційно-комунікативною моделлю: в ньому змодельовано основні зразки правової поведінки соціального суб'єкта, варіанти міжсуб'єктних та суб'єкт-об'єктних соціальних (зокрема правових) відносин, а також спроектовано саму правову дійсність у межах певного заданого нормативно-правового поля», – зазначає О. М. Балинська [28, с. 373].

Аналіз сутності правового дискурсу свідчить про те, що суб'єкт права розглядається в контексті спроможності включитись у дискурсивну практику, яка існує в рамках інтерсуб'єктивного конституювання смислів суспільного буття. У філософсько-правових парадигмах розглядаються такі основні стратегії: а) правовий дискурс орієнтований на пошук та розробку соціально значущих тем та доводів, що стверджують позитивні пропозиції для розв'язання суспільних проблем (Ю. Габермас) [80]; б) правовий дискурс

пропонує використовувати силу мови для боротьби зі свавіллям влади (М. Фуко) [403]; в) специфіка правового дискурсу полягає у створенні мовних інструментів та виробленні процедур, завдяки яким правовий примус переноситься у простір мови (П. Рікер) [324].

Герменевтична філософсько-правова парадигма, реалізована в комунікативній теорії права, порушує актуальні питання місця інтерпретативної складової правової практики, зокрема й професійної адвокатської діяльності. Інтерпретація в цьому випадку реалізується на двох рівнях: на рівні доведень, на якому засновуються твердження суб'єктів правових процесів, та на рівні раціональності, що стосується висловлювань. У цьому випадку інтерпретація полягає в розумінні доведень, які суб'єкт міг би навести задля їх обґрунтування.

Герменевтичного характеру набувають процеси, пов'язані з інтерпретивізмом, який вітчизняний філософ права В. С. Бігун визначає як «напрямок сучасної юриспруденції та філософії права, що полягає у витлумаченні не тільки норм права, але й юридичних (правових) принципів і цінностей, що якнайкраще обґрунтовують ці правила з точки зору політичної моралі. Уявляється як “третій шлях” між теорією природного права і юридичним позитивізмом. Вважається “європейською юридичною герменевтикою”» [36, с. 73; 37].

У своєму монографічному дослідженні В. С. Бігун доповнює визначення інтерпретивізму новими характеристиками: «Головні положення інтерпретивізму: право – не сукупність даних (даності), правил чи фактів, а те, що юристи мають на меті витлумачити чи отримати в своїй юридичній діяльності; не проводиться розмежування між правом і моральністю; право не є іманентним природі, а правові цінності та принципи існують не незалежно. Перше уявлення протиставляє інтерпретивізм юридичному позитивізму, друге – теорії природного права» [37, с. 16]. Хоча в загальному тлумачення (інтерпретація) норм права – це складний вольовий процес, спрямований на встановлення лінгвістичного і юридичного сенсу приписів правових норм і доведення необхідної інформації до відома зацікавлених осіб.

Оскільки інтерпретація виступає у вигляді процесу тлумачення, важливе значення у її здійсненні має явище тексту, процес роз'яснення його смислу та фіксація його значення. Тексти, отже, становлять об'єднану смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць, основною властивістю якої є цільність. Тексти є різновидом виразу засобами мови певних ідей. Саме багатоманітність та невичерпність тексту визначає можливість існування нескінченної множини інтерпретацій, відносність їх характеру та об'єктивності кожного індивідуального тлумачення. Із цього приводу класик герменевтичної філософської парадигми французький вчений П. Рікер зазначав, що «багатоманітність інтерпретацій і навіть суперечність інтерпретацій не є недоліком чи вадою, а гідністю розуміння, що становить суть інтерпретації» [644, р. 167–168].

Центральним методологічним принципом інтерпретації виступає основне одне з центральних понять герменевтики, т. зв. «герменевтичне коло», суть якого полягає, по-перше, в тому, що інтерпретатор (суб'єкт правових процесів, у випадку з професійною адвокатською діяльністю – правозахисник-адвокат) завжди повинен мати на увазі взаємозв'язок цілого і його частин, коли ціле пізнається через його частини й навпаки. По-друге, ідея «герменевтичного кола» пов'язує в єдине ціле процеси розуміння та пояснення як реконструктивного процесу, в рамках якого для правильного з'ясування сенсу та значення тексту інтерпретатор реконструює його й логічно перетворює. Саме тому функції роз'яснення й розуміння передбачають одна одну, а умовою їх продуктивності є загальні теоретичні, логіко-методологічні та аксіологічні передумови. З огляду на це варто зазначити, що інтерпретація у своєрідний спосіб сприяє зв'язку теорії і практики воедино.

Тож герменевтична філософсько-правова парадигма постає як реалізація загальновизнаних феноменологічних принципів пізнавальних процесів суб'єктів права на специфічних засадах тлумачення й розуміння правових текстів, в основі яких лежать нормативно-правові принципи та положення, що

відображають процес освоєння правової реальності суб'єктами права, до яких належать, зокрема, і представники адвокатської професії.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи розглянуту в цьому розділі дисертації проблематику, можна зробити кілька висновків.

Комплекс підходів до професійної адвокатської діяльності дає змогу дослідити природу цього феномену правової реальності з позицій формування узагальнювальної її картини на основі філософсько-правового осмислення важливих проблем правозахисної діяльності правників. Це стає можливим завдяки розумінню природи адвокатської діяльності, що специфічно поєднує в собі важливі аспекти світоглядного, політико-правового та морально-етичного спрямування. Цивілізаційний підхід до професійної адвокатської діяльності дає змогу дослідити стан та розвиток суспільства, формування його інститутів з комплексних позицій, коли руйнується одноманітна картина світу, одномірність та однолінійність його розвитку, роз'яснюється своєрідність та неповторність як життєвого укладу, так і ментальних основ функціонування різноманітних спільнот, що прагнуть зберегти свою ідентичність.

Важливим чинником здійснення аналізу феномену професійної адвокатської діяльності слугує визначення її основних принципів, що своєю чергою уможлиблює чіткіше простежити інституційну її природу. Цю проблему варто розглядати і в суто методологічному вимірі, коли основні її визначення, способи аргументацій дають можливість докладніше з'ясувати суть правових процесів, що пов'язані з професійною адвокатською діяльністю. Професійну адвокатську діяльність варто розглядати як таку, що здійснюється суб'єктом правозахисних процесів, якому властиві якості й характеристики інтерперсонального виміру, а інтенціональна природа діяльності адвоката спрямована на процес осягнення правової реальності.

У феноменологічній філософсько-правовій парадигмі суть права зводиться до існування системи правового досвіду, що реалізується в процесі сприйняття суб'єктом конкретних правових актів. Сама ж правова реальність основана на ціннісних вподобаннях конкретних соціальних суб'єктів, знаходиться не в системі наративів чи емпіричної реальності, а в трансцендентальній площині суб'єктної реальності, яка формує необхідні дії конкретних суб'єктів, основані на системі різноманітних значущостей.

У філософсько-феноменологічному вимірі правове життя – це форма смислової змістовності права, що передує теоретичним твердженням про нього. Правове життя сформовано апріорними даними правосвідомості, що проявляються у вигляді доступних й очевидних уявлень про рамки наявного в соціумі правового порядку. Вважається, що саме таке розуміння правового життя має визначати специфіку правового об'єкта інтегративного правознавства.

Суть пізнання навколишнього світу у феноменологічній філософії полягає в послідовному «очищенні» пізнаваного об'єкта від уже наявних або можливих інтерпретацій, аналогій, суджень про нього, оголюючи його справжні властивості і якості. Хід пізнання правового передбачає відмову від усіх можливих суджень, що перебувають у тісному зв'язку з просторово-темпоральними, психологічними, конкретно-історичними компонентами буття права в соціумі, а згодом у результаті такої відмови здійснюється вже процедура опису залишків структури буття, яке пізнається суб'єктом.

Розуміння правового дискурсу як специфічної перехідної форми комунікативної філософсько-правової парадигми від осмислення суцього в рамках функціонування свідомості (інтенціональність) та до його потрактування й інтерпретації пов'язане з процесом домінування у феноменологічному вченні герменевтичних традицій.

Аналіз сутності правового дискурсу свідчить про те, що суб'єкт права розглядається в контексті спроможності включитись у дискурсивну практику, яка існує в рамках інтерсуб'єктивного конституювання смислів суспільного буття.

Герменевтична філософсько-правова парадигма, реалізована в комунікативній теорії права, порушує актуальні питання місця інтерпретативної складової правової практики, зокрема й професійної адвокатської діяльності. Інтерпретація в цьому випадку реалізується на двох рівнях: на рівні доведень, на якому засновуються твердження суб'єктів правових процесів, та на рівні раціональності, що стосується висловлювань.

РОЗДІЛ 2

АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Міждисциплінарність філософсько-правового дискурсу в дослідженні інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності

Від початку нинішнього століття в українській філософсько-правовій науці відбуваються зміни, пов'язані з потребою авторського самовизначення у проведенні аналізу важливих актуальних проблем онтології та гносеології права, правової антропології, феноменології права, або ж на перетині цих та інших галузей наукового знання. На тлі панування плюралізму думок, історично сформованих течій, нових і тих, що оновлюються або ж відроджують способи свого існування, філософсько-правовий дискурс досить часто обирається як форма викладу матеріалу, що максимально допомагає авторові розкрити свою думку «не лише з боку мови, стилю, культури мислення, національної специфіки, але й жанрової багатоманітності» [189, с. 7]. Формат і науковий статус дискурсу дозволяють авторові, так би мовити, «бути собою» і шукати власний шлях серед різних видів дискурсу задля вибору оптимального варіанта для віднайдення істинного знання. Виходячи з вищесказаного, перше завдання цього підрозділу формулюємо так: використати можливості філософсько-правового дискурсу в дослідженні інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності для розширення знання про цей феномен. По-друге, ставимо завдання провести порівняльний аналіз методологічних підходів у вивченні професійної адвокатської діяльності, щоб обґрунтувати вибір методології неklasичної філософії як такої, що уможлиблює розкриття нових, досі не вивчених аспектів професійної адвокатської діяльності, насамперед її інтенціональної природи. По-третє, у цьому підрозділі з'ясуємо доцільність залучення у філософсько-правовий дискурс поняття міждисциплінарності, спрогнозуємо наслідки його використання для отримання

інтегративного, більш якісного і глибокого знання про професійну адвокатську діяльність з огляду на мету дисертаційного дослідження.

У сучасній лінгвістиці існує чимало визначень поняття «дискурс», але, як пише О. С. Огієнко, «жодна з дефініцій не охоплює усіх аспектів значення терміну, його походження і функціонування та потребує подальших практичних спостережень і теоретичних узагальнень». Він наголошує, що це багатозначний термін, який «має міждисциплінарний статус і є об'єктом дослідження багатьох наукових дисциплін та їх окремих напрямків» [278, с. 101–102].

Характерною ознакою дискурсу є те, що він виступає синтезом логіко-семантичних структур значення, представлений у специфічних правилах комбінації і трансформації. Він є глибинним сенсом, вираженим у поверхових рівнях і маніфестований у висловлюваннях, мові, тексті. Важливо, що до аналізу дискурсу входить «аналіз “свого” і “чужого” слова, взаємоінтенціональність і рефлексивність діалогу мого розуміння... чужої мови і розуміння іншим моєї мови» [390, с. 18–30; 95, с. 111–118; 89, с. 251–255]. Л. Філліпс і А. Йоргенсен, ставлячись до дискурсу значною мірою як до «аналітичної концепції», проводять типологію дискурсу і радять визначати його межі «стратегічно по відношенню до мети дослідження» [397].

Відзначаючи взаємовпливи дискурсів, чимало дослідників пишуть, що всі підходи до розуміння суті дискурсу не можуть вкладатися в рамки опозиції й альтернативності. Йдеться про різну «методологічну оптику» різних дискурсів, а кожний підхід до дискурсу містить елементи й інших його теорій [672, р. 17–29; 634; 435, с. 11–18; 536].

Використанню поняття «дискурс» як філософського сприяла ситуація лінгвістичного повороту в методології філософських досліджень. У філософському застосуванні цього поняття виділяють дві традиції. Одна з них пов'язана з іменем та філософією І. Канта, пізніше – англо-американською теорією мовних актів аж до сучасної теорії комунікативної дії. Друга –

розпочинається критикою моралі Ф. Ніцше через філософію М. Гайдеггера і постструктуралізм до французького постмодернізму.

У філософському аспекті дискурс може бути зрозумілий як будь-яка комунікативна (мовна) практика, що охоплює невербальні одиниці; як логічно-формальне, понятійне, термінологічне міркування [569, р. 101–107; 144, с. 149–54; 145, с. 46–60]. Щодо *філософсько-правового дискурсу*, то значна частина дослідників схиляється до думки, що місія цементуючого начала в ньому належить філософії, «яка через світоглядні, методологічні функції, універсальний категоріальний апарат справляє вплив на процес зближення наук, результатом якого є утворення в сучасних наукових дослідженнях інтегративного знання, ідейним (теоретичним) джерелом якого виступає філософія» [15, с. 3–8]. Зазначаючи, що загалом вплив філософії на науку розпочався ще з часів античності, Е. Семенюк наголошував на її (філософії) інтегративному характері «виступати в неозорому дереві людського пізнання і коренем, і могутнім стовбуром». Саме завдяки потужній філософській основі, писав він, усі гілки та галузочки пізнання з'єднуються в одне ціле [341]. Таку ж думку щодо провідної ролі філософії в наукових дослідженнях на початках становлення української філософсько-правової науки обстоював С. Максимов, вказуючи на домінуючий вплив філософії на правничі науки, адже «сфера інтересів філософії починається там, де закінчується сфера інтересів окремих наук». Дослідник наголошував, що за своїм методологічним характером, філософія обґрунтовує базові положення окремих наук [253, с. 33–36].

Ця думка є справедливою, й очевидно, що структура філософсько-правового знання, сформована за образом і подобою своєї предтечі (філософії), є наочним тому підтвердженням. Онтологія, гносеологія, аксіологія та філософська антропологія стали прототипами відповідних розділів філософії права і були покладені в основу структурування сучасного філософсько-правового знання. З погляду методології, жодних проблем у цьому не існує. Проблему вбачаємо лише в тому, що до відносно недавнього часу розуміння означених вище проблем буття, пізнання, цінностей і самої людини

здійснювалося з позицій марксистської методології, яка визнавалась єдино правильною за умов відсутності інших конкуруючих методологій. Головні питання марксистської філософії про співвідношення матерії і духу, базису та надбудови, характеру цінностей, історичного розвитку не переглядались і канонізувались як недоторкані тривалий час. Але у ХХ ст. філософія марксизму, яка протягом майже ста років утримувала лідерські позиції як світоглядна парадигма, поступово втратила свої позиції, перетворилась на догму. Аналізуючи цей аспект проблеми, тобто «монометодологічний» характер марксистської філософії, значення для гуманітарної науки, М. В. Костицький, наприклад, заперечує її вагомість у позитивному контексті, називає такою, що не витримала випробувань часу. Він вказує, що, незважаючи на ґрунтовні роботи, опубліковані визначними вченими, марксистська методологія в юридичних та гуманітарних науках не виправдала себе. А тому пошук нових методологій та методів, їх застосування в юридичних та інших гуманітарних дослідженнях, навіть таких, що запозичені з природничих наук, йому видається не просто слухним, а необхідним методологічним поворотом, який відкриє нові горизонти пізнання. На його думку, сучасні вчені можуть «розташувати» різні методології по горизонталі й використовувати на власний розсуд. Адже методологія необхідна «ученому для розвитку наукового світогляду, який не обов'язково має бути “правовірним” діалектиком, юснатуралістом, позитивістом, синергетиком та ін.» [221, с. 3–11]. Загалом погоджуючись із таким підходом, водночас зауважимо, що ні феноменологія, ні герменевтика, ні інші методології, до яких зараз активно звертаються філософи права, далеко не нові, але з об'єктивних соціально-політичних і, особливо, ідеологічних причин не могли бути в арсеналі досліджень науковців (правників) старшого покоління, частина з яких досі обстоює позиції марксистської методології не через свою «відсталість» від науки, а внаслідок власного вільного вибору та світоглядно-філософських переконань. Очевидно, що це цілком відповідає духу часу, де в науці панує плюралізм і вільний обмін думками. «Філософія настільки ж різноманітна, як і шляхи людського

самовизначення, самосвідомість, самопояснення і самовиправдання. Тому навряд чи обґрунтовані претензії якогось одного способу чи жанру філософствування на винятковість і загальну значущість», – влучно висловлює цю ж думку І. Карпенко [189, с. 5–10].

Чимало авторів звертає увагу на те, що зі зміною парадигми філософування (йдеться про перехід від класичного до некласичного і посткласичного стилю філософування) філософська методологія не може не змінюватись. Вона потребує корегування відповідно до нових потреб і запитів філософсько-правової науки. Це означає, що філософський метод як такий вже не може бути єдиним, «а сама методологія раз і назавжди даною». У постнекласичній науці метод постає як нелінійна система методологічних ситуацій, у кожній з яких цей метод виражає міру співвіднесення, зокрема, хаосу – порядку, апіорного – апостеріорного, визначеного – невизначеного, вербалізованого – невербалізованого [7, с. 10].

Що це означає для дослідника? Насамперед прийняття як реального того факту, що в більшості сучасних розвідок самі собою класична і посткласична методологія не існують у чистому вигляді, їх штучна хронологізація, концептуальна ідеалізація та протиставлення як методів «застарілого» і «передового» не відповідає інтересам розвитку науки [367, с. 88–101; 215, с. 274–280; 310; 268, с. 36–41; 99; 423, с. 28–32; 206, с. 10–21; 185, с. 46–54]. Право обирати й обґрунтовувати методологію належить авторові. Хоча й зрозуміло, що все одно йдеться про класичний і посткласичний підходи як конкуруючі методології аналізу права, у нашому випадку – професійної адвокатської діяльності. Щодо цього питання знову звернемося до слушних думок І. Карпенка, які він висловив з приводу зміни парадигми філософствування. Дослідник звертає увагу на те, що класична форма філософствування стала проблемою відтоді, коли кордони між філософією і наукою, філософією і мистецтвом, філософією і словесністю як такими порушилися, а то й зникли. «Жанр філософствування народжується в інтуїтивному пошуку ідеалізованого алгоритму для порівняння життєвих, тобто

знайдених в розумовому досвіді приватних зразків всередині кожної форми суспільної свідомості», – пише він [189, с. 7–8].

У цій науковій роботі серед посткласичних методологій віддаємо перевагу феноменології, яка апелює до свідомості та її можливостей пізнавати, а також відкриває нові можливості для вивчення питань юридичної теорії та практики [684, р. 459–580]. Феноменологія є філософією свідомості і тим підходом, який використовує можливості свідомості – саме так виглядає умовний і скорочений варіант її репрезентації в більшості філософсько-правових досліджень. Вище йшлося про «локомотивну» роль філософії в розширенні меж пізнання. На сучасному етапі в українській філософській думці концептуалізовано низку продуктивних ідей, які вдихають життя в «старі істини» і змушують по-новому подивитись на можливості феноменології з подальшим її використанням у різних галузях знання, зокрема у філософії права. По-перше, це погляд на сам феноменологічний метод як інтелектуальну практику: «Феноменологія – це вчення про досвід в найширшому сенсі. Точніше навіть не вчення про досвід, а прояснювальне досвідчування досвіду». По-друге, ідея комплементарності філософії свідомості і філософії досвіду як одна з головних тенденцій сучасної феноменології: «феноменологія настільки є філософією свідомості, наскільки досвід є досвідом свідомості» [190, с. 27]. По-третє, це визнання права дослідника на власний стиль феноменологічного мислення, який не повинен залежати від «наївної метафізичної претензії на вихід свідомості за власні межі чи то до матеріальної, чи то до ідеальної трансцендентальної реальності» [191, с. 130]. Важливо звернути увагу на досить велику амплітуду думок щодо застосування феноменологічного підходу у філософсько-правовому дискурсі: від несприйняття й заперечення як «чергової моди» (Л. Честнов) до прогнозування перспективності як дієвого способу проникнення у глибинні основи феномену права і правової свідомості. Ю. Сайфуліна в межах проведеного аналізу основних положень феноменологічного підходу до розуміння права вважає, що завдяки йому не викликає сумнівів «інтерсуб'єктивне розуміння права у контексті правової

реальності, в яку суб'єкт залучений сам у процесі спілкування з іншими учасниками правового життя», де «єдиним можливим способом їх існування виступає соціальне спілкування у своїх головних формах (конфлікт і співробітництво), що у публічній площині на підставі взаємного визнання певних прав і обов'язків робить індивідів соціальними та правовими суб'єктами» [334, с. 44].

Розробляючи методологію вивчення інтенціональної природи адвокатської діяльності, висунемо припущення, інспіроване глибокими науковими розробками С. І. Максимова про використання феноменологічного підходу як інструменту рефлексії та «апробацію» його можливостей у вивченні професійної адвокатської діяльності за аналогією з вивченням права [252, с. 54–60]. Автор зазначає, що феноменологічний підхід до права реалізується через концепт правової реальності, як суттєвого елемента життєвого світу людини. Він наголошує, що правова реальність не є субстанційною частиною реальності, а є «лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Але цей спосіб настільки істотний, що при його відсутності розпадається сам людський світ» [250, с. 46].

А чи не є сама адвокатська діяльність буттям у праві, своєрідним провідником правових сенсів, які переходять від людини до людини та наповнюють правову реальність особливим, людським змістом? Можливу відповідь наводить той же С. І. Максимов: «в структурі буття людини можуть бути виокремлені моменти, які у зовнішньому виразі дають правові відносини, з одного боку, і в самому праві – такі моменти, без яких спільне людське співіснування виявилось б неможливим – з другого». За своїм онтологічним статусом, як пише вчений, право не об'єктивне і не суб'єктивне, воно інтерсуб'єктивне, тобто конструюється у взаємодії людей [252, с. 58–60]. Специфікою буттєвих проявів адвокатської діяльності є її діалогічність, взаємодія, інтерсуб'єктивність. Вона наповнена людськими смислами, емоційно-чуттєвими переживаннями, торкається змісту життя конкретних людей, їх впевненості у справедливості закону, системи цінностей і моральних

принципів тощо. С. І. Максимов у цитованому дослідженні звертає увагу на таку ж особливість правовідносин, відзначаючи, що утворювані «сенси інтерсуб'єктивні і є основою взаєморозуміння людей». Отже, якщо взяти до уваги попередні роздуми, професійна адвокатська діяльність потребує розширення рамок вивчення, яке можливе в контексті міждисциплінарності, тобто її зв'язку з такими галузями знання, як соціальна філософія, філософська та правова антропологія, етика тощо.

Упродовж тривалого часу чимало учених і дослідників вивчали теоретичні і практичні проблеми адвокатської діяльності. Проте, власне кажучи, філософсько-правовий дискурс у цьому контексті достатньою мірою ще не сформувався. Багато науковців відзначає, що правове буття, або буття права, у класичних типах праворозуміння сприймається немовби за межами суцього «...з особливою недоступною топологією, місцем, де немов постійно зберігається правовий еталон (курсив наш. – О. З.)». Урешті-решт, класична концепція пізнання і вбудована в неї модель суб'єкта немовби приховують людину в її справжньому існуванні у правовій реальності [628, р. 1–21; 525; 175, с. 81–103]. На схожу думку натрапляємо і в інших авторів. Так, у своїх публікаціях, присвячених дослідженню взаємодії права і влади, Ю. В. Цуркан-Сайфуліна звертає увагу на «високий рівень» догматизації, характерний для юридичної науки, зокрема що стосується «застосування нових методів для осягнення правового життя», що «іноді тягне за собою звинувачення у змішуванні права з іншими галузями знань – політикою, психологією, філософією» [409, с. 262]. Але відтоді, слушно зауважує М. Музика, «коли інтегральне праворозуміння стало предметом розгляду сучасної філософії права, все частіше можна спостерігати інтеграцію філософських ідей у право» [269, с. 136]. Вважаючи слушними наведені аргументи щодо «сакралізації» права, зауважимо, що їх варто взяти до уваги, а в розумінні професійної адвокатської діяльності виділити низку принципових положень. По-перше, йдеться про подолання тенденції протиставлення філософського і правового підходів як конкуруючих у філософії права. Це означає, що професійна

адвокатська діяльність може бути предметом філософсько-правового дискурсу і не може бути предметом тільки філософської рефлексії або ж вивчення лише в окремій галузі правознавства.

На самих початках становлення філософії права в Україні, наголошуючи на потребі гармонізувати і водночас зберегти статус-кво філософії і права як окремих наук, С. І. Максимов писав, що філософія права, як наука, спирається на потенціал філософського і юридичного знання, а тому «може скластися враження, що існує дві філософії права: та, що розробляється філософами, і та, що розробляється юристами». Насправді, відзначав він, «філософія права – одна, хоч і живиться з двох різних джерел: 1) загальнофілософськими розробками; 2) досвідом розв’язання практичних проблем права». В одній із ранніх публікацій «Філософія права як сфера співпраці філософів і юристів» дослідник влучно зазначав, що «філософія права аж ніяк не псує “хорошого” юриста, позбавляючи його упевненості в безумовній істинності власної позиції й обтяжуючи думками, некорисними в його роботі. Однак вона робить процес пізнання права більш проблемним, більш складним, оскільки звертається до його глибинних суперечливих основ» [253, с. 34–35].

Вище йшлося про особливу роль, яку відіграє у філософсько-правовому дискурсі авторський «стиль мислення», побудований на основі використовованого ним типу праворозуміння. Погодимося, що самі собою класична і посткласична методології не існують у чистому вигляді. На тлі ж сучасних досліджень виглядає так, що донедавна класичне праворозуміння домінувало у світоглядній та науковій культурі правників-теоретиків, філософів права і в певному сенсі гальмувало отримання інтегративного знання, як би не дозволяючи філософії перейти Рубікон і зайти на територію права, що стало можливим лише на основі посткласичного світогляду.

Звужуючи питання і фокусуючи увагу на предметі нашої розвідки, зауважимо, що в рамках класичної методології відповідність інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності формату філософсько-правового дискурсу довести було б складно. Це непросто зробити і в сучасному

посткласичному дискурсі, тому що введення нової теми у звичке коло питань філософії права завжди потребує обґрунтування. Професійна адвокатська діяльність – це міждисциплінарний феномен, який є предметом цікавості науковців різних галузей знання тому, що безпосередньо «вплетений» у різні сфери життєдіяльності і людини, і суспільства (правову, морально-етичну, соціально-політичну), характеризується багатогранністю та комплексністю, має свою історію. Цей феномен вивчають різні науки, зокрема й філософія права. Водночас він має цілком реальний статус, є одним із видів людської життєдіяльності та юридичної практики. Ставлення до нього в масовій свідомості різне, але у змістовному плані лише зараз розширюється смисловий ареал його впливу на правову й політичну культуру, громадянську свідомість та мораль. Саме тому, і з теоретичного, і з практичного погляду, професійна адвокатська діяльність викликає інтерес у представників різних галузей знання на міждисциплінарній основі. Крім того, ця тенденція відіграє важливу роль щодо зближення різних галузей знання на основі подальшого вдосконалення категоріального апарату філософії, знаходить нову інтерпретацію крізь призму вивчення інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності [546, р. 33–55; 635, р. 449–457].

У гуманітарній сфері (мова, література, право, історія, філософія, археологія, релігія, етика, теорія мистецтва тощо) міждисциплінарні дослідження були започатковані в епоху Просвітництва XVIII ст. французькими енциклопедистами. Характерною ознакою міждисциплінарного підходу є наявність таких тенденцій, як критичне ставлення до дисциплін як окремих сфер; стирання кордонів між гуманітарними та соціальними науками, формування «неясного жанру», «подорожуючих концепцій»; перехід від одиничності, неподільності знання і культури до узагальнювальних, об'єднувачих стратегій у рамках різних контекстів; розвиток трансдисциплінарності та підприємництва в гуманітарній сфері, де гуманітарій працює в реальному часі з партнерами поза межами академічної установи [396, с. 8–12].

Проблему міждисциплінарності вивчають, зокрема, такі науковці: В. О. Огнев'юк, О. Б. Проценко та О. В. Мельниченко [279], Л. В. Литвинова [239], Д. І. Чорноморденко [417, с. 221–226], О. В. Кушнір [233, с. 159–165] та інші закордонні вчені й дослідники міждисциплінарного контенту у праві [654, р. 1–22; 539; 555; 448, р. 49–65]. Слушними видаються думки міжнародних колег стосовно того, що міждисциплінарні підходи сфокусовані на проблемах, які мають складний і масштабний характер для дослідників, котрі вивчають одну дисципліну. На відміну від останніх, міждисциплінарність дає змогу розглянути предмет, явище, феномен з різних ракурсів і використовуючи різні методи, пронизуючи дисципліни й утворюючи новий авторський підхід [455; 641; 705; 696, р. 90–105; 693, р. 239–263; 524, р. 48–69].

Таку ж точку зору знаходимо і в інших авторів. Так, міждисциплінарність, на думку Х. Якобса, – це вид знання (або підхід до курсу навчання), який свідомо охоплює методологію і мову більш ніж однієї дисципліни для розгляду центральної теми, проблеми, події, факту і досвіду. На відміну від традиційного погляду на суму знань окремої дисципліни, міждисциплінарність не наголошує на обмеженні знання, а зосереджується на зв'язках і взаємодії відносин між різними дисциплінами, що вивчають свій предмет [557, р. 160–162]. Німецький соціолог Р. Кеніг розрізняє два типи міждисциплінарності – «м'який» і «жорсткий». Перший тип передбачає, що дисципліни взаємодіють на рівні «узагальнювальних» і «допоміжних», а тому це не що інше, як відтворення традиційного поділу дисциплін за ієрархічним принципом. Другий тип міждисциплінарності передбачає багатоаспектність, тобто він є сумою аспектів, кожен з яких вивчається відповідною дисципліною, і на основі цього дається інтерпретація об'єкта, де кожна з них, як «допоміжна», так і «узагальнювальна», має свій предмет, метод і стикається з іншими тільки у використанні та інтерпретації накопиченого знання; у випадку зі «жорстким» типом йдеться про набір дисциплін, предмет яких стосується тих чи тих сторін пов'язаних з об'єктом явищ [567, S. 487–489]. Окрім того, Б. Ніколеску виділяє ще один позадисциплінарний тип дослідження –

трансдисциплінарний, в основі якого є ідея складності об'єктів і рівнева онтологія [609, р. 23–35]. Зауважимо, що цей тип дослідження є актуальним для наукових (природничих) галузей і не відповідає специфіці філософсько-правового дискурсу, а також поставленій нами меті щодо оптимального розгляду інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності.

Так само, на наш погляд, невдалими є спроби залучити до методологічного арсеналу філософії права синергетичний підхід. Синергетика як міждисциплінарний напрям, що зосереджується на ідеї самоорганізації, має місце у природі, техніці, а також у соціумі. Самоорганізацію розуміють як виникнення просторово-часових структур макросвіту у складних нелінійних системах, що перебувають у далеких від рівноваги станах, близьких до критичних точок (біфуркації), коли стан системи стає нестійким. При цьому навіть при незначному впливі (флуктуації) система може різко змінювати свій стан. Цей період характеризується як виникнення порядку з хаосу. У синергетиці поширене трактування нелінійного розвитку, критика жорсткого детермінізму. Чи не є сучасне захоплення синергетикою продовженням того, що вже мало місце? Як зазначає М. В. Костицький, використання серед іншого синергетичного підходу у філософсько-правових дослідженнях цілком можливе, при цьому він не погоджується з думкою частини теоретиків-юристів, які відкидають зв'язок юридичної науки не лише з природничими, а й філософськими науками [221, с. 11].

Повертаючись до переваг міждисциплінарності, зазначимо, що базована на виявленні зв'язків між різними дисциплінарними галузями, вона є проявом інтеграційних тенденцій, властивих постнекласичній науці з її прагненням до синтезу знання. Як зазначає А. М. Колот, наслідком застосування міждисциплінарного підходу до дослідження є вихід за рамки сформованих стереотипів, норм і дослідницьких традицій [208, с. 77].

Своєю чергою П. Тагард наполягає на тому, що міждисциплінарне дослідження буде успішним лише в тому разі, якщо воно спирається на ідеї, що дійсно перетинають дисциплінарні кордони. Відтак він виділяє ключові ознаки

міждисциплінарності: передусім вказує, що вона є взаємопроникненням, взаємобагаченням підходів і методів різних наук (дисциплін). По-друге, міждисциплінарність є можливістю виявити, розпізнати, сприйняти те, що було прихованим у надрах окремо взятої науки методів та інструментарію інших наук. По-третє, у широкому, функціональному розумінні міждисциплінарність являє собою синергію різних наук, що передбачає розвиток інтеграційних процесів, зростаючу взаємодію методів, інструментарію задля отримання нового наукового знання [679]. Підтримуючи поширення міждисциплінарності, В. В. Желанова вказує на її переваги й можливі шляхи імплементації в науку та освіту [129, с. 477–479].

У юридичній науці також використовується міждисциплінарність [680], яка містить у собі значний потенціал щодо використання ресурсу суміжних із правом наукових дисциплін, таких як філософія, історія, соціологія, політологія, психологія тощо, за допомогою яких розробляється і вдосконалюється поняттєвий апарат юридичної науки, методи і розвивається сама юридична наука. На основі міждисциплінарності розбудовується новий предметний простір, частиною якого завжди є юридична складова, відкривається перспектива міждисциплінарних досліджень, створюються спеціальні інтеграційні (або комплексні) дисципліни, в рамках яких можливість вивчення різних суміжних тем, філософсько-правової проблематики зокрема, є закономірною. Більше того, виділення нових міждисциплінарних просторів призводить до того, що в них визначити базові галузі знань важко або навіть неможливо, але в них впливовою залишається юридична складова. Зокрема, Ю. В. Цуркан-Сайфуліна, В. В. Копча справедливо акцентують на тому, що міждисциплінарний підхід, маючи значний потенціал, відкриває нові можливості для подолання негативних моментів у правозастосовній практиці і загалом має вагомні переваги [409, с. 262–267; 216, с. 54–58; 38, с. 15–21].

Під час розгляду міждисциплінарного підходу в юридичній науці чимало дослідників виділяють кілька його складових, пов'язуючи їх зі сферою буття, пізнанням та методологією права. Конкретизувати це питання можна так. По-

перше, на основі синтезу сукупних галузевих теоретичних і практичних знань формується онтологічна міждисциплінарність. У нашому випадку йдеться про буття права, яке проявляє себе в нових галузях знання, наукових дисциплінах зі своїм особливим предметом, пов'язаним з осмисленням тих аспектів соціального буття, які з'являються в результаті розширення правового простору, прискорення правового часу й ускладнення структури правового буття. По-друге, гносеологічна міждисциплінарність виступає наслідком розширення внутрішніх можливостей окремої наукової дисципліни завдяки синтезу наукового знання (антропології, психології, семіотики тощо). По-третє, методологічна міждисциплінарність ґрунтується на активному впровадженні в наукове знання загальнонаукового підходу, а також різноманітних методологічних ресурсів, зокрема філософських методів класичної і постнекласичної науки. З огляду на таку «множинність» міждисциплінарного підходу можна говорити про нову якість знання, в якому утворюється «ядро» юридичної науки. Але, як зазначає дослідниця, не все знання, що його формує ядро, є істинним і достовірним, інакше воно перетворилось би на догму. «Оживляє» його і часто продукує новації не саме «ядро», а периферія юридичного знання, що утворюється завдяки постнекласичній раціональності, критеріями якої виступають фактори культурологічні, соціально-політичні, етичні та гуманістичні. Усі вони стосуються людини, суб'єкта, який має креативні та різносторонні характеристики, що своєю чергою зумовлює необхідність синкретизму, який стверджує зростаючу тенденцію до єдності і цілісності науки, що досягається засобами міждисциплінарного підходу та міждисциплінарних досліджень [219, с. 218–223; 104, с. 188–192; 93; 257, с. 18–23].

Тож у міждисциплінарному підході наявна антропологічна складова (докладно її розглянемо в наступному підрозділі), яка виконує вагомий вплив, впливаючи на отримання нового інтегративного знання. Отже, спираючись на викладені вище думки та на сучасні дослідження в галузі філософії права, розглянемо професійну адвокатську діяльність з позицій інтенціонального

підходу в контексті міждисциплінарного посткласичного філософсько-правового дискурсу. Іntenціональний підхід допоможе виявити й дослідити ті акти свідомості, які введуть феномен професійної адвокатської діяльності в конституювання правової реальності. Зробимо це в рамках феноменологічної концепції правової реальності С. І. Максимова і виділимо найголовніше.

По-перше, дослідник наголошує, як ми вже зауважували раніше, що правова реальність не є субстанційною частиною реальності й існує не де-факто, а є лише способом організації та інтерпретації буття людини, її соціального життя. Однак цей спосіб має дуже важливе значення, настільки, що за його відсутності «розпадається сам людський світ». *По-друге*, буття у праві є одним зі способів буття людини лише за умови, коли воно стикається з буттям Іншого [250, с. 25–50].

На присутності Іншого наголошує й А. В. Поляков, зазначаючи, зокрема, що «будь-які види і форми правового досвіду можливі тільки через комунікацію, яка передбачає початкову “вкоріненість” людської особистості в інобуття, в Іншому, тобто передбачає ту його розімкненість, про котру багато говориться у посткласичній філософії» [303, с. 64–65].

У професійній адвокатській діяльності відносини з Іншим розкриваються двояко: через особу, яка звернулась по допомогу у зв'язку з виникненням проблеми правового характеру (перелік таких осіб наведено в Законі України «Про адвокатуру»). А з іншого боку – через особу юриста (адвоката), який є представником (правозахисником) у вирішенні правових питань. Щодо особи останнього потрібно наголосити на провідній ролі в адвокатській практиці професіоналізму. Але зауважити, що особистісні риси адвоката, його здатність до рефлексії і саморефлексії, вітальність світоглядних цінностей і моральних принципів, якими керується і під кутом зору яких він бачить у клієнті людину, вагомо впливають на характер відносин між ними.

По-третє, професійна адвокатська діяльність побудована на комунікаційній основі, адже адвокат завжди відчуває присутність Іншого, здобуває досвід спілкування з ним. Більше того, особливість адвокатської

діяльності розкривається через наповненість людськими смислами, емоційно-чуттєвими переживаннями тощо. Вона розгортається в соціальному просторі, основана на зіставленні суцього і належного, торкається змісту життя конкретних людей, їх впевненості у справедливості закону, системи цінностей і моральних принципів.

По-четверте, специфікою буттєвих проявів адвокатської діяльності у правовій реальності є її діалогічність, взаємодія, інтерсуб'єктивність, і як специфічний тип відносин у межах буття права вона охоплює значну сферу соціального, опосередковану правом. *По-п'яте*, професійну адвокатську діяльність можна вважати своєрідною діловою комунікацією на основі дотримання чинного законодавства, присяги адвоката, а також вимог професійної моралі. Це діалог, у якому беруть участь дві сторони (спочатку на основі організаційного оформлення відносин через підписання договору), але це завжди відносини, що виникають і діють у зв'язку із правовими колізіями та на основі права. Тож на феноменологічній основі через свої буттєві прояви професійна адвокатська діяльність вписується в контекст правової реальності.

Аналіз професійної адвокатської діяльності на основі міждисциплінарного підходу доцільно все ж таки розпочинати з онтологічної складової і визнання професійної адвокатської діяльності частиною правового буття, де вона має цілком реальний статус, про що йшлося вище. Вона регулюється на законодавчому, нормативно-правовому рівні і репрезентується конкретними суб'єктами, або адвокатськими об'єднаннями, які відповідають професійним та етичним вимогам до представників цього виду юридичної діяльності. Вивчення у цьому статусі професійної адвокатської діяльності є частиною юридичної науки і правознавства загалом. Тут вона постає як прояв людської активності, один з її видів, входить у процеси та явища об'єктивної реальності. Назвемо це першою іпостассю професійної адвокатської діяльності як частини соціальної дійсності та юридичної практики.

Гносеологічний аспект вводить у процес пізнання професійну адвокатську діяльність як феномен свідомості, що утворюється нею та існує

завдяки їй. Для пояснення цієї тези звернемося до думок німецького мислителя XVIII ст. І. Канта і проведемо аналогію з його двома світами, відомими як світ речей-для-нас і світ речей-у-собі. У першому з названих світів панує «практичний розум». Умовно зарахуємо до нього згадану вище першу іпостась професійної адвокатської діяльності. Для нас це, так би мовити, матеріально-речовий світ. Виміром другого, трансцендентального світу є свідомість. Усе, що в ньому присутнє, зокрема досліджувана нами професійна адвокатська діяльність, – нематеріальне. Це породжуваний свідомістю результат роботи, в якій вона скеровується на професійну адвокатську діяльність, породжувану власним інтересом. І нарешті, феноменологія як обрана методологія пояснює, що професійна адвокатська діяльність існує в конкретному випадку лише як акт свідомості і вже тому має інтенціональну природу.

Інтенціональність сама собою є складним поняттям, що вдало акумулюється в багатьох наукових розвідках і закордонних, і українських вчених та дослідників, у яких питання формулюється так: чи можна вважати інтенціональність ключем до розгадки (філософських проблем свідомості) чи вона сама є ключовою проблемою [528, р. 1–15; 443, р. 29–44; 599, р. 70–77; 674, р. 93–109]? Особливо актуально це запитання звучить у вивченні проблематики, яка є новою і пов’язує інтенціональність з теорією діяльності. Цей напрям дослідження розробляється психологією, яка разом з аналітичною філософією та феноменологією бачить і в інтенціональності насамперед одну з фундаментальних властивостей свідомості. Це поняття, що має суперечливий характер у трактуванні його природи та позначуваних ним якостей, активно дискутується в сучасній філософії та психології [681; 457, р. 1105–1126; 623, р. 99–108]. У міждисциплінарних дослідженнях це поняття має великий і невикористаний потенціал, тому можна сказати, що інтенціональність – це справжня нитка Аріадни, слідуючи якій, можна розкрити конкретні зв’язки певного суб’єкта з навколишнім світом речей, природних і культурних, та з іншими суб’єктами [540, р. 1278–1294; 438, р. 139–156; 454, р. 389–396]. Але існують певні труднощі в контексті

залучення цього поняття для аналізу певного виду професійної діяльності, зокрема адвокатської.

Проблематичність використання поняття інтенціональності в дослідженні юридичної діяльності і професійної адвокатської діяльності як її виду вбачаємо в такому. Передусім у філософії інтенціональність найчастіше трактують як сутнісну структуру свідомості, що виражає предметну спрямованість переживань свідомості, її співвідносність з предметами досвіду, що трактується як смислоформування, а свідомість – як смислоформування [399, с. 118], у юридичних же науках не існує жодного трактування інтенціональності. На наш погляд, це є наслідком того, що можливості інтенціонального підходу до кінця не вивчені і не обґрунтовані насамперед через «розірваність» міждисциплінарного ланцюга і відособленість юридичної (правової) методології від філософської, а також того, що заведено називати теорією від практики.

На сучасному етапі в новітніх правових розвідках усвідомлюється потреба в міждисциплінарній взаємодії та визнанні того факту, що в нормативно-правових актах коло об'єктів правосвідомості є значно меншим, ніж коло інтенціональних об'єктів у правовій реальності. Врешті-решт, коло реальних інтенціональних об'єктів правосвідомості набагато ширше, ніж коло дійсних об'єктів, оскільки інтенціональні об'єкти можуть бути предметно дані і не мати матеріальної форми [520]. Треба відзначити, що інтенціональність є сутнісною рисою правосвідомості, вона визначає її розвиток, адже для неї характерна властивість мати цілі та скерованість на правову реальність [682; 636, р. 1–17; 495, р. 6–28; 514, р. 1–15].

Якщо поставити питання про предметність інтенціональності, то її слід шукати у вчинках і діях, що є наслідком взаємодії свідомості та впливів на об'єкт свідомості. Це праксеологічний аспект інтенціонального виміру професійної адвокатської діяльності. Першим його питанням є питання про людину як суб'єкт правосвідомості. На наш погляд, правосвідомість з'являється в людини тоді, коли вона здатна зіставити суще-в-праві з

належним-у-праві, тобто вміти аналізувати й осмислювати реальний стан чинного права з тим, яким би вона хотіла його бачити. У цьому випадку маємо справу з присутністю людини у праві, яку часто позначають поняттями, якими оперує чимало дослідників: це «людина правова» та «людина юридична». Постає запитання: з якою саме людиною має справу адвокат у своїй професійній діяльності? Насамперед потрібно з'ясувати, чи є ці поняття синонімічними, чи існує між ними суттєва різниця. На думку Д. Гудими, поняття правової та юридичної особистостей не збігаються за обсягом, а відмінність між ними полягає в такому. Вроджені правові якості, такі як природні, основоположні, невід'ємні права людини, створюють образ «людини правової», а здатність у соціальних відносинах сприймати право як окрему їх частину, долучатися до його реалізації та трансформування властива «людині юридичній». Як зазначає автор, юридична особистість володіє комплексом соціально значущих якостей, сформованих і забезпечуваних суб'єктом юридичної правотворчості. У цьому понятті, зауважує вчений, відображається рівень свободи-відповідальності в конкретному суспільстві. Але між цими поняттями існує суперечність, а тому ідеальним варіантом можна вважати той, коли юридична особистість повинна «розвивати» особистість правову. Як пише Д. І. Гудима, це не завжди спрацьовує, адже на практиці дуже часто людина юридична «витісняє», а не «розвиває» правову, обмежуючи її природне право [102, с. 122–125]. Насправді такий поділ можна вважати штучним, адже в реальності одна й та сама людина репрезентує у своїй особі обидві названі вище іпостасі, тобто вона є носієм вроджених природних прав і тих, що набуваються в процесі соціалізації як позитивне право. Потрібно зазначити й про те, що подвійна природа людини як біосоціальної істоти не суперечить її проявам у праві зокрема. Найважливішим при цьому є, звичайно, засвоєння індивідом загальнолюдських цінностей, нормативно закріплених у міжнародних правових актах про права людини, а також відповідність власних дій та вчинків цим актам [270, с. 66–68].

Звичайно, що метою розвитку права є людина як найвища соціальна цінність. Власне тому, наголошуючи на принципі антропоцентризму, як провідному в сучасному розвитку права, Т. Прокопенко справедливо вказує, що треба звертати увагу не лише на розвиток правової системи, але й на розвиток правової свідомості людини [297, с. 21–25], розуміння нею своїх прав і свобод відповідно до міжнародних стандартів [351, с. 118–124; 352, с. 156–167; 200, с. 81–97]. Одним зі способів залучення людини до правової культури, цивілізованого розв'язання проблем правового характеру є гарантування її права на правову допомогу. У цьому контексті роль інституту адвокатури складно переоцінити, адже вона в особі суб'єктів надання правової допомоги (адвокатів та адвокатських бюро) реально забезпечує доступ громадян до правосуддя.

Повертаючись до питання міждисциплінарності, зазначимо, що на сучасному етапі її застосування має чимало недоліків. Зокрема, їх вбачають у малоефективності внаслідок механічного поєднання методів різних наук, що шкодить предметному полю традиційних дисциплін, а також створює нові предметні поля без чітко окреслених кордонів. Міждисциплінарність через нестандартний об'єкт дослідження веде до «інтенсивного розмивання традиційного поля» науки, а диференціація знання призводить до ситуації втрати взаєморозуміння. Звертаючи на це увагу, доцільно все ж таки вбачати перспективу міждисциплінарних досліджень у тому, щоб синтезувати знання на основі внутрішніх відповідностей окремих сторін категоріального апарату, логічних операцій, методик і методів [499, р. 89–101; 614; 436, р. 1–10; 456; 476, р. 1211–1226; 585, р. 327–342; 622].

Щодо філософсько-правового дискурсу у вивченні інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності, то пропонуємо конкретизувати його так: по-перше, професійна адвокатська діяльність має перспективи вивчення на основі міждисциплінарного підходу в контексті її зв'язку з феноменологією, філософською антропологією, філософією права і на цій платформі вона поступово набуватиме статусу актуальної наукової проблеми;

по-друге, доцільно розрізняти дві іпостасі професійної адвокатської діяльності: як феномену, на який скеровується пізнання свідомості, і безпосередню професійну адвокатську діяльність як один із видів людської діяльності (активності); по-третє, згідно із застосованим у нашому матеріалі феноменологічним підходом адвокатська діяльність може бути розглянута і як буття у праві, своєрідний провідник правових сенсів, які переходять від людини до людини та наповнюють правову реальність особливим, людським змістом; по-четверте, перспективи вивчення професійної адвокатської діяльності пов'язані з розвитком методологічної бази дослідження, зокрема із застосуванням ідеї комплементарності філософії свідомості і філософії досвіду як однієї з головних тенденцій сучасної феноменології.

2.2. Антропологічна константа професійної адвокатської діяльності як об'єктивна необхідність українського громадянського суспільства

Громадянське суспільство відіграє вагомий роль у демократичних перетвореннях, а його становлення та трансформація є важливим показником просування України до європейського цивілізаційного простору. Новий поштовх розвитку воно дістало після Революції гідності, коли активність громадян перетворилась на дієвий чинник реформ, вагомий фактор впливу на державу та її інституції. Не лише в соціальних та політичних аспектах, але й у змінах, що відбуваються з людиною, хотілося б бачити нові тенденції еволюції громадянського суспільства. Та попри позитивні зрушення в цій сфері, показник Індексу сталості розвитку громадянського суспільства України у 2018 р. погіршився: із 3,2 – у 2017 р. до 3,3 – у 2018 р. Зберігається також негативна тенденція щодо оцінки правового середовища діяльності організацій громадянського суспільства (ОГС): у 2016 р. цей сегмент отримав 3,4 бала, у 2017 р. – 3,5, у 2018 р. – 3,6 бала [101, с. 12]. Що можуть означати такі тенденції? Насамперед те, що потенціал громадянського суспільства повністю

не розкритий, а напрями його розвитку до кінця не реалізовані. Також і те, що людина як елемент еволюції громадянського суспільства, міра здійснення її свободи в соціальній, економічній та політичній сферах і надалі є ключовим питанням у теорії та практиці громадянського суспільства. Водночас відзначається зростання ролі інших суб'єктів громадянської активності, які перебувають на стадії усвідомлення та вибору пріоритетних форм розвитку, пошуку шляхів для виконання завдань демократизації України.

У цьому підрозділі, виходячи з названих вище та інших актуальних питань сучасного громадянського суспільства, поставимо кілька завдань. Насамперед наведемо теоретичне обґрунтування громадянського суспільства та його сучасну інтерпретацію в наукових розвідках українських та зарубіжних авторів. По-друге, покажемо зв'язок професійної адвокатської діяльності зі становленням основ громадянської свідомості, застосувавши для цього поняття «антропологічна константа». Покажемо, що в історичному контексті вона була репрезентована вільними та самодостатніми громадянами, до яких зараховуємо представників середнього класу – адвокатів, які не лише усвідомлювали свої громадянські права й обов'язки, але й були здатні захищати й обстоювати їх (і свої, і тих, хто потребував захисту). З огляду на історичні факти доведемо, що саме вони були соціальним фактором становлення громадянської свідомості та основ громадянського суспільства в Україні. По-третє, проаналізуємо нові тенденції, що з'явилися у громадянській свідомості та трансформаціях сучасного громадянського суспільства, дамо відповідь на питання належності до нього професійної адвокатської спільноти в контексті сьогодення.

На початках входження проблематики громадянського суспільства в український науковий простір (кінець 90-х років минулого століття – перше десятиріччя поточного століття) з'явилось чимало досліджень, де пропонувались різні трактування громадянського суспільства, які можна узагальнити, умовно поділивши на такі вектори. До першого вектора зарахуємо дослідників, які під громадянським суспільством бачили поєднання державних органів і певних соціальних груп людей. До другого – тих, хто асоціював

громадянське суспільство з високорозвиненими демократичними державами Заходу, які самі собою є самоорганізованими співтовариствами людей. Окремо можна виділити погляд на громадянське суспільство як суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права (третій вектор) [274, с. 23–31]. Протилежною думкою (четвертий вектор) є дихотомічний поділ суспільних і державних зв'язків. На цій основі В. В. Нікітін визначав громадянське суспільство як сукупність суспільних відносин, що відповідно до чинних норм права та традицій реалізуються членами суспільства самостійно без опосередкування з боку органів державної влади [275, с. 67–74]. І. О. Воронов дотримувався схожої точки зору і писав, що громадянське суспільство діє в межах національного права, однак об'єднання, що добровільно сформувалися, перебувають у відносинах конкуренції і солідарності, та зазнають безпосереднього втручання держави, покликаної створювати умови для їх вільного розвитку [78, с. 13].

Представники наступного підходу (п'ятий вектор) розглядали громадянське суспільство як механізм соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Наприклад, В. М. Мартиненко визначав громадянське суспільство як інституційно сформовану узагальнену систему самоорганізації людської взаємодії, яка спрямована на створення таких інституційних умов суспільної життєдіяльності людей, які б унеможливили (мінімізували) виникнення і загострення соціальних конфліктів [260, с. 169].

Можна виділити ще одну точку зору, яка ототожнює громадянське суспільство зі сукупністю громадських інститутів та активністю громадян. Для прикладу, А. Ю. Брегеда вказував, що громадянське суспільство характеризується самоуправлінням вільних індивідів та добровільно сформованих ними організацій (шостий вектор) [54, с. 148]. Такої ж думки дотримується О. М. Волкова, трактуючи громадянське суспільство як розгалужену мережу вільних асоціацій громадян, які поважають закони

держави, що захищає права окремих громадян, які вміють і бажають впливати на законотворчий процес, без втручання в їхню щоденну діяльність. На основі цього підходу виділяють властиві громадянському суспільству риси: наявність автономних, рівноправних юридично індивідів; наявність багатьох позадержавних суспільних асоціацій, що відображають різні особисті інтереси людей і створюють умови для їх реалізації; відкритий характер цих асоціацій, їх вільний доступ до політичної сфери; певний ступінь прихильності до спільних цінностей [75, с. 24–28].

Заслуговує на увагу ще один підхід (сьомий вектор), що трактує громадянське суспільство як діалектичну єдність чотирьох основних сфер життєдіяльності людини: політичної – це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом забезпечення участі громадян у різноманітних партіях, рухах, державних і громадських справах, асоціаціях; економічної – це економічні відносини, насамперед відносини власності; соціальної – це утвердження середнього класу; духовної – це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства в суспільній та індивідуальній свідомості у вигляді наукових теорій, концепцій та у формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій [300, с. 37].

Перелічені вище вектори, або спроби дослідників визначити дефініцію громадянського суспільства, виділені умовно і, звичайно, можуть бути доповнені іншими точками зору, оскільки теорія і практика громадянського суспільства була і є актуальною, такою, що інтенсивно вивчається філософами, соціологами, політологічною та юридичною наукою, теорією держави і права, філософією права тощо.

Однією з нових тенденцій, що з'явилася у вивченні громадянського суспільства, є акцент на його соціологічних вимірах. У сучасному соціологічному трактуванні громадянське суспільство репрезентує собою комплексний соціокультурний і суспільно-політичний феномен, до якого входять соціальні інститути (незалежні медіа); інституціоналізована громадська

думка; дієвість принципу верховенства права, реалізованого в рівності громадян перед законом і в реальному доступі громадян до правової справедливості; дієві механізми зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, враховуючи громадські ради при органах виконавчої влади, парламентські комісії, громадські аудиторсько-контрольні комісії, громадські правозахисні організації; громадянська культура, суспільні норми, цінності і чесноти цивільності (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників і суспільних інститутів, суспільна відповідальність, патріотизм, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога); соціальні практики (суспільна активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадська участь у добровільних суспільних, часто не формалізованих або навіть «віртуальних» об'єднаннях, як-от інтернет-співтовариства цивільного спрямування; громадянська компетентність та поінформованість, зокрема знання місцевих і загальнонаціональних новин; правова культура і вміння застосовувати правозахисну й судову систему; лобіювання суспільно значущих ініціатив, правові регуляції діяльності груп інтересів та груп тиску, а також навички практик лобіювання суспільно важливих ініціатив) [358, с. 28].

Варто виділити ще одну точку зору, яка обґрунтовує зв'язок понять «правова держава» і «громадянське суспільство», посилаючись на те, що вони є ознаками та найважливішими характеристиками сучасної демократичної державності. Їхній взаємозв'язок, з одного боку, «не може не спиратися на відносно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з іншого боку – органічним доповненням функціонування громадянського суспільства виступають сформовані на формально-правових засадах інститути держави, яка лише в таких умовах може стати правовою» [116, с. 8].

З огляду на вказані аспекти розуміння громадянського суспільства, до яких ще звернемося в цьому дослідженні, вважаємо за доцільне серед великої кількості літератури, присвяченої проблематиці громадянського суспільства, виділити принципово важливі аспекти філософського (некласичного) розуміння

громадянського суспільства, необхідні для розуміння антропологічної константи професійної адвокатської діяльності. Згідно з теорією А. Ф. Карася, який досліджував цю проблему саме в такій постановці, тема громадянського суспільства пов'язана з темою свободи людини, її вільного самовизначення, умови для якого створюються громадянським суспільством, яке «підлягає змінам і пов'язане з дискурсивними, інтелектуальними і культурними фільтрами та практиками, спрямованими на підтримування і продукування таких умов». Громадянське суспільство, як зазначає дослідник, існує у стані процесуальності та взаємодіє з великою кількістю «духовних, соціальних, культурних, економічних та інтелектуальних чинників, що утворюють певного типу життєвий світ (Lebenswelt) та соціокультурну дійсність», яка корелюється ідеєю «повноцінності індивідуальної свободи та прав людини на перетині з культурними цінностями, традиціями та уявленнями» [108, с. 39].

На нашу думку, саме в такому контексті формувалися основи громадянської свідомості в українському середовищі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., пов'язані зі становленням середнього класу, найбільш яскравими представниками якого були адвокати, на той час нові й адекватні суспільним запитам провідники світської, відмінної від церковної, світоглядної культури. Вони репрезентували українську інтелігенцію, мали добру освіту і юридичну практику. Завдяки їхній професійній та громадській діяльності виник такий тип соціокультурної дійсності, в якому перетиналися традиції, виховання, освіта, культура і навіть частково задовольнявся попит громади на справедливість. Завдяки адвокатам це поняття стало невідчуженим правом кожного, чиї інтереси боронив адвокат. Звичайно, було багато дріб'язкових справ, які давали адвокатам можливість насамперед розв'язувати власні проблеми фінансового характеру. Але не такі справи робили адвокату ім'я. Наприклад, у свідомості галичан адвокат, або «меценас», який безкоштовно боронив на суді прості верстви населення, вважався майже національним героєм. Він належав до когорти освічених, відважних громадських діячів та активістів нового покоління. Як пише І. Василик, завдяки українським галицьким

політикам-адвокатам цього часу відбулося пробудження національної свідомості українського населення й ідентифікації себе не як «русинів», а як «українців» [62, с. 217–222].

З огляду на історичні факти й опрацьовану літературу висуваємо припущення, що антропологічна константа професійної адвокатської діяльності в історичній ретроспективі була дієвим фактором впливу на свідомість української громади та її уявлень про те, що сьогодні називають громадянським суспільством. Адвокати – вільні й самодостатні громадяни, представники середнього класу, які не лише усвідомлювали свої громадянські права та обов'язки, але й були здатні захищати й обстоювати їх (і свої, і тих, хто потребував захисту), виступили у цих процесах першопрохідцями. Саме вони закладали в українській громаді основи національної та громадянської свідомості. У бездержавний період української історії представники національної інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., особливо «правники брали активну участь у громадсько-політичному, культурно-освітньому та економічному житті суспільства» [2; 3]. Частина з них так й увійшла в історію – у статусі адвокатів-державників, тих, хто не тільки займався своєю професійною діяльністю, але безпосередньо доклався до процесів українського державотворення та становлення національної і громадянської свідомості. Серед них: Євген Петрушевич (1863–1940) – депутат Віденського парламенту і Галицького крайового сейму, доктор права, голова української Конституанти у Львові (18-19 жовтня 1918 р.) президент Української Національної Ради – парламенту ЗУНР (1918–1919), Президент Західної Області Української Народної Республіки (1919); Андрій Ливицький (1879–1954) – міністр юстиції Української Народної Республіки, міністр закордонних справ УНР (1919), Голова уряду УНР в еміграції (1920–1921, 1922–1926), перший президент Української Народної Республіки в екзилі (1948–1954); Степан Витвицький (1884–1965) – повітовий комісар ЗУНР у Львові (01–22.11.1918), секретар президії Ради Державних Секретарів – уряду ЗУНР. Був одним з організаторів возз'єднання УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Згодом міністр закордонних справ

ЗУНР (листопад 1918 – липень 1919), голова місії ЗУНР у Парижі і Лондоні; другий президент УНР в екзилі (1954–1965); Кость Левицький (1859–1941) – доктор права, голова української фракції в Державній Раді (парламенті) Австро-Угорщини, голова Головної Української Ради (1914–1915) та Загальної Української Ради (1915–1916), голова Української національно-демократичної партії, прем'єр-міністр першого уряду ЗУНР – Ради Державних Секретарів і керуючий Державним секретаріатом фінансів (листопад – грудень 1918), голова дипломатичних місій ЗУНР на міжнародних конференціях у Ризі (1920), Женеві (1921) та Генуї (1922), почесний член товариства «Просвіта» і Наукового товариства ім. Т. Шевченка; Сидір Голубович (1873–1938) – доктор права, депутат Віденського парламенту і Галицького крайового сейму, міністр судівництва в першому уряді ЗУНР (листопад – грудень 1918 р.), прем'єр-міністр другого уряду ЗУНР і міністр фінансів, торгівлі та промисловості (січень-червень 1919 р.); Степан Баран (1879–1953) – доктор права, міністр земельних справ ЗУНР (1918–1919), публіцист, видавець, прем'єр-міністр УНР в екзилі (1951–1953); Микола Василенко (1866–1935) – Генеральний суддя Української Народної Республіки (квітень 1918 р.), Голова Ради міністрів Української держави (1918), міністр закордонних справ, міністр народної освіти Української держави (1918), Голова Державного Сенату Української Держави (1918), президент Всеукраїнської академії наук (1921); Степан Федак (1861–1937) – депутат Української Національної Ради (1918), міністр харчового уряду ЗУНР (1918), голова Горожанського комітету, який опікувався населенням Львова під час польської окупації (1918–1922), співзасновник і перший голова Союзу українських адвокатів – першого органу адвокатського самоврядування, заснованого 1923 року у Львові (проіснував до Другої світової війни) та ін.

Зазначимо, що в новітній літературі, присвяченій висвітленню професійної адвокатської діяльності, акцентується на конкретних особистостях з огляду на масштабність кожної постаті та внесок у громадське й політичне життя [199, с. 46–56]. Серед змістовних і цікавих історичних розвідок такого

напрямку останніх п'яти років можна виокремити монографію О. Гуля, присвячену адвокатській та соціально-політичній діяльності В. Загайкевича (1876–1949) [103], монографію О. Костюка, який вивчав адвокатську та громадсько-політичну діяльність голови уряду Української Народної Республіки в екзилі Степана Барана (1879–1959) [222], наукову статтю Б. Савчука, присвячену адвокатській діяльності Степана Федака [331, с. 136–145], колективну монографію С. Єсюніна, Д. Ващука, А. Гловацького, присвячену історії адвокатури Хмельниччини [127], а також наукові статті М. Байдак [18, с. 124–151], І. Василик [63, с. 95–98] та ін. Як справедливо зазначають дослідники історичного минулого, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. «адвокати-політики стали лідерами суспільної думки, виразниками національних прагнень українців, організаторами політичних і громадських інституцій», що дозволило українцям прискорити процес національно-політичного самовизначення. Варто наголосити, що нова генерація українських адвокатів, яка сформувалася на межі століть, виступала на захист інтересів і прав не окремих соціальних верств, а всього українського народу. Ось яку характеристику їхньої діяльності дав Л. Ганкевич: «Всі вони вже національно свідомі, люди європейської культури, простолінійні і послідовні в своїм поведінні. Вони дають почин і переводять повну реорганізацію національно-політичного, економічного і культурного життя свого народу. За їх почином головно повстають нові справді демократичні, політичні партії» (цит. за: [63, с. 96]).

У такому контексті роль адвокатів як ядра формування громадянської свідомості пропонуємо розглянути через поняття «антропологічної константи», спираючись на концепти громадянського суспільства як частини життєвого світу людини.

Поняття «антропологічна константа» у філософській літературі вживається не так і часто. Переважно це праці культурологічного або ж філософсько-релігійного напрямку. Наприклад, чимало і закордонних, і українських вчених під антропологічною константою (A-const) розуміють

незмінну фундаментальну і постійну сталість людини, яка входить в закони формування культури і є масштабною характеристикою соціокультурних процесів та культурних мікрооб'єктів. Також і людину трактують як відкритий антропологічний феномен, відзначаючи неможливість її інваріантної, сутнісної заданості, такої, що формується в рамках безпосередньої біологічної даності та соціокультурної реальності тощо. Деяку сталість цього феномену забезпечують певною мірою «локальні константи», до яких можемо зарахувати такі: по-перше, фізичний вимір людської природи, пов'язаний із життям людини як формою її буття, що розкривається у взаємодії зі середовищем; по-друге, «ціннісна матриця», яка демонструє здатність людини створювати цінності і жити в їх просторі, зіставляючи з ними уклад власної духовної конституції та поведінкові стратегії; по-третє, соціально-комунікативна атрибуція людини; по-четверте, практика, як культуротворча діяльна активність, що стала механізмом освоєння людиною природи і створення всього простору матеріальної культури та ін. [688; 440, р. 316–361; 487, р. 44–56; 488, р. 218–237; 596, р. 47–70; 568, р. 131–143; 666, р. 45–53; 595, р. 483–494; 535].

Загалом, підтримуючи ідею сталого, постійного, незмінного, що зберігає людство як носій культури, на наш погляд, аналіз «антропологічної константи» дійсно варто починати з онтологічних передумов, за яких стає можливим існування і культури, і самої людини. Насамперед ідеться про реальне буття і те, що називають фактом реального існування, тобто життям. Погодимося з тезами, які запропонували окремі дослідники, що життя як антропологічна подія є основою творення цілісного розуміння світу, на основі якого вибудовується філософія життя [568, р. 131–143; 354, с. 15–25; 474; 538, р. 482–495]. Про життя, як концептуальне ядро такої філософії, Г. Ріккерт писав так: «Життя ставиться в центр світового цілого, і усе, про що йде мова, має бути віднесено до життя... Життя оголошується власною “сутністю” світу й органом його пізнання. Саме життя повинне зі самого себе філософствувати самостійно, без інших понять, і така філософія буде безпосередньо переживатися» [323, с. 210]. Звичайно, загалом не може йтися про «анонімну»

філософію життя, адже носієм і творцем її є людина. Вона і тримає в руках «ключ до дверей усієї філософської будівлі». Використаємо цю думку для більш детального пояснення змісту антропологічної константи, а також акцентуємо на діяльнісному, творчому ставленні людини до буття, звернувшись до однієї з наукових праць В. Лімонченко, у якій філософію Ф. Ніцше авторка називає «зразковою пропедевтикою творчості як такого способу життя людини, в якому вона “нігілює” наочний стан і готова приймати на себе відповідальність» [241, с. 62–76]. Відштовхуючись від цих ключових ідей, пропонуємо своє розуміння антропологічної константи в контексті досліджуваної теми.

На нашу думку, антропологічна константа – це феномен, який продукується свідомістю внаслідок її інтенціональної скерованості на життя, ознакою якого є не тільки присутність у ньому людини де-факто (const), а її діяльна, активна участь у творенні культурних, соціальних, політичних процесів, зрештою, самої себе, всього того, що можна назвати життєвим світом людини. Як відомо, термін «життєвий світ» має багатозначне тлумачення. Він одночасно є дійсним конкретним навколишнім світом (нім. Umwelt), у якому ми живемо, світом повсякденного досвіду і водночас трансцендентальним феноменом. Як пише О. Наконечна, у протиставленні до наукового світу (такого, де домінує наука, скерована на оволодіння світом і людиною) цей світ дає людині виявляти й реалізувати себе, розкривати власний багатогранний зміст. «Життєвий світ є горизонтом для розуміння смислу людських дій, цілей та інтересів, оскільки пов'язаний як з проявом людської екзистенції, так і з можливістю виникнення граничних ситуацій, у яких людина вимушена робити вибір. У свою чергу, це дозволяє осмислити парадокс “людської універсальної інтерсуб’єктивності”» [272].

Особлива роль у цих процесах відводиться професійній діяльності людини як антропологічно постійній величині життєвого світу. Вона характеризує смислову наповненість людської присутності у світі. У ролі накопиченого і збереженого досвіду в кожному з видів професійної діяльності

(лікаря, педагога, психолога, адвоката та ін.), де є людина як об'єкт впливу (допомоги, навчання, захисту, консультування, представництва тощо), виступає антропологічна константа.

З одного боку, таку професійну діяльність можна назвати суб'єкт-об'єктним відношенням, адже на людину як об'єкт скеровуються зусилля фахівця, витрачається час, розробляються стратегії впливу, прогнозується результат, який аналізується в ціннісній системі координат (і в матеріальній, і в духовній). З іншого боку, «об'єктом» впливу людину можна назвати дуже умовно, тому що професійна діяльність адвоката потребує Іншого, який в процесі взаємодії стає для нього «суб'єктом». Під час таких відносин для адвоката вибудовується своєрідний життєвий світ Іншого, доступний лише в форматі суб'єкт-суб'єктних відносин. У такому контексті бачимо, що антропологічна константа є відображенням інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності, для аналізу якої використаємо праці окремих філософів, психологів, соціологів (Е. Левінас, М. Бубер, Ю. Кристева) щодо основ людського спілкування і комунікації. Насамперед важливою є теза про діалогічність буття, про те, що Я людини існує лише в тісній взаємодії з Ти, Іншим, з Ми, зі світом культури.

У цьому контексті вагомим значенням набуває проблема Іншого як одного з чинників впливу на людське Я. Наприклад, займаючись професійною діяльністю, адвокат завжди відчуває присутність Іншого і мимоволі, вивчаючи справу, занурюється у світ Іншого, здобуває досвід спілкування з Іншим, під його впливом навіть може корелювати уявлення про світ. Звичайно, що ставлення до Іншого не може бути калькуванням долі Іншого і проєктуванням її у власне життя. Тим паче, що ототожнення адвоката з клієнтом заборонено ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [312]. Ідеться про здатність адвоката до рефлексії і саморефлексії, його особистісні риси, життєвість світоглядних цінностей і моральних принципів, якими він керується у професійній діяльності і під кутом зору яких бачить у своєму клієнті людину. В одному випадку клієнт для адвоката може бути засобом для

досягнення корисливих цілей, а в іншому – моральний обов'язок не дозволить адвокату, наприклад, зрадити принципи конфіденційності, збереження адвокатської таємниці, дія яких, згідно із законом, не обмежена в часі. Для подальших роздумів варто звернутися до ідеї діалогічності М. Бубера [56, с. 38], який застерігав щодо егоцентризму і пропагував філософію діалогу: не існує Я самого по собі, а існують лише два відношення: Я–Ти і Я–Воно. Важливо, що там, де Я ставиться до Ти як до знаряддя, як до засобу досягнення своїх цілей, там уже немає повноцінного Ти, а є Воно. У випадку, коли йдеться про адвокатську діяльність, таке відношення назовемо відчуженим, воно можливе не лише у ставленні до людини, але й до світу загалом.

Протилежними за змістом є відносини, де зникає корисливість і відбувається зустріч та повноцінне спілкування Я з Ти, яке за певних умов може стати світом Ми, а особливим аспектом Ми є суспільство, в якому розгортається людська діяльність, що Ми (суспільство) зацікавлені не тільки у професіоналізмі адвоката, але й у доброчесностях, високих моральних якостях, які спонукають його до чесного виконання обов'язку й добропорядної поведінки. Усе це наповнює антропологічну константу справжнім змістом, формує ділову репутацію адвоката, його визнання і в професійному середовищі, і серед громадян, впливає на поняття престижності адвокатської професії. Звичайно, що в цьому випадку йдеться про реальну юридичну практику, а не інтенції свідомості й утворювані нею феномени.

Сучасний американський правознавець Р. Рубінсон (Robert Rubinson) в одній зі своїх праць («Professional Identity as Advocacy») приділяє увагу саме цій (практичній) стороні адвокатської діяльності й показує її внутрішні суперечливі аспекти. Як пише автор, незважаючи на визнану всіма ідею уніфікованості юридичної професії, такі суперечності існують внаслідок поділу адвокатського середовища на підгрупи, якими керує різне розуміння професійної ідентичності. Пояснюючи такий поділ і посилаючись на приклади справ про тілесні ушкодження та кримінальні справи, він констатує наявність непорозумінь між адвокатами, що обслуговують різні соціальні групи,

керуючись власними уявленнями про добро і зло. Йдеться про те, що під прапором суспільного блага між адвокатами тривають конфлікти, відбувається боротьба «хороших» і «поганих» хлопців, які через різне розуміння професійної ідентичності «демонізують одне одного», наділяючи на власний розсуд конкурентів різними негативними якостями, звинувачують у жадібності, самозвеличенні тощо. У моральному аспекті це викликає засудження. Дослідник називає кілька причин загострення відносин між різними адвокатськими групами. Насамперед ту, яка є наслідком переходу від «генералізації», коли адвокати бралися за розгляд справ, не поділяючи їх на види (кримінальна, цивільна чи інша) до «спеціалізації», коли адвокатська діяльність стала свідомо вужчою й обмежилась чітко визначеним видом права або ж клієнтури. Як пише автор, нагадуючи про третій закон Ньютона і посилаючись на К. Ллевелліна, кожна «спеціалізація» породжує «контрспеціалізацію», внаслідок чого відносини між адвокатами в судових справах знову обертаються «війною» конкуруючих сторін, у якій одним приписуються суто позитивні якості (донкіхоти), а іншим – негативні (моральні шарлатани). Інша причина пов'язана зі ситуацією розподілу адвокатських послуг між клієнтами з високим і низьким рівнем ресурсів. Перших обслуговують великі юридичні фірми, а інших – крихітний корпус юристів, які надають безкоштовні юридичні послуги учасникам спору з низьким рівнем доходу, хоча їх небагато. Але, згідно з логікою Р. Рубінсона, і в першому, і в другому випадку в боротьбі адвокатів за моральну перевагу є один спільний «ворог» – їхня власна професійна ідентичність, тобто усталена звичка працювати з певною групою клієнтів, що в ширшому розумінні призводить до руйнування суті адвокатської професії та її головного призначення – захисту того, хто потребує допомоги, а не того, хто економічно є більш вигідним для адвоката. У такому розумінні адвокатської діяльності професійна ідентичність «руйнує простір між адвокатом і клієнтом» і найближчим часом потребуватиме іншої динаміки та моделей адвокатської діяльності. Р. Рубінсон припускає, що адвокати, які прийматимуть ці нові моделі, можуть служити клієнтові

ефективніше, і поступово ідентифікація як двигун, який генерує професійну адвокатську діяльність, перестане працювати. Учасники судового процесу з низьким рівнем доходу, які не можуть дозволити собі адвокатів сьогодні, у майбутньому зможуть розраховувати на іншого роду адвокацію і, «можливо, врешті-решт, деякі зусилля, спрямовані на протидію професійним групам, можуть бути перенаправлені на заходи правового захисту, де адвокати “не ходять”... і де адвокація, будь-якого роду, є найбільш потрібною» [650, р. 7–41].

Бачимо, що адвокатська професія, як феномен соціальної практики, загалом репрезентує юристів, а тому відіграє в розвитку суспільства особливу роль, забезпечуючи на основі права регулювання відносин індивідів всередині будь-якого сучасного суспільства. Аналізуючи американський досвід юридичної професії минулого століття, Т. Парсонс звертав увагу на те, що, «будучи залежною від держави, вона залишається від неї незалежною». З одного боку, юристи підкоряються законам і дотримуються офіційних приписів держави, тому що самі є носіями політичної влади (наприклад, суд, прокуратура тощо). А з іншого – вони є незалежними від державної влади. Так, наприклад, пише він, у суддів є особливі привілеї та імунітет, рядовий член колегії адвокатів отримує заробітну плату не від держави, а від клієнтів. Крім того, колегії адвокатів – не державні органи, а приватні об'єднання фахівців у галузі права, недержавні школи права тощо. Важливо, що Т. Парсонс розглядав адвокатську діяльність насамперед як професію, аж потім як бізнес, вказуючи, що відносини між адвокатом і клієнтом ґрунтуються на довірі, а не користі; гонорар адвокат отримує за роботу, а не звичайну ринкову угоду; адвокат не може використовувати з користю для себе, або іншої особи, конфіденційну інформацію. Відзначаючи специфіку професії юриста (адвоката), американський соціолог наголошував на її посередницькій ролі як «другої лінії захисту» від руйнівних наслідків суперечностей (конфліктів) у суспільстві, а також – буферу між законодавчими та виконавчими органами влади для запобігання виникненню конфліктів [621, р. 372, 378].

Схожий підхід зустрічаємо і в К. Левелліна, який розглядав право в

площині юридичної практики, як діяльність, що стосується вирішення спорів. Люди, які здійснюють цю діяльність за посадою (судді, чиновники, тюремники чи адвокати) є офіційними виразниками права. Те, що ці посадові особи вирішують стосовно спорів, і є саме право, як писав він. «Люди права» – це потужна інтегруюча сила, що робить право дієвим, вдихає в нього життя. «Припис» і «принцип», щоби стати частиною правової системи, мають працювати в ній, а це можливо тільки через людей та їх мислення. К. Ллевеллін порівнював юридичну діяльність з досконалим механізмом, здатним реагувати на власні «збої»; це сфера дій і мислення, де звертають увагу на конфлікти та необхідні зміни задля оптимального розв'язку проблем. Метою юридичної діяльності можна вважати ефективність управління та забезпечення правопорядку, а також реалізацію устремлінь людини [575, р. 189].

На прикладі професійної адвокатської діяльності як виду юридичної діяльності розглянемо її зв'язок з громадянським суспільством та з'ясуємо стан вивчення цієї проблеми на сучасному етапі. Окрім того, уточнимо, що поняття «професійна адвокатська діяльність» та «адвокатура» в подальшому аналізі їх взаємодії з громадянським суспільством будемо використовувати як близькі за значенням поняття. Нормативного закріплення адвокатури або ж професійної адвокатської діяльності як інституції громадянського суспільства в Конституції України, Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» нема. Але багато дослідників наголошують на необхідності це зробити, а тому намагаються розширити рамки вивчення професійної адвокатської діяльності (адвокатури) і ввести її в проблематику громадянського суспільства, вважаючи його наслідком існування правової держави. Зрештою, чимало дослідників відстоює думку про адвокатуру як частину громадянського суспільства. В. Святоцька, до слова, наполягає навіть на історичній цінності адвокатури як системоутворювального елемента сучасного громадянського суспільства та правової держави [337, с. 3]. Із такою думкою погоджуємося лише частково. Вона і справді концептуально відповідає висловленому нами припущенню про історичні корені впливу адвокатського середовища на громадянську та

національну свідомість, залученість адвокатів як соціальної групи (класу) у громадські, соціально-політичні процеси кінця XIX – початку XX ст. Цей вплив був важливим у період бездержавності і вкладався у русло соціально-громадянських та національних наративів, а тому мав велике значення для націо- та майбутнього державотворення. А на думку деяких сучасних дослідників, навіть у XXI ст., в нових умовах уже реально існуючої української державності, адвокати надалі бачать себе частиною громадянського суспільства, маючи «при цьому на увазі, що служіння праву як гуманістичному явищу і громадянському суспільству є основним, умовно кажучи, стратегічним завданням адвокатури» [136, с. 30].

Грунтовно досліджуючи зв'язки адвокатури і громадянського суспільства, В. Заборовський підтримує таку точку зору і переконаний, що: 1) адвокатура є невід'ємним і незалежним інститутом громадянського суспільства; 2) цей інститут дає змогу сформуванню належний та дієвий механізм реалізації закріпленої за адвокатурою функції щодо забезпечення надання професійної правничої (правової) допомоги задля відстоювання інтересів не тільки конкретних осіб, а й суспільства загалом [136, с. 37].

Ми ж вважаємо такі формулювання не зовсім точними, тому що адвокатура апріорі спирається на поняття професійної, а не громадянської діяльності, які за своєю суттю не збігаються. Професійна правова допомога також не є громадською діяльністю, а тому об'єднання адвокатів (адвокатура) теж не може називатися громадським об'єднанням, як вважають, наприклад, С. Калинюк [184], І. Русанова [325, с. 153–158] та ін. Справедливо, для прикладу, зазначає О. Яновська, вказуючи, що адвокатура не може бути визнана громадською організацією, тому що вона є співтовариством професіоналів-юристів, які виконують покладену на них державою спеціальну функцію захисту та представництва, а діяльність адвокатів й адвокатури в цілому регулюється спеціальним законом: «Власне кажучи, державний характер діяльності адвокатури, який проявляється в тому, що ця діяльність спрямована у своїй суті на задоволення потреб не членів адвокатури, а

насамперед членів суспільства, громадян певної держави, і відрізняє адвокатуру від громадських об'єднань безпосередньо за своєю суттю» [426, с. 41]. Таку ж точку зору висловлюють й інші автори, зазначаючи, що «основні риси об'єднання громадян не співпадають з ознаками адвокатури, оскільки остання створюється за принципом єдиної професії, а не за єдністю інтересів; для виконання покладених на адвокатуру конституційних завдань, захисту прав громадян, а не для реалізації та захисту власних прав» [122, с. 121–122]. Закордонні вчені вважають адвокатуру незалежним інститутом, який забезпечує комунікативну взаємодію громадянського суспільства і держави у сфері правозастосування [592, р. 136–156; 433, р. 485–501; 660, р. 255–273; 516, р. 165–183; 553; 531, р. 129–140]. Близькою до цієї точки зору є запропонована в докторській дисертації Т. Вільчик концепція, реалізація якої могла би вплинути на формування соціального статусу адвокатури як однієї з провідних структур у механізмі правозахисту, здатної ефективно контролювати дотримання органами державної влади прав і законних інтересів людини завдяки здійсненню суспільно значущих публічних функцій, які визначаються з урахуванням базових принципів-гарантій Конституції та відповідають принципам і цілям організації адвокатури як правозахисного інституту [67, с. 16]. Цю концепцію можна вважати однією зі спроб юридичної науки відобразити назрілі зміни в реформуванні адвокатури, що, до того ж, доповнюються і впливом загальних тенденцій, які діють у світі. Можна припустити, що в Україні з різних причин (і об'єктивного, і суб'єктивного характеру) витіснення «живої» адвокатської допомоги онлайн-сервісами поширюється не так стрімко, як у західних країнах. Проте навіть за повільних темпів «технологізації» адвокатської практики окремі дослідники відзначають ознаки назріваючої «кризи класичної адвокатури та її багатовікових традицій». Загострюючи це питання, Н. Бакаянова посилається на роботу Р. Саскінда «Кінець адвокатам?» (2008), де містяться довгострокові прогнози щодо «значного, повсюдного поширення новітніх технологій», які витіснятимуть традиційну адвокатську практику. Проводячи паралель, вона зазначає, що «аналогічні процеси можна

спостерігати й в Україні, де кризові явища стали поштовхом для реформування сфери правової допомоги... проте ефективність реформи адвокатури... залежить від глибокого теоретичного обґрунтування її ключових положень, потребує уваги науковців та практиків» [27, с. 23–26]. Ми поділяємо таку точку зору і вважаємо обґрунтованою потребу визначити в законодавстві України адвокатуру «як незалежний самоврядний правозахисний інститут, на який держава покладає найважливіші функції захисту прав та законних інтересів людини» [66, с. 243–250]. Можна частково погодитись і з думкою Н. Бочуляка, що «конституційно-правовий статус адвокатури дає їй змогу активно забезпечувати права не тільки кожної особи, але й усього громадянського суспільства, ефективно реалізувати правозахисну функцію держави, забезпечуючи належну взаємодію у діяльності органів державної влади та громадянського суспільства» [51, с. 18]. Але при цьому виникає сумнів щодо забезпечення адвокатурою прав усього громадянського суспільства, оскільки автор неоднозначно трактує цілі і завдання громадянського суспільства.

Якщо під громадянським суспільством розуміти громаду в найширшому значенні цього слова, то, звичайно, адвокатура є одним з інструментів захисту її прав та інтересів. Водночас не можна однозначно стверджувати, що захист громадян (зокрема правовий) є прерогативою тільки адвокатури. У Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (ст. 1) прописані завдання адвокатської діяльності, скерованої на захист законних прав, представництво та інші види правової допомоги *особам*, які перебувають у статусі підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, *особи*, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, *особи*, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також *особи*, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення [312]. Стосовно інших груп громадян, зокрема й уразливих, чії права можуть порушуватися (через

низький рівень правової свідомості і культури, необізнаність з міжнародним досвідом захисту своїх прав), повторимося, захист прав людини не є функцією виключно адвокатів та адвокатури.

Правозахисну функцію також може виконувати громадянське суспільство, наприклад, через правозахисні організації як особливий вид недержавних організацій. Здебільшого діяльність таких організацій спрямована на утвердження й захист прав і свобод людини, ефективний контроль за їхнім дотриманням державою, її органами й посадовими особами. Правозахисні організації найчастіше скеровують свою діяльність на захист прав людини в ситуативних (конкретних) випадках, проводять громадські розслідування фактів порушень прав людини державними органами; поширюють інформацію про права людини, займаються правовим вихованням, поширюють знання про національні і міжнародні механізми захисту прав людини, ініціюють зміни в законодавстві і правозастосовній практиці; вивчають та аналізують стан і дотримання прав людини. Такі організації виконують роль своєрідного буферу між державою і громадянами, адже сприяють вирішенню комплексу питань з формування правосвідомості, низький рівень якої потенційно містить загрози правам людини. Важливим завданням правозахисних організацій є сприяння державі в захисті прав громадян, ведення діалогу з державою, темою якого є реальне дотримання державою прав людини. Зрозуміло, що без справедливих законів, незалежних судів і професійних адвокатів, як зауважила відома американська правозахисниця К. Фіцпатрик, «боротьба за права людини – це елементарна боротьба за гласність: обнародування інформації про злочини в надії зачепити совість або, принаймні, викликати стурбованість серед владних структур» (цит. за: [147]). Тож організаційно та змістовно функція захисту громадян не може бути зарахована лише до функцій адвокатури (докладніше це питання розглянемо в наступному підрозділі).

2.3. Суспільне значення антропологічних концептів правозахисної діяльності як різновиду юридичної діяльності

Будь-яка наукова розвідка є повноцінною тоді, коли її теоретичні обґрунтування мають «вихід» у практику, тобто праксеологічну цінність, і разом з теорією утворюють цілісне уявлення про обраний предмет дослідження. Повною мірою це стосується сучасної України, де правозахисна діяльність держави й реальний захист основних прав і свобод людини час від часу не збігаються. Очевидно, що причину треба шукати в не далекому історичному минулому, коли інтереси загального блага позиціонувалися вище за інтереси окремої людини, її права і свободи, а правозахисна діяльність у громадській думці найчастіше була синонімом дисидентської діяльності. Цілком поділяємо думку про те, що достатньо довго панівна легістська доктрина акцентувала на захисті насамперед «букви» закону, що уособлювала державну волю та її інтерес, а вже потім «наданих державою прав» людини, внаслідок чого вона найчастіше опинялася в ситуації поразки перед всесильною державою з її репресивною системою. Справедливо зазначає М. Братасюк про те, що Україні потрібна нова, сучасна філософія захисту прав людини, яка могла б остаточно подолати державоцентризм як провідний принцип і формуватися на гуманістичних, антропоцентричних засадах [52, с. 14–20].

Потрібно відзначити, що різним аспектам проблематики правозахисної діяльності приділяли увагу чимало дослідників у своїх наукових розвідках, проте на сучасному етапі поширена тенденція щодо напрацювання нового, антропологічного концепту правозахисної діяльності, змістовним ядром якого були б дійсно права людини, що відповідатиме перспективним інтересам розвитку юридичної і філософсько-правової науки. Тим паче, що, як наукова проблема, правозахисна діяльність тривалий час була другорядною, а саме поняття використовувалось як тотожне правоохоронній діяльності.

Активізація демократичних процесів у нашій країні сприяла поступовому усвідомленню правозахисної діяльності як об'єктивно необхідної і такої, що

має загальносоціальну та моральну цінність і юридичну значущість. У зв'язку з тим існує потреба в теоретичному пізнанні правозахисних відносин та ефективному використанні всього правозахисного потенціалу, який акумулює в собі і правозахисні правомочності людини та правозахисні обов'язки державних органів, і їх правозахисну діяльність, що реалізується в різних формах організаційно-правової взаємодії особистості й держави [281, с. 96]. Акцентуючи на правах людини як основі правозахисної діяльності, перше завдання цього підрозділу вбачаємо в тому, щоб з'ясувати її специфіку, показати відмінність від правоохоронної діяльності, а також – роль адвокатури як суб'єкта правозахисної діяльності. Другим завданням визначаємо аналіз філософсько-правового поняття «антропоцентризм» та проведення його екстраполяції в правозахисну діяльність. Як третє завдання ставимо перед собою розкрити значення прав і свобод людини з погляду їх суспільної цінності під кутом зору еволюції суспільно-правових відносин і людини зокрема.

За останнє десятиліття на вітчизняному ґрунті проблематиці правозахисної діяльності було приділено достатньо уваги. Вона стала важливою тому, що реально зорієнтувалась на виявлення та викорінення порушень прав і свобод людини та громадянина, на надання правової допомоги постраждалим, на відновлення порушених прав усіма доступними законними засобами. Варто зазначити, що прихильників традиційного ототожнення правозахисту й охорони права стає дедалі менше. На нашу думку, це пов'язано з двома основними причинами. По-перше, відходом юридичної науки від традиційного для радянського періоду ототожнення державної функції охорони права із захистом прав людини. Великою мірою на це вплинуло те, що Україна зробила європейський вибір та прийняла європейські демократичні цінності, серед яких найважливішими і є права та свободи людини. По-друге, змінилася світоглядна парадигма юристів-правознавців, оскільки зросла роль філософсько-правової науки, в коло інтересів якої увійшло вивчення статусу людини у правовому бутті; набув поширення гуманістичний підхід до питань юридичної теорії і практики. Як наслідок, на сучасному етапі більшість

вітчизняних і зарубіжних дослідників визнають правозахисну діяльність самостійним видом юридичної діяльності з широким ареалом завдань.

Звичайно, що в наукових розвідках є певні відмінності в поглядах на правозахисну діяльність, які варто розглянути. Деякі дослідники вважають коректним вживання понять «правова охорона» і «правовий захист», «правоохоронна діяльність» і «правозахисна діяльність» як синонімічних за змістом, тобто погоджуються із зарахуванням функції захисту прав, свобод та інтересів людини до правоохоронної сфери, але заперечують включеність адвокатури як одного з ключових, «історично сформованих інститутів громадянського суспільства, спеціально призначених для захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб в зазначену (правоохоронну) сферу» [645; 97; 670; 39]. Таку позицію можна назвати «половинчастою» і з нею складно погодитися. Виведення правозахисної опції адвокатури з правоохоронної сфери видається неаргументованим, оскільки першопочатково автори заявляли про їх тотожність. Зрозуміло, що наслідком такої тотожності має також бути включення правозахисної діяльності адвокатури до правоохоронної сфери.

Більш аргументованим є підхід П. Корнієнка, який розглядає правозахисну діяльність як один із видів правозастосовної діяльності, посилаючись на вітчизняне законодавство, в якому розрізняють її два види: правоохоронну і правозахисну. Автор також звертає увагу, що правозахисна діяльність є елементом правового регулювання, а тому в комплексі визначає її як самостійне і цілісне явище [217, с. 21–22]. Дослідження конституційних основ правозахисної діяльності в Україні науковець проводить, виходячи з аналізу діяльності її суб'єктів, а саме органів державної влади та місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, а також інститутів громадянського суспільства [217, с. 5–14]. Тож науковий внесок П. Корнієнка в загальну «скарбницю» проблематики правозахисної діяльності вважаємо вагомим з огляду вивчення конституційного аспекту проблеми.

Окремим питанням участі адвокатури у правозахисній діяльності присвячені дослідження і молодих науковців: Т. Бабчинської [16, с. 12–18], Н. Бочуляка [51, с. 13–19], Д. Гончара [90, с. 3–7], Х. Маркович [259, с. 45–47], В. Нікітченко [276, с. 225–231], С. Стасюк [363, с. 165–168], М. Сопілко [356, с. 82–86], Л. Ткачук [384, с. 71–75] та ін. У дослідженні, наприклад, Т. Бабчинської розкрито суперечності в діяльності адвокатури як правозахисного механізму у кримінальному судочинстві; наукові розвідки Н. Бочуляка, Х. Маркович присвячені аналізу адвокатури як гаранта захисту конституційних прав людини та громадянина; В. Нікітченко наголошує на функції правової допомоги адвокатури України в контексті забезпечення конституційних прав людини і громадянина; у дослідженні С. Стасюк проаналізовано адміністративно-правовий аспект діяльності адвокатури як особливого суб'єкта забезпечення реалізації правозахисної функції в Україні; М. Сопілко наголошує на факторах, що визначають роль адвокатури в правозахисному механізмі; Л. Ткачук здійснює теоретико-правове дослідження місця та ролі адвокатури України в системі правозахисних гарантій прав людини.

Важливе місце в науковій літературі займає вивчення правозахисної діяльності в рамках правоохоронної функції держави, яка визначається як такі її дії, що задовольняють правові потреби громадян [281]. Одна з точок зору на цю проблему ґрунтується на тому, що, на відміну від заходів правової охорони («блокувальних» і «каральних», тобто таких що пов'язані з правопорушенням і, як наслідок, юридичною відповідальністю), заходи правового захисту не можуть бути основані на забороні або штрафних санкціях. Вони скеровуються на виконання мети, якою є гарантування стабільного розвитку правових відносин, зокрема й охоронних. Прихильники іншої позиції виходять з того, що правоохоронну і правозахисну сфери не можна розмежовувати тільки за критерієм наявності / відсутності правопорушення. Їх відрізняють суть, зміст і форма. Так, наприклад, охорона прав і свобод має відбуватися під громадським контролем, правозахисні заходи застосовуються тоді, коли порушуються права і свободи.

Існують певні колізії з визначенням понять «охорона права» і «захист права». Чимало авторів вважає, що метою охорони права є попередження порушень прав людини або усунення перешкод, які не мають протиправного характеру. На їхню думку, захищати право означає відновити його в разі порушення, до того ж – у примусовому вимірі. Тому поширена думка про відмінність понять «охорона права» і «захист права».

Наступним кроком у дослідженні проблематики правозахисної діяльності є з'ясування співвідношення понять «охорона прав» і «захист прав» із правозастосувальними відносинами. Попри наявну розбіжність між цими поняттями, вони тісно взаємопов'язані саме в площині правозастосування. Наприклад, охорона прав у вигляді нормативних приписів скеровується в русло випередження правопорушень, а у формі правозастосування діє лише захист прав. Але, з іншого боку, охорона права може здійснюється у формі правозастосування з використанням штрафних (каральних) санкцій і без реалізації заходів захисту. Отже, при визначенні правоохоронної діяльності робиться наголос на її функції забезпечення законності і правопорядку, а також профілактики й запобігання правопорушенням (не відкидається можливість застосування юридичних санкцій). Щодо правозахисної діяльності, то, як самостійний вид юридичної діяльності, вона спрямована на виправлення ситуації з порушенням прав людини, в процесі якої можуть бути реалізовані заходи захисту.

У вітчизняній літературі справедливо зауважено, що правозахисна діяльність є соціально-політичним явищем, яка має багатоаспектний і складний характер та здійснюється різними суб'єктами. Вона являє собою інтеграцію всіх форм активності державних і недержавних структур, формальних і неформальних організацій, державних і міжнародно-правових інститутів, індивідуальних і групових, організованих і неорганізованих дій, спрямованих на захист прав і свобод людини та громадянина від порушень і посягань. Як пише Є. Балінська, правозахисна діяльність – це діяльність, здійснювана через державні установи, громадські об'єднання, а також та, що проводиться

окремими громадянами. Вона звертає увагу, що їхні зусилля для надання кожному, хто потребує, правової допомоги можуть об'єднуватись [29, с. 67].

Найважливішим інститутом, який забезпечує захист прав і свобод людини та громадянина, В. Тацій називає інститут адвокатури, вважаючи його інститутом громадянського суспільства. Дослідниця вказує на неоднозначність визначення місця адвокатури та включення її як у правозахисну, так і в правоохоронну систему, що, на її переконання, не сприяє розумінню сутності й особливостей ні правоохоронних органів, ні адвокатури [377, с. 12]. На нашу думку, проблемність зазначеної ситуації може бути пов'язана з кількома причинами. Насамперед вона є наслідком невизначеного в Конституції України статусу адвокатури, на чому акцентує у своїх наукових працях Т. Вільчик, а також – вільної інтерпретації науковцями питання про зв'язок адвокатури з державою та громадянським суспільством. Якщо адвокатура не є державним інститутом, про що пише частина авторів, то питання її включення до державної правоохоронної та правозахисної системи відпадає само собою. У разі зарахування адвокатури до громадянського суспільства, яке не створює *системи* охорони й захисту права, а займається громадською діяльністю, складно говорити про адвокатуру як частину громадянського суспільства, адже головним видом її діяльності, згідно із Законом про адвокатуру, є професійна правова допомога. На наш погляд, методологічно правильною є пропозиція Т. Вільчик. Вона розпочала з потреби визначення конституційного статусу адвокатури (наразі цей статус не визначений). Дослідниця обґрунтувала думку про важливість незалежності адвокатури і від держави, і від громадянського суспільства. Запропонувала глибоку за змістом концепцію інституалізації адвокатури як міжгалузевого інституту, який міг би (після відповідних змін до Конституції України) отримати повноваження щодо забезпечення правовою допомогою фізичних та юридичних осіб для захисту їхніх прав, свобод та інтересів й забезпечення доступу до правосуддя діяльності усіх суб'єктів права з надання правової допомоги в Україні. Приділивши значну увагу понятійному апарату правозахисної діяльності, Т. Вільчик слушно розрізняє поняття захисту і правової допомоги адвоката, під якою розуміє

забезпечену конституційними гарантіями діяльність адвоката, що має на меті сприяти суб'єкту права в реалізації правових можливостей суб'єкта права на правову допомогу. Ця діяльність може здійснюватися і в різних галузях судочинства, виступаючи передумовою доступу до правосуддя, і в позасудовій діяльності. Крім того, вчена виділяє поняття «професійна правова допомога», вживання якого в контексті адвокатської практики вважає більш коректним [68, с. 48–49].

Серед наукових розвідок, присвячених проблематиці правозахисної діяльності, варто зупинитися на доробку представника одеської наукової школи М. Аракеляна. Він дослідив актуальні для України аспекти правозахисної діяльності, створення правозахисного механізму, ролі інституту адвокатури як елемента правозахисної системи, питання модернізації правозахисної діяльності адвокатури, що відповідає науковим інтересам розвитку проблематики. Водночас зазначимо, що обрана дослідником методологія аналізу правозахисної діяльності адвокатури містить певні суперечності. Насамперед їхній прояв вбачаємо у світоглядній позиції автора. Йдеться про невизначеність поняття «людиноцентризм», до якого апелює дослідник. З одного боку, автор декларує людиноцентризм правозахисної діяльності, а з іншого – на початках згадує лише про один її суб'єкт, а саме – державу, якій відводить центральну роль у захисті прав і свобод людини, тобто, декларуючи людиноцентризм, сам «стоїть» на позиціях державоцентризму. Погодимося з думкою Т. Вільчик, яка на прикладі правозахисної діяльності адвокатури та її взаємодії з державою, слушно розставляє акценти в цьому питанні. Як стає зрозуміло з логіки дослідниці, не так важливо, до якого «берега» пристати. Незалежність адвокатури полягає у вмінні тримати баланс. Передусім йдеться про баланс між інтересами інституту адвокатури й інтересами держави, який повинен відповідати лише вищій конституційній цінності – забезпеченню прав людини [9, с. 9].

Повертаючись до суті поняття «людиноцентризм», зауважимо, що його детального пояснення М. Аракелян не дає. Крім того, у подальшому називає

людиноцентристський підхід «певним зрізом антропологічного підходу, в рамках якого основним об'єктом може бути не тільки людина, але і держава, і суспільство в цілому» і не пояснює, як це має відбуватись. Не зовсім зрозумілим є використання дослідником поняття «тандем людиноцентричного і соціоцентричного підходів» (адже це взаємозаперечні поняття), у рамках якого людині доведеться відстоювати свої права і свободи [9, с. 14].

На нашу думку, невизначеність і розмитість методологічної основи цієї та деяких інших наукових розвідок в обґрунтуванні правозахисної діяльності зайвий раз підтверджують потребу в напрацюванні методології нової філософії захисту прав людини. Зокрема, заслуговують на увагу слушні думки окремих дослідників, які виділяють концептуальний зв'язок правозахисних відносин зі світоглядними і практичними питаннями співвідношення природного і позитивного права. Вони розглядають правозахисні відносини як юридичну форму (спосіб) їх взаємодії. Якщо вважати, що природні правозахисні повноваження людини реалізуються у взаємозв'язку з відповідними позитивними юридичними обов'язками держави, то можна вести мову про теоретичну і практичну перспективність такої взаємодії, а як наслідок – про реальне втілення прав і свобод людини в юридичній дійсності [652; 664, р. 51–82; 648; 511, р. 273–294].

Звернення до природних прав людини як основи тлумачення прав і свобод людини на вітчизняному ґрунті належить, зокрема, М. Братасюк [52, с. 14–20]. Вона пропонує погляд на права людини як такі, що «постійно мігрують і флюктують», пов'язуючи цю динаміку з філософською ідеєю вічного становлення людини, як «незавершеного проекту». Власне ця «незавершеність» визначає необхідність змін, відмову від сталості, що детермінує перегляд звиклого (легістського) погляду на права людини з тим, щоби в їхній фундамент закласти природні права, тобто те, з чого все починалося. А вже наступним кроком має відбутися позитивація базових юснатуралістичних і загальнолюдських цінностей на конституційному рівні, щоби перейти від закріплення прав людини в національному законодавстві до реального їх захисту. Нам імпонує оптимістичне бачення М. Братасюк демократичної

перспективи України, в якій вона може стати правовою державою з реальним визнанням прав людини як найвищої цінності, а правозахисної діяльності – дієвим методом ствердження людини як суб'єкта права. І, нарешті, останнє, з чим однозначно погоджуємося, це з думкою дослідниці про те, що не існує державної монополії на правовий захист.

Прикладом такої «демонополізації» є поширення практики адвокації як одного з видів правового захисту. В українському соціумі вона набула статусу громадської (індивідуальної) ініціативи в постановці та розв'язанні різноманітних проблем [315]. Варто відзначити, що в Україні вже напрацьований певний досвід адвокаційних кампаній, але для їх проведення потрібна відповідна нормативно-правова основа, якої поки що в Україні немає (за винятком низки нормативно-правових положень щодо прав громадян та їх об'єднань) [271, с. 4–7].

Різноманітні види адвокаційної діяльності, такі як самоадвокація, кейс-адвокація, громадська адвокація, є важливими і відносно новими формами громадської активності, зусиллями яких захищаються інтереси і власні права конкретної особи, або такими, що виникають за певних життєвих обставин. Передумовою адвокації, як діяльності, є усвідомлення людиною своїх прав і свобод, а також упевненість в тому, що ці права можна відстоювати. Фактично адвокація є не що інше, як спосіб індивідуальної, групової, громадської самоорганізації індивідів, скерованої на розв'язання актуальних проблем, що виникають у різних сферах людського буття та які з різних причин не вдалося розв'язати: від більш масштабних (наприклад, лобіювання політичних проєктів) до таких, що мають вузьку мету (наприклад, скеровані на підтримку окремих груп у додержанні прав четвертого покоління). В одному з перших українських посібників з адвокації описувались найпростіші технології організації адвокаційних кампаній, стратегія і тактика проведення адвокаційної роботи, але за умови, щоб організації (державні та недержавні) працювали так, як це передбачено законом [195].

На сучасному етапі не існує жодних перешкод для участі людини (громадянина) в адвокації, як сфері громадської активності. Але у зв'язку з розширенням ареалу діяльності громадських організацій, варто наголосити, що при напрацьованих адвокаційних технологіях (у певному сенсі, навіть уніфікованих завдяки великій кількості методичних рекомендацій, розміщених на інтернет-ресурсах), адвокаційна діяльність мусить працювати виключно на правовій основі.

Важливого значення в адвокаційній роботі набувають етичні питання. Зокрема, як моральні пріоритети висуваються поняття суспільного блага, толерантності, збалансування й захисту інтересів різних соціальних груп. Суттєвою вимогою, що висувається до провайдерів адвокації, є володіння індивідуальними моральними чеснотами і професійними якостями, такими як чесність, законослухняність та професіоналізм [315]. Проведення адвокаційних кампаній є несумісним із насильницьким, людиноненависницьким контентом і не повинно шкодити конструктивним інтересам суспільства і людини. У зв'язку із цим варто виділити поняття правової адвокації, яке відображає схожі послуги, що містить в собі правова допомога, щоправда, з тою відмінністю, що вони надаються на безоплатній основі. Недарма провайдерів адвокації Л. Денисенко називає «лицарями та лицарками» правової допомоги, наголошуючи, що одного ухвалення Закону «Про безоплатну правову допомогу» було недостатньо для того, щоб запустити «поїзд правової допомоги», і навіть після того впродовж років попит на правову допомогу не зменшується [4]. У багатьох випадках правова адвокація детермінується порушеннями прав людини, які є наслідком недосконалого законодавства, або ж відсутністю в ньому відповідних статей. Для виправлення ситуації існують різні шляхи, але всі вони пов'язані з людською активністю і за потреби – з відновленням порушених прав людини. Як інструмент захисту прав людини, правова адвокація стала можливою в умовах реального поширення демократії. Можна сказати, що вона успішно конкурує, а іноді є альтернативою професійній правовій допомозі хоча б тому, що надається на безоплатній основі

і є більш дієвою. Американський правознавець Р. Рубінсон, вивчаючи нинішню ситуацію на прикладі діяльності американських адвокатів, називає це новою тенденцією, що може призвести до руйнування адвокатської монополії з надання правової допомоги в разі, якщо тенденція боротьби адвокатів за більш вигідного клієнта не зміниться [650, р. 7–41].

Щодо перспективи діяльності адвокатури з надання безоплатної правової допомоги, то варто відзначити, що вона є складовою ефективною, гуманною та справедливою системи правосуддя, яка спирається на принцип верховенства права, а також є державною гарантією, необхідною для реалізації інших прав, враховуючи право на справедливий судовий розгляд і право на захист. Дослідниця Т. Вільчик також пов'язує її з відмовою від вузьких корпоративних інтересів (надання виключно правової допомоги) і розширенням суспільно значущих функцій, зокрема захисту прав суспільства в необмеженій кількості осіб, просвітницьку, виховну, медіативну, контрольну тощо [70, с. 25–28].

Останнім часом чимало уваги приділяється питанням антропологізації права та його окремих галузей з позицій людиноцентризму. Нас також цікавить цей аспект проблеми з погляду правозахисної діяльності і творення нової філософії захисту прав людини. Зрештою, сучасні наукові розвідки засвідчують, що сьогодні відбувається методологічний поворот правознавчих досліджень від державо- до людиноцентричних домінант з огляду на права і свободи людини. Обґрунтованою вважаємо стурбованість дослідниці Н. Славової з приводу того, що серед принципів правотворчої діяльності антропоцентризм не відображений. Хоча для того щоб стати по-справжньому європейською державою, потрібно орієнтуватися насамперед на права і свободи людини. У своїй науковій праці Н. Славова, ретранслюючи думки видатного мислителя ХХ ст. О. Лосева, пропонує не ототожнювати принцип гуманізму, який діє на основі загальнолюдських цінностей, та принцип антропоцентризму, як такий, що звеличує людину і підносить її на вершину світобудови над усім живим (як пише дослідниця, піднімає її на «трон» вище космосу, природи тощо) [348, с. 134–142]. На наш погляд, ці узагальнення є

ідентичними до доміантних ідей однієї з праць О. Лосева, присвяченої естетичній проблематиці європейського Відродження, і є спробою авторки «вплести» їх у контекст правотворчої діяльності.

Звернемо увагу, що представники різних галузей юридичної науки неоднозначно трактують людиноцентризм як методологію та (або) принцип право- і державотворення, що трапляється при спробі тлумачення його відповідно до інтересів різних наук. У сучасній літературі досвідом спостереження такої практики поділився львівський правознавець С. Рабінович. У своїй фундаментальній праці «Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні» він наводить приклади різного трактування авторами філософсько-правових та теоретико-правових досліджень питання співвідношення позитивного і природного права з наступною позитивацією останнього у правових нормах. Наявність відмінностей він пояснював специфікою наук, які осмислювали одне питання через різні шари правової реальності. Водночас, як слушно зазначає дослідник, попри деякі розбіжності між науками не існує нездоланої межі, що визначається «диференційованою єдністю та сутнісною глибиною права як особливої соціонормативної цілісності». Ці властивості й «зумовлюють можливість філософсько-правового вивчення прикладних проблем, що вимагає, однак, сходження від абстрактно-теоретичних положень до розгляду конкретних питань юридико-прикладного значення й, навпаки, вміння осмислювати окремі правовідносини крізь призму філософсько-правових категорій» [319].

Повертаючись до спроб використання поняття «людиноцентризм» у наукових розвідках різних галузей права, зауважимо, що, з одного боку, це позитивна тенденція, яка свідчить про наявну потребу в міждисциплінарних дослідженнях. Але, з іншого боку, така ситуація є небезпечною, бо створює можливість маніпулювання поняттями і категоріями, що «запускаються» в обіг і внаслідок широкого використання різними науками втрачають своє первісне смислове навантаження. Власне з таких позицій можна пояснити інтерпретацію

людиноцентризму, терміна, запозиченого з філософської антропології, в уже згадуваній праці М. Аракеяна, а також – у науковій публікації А. Маслової [263, р. 118–128]. Дослідниця мала намір присвятити свою розвідку доведенню думки про те, що людиноцентризм (причому зміст терміна авторка не розкриває) є «ідеологією адміністративного права та/або адміністративно-правової науки», але «не має чітко виписаної формули своєї категорії». Насамперед виникає запитання щодо ідеології: чи потрібна вона конкретній галузі права, і якщо так, то якою могла би бути ідеологія, наприклад, кримінального права? І друге зауваження стосується «формули категорії». Це словосполучення позбавлене смислу і, вочевидь, є не зовсім коректно вираженою думкою, яку варто було б змінити. На наш погляд, під час аналізу проблеми, яка стосувалась антропоцентризму в адміністративному праві, авторка не зовсім вдало використала переваги індуктивно-дедуктивного містить методу дослідження. Можливо, правильніше було би вибудувати ланцюг розумової операції інакше та «рухатися» від загального (антропоцентричності права) до одиничного, знаходячи (або не знаходячи) його прояви в конкретних галузях права. Інакше напрошується висновок про «виключність» адміністративного права та його особливого місця в системі юридичних наук. Щодо вже згадуваної «формули категорії», про яку авторка пише як про перспективу наукового дослідження адміністративного права в контексті людиноцентризму, то однозначно, що такої «формули» нема і не може бути, тому що вихідну суть людиноцентризму дослідниця правильно побачила у відповідних конституційних нормах України. Лише на їх основі можна говорити про філософію (не ідеологію) людиноцентричних засад юридичної науки і практики.

Дещо схоже знаходимо в науковій розвідці Т. Тарахонич, яка використовує людиноцентризм як поняття, що мало б допомогти розкрити суть правового регулювання. На жаль, авторка не визначилася ні з методологією, ні з термінологією, а тому зроблений нею висновок видається дуже розпливчастими й суперечливими щодо правового регулювання:

«людиноцентризм – це важливий напрям гуманістично спрямованої політики держави в процесі державотворення і правотворення, що впливає на свідомість та формування індивідуальних якостей людини» [376, с. 283]. Таке «визначення» викликає здивування, особливо що стосується «впливу людиноцентризму» на людину.

Коротко зупинімося на дискусійних аспектах наукової праці хмельницького правознавця Р. Кондратьєва, який позиціонує себе «противником перетворення людини на первинну правову категорію». Ми не поділяємо його пафосу і заклику здолати «надмірний і невинуватий антропологічний бум», який охопив сучасну юридичну науку, а більше уваги приділяти «суспільним відносинам, де народжуються інтереси і потреби людини» [212, с. 5–9]. Ми вважаємо, що Р. Кондратьєв не зовсім коректно вжив поняття «антропоцентризм» або «вчення / теорія антропоцентризму», не розкрив і належно не пояснив. Водночас погоджуємося, що принцип взаємодії людини й суспільства, як і сама соціальна сутність людини, комунікативний характер її життєдіяльності, роль соціальних і правових норм є важливими та завжди актуальними темами в юридичній та філософсько-правовій науці. Щоправда, їх постановка відповідно до духу часу також змінюється, а відносини «людина–суспільство», «природа–суспільство», «людина–природа», «держава–людина», «суспільство–держава», «церква–держава» окремі автори, наприклад, трактують як абстракції «трансцендентальної ілюзії» [188, с. 137–145].

На підставі проаналізованих наукових праць робимо висновок про часте використання поняття «людиноцентризм», що, очевидно, з одного боку, є наслідком визнання актуальності антропологічного підходу і бажанням дослідників відповідати духу часу. Водночас, на наш погляд, не варто штучно застосовувати його в окремих розділах науки або галузях права без глибокого теоретичного обґрунтування. Образно кажучи, визнання людини як найважливішої цінності буття має пронизувати право, бути присутнім у світогляді самих теоретиків права, звільнених від стереотипу протиставлення

державо- і людиноцентризму з подальшою проєкцією цього світогляду у правотворення, правознавство та його конкретні сфери, а також актуальну в контексті нашого дослідження правозахисну діяльність. У такій ситуації, як слушно зазначає В. Ковальчук, правова теорія завжди стоятиме перед дилемою, в якій спосіб забезпечити суспільство і державу від надмірної свободи особи, а з іншого – як не допустити державного свавілля на підставі необхідності захисту суспільного інтересу: «тому важливо знайти ту межу відносин між людиною та державою, до якої діяльність державної влади може обмежувати особисту свободу, залишаючись легітимною» [202, с. 329–337].

Нова філософія захисту прав людини не може бути створена директивно. Вона твориться поступово, на основі визначення розумного балансу інтересів людини, держави, суспільства, а тому обов'язково охоплює постановку питання не тільки про індивідуальну свободу, але й відповідальність за вміння (або невміння) користуватися нею. На наш погляд, така філософія вибудовується на концептуальному плюралізмі, враховує нагромаджений досвід, і позитивний, і негативний (його потрібно уникати), щодо гарантування й захисту прав людини. Вона не може ґрунтуватись на огульному тавруванні минулого та ідеалізації майбутнього і спільними зусиллями, пазл за пазлом збирати змістовні риси нового, сучасного погляду на права людини. Відзначимо, що завдання юридичної та філософсько-правової науки щодо пріоритетної орієнтації на людину може бути вирішене послідовно, але з обов'язковим урахуванням динаміки сучасної ситуації, змін, що відбуваються з нею самою, державою і суспільством (стосовно людини може йтися про права четвертого покоління). В. Ковальчук слушно звертає увагу на те, що права людини завжди порушують питання свободи, якою формально наділені рівні учасники правовідносин, але до тої миті, поки вони не призводять до загострення суспільних відносин. Саме тому дослідник наголошує, що ці права треба розглядати не лише як свободу дії особи, а й як обмеження свободи в певних діяннях задля досягнення інших благ. Цей добре відомий нюанс також потрібно враховувати в процесі вироблення нової філософської концепції захисту прав

людини, яка, уникаючи державо- і людиноцентричних конфронтацій, постане на основі концептуального плюралізму, зокрема щодо питання свободи.

Щодо використання в юридичних науках поняття «людиноцентризм», доречними будуть деякі уточнення. Більшість дослідників розуміє його буквально. Але це поняття не просто фіксує центральне місце людини в теорії та практиці юридичної науки, наприклад, на відміну від державоцентризму. Поняття «людиноцентризм» – це своєрідний маяк, який показує шлях розвитку права і правовідносин як в інтересах загального блага (держави), так і кожного громадянина, самої людини. На наше переконання, людиноцентризм діє як пізнавальна установка, що засвідчує наявність людського виміру в будь-якому знанні, зокрема і в праві. Це своєрідна оптика, яка скеровується на предмет дослідження (у нашому випадку право) і бачить в усіх його проявах живу людську присутність.

Як справедливо зазначає Т. Подковенко, досліджуючи принцип антропоцентризму у зв'язку з розвитком праворозуміння, права людини є первинними відносно юридичних прав. У них відображаються потреби, спрямовані на створення необхідних життєвих умов людського існування, серед яких не останнє місце займають етичні питання, суспільні цінності. А втілювати ідею людини як найвищої цінності належить праву. Самодостатня, розвинута, творча особистість є ознакою розвиненого суспільства [297, с. 21–25].

Друге значення людиноцентризму синонімічне поняттю «антропоцентризм». Воно показує роль і місце людини в різних сферах її буття. Пояснимо свою думку, звернувшись до історичного й культурного досвіду епохи, щодо якої поняття «антропоцентризм» використовується найчастіше. Йдеться про добу західноєвропейського Відродження, в якій, попри «статус» людини як другого Бога (слова італійського філософа Піко делла Мірандоли), антропоцентризм проявив себе двояко. Його парадною стороною була велич людини-творця (явище, відоме як «титанізм»), а зворотною стороною, про яку серед сучасних дослідників мало хто згадує, – ствердження стихійного

індивідуалізму. На перший погляд, при всьому їх антагонізмі, обидва явища, як писав О. Лосєв, можна назвати антропоцентризмом [244]. Рамки нашого дослідження не дозволяють заглибитися в це питання детальніше. Важлива суть: антропоцентризм полягає не в тому, щоб «возвеличити» людину Відродження, підняти її на «трон», як писала вже згадувана дослідниця Н. Славова, а побачити такою, якою її «зафіксував» дух часу. О. Лосєв наполягав на суперечливому характері антропоцентризму, а значить, і самої людини, в якій одночасно уживається і творець, і руйнівник. Один без одного вони не існували.

Якщо використати ці два образи та екстраполювати в адвокатську практику, то в кримінальних справах адвокати працюють з «руйнівниками». На прикладах стихійного самоствердження вони аналізують справи конкретних індивідуальностей, які за певних обставин зробилися «руйнівниками», при тому що «парадна» сторона їх життєдіяльності могла бути зовсім іншою. На наш погляд, адвокат, який усвідомлює складність і суперечливість людської індивідуальності, виходить із цього розуміння при виконанні своїх професійних обов'язків, ближче до антропоцентризму, ніж той, хто декларує його як суто теоретичну проблему. Розуміємо, що цей приклад є дуже умовним і заслуговує критичних зауважень. Порівняння сучасності з Відродженням також є проблематичним, адже, на відміну від нього, ми не можемо визнати антропоцентризм провідною рисою нашого часу. Звичайно, що без додаткових пояснень, «калькування» ренесансної ідеї антропоцентризму та її екстраполяція в сучасні правові відносини були б неможливими, якби не одна спільна риса, яка дозволяє бодай обережно провести деякі паралелі. Сучасний український соціум і добу Відродження об'єднує перехідний характер. Саме він відображається в образі людини, яка одночасно виступає носієм рис культурно-історичного минулого і майбутнього часу. У добу Відродження, наприклад, це відзначалось одночасним впливом на людину цінностей середньовічної доби, що минала, і гносеологічних пріоритетів новоєвропейської доби, що народжувалась. Сучасна доба також дає можливість людині відчувати ознаки

перехідного характеру: з одного боку, перебуваючи в сучасному вимірі (демократичному), в теорії і на практиці стикатися з проявами тоталітарного минулого.

Ми з'ясували, що «антропоцентризм» Відродження бачив людину різною і що усвідомлення її як вищої цінності буття не ґрунтувалось лише на позитивному образі. Якою постає людина в сучасному антропоцентризмі? Жодної конкретики із цього приводу, за рідкісними винятками [628], не знайдемо. На наш погляд, ні конфесійна належність, ні духовність, як ознаки присутності людини у праві, не відображають задумки білоруського дослідника А. Павлова у творенні нового погляду на завдання і призначення правової антропології. Разом з тим потрібно визнати виправданими його зусилля повернути увагу до стану вивчення проблематики людини у філософії права і запропонувати один з варіантів її трактування стосовно людини.

На основі аналізу тематичної філософсько-правової та юридичної літератури висловимо припущення, що в цих дослідженнях у більшості випадків маємо справу з людиною абстрактною (*abstractum hominem*), яка постає перед нами як суб'єкт правовідносин, але без урахування різних іпостасей людської індивідуальності, без розуміння її суперечливих проявів, а відповідно до цього – місця і ролі в сучасному соціумі, праві, політиці, моралі тощо. Нові тенденції, що з'явилися у наукових розвідках (наприклад, Я. Товпеко, В. Гербут), є першими спробами вийти на бачення людини, яку умовно назвемо *homo diversum* (людиною різноманітною). У певному сенсі її можна вважати альтернативним проектом до звиклого, традиційного уявлення про людину, яка від природи має статеву (сексуальну) ідентичність (чоловічу або жіночу) і яка відповідно ідентифікує свою соціальну стать (гендер). Однією з ознак *homo diversum* є варіативність самовизначення в соціумі, яке відбувається на тлі біологічного (тілесного). Окремі дослідники, в принципі, слушно зазначають, що кожна особистість конструюється з набору суб'єктних позицій, які перебувають у постійній динаміці і весь час немовби «перевизначаються». Завдяки їм суб'єкт конструюється всередині різних

дискурсивних утворень. При цьому ці позиції неперманентні і поліваріативні [505, р. 139–167]. На це також звертає увагу М. Кондра, вказуючи, що, крім расових (вроджених) ознак, всі інші ідентичності є змінними [211, с. 282–285]. На нашу думку, існує потреба в більш уважному дослідженні людини багатоманітної (*homo diversum*), як такого типу людини, для якої зміна ідентичностей є процесом трансформацій її власного Я. Відповідно, у *homo diversum* змінюється уявлення про свої права і з'являється бажання їх відстоювати, що також потребує окремої уваги та вивчення.

Підтвердженням цієї думки є цікавість науковців до нового покоління прав людини. Ці права нормативно не врегульовані, тому що повністю не визнані в багатьох країнах світу, зокрема і в Україні. Серед прав нового покоління, що активно дискутуються, є право на смерть, право на трансплантацію, клонування тощо. Вони й викликають науковий інтерес, досі є актуальними темами, що вивчаються на перетині природничих і гуманітарних наук, права, моралі та релігії та ін.

Зауважимо, що названі вище права є похідними від природного права на життя, як фундаментального права особи, навіть при тому, що воно по-різному закріплене в міжнародних документах та законодавстві різних держав [203]. Серед великої кількості праць окремо виділимо наукову розвідку А. Федорової, в якій досліджено сучасний правовий механізм захисту права на життя. Вона справедливо зазначає, що починаючи від прийняття Загальної декларації прав людини 1948 року право на життя має дискусійний характер [394, с. 43–49]. Ми вважаємо, що обговорення права на життя і прав четвертого покоління мають причиново-наслідковий зв'язок і якраз є одним із варіантів дискусії на цю тему.

Повертаючись до образу людини *homo diversum*, зауважимо, що до наукових досліджень, які містять новаторські підходи до питання прав людини, можна зарахувати кандидатську дисертацію Я. Товпеко (2017), яка в Україні є першою спробою вийти на питання реалізації прав і свобод осіб з так званою нетрадиційною орієнтацією [386]. З огляду на те, що об'єктом уваги дослідниці є конституційно-правові відносини, що вивчаються під кутом зору інтересів

сексуальних меншин щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина, можна передбачити появу ще більшої кількості наукових розвідок, тематика яких буде пов'язана з розширенням уявлень про права четвертого покоління. Як правило, значна частина цих прав потребує визнання і подекуди виступає об'єктом правозахисної діяльності, насамперед щодо заборони насильства і дискримінації, переслідування, приниження честі та гідності тощо. Ужгородська авторка В. Гербут у своєму дисертаційному дослідженні (2018) виділяє поняття «право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність» і наголошує на необхідності розглядати це питання у двох площинах: як право людини на самовизначення з точки зору статі і гендеру та визнання цього права, а також – обов'язку держави в разі потреби захищати його [85].

Проблематиці гендерної ідентичності, зокрема поняттю «право на гендерну ідентичність», присвячено чимало наукових праць [112, с. 279–282; 371, с. 129–134; 632, с. 55–66]. Окремо виділимо розвідки харківської дослідниці А. Шалиганової, яка основу права на гендерну ідентичність вбачає в подвійній (біосоціальній) природі людини. З одного боку, це право дає можливість фізичній особі змінювати (коректувати) біологічну стать, що забезпечує природне існування фізичної особи. З іншого – забезпеченням її соціального буття є право на зміну соціальної статі [500, р. 1041–1065; 491, р. 110–126; 573]. Попри те, що в сучасній юридичній літературі далеко не всі поділяють думку про зарахування права на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність до прав людини, варто погодитися з думкою, що вивчення права на сексуальну та гендерну ідентичність відстає від ареалу його практичного поширення [85], що означає потребу в появі нових наукових розвідок у цій галузі знання.

Зауважимо, що в рамках нашого дисертаційного дослідження до проблематики гендерної ідентичності ми звертаємось виключно в контексті аналізу одного з образів сучасної людини (*homo diversum*) з тим, щоб у науковому плані зафіксувати існування такої проблематики у зв'язку із вивченням прав людини, а в праксеологічному – окреслити як предмет

правозахисної діяльності, метою якої є запобігання поширенню насильства, інтолерантності, приниження людської гідності тощо. Стосовно соціальних наслідків втілення означених прав людини, варто навести думку філософа М. Поповича, висловлену на початках становлення філософії права в Україні про те, що права і свободи громадянина як правова формула не існують самі собою. Вони завжди пов'язані з «найзагальнішими засадами філософсько-етичного характеру, що на них побудоване суспільство» [306, с. 10–11]. З огляду на традиційну мораль, релігійні та культурні цінності сприйняття нових ідентичностей в українському соціумі не є одностайним і подекуди далеким від толерантності. Це зумовлює потребу у правозахисній діяльності як такій, що забезпечує шлях до соціальної стабільності через *визнання права на право бути собою*. У нашому розумінні така можливість концептуально обґрунтовується антропологічним підходом, в основі якого лежить право людини на вибір ідентичностей. Суспільне значення правозахисної діяльності та її престиж зростатиме, якщо при цьому дотримання правових і моральних норм збігатиметься, а спірні ситуаційні завдання вирішуватимуться на основі поваги до людини та її життя як найвищої цінності.

2.4. Антропологічні чинники професійної моралі та професійної етики як складових інтенціонального виміру адвокатської діяльності

Адвокатська діяльність є тим видом юридичної діяльності, соціальний попит на яку за часи існування незалежної України невідмінно зростає. Головною причиною цього є формування демократичних основ української держави, в якій право набуло статусу і соціальної, і індивідуальної цінності, а усвідомлення конституційних прав людини і громадянина стало невід'ємною рисою правової свідомості. Професійну діяльність фахівців цієї галузі регулює Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а в частині

морально-етичних відносин – Правила адвокатської етики¹. По суті, Правила адвокатської етики – це «звід вимог, що висуваються до особистості адвоката і його поведінки при виконанні своїх професійних функцій у взаєминах адвоката з клієнтом, судом та іншими державними органами, колегами та ін.» [11, с. 213]. Ці Правила використовують для узгодження іноді антагоністичних вимог, прав чи обов'язків, які здійснює адвокат у процесі професійної діяльності. Значна увага при цьому приділяється морально-етичній складовій професійної діяльності адвокатів, яка формувалась тривалий час і була вплетена в українську історію та культурну традицію, пов'язана не тільки з процесами державотворення і становлення правової свідомості, але й з розвитком уявлень про права людини [308].

Ще з часів Давньої Русі на суді були присутні родичі позивачів, які фактично виконували роль адвокатів (хоча в «Руській Правді» Ярослава Мудрого не знаходимо чіткої вказівки на сторони судового процесу, зокрема захисту) [3, с. 46]. Відома також точка зору, яку, щоправда, не варто сприймати як наукову, що адвокатура в Україні зародилася раніше, аніж вона за новітньої історії виникла у Франції (XII ст.) та Англії (XIII ст.). Із цим, як слушно зауважує О. Попелюшко, навряд чи можуть погодитись французи та англійці [305, с. 24]. У наукових джерелах зазначається, що наявність в осіб суб'єктивних прав характерна вже для ранніх етапів державності, хоча, як пише І. Василик, навіть у другій половині XVI ст. професійна група українських адвокатів ще не була остаточно усталеною. Разом з тим, з огляду на історичну ретроспективу, можна говорити про тривалий період соціального, культурно-історичного та морально-етичного становлення, в якому адвокатська діяльність завжди була пов'язана з людським фактором та антропологічними чинниками, що підпадають під її інтенціональний вимір. Перше завдання цього підрозділу можна репрезентувати так: на основі інтенціональних актів свідомості дослідити та імплементувати феномен професійної адвокатської діяльності в

---

¹ Правила адвокатської етики були вироблені задля уніфіковано закріплення традицій і досвіду української адвокатури у сфері тлумачення норм адвокатської етики. На цей час є уже кілька редакцій Правил. Вперше вони були прийняті 1999 року, відтак були внесені зміни 2017 і 2019 років, остання редакція чинна досі.

конституювання правової реальності як життєвого світу людини. Наступним завданням є виокремлення антропологічних чинників професійної моралі та професійної етики в інтенціональному вимірі професійної адвокатської діяльності. Третє завдання полягає в тому, щоб на основі сучасних наукових розвідок проаналізувати особливості професійної етики та професійної моралі адвокатів як складових інтенціонального виміру адвокатської діяльності.

Упродовж тривалого часу чимало авторитетних учених і практиків-адвокатів роблять свій науковий внесок, працювали і надалі працюють над теоретичними і практичними питаннями проблем адвокатури, професійної адвокатської діяльності. Спільними зусиллями багатьох авторів створено фундаментальну наукову базу дослідження адвокатури й адвокатської практики. Водночас у контексті філософії права означену проблематику активно не вивчали. І це не дивно, адже, як зазначають окремі дослідники, у «недавньому минулому праворозуміння уявлялось ніби за межами суцього... з особливою недоступною топологією, місцем, де нібито постійно зберігається правовий еталон (курсив наш. – О. З.)». На їхню думку, класична концепція пізнання і вбудована в неї модель суб'єкта приховували людину в її справжньому існуванні у правовій реальності [605, р. 511–522; 578, р. 522–532].

У цьому підрозділі намагатимемось акцентувати на антропологічних чинниках професійної моралі й етики, використовуючи можливості феноменології та філософської антропології для з'ясування їх значення в інтенціональному вимірі професійної адвокатської діяльності. Для обґрунтування зв'язку між ними (феноменологією та філософською антропологією) можна скористатись ідеєю рецепції різних виявів феноменології та її впливу на рефлексивні можливості філософської антропології, висловлену відомим українським філософом-антропологом В. Табачковським [373, с. 154]. У контексті нашого дослідження думка авторитетного вченого є актуальною, адже адвокатську діяльність можна умовно зарахувати до так званих «антропоцентричних» професій, де присутність і залученість людини є максимально високими, а тому потреба у «феноменологізації антропологічної

рефлексії» зумовлена об'єктивно.

Для нашого дослідження, головним предметом якого є професійна адвокатська діяльність, «феноменологізація антропологічної рефлексії» вкрай важлива. Якщо брати це в контексті головного принципу антропологічної настанови, то насамперед треба виходити з людини, розуміючи її з неї самої, а не із зіставлення людини з чимось похідним від предметного світу, з чимось позалюдським [375, с. 103–106]. Це важливо тому, що частина українських дослідників фіксує кризу сучасної філософії людини внаслідок радикальних змін, які відбуваються з нею самою. Так, наприклад, на думку С. Грабовського, в українських реаліях з'явився новий тип людини, яка, існуючи в патологічному кризовому соціумі, поглибила свою «кризову» характеристику і перетворилася на «людину кризової деструкції». Дослідник визначає останню як істоту, яка відчуває свою відірваність від істинного людського буття з його вищими цінностями і водночас перебуває у стані майже наркотичної задоволеності від «власної незадоволеності буттям» і процесу нищення цього буття. Така людина, як різновид «людини кризи», налаштована вже не просто на виживання, а на такий покруч, як *виживання-через-руйнацію*, на знищення певних сегментів соціально-культурного життя і психологічного людського єства в інших і в собі, а відтак – на виживання на рівні одновимірного буття. Одновимірного навіть у суто соціальному плані, не кажучи вже про духовний [94, с. 6–8].

Продовжуючи тему трансформацій і змін, що відбуваються з людиною в «машинно-інформаційній цивілізації», дослідниця Т. Талько зазначає, що вони (зміни) втілюються в новому терміні «постлюдина», введеному для означення нової моделі людини – феномена, що замінить сучасну недосконалу людську істоту. «Постлюдина, – пише вона, – нова істота, яка виникне в результаті застосування нано-, біо-, інфо-, когнітивних та соціальних технологій, тобто в результаті трансформації людиною себе за допомогою імплантантів, генної інженерії, безстатевої репродукції, конвергенції зі штучним інтелектом. Останнім часом подібні ідеї стали настільки популярними, що породили цілий

напрямок, який набув назву “постгуманні студії”. Наведені приклади, в яких відображаються радикальні зміни як самої людини, так і наук про неї, не можна розцінювати як особливу заангажованість гуманітарних наук антропологічною проблематикою та накопиченими протягом останніх століть знань, але саме вони обумовлюють необхідність сформулювати проекти, які стали б спробою порятунку людини у створеному нею ж світі» [375, с. 104–105].

Для того щоб загострити тему присутності людини в сучасному соціумі, скористаймося терміном «людина кризи», адже саме в ній показово відображається «нерв» буття, втрата самості та продуктивної актуальності власного Я. Очевидно, щоб «людина кризи» не трансформувалась у «людину катастрофи», їй потрібна соціальна підтримка і допомога. Допомога різна, зокрема й медична та психологічна підтримка, соціально-адаптивна і, звичайно, правова. Одним із видів правової допомоги є професійна адвокатська діяльність. Якщо виходити з того, що професійна діяльність – це вид трудової діяльності професіоналів, які володіють комплексом спеціальних теоретичних знань та практичних навиків, набутих в результаті спеціальної підготовки та досвіду роботи, то до названих ознак потрібно додати ті, які характеризують професійну адвокатську діяльність з точки зору морально-етичної. При тому, що є чимало різнопланових досліджень, де різною мірою вивчалися питання професійної етики та моралі адвокатів, помітно, що з поля зору дослідників випадає суттєва ознака, яку умовно назовемо антропологічною, такою, що фіксує незмінну, постійну присутність людини у правовій реальності як фундаментальної цінності права і професійної діяльності зокрема. У зв'язку із цим варто згадати важливу проблему, яку не можна оминати увагою, а саме – порушення адвокатами норм і правил адвокатської етики. Одна з причин – антропологічна. Йдеться про низький морально-етичний рівень розвитку особи, яка називає себе адвокатом, але не відповідає високим вимогам до нього [19, с. 5–11]. Подекуди має місце несумлінне і неналежне виконання окремими адвокатами своїх обов'язків, демонструється неповага і зверхнє ставлення до довірителя, неналежно або зовсім не виконуються доручення. Подекуди

адвокати під час виконання своїх професійних обов'язків працюють лише для отримання прибутку, тимчасом як цільовим призначенням їхньої діяльності є кваліфікована юридична допомога потребуючим громадянам.

Для оптимального розуміння факторів, що впливають на характер професійної діяльності адвокатів та підкреслення її особистісного начала, вводимо поняття антропологічних чинників, під якими пропонуємо розуміти комплекс особистісних чеснот та моральних цінностей, наявних у представників адвокатської професії під час виконання професійних обов'язків та в позаслужбовий час. Морально-етична константа в концентрованому вигляді містить свідомо обрані світоглядні цінності, слугує для оточення своєрідним дзеркалом, у якому відображаються і сильні, і слабкі риси особистісного начала представників адвокатської професії. В уривку з документа, написаного у Франції в ХІХ ст., бачимо, що морально-етична досконалість поряд із професіоналізмом дуже давно була необхідною вимогою до представників адвокатської професії. Цей документ можна розглядати як один із перших кодексів професійної етики адвокатів. Він побудований на діалектиці суцього і належного в розумінні моральних цінностей та обґрунтовано претендував на міжнародне визнання. Серед іншого там написано: «Адвокат повинен бути скромним і незалежним, чесним і педантичним, правдивим і стриманим, поміркованим та безкорисним. Незалежність адвоката є одним з основних принципів адвокатської діяльності, яка є правом адвоката і обов'язком. Незалежним адвокат буде тоді, коли буде поміркованим. Його поміркованість має бути у всьому, адже поміркованість зберігає благородство душі, силу розуму, дає владу над пристрастями, а всі ці якості необхідні адвокату. Гідність адвоката є гідністю усього адвокатського стану, тому Рада адвокатів має право вимагати від адвоката звіт про його суспільні діяння. Адвокат ніколи не повинен забувати про свою присягу, яка є для нього релігією та законом» (цит. за: [338, с. 174–177]).

Традиція неухильного дотримання правил адвокатської етики зберігається і в наш час. Вона ґрунтується й охоплює: повагу до професії,

совісливе ставлення до своєї роботи передусім як до професії, а не як до бізнесу; чесність і відповідальне виконання взятого на себе доручення; однакове ставлення до потребуєчих правової допомоги, незалежно від їхнього соціального статусу та рівня доходів; тактовність, уважність до клієнта та ввічливість; збереження адвокатської таємниці й дотримання принципу конфіденційності; виконання представницької функції на засадах поваги до закону та учасників судового процесу; освіченість і загальна культура; добропорядна репутація.

Зупинімося детальніше на базовому понятті *доброчесності*, яка з давніх часів була однією з найважливіших моральних антропологічних констант, якій приділялась значна увага. Наприклад, Аристотель пов'язував її з діяльністю, звичкою діяти справедливо, розсудливо тощо. Тільки вчиняючи справедливо, людина стає справедливою, розсудливою, а діючи мужньо – стає мужньою. На повагу заслуговує лише та людина, яка свідомо, а не випадково здійснила справедливе чи добре, вважав він.

Поняття «доброчесність», яке широко застосовується в законодавстві та правозастосовній практиці щодо суддів та прокурорів, також відіграє важливу роль у професії адвоката. Доброчесність є найважливішою константою професійної діяльності адвоката. Її наявність у професійній і моральній культурі адвоката та безпосередній діяльності свідчить про стійку і незмінну повагу до людини як найвищої цінності, а не ставлення до неї як засобу досягнення корисливих цілей. На доброчесній основі формується добропорядна репутація адвоката, добре ім'я як висока оцінка громадською думкою сумлінного виконання ним своїх професійних обов'язків. У професіях, до яких належить й адвокатська діяльність (умовно назвемо їх антропоцентричними), добропорядну репутацію фахівець здобуває завдяки усвідомленій звичці вчиняти справедливо, розсудливо, доброчесно. Добропорядна репутація адвоката, як зазначає Н. Бакаянова, – це стійке уявлення про гідну поведінку адвоката, його честь, порядність та відповідність його діяльності вимогам закону [19, с. 7]. Для міжнародних професійних організацій адвокатів

(Міжнародної асоціації адвокатів (ІВА) та Ради адвокатських і правничих товариств Європи (ССВЕ)), членом яких стала й Україна, дотримання адвокатом принципу чесності і наявність бездоганної репутації є обов'язковими.

Принцип чесності й добропорядної репутації адвоката є визнаним міжнародним стандартом здійснення адвокатської діяльності, який відображений в етичних кодексах поведінки адвокатів різних країн. У Правилах адвокатської етики він з'явився зовсім недавно. 5 лютого 2019 р. З'їзд адвокатів України-2019 доповнив II розділ Правил адвокатської етики ст. 12-1 «Чесність та добропорядна репутація», а до ст. 44 і ст. 65 було внесено зміни. Згідно з чинною ст. 12-1 Правил адвокатської етики «Чесність та добропорядна репутація» адвокат повинен бути добропорядним, чесно та гідно виконувати свої професійні обов'язки. Адвокатам заборонено робити завідомо неправдиві заяви щодо суті доручення, фактичних обставин, які мають до нього стосунк, їх правової оцінки, прав та обов'язків адвоката, клієнта, а також обсягу своїх повноважень щодо представництва інтересів клієнта. У статті, яка регламентує діяльність адвоката в суді, слово «порядність» замінено на термін «добропорядна репутація», який більш влучно характеризує адвоката як професіонала. Визначено, що під час здійснення професійної діяльності в суді адвокат повинен бути добропорядним, поводитися чесно та гідно, стверджуючи повагу до адвокатської професії. Змінами до ст. 65 Правил визначено, що в межах дотримання принципу чесності і добропорядної репутації адвокат має надавати достовірну інформацію до Єдиного реєстру адвокатів України, органам адвокатського самоврядування, членам органів адвокатського самоврядування під час здійснення ними повноважень.

Тож чесність та добропорядна репутація не лише закріплені у Правилах адвокатської етики як фундаментальний, базовий принцип, що поширюється на всі напрями професійної діяльності адвоката. Вони змістовно відображають присутність у суспільній свідомості цінностей загальнолюдського характеру, її антропологічну константу, яка є гарантом гармонійного поєднання правових і

моральних норм, умовою для прийняття справедливих рішень, забезпечує від можливих негативних наслідків, пов'язаних із втратою віри у справедливість. Щодо адвоката, то ціннісна наповненість антропологічної константи свідчить про рівень особистісної культури, його мислення та поведінку. На цьому акцентує Н. Бакаянова, вказуючи, що не тільки добропорядне мислення (доброзичливість, співчуття, толерантність, відсутність заздрощів), але й добропорядність у діях (людяність, вдячність, милосердя, працьовитість, пристойність, надійність, стійкість, щедрість, вірність, некорисливість, справедливість) визначають репутацію адвоката [19].

Із цього приводу висловимо свої міркування. Добропорядна репутація адвоката не виникає за один день і навіть за рік. Вона ґрунтується на тривалому й усвідомленому розумінні ним професійного і морального обов'язку, власної моральної відповідальності. Усі ці компоненти особистості адвоката корелюються важливим моральним регулятором, який називається *совістю*. В адвокатській діяльності вона відіграє важливу роль, оскільки є виявом моральної самосвідомості особи. Її наявність у духовному світі адвоката демонструє здатність до самоконтролю, вміння самостійно визначати обов'язки, контролювати їх і давати оцінку своїм діям. Совість підказує характер стосунків з людьми. Вона – внутрішній суддя, «який безпомилково свідчить, наскільки наші вчинки заслуговують поваги чи осуду ближніх» (П. Гольбах). Совість є джерелом добропорядної поведінки, формування добропорядної репутації [389, с. 62–68]. Так, дослідниця О. Стебельська справедливо стверджує, що совість передбачає не лише суб'єктивні (індивідуальні) переживання, але й вихід за їхні межі, ніколи не замикається в межах егоїстичного Я. Вона є внутрішнім зв'язком людини зі самою собою та Іншими, відображає певні фундаментальні засади спілкування й поведінки, проводить заборонені грані і відкриває «шлюзи» найбільшим надіям та сподіванням [365, с. 165–173].

Отже, не тільки добропорядне, але й совісливе виконання своїх обов'язків створює ділову репутацію адвоката і доповнює її особливим моральним

змістом. На нашу думку, совість є ядром морального стандарту професійної діяльності адвоката на основі визнання цінності людського життя і права кожної людини на захист. У цьому стандарті відображається базована на совісті й доброчесності добропорядна поведінка адвоката для виконання свого професійного і морального обов'язку відповідно до вимог Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і Правил адвокатської етики.

Адвокат має і виконує низку зобов'язань юридичного і морального характеру перед різними суб'єктами, зокрема довірительом; перед судом та іншими органами влади, з якими адвокат контактує, будучи довіреною особою довірителя або діючи від його імені; перед іншими адвокатами; перед суспільством, для членів якого існування вільної і незалежної професії поруч із додержанням правових норм є найважливішою гарантією захисту прав людини. Виконання цих зобов'язань передбачає усвідомлення розуміння кожним представником адвокатської професії поняття суті професійного й морального обов'язку. Варто звернути увагу, що їх відсутність в окремих представників адвокатської професії негативно позначається на іміджі та репутації професії загалом.

У Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (ст. 21) [312] вказано види службових обов'язків, серед яких на першому місці – вимога дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики. У такому розумінні службовий обов'язок невіддільний від морального (докладніше розглянемо це в останньому розділі роботи). Важливим обов'язком адвоката є вміння та необхідність підтримувати ділову комунікацію з клієнтом і на його вимогу надавати звіт про виконання договору про надання правової допомоги. Вважатиметься порушенням, якщо у разі виникнення конфлікту інтересів адвокат не повідомить про це клієнта, а також не виконає рішення органів адвокатського самоврядування. У цьому ж контексті йдеться про обов'язок професійного зростання, пов'язаний із підготовленістю, освіченістю та обізнаністю адвоката в юридичній сфері (знання законодавчої бази, нормативних документів, якими необхідно вільно володіти та оперувати,

практика і досвід, які молодими адвокатами здобуваються з часом, ділова етика, необхідна для участі в судових засіданнях тощо). Обов'язок адвоката – спираючись на закон, бути незалежним і відповідати стандарту професії, в основі якої, як різновиду юридичної діяльності, є ідеал і норма справедливості.

Щодо морального обов'язку, то адвокат не може виконувати його лише під тиском, зі страху або ж з якихось інших зовнішніх причин. Мотивація взяти на себе обов'язок з морального погляду має бути добровільною, інакше такий обов'язок ніколи не стане особистісним імперативом, а лише відповідатиме потребі підкоритися суспільній волі. Для адвоката *моральний обов'язок* полягає у вільному дотриманні суспільно необхідних вимог (на основі їх усвідомлення) та особистих зобов'язань незалежно від будь-яких зовнішніх та внутрішніх примусів. Звичайно, що моральна дія не може бути корисливою, прагматичною, але від цього дії адвоката не стануть менш значущими.

Моральний обов'язок працює в парі зі совістю, а тому його невиконання призводить до відчуття провини і переживається через докори та муки сумління. Звичайно, що запропонована вище точка зору на моральний обов'язок адвоката не може бути єдиною, адже різним є розуміння самої суті вихідного поняття. Наприклад, інша позиція зводиться до того, що моральний обов'язок обмежує творчий потенціал суб'єкта, орієнтує його на виконавчу сумлінність, ігнорує індивідуальність, оскільки між вимогами обов'язку та вчинками людини постійно існує розрив. У цьому виявляється абстрактність, відірваність обов'язку від життя, його догматизм [61]. Очевидно, що у випадку адвокатської діяльності такий підхід не можна вважати прийнятним, тому що під час виконання професійних обов'язків особиста свобода адвоката повинна свідомо обмежуватись. Інакше головні завдання правової допомоги, представництва тощо не будуть виконані. Так само не можна повністю прийняти думку про те, що етика обов'язку конститує людину абстрактну, позбавлену індивідуальних характеристик, безумовно підпорядковану встановленням. На наш погляд, нехтування обов'язку призводить до зростання безвідповідальності у світі, в якому перестають діяти правила і норми.

Ігнорування ціннісного змісту обов'язку, визнання важливості його обмежувального характеру як правового і морального регулятора виливається в негативні наслідки, такі як правовий і моральний нігілізм, імморалізм, цинізм, інші деформації свідомості, що неприпустимі для професійної адвокатської діяльності.

Одним з актуальних питань, які обговорюють у сучасній науковій літературі, є питання про зв'язок професійного обов'язку адвоката з його моральним обов'язком. Так, дослідниця В. Святоцька пропонує визначити професійний обов'язок як діяльність адвоката у зв'язку з реалізацією його основних завдань та функцій. Як зазначає авторка, при цьому повинен враховуватись рівень правової культури і правової свідомості. Дослідниця акцентує на ролі особистих і професійних якостей адвоката, який діє на засадах і принципах моралі, глибокого усвідомлення ним необхідності професійного захисту інтересів особи. І хоча деонтологічні принципи В. Святоцька не конкретизує, крім тих, що вказані в Хартії основних принципів європейської адвокатської професії, варто погодитися, що це питання для України є «молодим», адже процес побудови адвокатури в Україні відстає від європейських країн (Франція, Німеччина) приблизно на століття [338, с. 175–176]. Власне тому окремі наукові праці безпосередньо присвячені вивченню міжнародного досвіду та його адаптації до розвитку адвокатури в Україні, безпосередній діяльності адвокатів [402, с. 173–177].

За останні роки інтерес до теорії і практики адвокатської етики значно зріс, про що свідчать наукові праці А. Череватюка, А. Рогатюка [412, с. 38–42], А. Стародубцева [361, с. 206–212], А. Стебелева [360, с. 90–96], Є. Хижняка [407, с. 51–53], М. Мазур [247, с. 106–109] та ін. Можна визнати вдалими наукові розвідки тих авторів, які обґрунтовують *зв'язок обов'язку з відповідальністю*. Як пише Т. Василевська, обов'язок формується з визнання первинної відповідальності та моральнісних цінностей, а не обов'язку. Вона зазначає, що саме в моральній відповідальності сполучаються моральнісні уявлення про належне, врахування неповторності персони й унікальності

ситуації, в якій перебуває кожний, та необхідність турботливого, людинолюбного ставлення до іншого [61, с. 55–64]. Для нашого дослідження це питання етичної теорії, яке має право на існування, але є другорядним тому, що завданням цього підрозділу не є встановити первинність та вторинність моральних категорій. Важливо зафіксувати думку про те, що в професійній адвокатській діяльності ці поняття є взаємопов'язані. Очевидно, що ситуаційно вони також можуть проявлятися по-різному, адже розвиток особистості адвоката є процесом динамічним, а не сталим, і в кожному конкретному випадку ці моральні поняття виконують свою особливу роль. Наприклад, Є. Мануйлов зазначає, що моральна відповідальність – це насамперед осмислення відповідання як гарантованого додержання певних моральних зобов'язань, принципово відкритого для контролю з боку тих, перед ким ці зобов'язання прийняті [256, с. 29–35]. Припустимо, що в конкретному (уявному) випадку маємо справу з недоброчесною, безповідальною поведінкою адвоката стосовно до клієнта, яку, звичайно, не можемо оцінювати лише з точки зору моралі. Її потрібно розглядати в соціально-правовій площині. Правильно зазначає В. Маліновська, що відповідальність соціальна і юридична співвідносяться одна з одною як рід та вид [254, с. 58–65], а вже через їхній зв'язок вибудовується соціальна, правова і моральна складова механізму відповідальності адвоката за свої дії.

Грунтовно вивчає питання відповідальності В. Заборовський. Він називає її елементом правового статусу адвоката і зазначає, що це поняття існує для запобігання вчиненню адвокатом правопорушення, а також демонструє наявність особливого порядку здійснення дисциплінарного провадження стосовно нього як основну гарантію його професійної діяльності [136, с. 358]. Виділяючи різні види професійної відповідальності, такі як адміністративна, кримінальна, цивільно-правова (майнова) тощо, дослідник водночас скептично ставиться до поняття моральної відповідальності, вважаючи, що воно поглинається поняттям дисциплінарної відповідальності [136, с. 360]. З останнім ми не погоджуємось, тому що саме моральна відповідальність є

показником особистісної зрілості адвоката, його ціннісних та світоглядних переконань. Наявність такої риси як моральна відповідальність у структурі особистості адвоката стримує його від непередуманих вчинків і дій, унеможлиблює різноманітні конфлікти, запобігає проявам неповаги до учасників судового процесу на стадіях його підготовки та під час проведення. Вона засвідчує свідоме виконання загальних правил і вимог, що висуваються на законодавчому рівні та в Правилах адвокатської етики, а також міру їх свідомого використання представником адвокатської професії. Відповідальність залежить і від відповідності чи невідповідності конкретної діяльності адвоката вимогам незалежності, справедливості, залежить від суспільного резонансу цієї діяльності. Відповідальними можна вважати такі дії адвоката, які співвідносяться з вимогами об'єктивної ситуації. Як зазначає І. Ратинська, за подібних умов відповідальність стає мірою свободи і навпаки – свобода є мірою відповідальності [321, с. 49–53].

Адвокатська практика містить чимало показових прикладів, і позитивного, і негативного змісту, щодо моральної відповідальності. Очевидно, що в різних випадках йдеться про різну глибину та цілісність особистості, в якій професійні та морально-етичні якості гармонійно (негармонійно) поєднані, що, звичайно, відображається і у внутрішній, і в зовнішній культурі, а згодом акумулюється в понятті «ділова репутація». Вважаємо, що в кожному конкретному випадку репрезентація антропологічного образу та відмінності у виконанні професійних обов'язків зумовлені різним розумінням *блага як вихідної цінності* суб'єктом надання правової допомоги і тої мети, яку він при цьому ставить перед собою. На змістовні та формальні прояви професійної адвокатської діяльності впливають різні чинники, але в моральному аспекті можна виділити два основні – етику добродетей та етику утилітаризму. «Благо як добро» і «благо як користь» – це умовне і дуже символічне звуження моральної мотивації у професійній діяльності тих, хто надає правову допомогу різним групам довіртелів. У першому варіанті її репрезентують особистості, у яких, окрім професійного обов'язку, виразно представлена моральна константа,

як стандарт моральної свідомості і поведінки, моральні принципи, вимоги, які є невід’ємною рисою їх професійного та повсякденного життя. За влучним визначенням Р. Рубінсона, це так звані «моральні хрестоносці», яких подекуди громадська думка протиставляє іншим, яких таврує як «шарлатанів». Позитивним прикладом в історії американської юриспруденції Р. Рубінсон називає А. Лінкольна, зауважуючи, що таких прикладів є дуже мало. На сучасному етапі ситуацію з наданням і розподілом адвокатських послуг американський дослідник означає як проблему професійної ідентичності. Суперечності, що виникають на цьому ґрунті, зазначає він, ведуться під прапором суспільного блага, і кожен з учасників вважає, що саме він є носієм добра. «Добрі» і «погані» стереотипи про юристів («юрист як хижак», «юристи як лабораторія щурів», «юристи як руйнівна сила» тощо) народжуються внаслідок конкуренції на ринку розподілу адвокатських послуг. Важливу роль відіграє також те, що «численні образи недобросовісних, жадібних та/або самозвеличувальних юристів залишаються вбудованими в сучасні популярні засоби масової інформації», – пише американський дослідник. Р. Рубінсон, характеризуючи реальні відносини, що складаються в адвокатському середовищі, як далекі від моральних. Постійні суперечки між адвокатурою від імені клієнтів з низьким рівнем доходу та адвокатурою, яка ідентифікує себе як елітна, неминуче призведуть в недалекому майбутньому до розвитку альтернативної адвокації, до якої люди звертатимуться дедалі частіше [650, р. 7–41].

Оскільки професійна адвокатська діяльність орієнтується на людину, то її метою має бути сама людина. Відтак розглянемо *деонтологічну модель представника адвокатської професії*, сформовану під вирішальним впливом етики доброчесностей. Тип такої людини назвемо людиною морального обов’язку і зазначимо, що як типаж вона присутня в юридичній практиці. Для обґрунтування цієї думки варто звернутися до правового вчення німецького мислителя-просвітника XVIII ст. І. Канта, яке не втратило актуальності і сьогодні. Нагадаємо, що Кант вимагав від кожної людини «правової чесності». З’ясуємо, в чому її зміст. Правова чесність полягає в тому, щоб стверджувати

свою цінність як людини і так само робити це стосовно до інших. Кант називає таку вимогу «внутрішнім правовим обов'язком», який вимагає, щоб людина не робила свою персону «лише засобом для інших» і не дозволяла таке ж ставлення до себе з їхнього боку, тобто була «для них також і метою» [186, с. 246]. Категоричний імператив Канта вимагає в кожній людині «бути метою самою по собі» і вчиняти так, щоб ставитись до людства і у своїй особі, і в особі всякого іншого тільки як до мети і ніколи лише як до засобу [186, с. 342]. Цінність людини, згідно з Кантом, є «абсолютною цінністю» й основою того, що він називає «гідністю», або честю (Würde). Велич людини полягає також у тому, щоб підкорюватися лише розуму, відкинувши чуттєві спонукання в разі їх суперечності розуму. Людина як центр роздумів Канта є для нього центром світобудови, творцем культури, навколишнього середовища і самої себе. Важливим свідченням автономності людської волі є свобода. Вона ж є головним аргументом існування морального закону. При всій важливості поняття «свобода» його єдиного визначення, як слушно зауважує Т. Подковенко, у філософсько-правовій думці попередніх століть не існує, трапляються лише різноаспектні розгляди цієї проблеми [296, с. 45–49]. Щодо кантівського тлумачення свободи, то у змістовній площині політико-правових проблем воно збігається із сьогоднішніми ідеями гуманізму, антропоцентризму, принципом верховенства права, безумовної цінності людського життя й особистої свободи, яка зберігає свою цінність у разі визнання й дотримання такої ж свободи в інших у межах права. Можна погодитися з Т. Подковенко, що в поєднанні з відповідальністю такий підхід до свободи можна сміливо брати за основу сучасного праворозуміння [295, с. 86–90].

Екстраполюючи кантівські настанови в площину професійної адвокатської діяльності, зазначимо, що складно уявити безвідповідальним представника адвокатської професії з високим рівнем особистісного розвитку, уявити таким, що порушує закон або ж не дотримується етичних норм і правил. Той адвокат, який бачить у своєму довірителі людину як мету (у кантівському сенсі), ніколи не подивиться на неї як засіб, наприклад, для збагачення.

Кантівська мораль відкидає таку можливість, оскільки спирається на абсолютні моральні цінності та є етикою обов'язку. За Кантом, людина діє морально, коли згідно з доброю волею дотримується всезагального морального обов'язку і може подолати в собі чуттєві поривання.

Розширюючи погляд на проблему, дослідниця О. Стасевська справедливо зауважує, що ми живемо в час «дефіциту морального вчинку», а тому загалом вважає, що застосування постулатів кантівської етики в питанні вивчення та розуміння сутності морального вчинку може вказати шлях розв'язання означеної проблеми. «В умовах нівелювання особистості, – пише вона, – тільки моральний вчинок може стати підставою для виявлення і реалізації унікальності, неповторності кожного» [362, с. 31–40]. Виникає запитання, а чи існують приклади вагомих моральних вчинків в історії професійної адвокатської діяльності і чи дійсно вони потрібні? У вже згадуваній науковій праці Р. Рубінсона йдеться про прецедент за участю майбутнього президента США Дж. Адамса у справі «Бостонська різанина» (1770). На наш погляд, попри певні суперечності політичного і правового характеру, що об'єктивно були присутні у цій справі з боку Дж. Адамса (як противника британської політики), вона містить виразний моральний зміст у тому, що називається виконанням не лише професійного обов'язку адвоката, але й морального. Дж. Адамс тоді сказав про «впертість фактів», які «безвідносно від наших бажань, наших схильностей або диктатів наших пристрастей, не можуть змінити стан фактів і свідчень»? і тим самим із ризиком для власного авторитету сприяв ствердженню в судовому порядку правової і моральної справедливості [380, с. 145–161]. Крім того, як пише Р. Рубінсон, Дж. Адамс продемонстрував незалежність, не піддаючись зовнішнім впливам, а також – особистісну порядність, надавши безоплатну допомогу частині британських солдатів, шестеро з яких були виправдані, а вирок двом завдяки його зусиллям було пом'якшено.

Другою етичною теорією (не за значущістю, а щодо викладення матеріалу), яка мала великий успіх і перетворилась у першій половині ХХ ст. на

домінантну модель нормативної етики всередині англосаксонської філософії права і безпосередньо впливала на професійну діяльність юристів, був утилітаризм. Вихідною ідеєю тут є поняття користі як досягнення щастя, добробуту, реалізації інтересів для якомога більшої кількості людей [588]. Засновником утилітаризму був молодший сучасник І. Канта – Дж. Бентам. Варто звернутись до провідних ідей Дж. Бентама, відомого також своїм запереченням природного права і суспільного договору. Маючи адвокатську практику, він, як англійський політик і правознавець, наполягав на прикладному значенні юриспруденції [498], а користь закону вбачав у тому, щоб на основі створених юриспруденцією умов сприяти щастю максимальної кількості людей. Головним предметом законодавства він називав загальне благо, а тому законодавці, вважав він, при написанні законів повинні виходити з найбільшої суми щастя для найбільшої кількості людей. Для кожної людини є характерним прагнути задоволення й уникати страждань, що визначає завдання юридичного інституту як захист людини від зла та забезпечення її блага, яке є задоволенням від досягнення онтологічної мети процесуальним способом. Критерієм справедливості він називав моральну і фізичну користь. Для нього моральність і справедливість як синтетичні поняття одночасно містили в собі задоволення і страждання, позбутися останніх можна лише у взаємодії з іншими. Бентам запропонував ідею розрахунку цінності кожної дії законодавця, а також суддів. Кожен з них, ухвалюючи рішення, повинен виходити з розрахунку максимального щастя для найбільшої кількості людей, оскільки в результаті певних дій можна побачити, як добро збільшує добро, страждання породжує страждання і т.д. Підрахунок же всіх благ покаже цінність кожної конкретної дії. Ідеї Дж. Бентама розвинув Дж. С. Мілль, які остаточно акумулювались в етиці утилітаризму як нормативній програмі [576].

Власне на нормативності утилітаризму варто зробити акцент, переходячи до аналізу сучасної адвокатської етики. На наш погляд, у Правилах адвокатської етики, що діють в Україні, моральні вимоги, яким можна було б надати нормативного характеру, потребують більш чіткого й виразного

оформлення. Аналізуючи зміст Правил, бачимо, що у ст. 9 «конфлікт інтересів» згадуване вище співвідношення «блага» і «користі» набуває актуального змісту через суперечності між особистими інтересами адвоката та його професійними правами й обов'язками перед клієнтом. У Правилах зазначається, що такий конфлікт неприпустимий насамперед тому, що може вплинути на «об'єктивність або неупередженість під час виконання адвокатом його професійних обов'язків, а також на вчинення чи невчинення ним дій під час здійснення адвокатської діяльності» [308].

Крім того, конфлікт інтересів можна розглядати як порушення ст. 7 Правил щодо дотримання законності та ст. 8, в якій мовиться, що в межах дотримання принципу законності адвокат зобов'язаний у своїй професійній діяльності виходити з переваги інтересів клієнта. На наш погляд, в етичній площині дії адвоката у випадку, коли має місце конфлікт інтересів, за умов наявності в нього особистої зацікавленості, можуть бути розцінені як порушення моральної вимоги *«не нашкодь»*. Ця вимога в Правилах не прописана, але вона «червоною ниткою» проходить через зміст згадуваних вище статей. Її виконання / невиконання є добровільним моральним вибором, що значною мірою залежить від антропологічного чинника, у нашому випадку – особистих якостей адвоката, таких як чесність, правдивість, обов'язок, відповідальність. Ризик порушення цієї норми буде високим, якщо корисливі інтереси адвоката візьмуть гору над службовим і моральним обов'язком, «виведуть» адвоката з правового поля тощо. У зв'язку із цим варто навести напутні слова А. Лінкольна до правників, сказані ще тоді, коли майбутній президент США займався адвокатською діяльністю. Він, зокрема, закликав всіх бути чесними у всіх випадках, а якщо правник усвідомлює, що не може бути чесним адвокатом, то варто зважитися бути чесним зі самим собою і вибрати інше заняття, а не те, «у виборі якого заздалегідь погоджується бути шахраєм» (див.: [19, с. 176]). Ці слова безпосередньо ілюструють сказане вище про моральний вибір.

Наступною складною і суперечливою в моральному плані є не прописана у ст. 10 Правил адвокатської етики моральна вимога говорити правду. У цій статті вказується про принцип конфіденційності і збереження адвокатської таємниці у довірчих відносинах між адвокатом і клієнтом, дотримання яких є обов'язковим, згідно з вимогами Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Звертаючись до змісту цієї статті, варто наголосити на певних суперечностях, що виникають під час їх аналізу.

Для пояснення звернемося до спадщини І. Канта, адже вимога говорити правду, викладена ним в одній із пізніх праць, не втратила актуальності сьогодні. Йдеться про те, що Кант, як прихильник абсолютної моралі, рішуче виступає проти будь-якого виду неправди, яка не може бути виправданням для жодної людини, навіть якщо вона використовує її з благими намірами, щоб врятувати комусь життя чи гарантувати людям загальну безпеку. Право на неправду, вважав Кант, може лише зруйнувати людське співіснування. Ідея неправди, покладена в основу правового договору, руйнує його суть. Правдивість є необхідною умовою договору, а тому дві сторони повинні взяти на себе обов'язок бути правдивими і відповідати за зміст записаного в ньому тому, що робиться або планується зробити. Якщо ж під час оформлення договору гіпотетично кожна зі сторін матиме право повідомляти неправду, а також повністю або частково не виконувати договірні зобов'язання, то правові претензії, що випливають з договору, абсолютно неможливо буде задовольняти в законний спосіб. Це означає, що всі договори стають недійсними й анулюються. Згідно з кантівською логікою, будь-яке суспільство потребує позитивних юридичних договорів. Априорі закладене в них право на неправдивість (на основі самого права) унеможливило б існування будь-якої спільноти, а поняття права зробило б непотрібним [421, с. 7–16]

Через кілька століть аргументацію Канта фактично повторює сучасний американський юрист Дж. А. Гумбах. Він звертає увагу на взаємозв'язок понять «професійна діяльність адвокатів», «громадська думка», «правова система» і на основі аналізу їх взаємозв'язку робить висновок про неможливість «часткової

правди», яка підриватиме провідний принцип правової системи – верховенство права. Аналізуючи репутацію адвокатів, що здійснюють захист у кримінальних справах, він зазначає, що низький рейтинг є в той частини з них, хто хибно тлумачить свій обов'язок відстоювати інтереси клієнта і зберегти конфіденційну інформацію, використовуючи в судових процесах лише часткову правду. Громадська реакція на таку тактику, як правило, негативна і виражається в недовірі до адвокатів. Але, як справедливо зазначає автор, застосовуючи логіку причиново-наслідкових зв'язків, громадська недовіра до адвокатів, як представників правової системи, робить проблематичною саму концепцію верховенства права [554].

У контексті сказаного варто звернути увагу на те, що важливим питанням професійної етики адвоката є повага до своєї професії, підтримання її престижу і посильний внесок у загальну справу забезпечення правової допомоги тим, хто її потребує. Як цілісна особистість, адвокат повинен бути гідним представником загальної справи, яку виконує інститут адвокатури у всіх напрямках своєї діяльності, зокрема забезпечуючи стабільність у площині правових відносин, сприяючи утвердженню у правосвідомості сили закону і справедливості.

Роль адвокатури як інституту, що забезпечує баланс приватних і публічних інтересів у суспільно-державних відносинах, складно переоцінити, адже розвиток правової системи без цього неможливий. У своєму статусі незалежної та авторитетної інституції адвокатура засвідчує зростаючу силу і зрілість української держави, виступає соціально-політичним, культурним фактором її розвитку. Разом з тим важливо наголосити, що діяльність адвокатури персоналізована, репрезентована великою кількістю конкретних постатей, представників адвокатської професії, спільними зусиллями яких у свідомості українських громадян стверджується віра в закон і справедливість. Загалом можна говорити про те, що представник будь-якої професії, зокрема адвокатської, насамперед виступає перед нами як представник людського роду і єдиний з усіх живих істот носій свідомості. В її гуссерлівському тлумаченні

вона як певна спрямованість на щось (інтенціональність) відкриває нові можливості для пошуку людських світоглядних установок та уявлень про світ.

Інтенціональність є способом переходу до «самотрансценденції людського існування», тобто розуміння життя як переживання, важливою ознакою якого є володіння смыслом. «Самотрансценденція існування» (В. Франкл) властива лише людині. Це те, що вирізняє передусім людину, свідчить про інтенційність духовного і можливість вироблення смислів. Свідомість трансцендентуючої людини долучає її до світу смислів, а тому не є просто чистою свідомістю, а «екзистенціалами», які визначають автентичну присутність у світі і водночас розкривають невидимий світ людського буття. «Екзистенціали» буття представників адвокатської професії ми розкрили в цьому підрозділі на основі особистісних чеснот та моральних цінностей, наявних у них під час виконання професійних обов'язків та в позаслужбовий час, узагальнених поняттям антропологічних чинників як динамічного, рухливого процесу в пошуку смислів.

Про цю динаміку можна сказати, використавши аналіз буття людини, проведений М. Мамардашвілі [255]. Він звертав увагу на «розтягнутість» людини між двома світами і напружене зусилля, щоб утриматися між світом повсякденного життя та трансцендентальним світом смислів. Поки є це утримання, вважав він, людина існує, нема – випадає з того режиму, бо ніщо саме собою не живе в людському світі, а тримається на хвилі зусилля – зусилля бути людиною. Адвокатська професія ґрунтується на такому ж зусиллі – бути не тільки професіоналом, але й людиною.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи розглянуту в цьому розділі дисертації проблематику, можна зробити кілька висновків.

Професійна адвокатська діяльність – це міждисциплінарний феномен, який є предметом зацікавлення науковців різних галузей знання, адже безпосередньо «вплетений» у різні сфери життєдіяльності і людини, і суспільства (правову, морально-етичну, соціально-політичну), характеризується багатогранністю та комплексністю. Професійна адвокатська діяльність має онтологічний статус. Вона регулюється на законодавчому, нормативно-правовому рівні і репрезентується конкретними суб'єктами, або адвокатськими об'єднаннями, які відповідають професійним та етичним вимогам до представників цього виду юридичної діяльності. Водночас професійна адвокатська діяльність є феноменом свідомості, який утворюється нею та існує завдяки їй. У першому випадку маємо справу з проявами професійної адвокатської діяльності в матеріально-речовому світі. Виміром її присутності у другому, за аналогією з кантівським трансцендентальним світом, є свідомість. Усе, що в ньому присутнє, зокрема досліджувана нами професійна адвокатська діяльність, *не є матеріальним*. За таких умов професійна адвокатська діяльність існує лише як акт свідомості, на яку скеровується увага, і вже тому вона має інтенціональну природу. Якщо поставити питання про предметність інтенціональності, то її варто шукати у вчинках і діях, що є наслідком взаємодії свідомості та впливів на об'єкт свідомості. Це праксеологічний аспект інтенціонального виміру професійної адвокатської діяльності. Першим його питанням є питання про людину як суб'єкт правосвідомості. На наш погляд, правосвідомість з'являється в людини тоді, коли вона здатна зіставляти суще у праві з належним у праві, тобто вміти аналізувати й осмислювати реальний стан чинного права з тим, яким би вона хотіла його бачити. У цьому випадку маємо справу з присутністю людини у праві, яку часто позначають поняттями, якими оперує чимало дослідників, – «людина правова» та «людина юридична».

Роль адвокатів як ядра формування громадянської свідомості в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. розглянуто через поняття «антропологічної константи» на основі сучасних концептів громадянського суспільства як частини життєвого світу людини. Антропологічна константа – це феномен, який продукується свідомістю внаслідок її інтенціональної скерованості на життя, ознакою якого є не тільки присутність у ньому людини де-факто (const), а її діяльна, активна участь у творенні культурних, соціальних, політичних процесів, зрештою, самої себе, всього того, що можна назвати життєвим світом людини. Антропологічна константа професійної адвокатської діяльності в історичній ретроспективі була дієвим фактором впливу на свідомість української громади та її уявлень про те, що сьогодні називають громадянським суспільством.

Суспільне значення антропологічних концептів захисту прав людини полягає у визнанні людини найважливішою цінністю буття (зокрема правового буття) не номінально, а реально. Ця думка має пронизувати право, бути присутньою у світогляді самих теоретиків права, звільнених від стереотипу протиставлення державо- і людиноцентризму з подальшою проєкцією цього світогляду у правотворення, правознавство та його конкретні сфери, а також актуальну в контексті нашого дослідження правозахисну діяльність.

Вважаємо, що предметом сучасного антропоцентризму переважно виступає людина як суб'єкт права (*abstractum hominem*), що постає перед нами без урахування її прав у різних іпостасях людської індивідуальності, без плюралістичного розуміння її самої, місця і ролі в сучасному соціумі, праві, політиці, моралі тощо. На нашу думку, існує потреба в переакцентації уваги дослідників від людини абстрактної (*abstractum hominem*) до людини багатоманітної (*homo diversum*). Це актуально і в науковому форматі, і в юридичній практиці й відповідає запитам щодо розширення нових прав і свобод людини.

Аналіз вивчення проблематики, пов'язаної з професійною адвокатською діяльністю, засвідчує, що інтерес до неї поглиблюється у зв'язку зі зростанням

самосвідомості адвокатської спільноти, яка дедалі більше стає відповідальною за престиж професії адвоката, її відповідність міжнародним стандартам. Таке усвідомлення стимулює появу нових напрямів у вивченні професійної адвокатської діяльності, зокрема з погляду філософсько-правового підходу, в якій представник адвокатської професії постає перед науковцями як особистість і предмет більш глибокого і всебічного аналізу. Про актуальність розвитку цього напрямку досліджень свідчить увага, яка приділяється вимогам до моральних якостей і стандартів добропорядної поведінки у Правилах адвокатської етики (2017). Потрібно також констатувати відсутність наукових публікацій методологічного характеру з варіантами застосування можливих базових підходів до вивчення професійної адвокатської діяльності як частини правової антропології або ж, для прикладу, права.

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИХ І ГНОСЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПТІВ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Цілісна структура концептуального каркасу феноменології професійної адвокатської діяльності

Сьогодні, коли створюються нові політичні, культурні та соціальні відносини, інтерес до вивчення природи права не тільки не зникає, але й набуває дедалі більшої актуальності. Цей процес є цілком закономірним, оскільки в будь-яку епоху глобальних соціальних змін старі правові підвалини руйнуються, втрачаючи своє значення й адекватність щодо реального життя, а нові тільки починають формуватися. Позаяк без чіткого розуміння та оволодіння правом як соціокультурним феноменом та математикою свободи люди, народи є приреченими животити під гнітом і свавіллям деспотизму, тиранії і тоталітаризму.

В об'єктивному сенсі право – це система загальнообов'язкових соціальних норм (правил поведінки), за дотриманням яких стежить держава через силу примусу (позитивне право) або які випливають зі самої природи, людського розуму; у суб'єктивному сенсі – вид і міра можливої поведінки особи, державного органу, народу, держави чи іншого суб'єкта (юридичне право). Тож право, як соціокультурний феномен, – це частина загальнолюдської культури. Правова культура – це весь правовий космос, що охоплює всі моменти правової форми суспільного життя людей. Зважаючи на динамічність суспільства, правова практика має чимало недоліків і є далекою від ідеалу. Тому розглянути визначення сутності і поняття права в його розмежуванні та збігу зі законом дають змогу охарактеризувати право з погляду онтології (вчення про буття), гносеології (вчення про пізнання) та аксіології (вчення про цінності).

Право – це найважливіша регулятивна система в суспільстві, і його

приписи – це не рекомендації, а те, що ми маємо виконувати, а тому воно повинно складатися зі зрозумілих, визначених норм, доступних для більшості людей. Право – один із мотивів, який спонукає людину до певної поведінки в суспільстві. Без чіткого розуміння змісту і сенсу правової реальності, буттєвісної сутності права, пізнання всіх проявів права вкрай складно осмислити та визначити право як феномен загалом, а отже й особливості феноменологічного виміру професійної діяльності адвоката.

В історії філософії, соціальній філософії та філософії права сформувався особливий напрям, що досліджує проблему буття в цілому – онтологія (від грец. *ontos* – суще, буття і *logos* – слово, вчення, думка) – вчення про суще. Ключовими категоріями, якими оперує теорія буття, є буття і небуття, які проявляються в соціокультурній сфері та природі, зокрема й у праві, правовідносинах, державо- і правотворенні [610, р. 280–299; 350, с. 23–30; 551, р. 14–28; 561, р. 147–152; 53, с. 6–12].

Наша реальність формується завдяки єдності минулого, сьогодення і майбутнього. Це сукупність того, що існує, і того, що може існувати, в усіх сферах природи. Ту частину реальності, яка пов'язана із життям людини, з її діяльністю, називають життєвим світом (світом феноменів, у якому першим феноменом є сама людина) [582, р. 153–169]. Водночас у межах життєвого світу виділяють повсякденну реальність, через яку людина пов'язана з іншими людьми. Натомість правова реальність не є субстанційною частиною реальності, а постає як певний засіб формування та інтерпретації соціокультурного життя людини. Цей спосіб є настільки вагомим, що без нього розпадається весь людський світ [434].

Водночас специфіка онтології права приводить нас до розуміння того, що буття права – це «буття належного». Право – це сфера належного, тобто того, чого реально не існує, але є вкрай важливим для життєдіяльності людини. Тільки людське буття формує ті рамки, в яких існує правова реальність. Подібна система має елементи, наділені індивідуальними функціями. Як стверджують представники елементного підходу, правова реальність є

своєрідною надбудовою, яка охоплює правові установи, правові відносини і правову свідомість [465, р. 121–155; 485]. Буття, визначене правовою нормою, яку створює людина, на відміну від справжнього буття, є буттям примарним, відбитком та недосконалим втіленням трансцендентної сутності права [651; 431; 479, р. 233–254]. Тому сутність онтології права як феномену розкривається в системі прав і свобод людини як єдиного мірила справедливості, основі взаємодії індивіда, суспільства і держави. Якщо норми, встановлені державою, суперечать природному праву, то їх варто визнати неправовими, внаслідок чого людина одержує право не виконувати їх. Звідси виникає проблема виділення критеріїв відмінності правових і неправових законів. Ба більше, на формування у громадян правової свідомості, забезпечення правопорядку, функціонування права, прийнятого в державі, впливають органи й організації, які регулюють правові відносини. Саме такі функції здійснюють адвокати, суди, прокуратура, виправно-трудова заклади, органи дізнання тощо.

Представники природно-правової доктрини XVII–XIX ст. визначали природне право, що належить людям від народження, єдиною підставою для створення правової реальності, правового буття залежно від особливостей державного розвитку кожного зі соціумів. Таке природне право або залишалось внутрішнім камертоном життя особистості, або перетворювалось на природні закони співжиття людей, продиктовані розумом і втілені в державній (позитивній) системі права, що стає воістину «фундаментальною ідеєю» [627, с. 135–163; 497, р. 87–100]. Її існування у правовій державній реальності означає, що позитивне право (державні закони) являє собою певний прогрес у розвитку не тільки сьогодення (реального належного), але й майбутньої форми права, яка припускає можливість його оцінки та видозміни.

Онтологія права як феномену розкривається в тому стані права, яким воно постає в конкретній державі, тобто єдиною формою позитивного буття для дослідника в певному випадку може бути тільки правова норма. Подібне трактування було характерним для соціологічного та юридичного позитивізму. Соціологічний позитивізм оснований на можливості пізнання права як фактичного

укладу життя суспільства, тих відносин, які мають місце в дійсності.

У Новітній час спостерігаються процеси повернення до онтології філософії як головного розділу філософії у вигляді появи таких напрямів у філософії, як діалектичний матеріалізм, ірраціональна філософія, екзистенціалізм, неопозитивізм, феноменологія, герменевтика, метафізика, космізм тощо, які розширюють тлумачення буття права [141, с. 108–114; 558, р. 37–42; 697]. На сучасному етапі в країнах Західної Європи і США окремі автори заперечують присутність справедливості в моралі і праві, можливість вибудувати буття права на принципах справедливості і рівності. Філософи-постмодерністи подекуди у своїх поглядах спиралися на ідеї релятивізму і скептицизму, які вважали, що людські цінності – це насамперед міф та омана, оскільки все в цьому світі має «відносний» характер. Мораль і право, на їхнє переконання, – це немов ілюзія, а єдиної загальної системи моральних принципів у праві взагалі не може бути тощо [545, р. 66–81; 587, р. 151–170; 653, р. 175–203].

Отже, правове буття як частина нової онтології ґрунтується на пізнанні наявного права (правової реальності) в його об'єктивному і суб'єктивному сенсах.

Внаслідок розвитку теорії інформаційного суспільства, кібернетичної метафізики, філософії трансгуманізму й інших напрямів, пов'язаних з розвитком інформаційних технологій, онтологія права частіше стала співвідноситися з такими категоріями як «інформація» і «знання» [478, р. 198–212; 648; 441, р. 889–947; 533, р. 1143–1185; 489, р. 1–64; 466, р. 91–108]. Ми поділяємо думку окремих вчених про те, що онтологія права містить не лише філософсько-теоретичний вимір, що ґрунтується на дедуктивному методі, а й певною мірою теоретико-прикладний, оснований на індуктивному методі [104, с. 188–192; 690, р. 49–65; 541, р. 891–199]. У зв'язку із цим цікавим є підхід, відповідно до якого онтологія права – це правова реальність. Тож правовий вимір реальності – це чітко визначена частина громадської реальності, яка об'єднує в собі всі матеріальні та ідеальні правові явища [690,

р. 49–65; 522; 523]. Для прикладу, чимало авторів до негативних проявів суб'єктивної правової реальності зараховують різні форми деформації правосвідомості, правового світогляду і правової культури тощо [590, р. 2001–2012; 700; 629, р. 140–149; 450].

Інший підхід до визначення онтології права містить низку тверджень, які зводяться головно до того, що об'єктивною базою для юриспруденції є знання з філософії права, а весь інший набутий досвід у цій сфері є наслідком застосування філософського знання в юридичній дійсності [577; 458, р. 13–38; 442; 31, с. 55–65]. Правові норми покликані не тільки визначити об'єкти фактичної дійсності в ідеальних конструкціях, таких як фікція, презумпція тощо, але й закріпити порядок регулювання цієї дійсності, перетворюючи матеріальні об'єкти на ідеальну правову реальність і правову дійсність. Звідси випливає необхідність орієнтації філософсько-правових знань на практичну спрямованість юридичних наук, створення «практико-орієнтованої філософії права». Аналізуючи правовий простір, можна виявити, що, незалежно від історичного етапу державно-правового розвитку різних країн, законодавство, яке формує відповідний правовий простір, використовує практично «одні й ті ж правові конструкції, які є об'єктивно необхідними для раціонального вирішення юридичних суперечок і в цьому сенсі є природними».

Буття права, його існування та дія передбачають необхідність зв'язку між правовою сутністю (правом як одним із вимірів буття) та правовим явищем (феноменом), взаємозв'язок та єдність яких становлять право як особливу форму та специфічний регулятор суспільних відносин [382, с. 54–61].

З викладеного зрозуміло й те, що будь-яка концепція праворозуміння – це одночасно й відповідна концепція розуміння та трактування держави. Саме тому всюди, де йдеться про філософію права, мають на увазі також відповідну концепцію держави.

Предметна сфера філософії права, відповідно до лібертарно-юридичної концепції, – це поняття права та відповідне правове розуміння держави. У цьому сенсі можна сказати, що предмет філософії права та держави – це

правовий закон і правова держава [688; 566, р. 2–20; 678; 586, р. 175–194; 484, р. 37–50; 617, р. 375–395; 677, р. 33–66].

Наприклад, сформульоване з лібертарно-юридичної точки зору розуміння предмета філософії права має також і загальне значення в плані виявлення, пояснення та визначення того пізнавально-сміслового моменту, спільного для різних учень про право, який визначає й виражає їх філософсько-правовий характер і профіль. Таким спільним моментом, який має значення для всієї філософії права, є розуміння права в цілому як сутності і як явища (феномену), тобто теоретична відмінність та співвідношення особливої правової сутності об'єктивного характеру та офіційно обов'язкового явища (закону), залежного від суб'єктивного фактора [225, с. 36–43; 472, р. 1–28; 473, р. 819–844].

У будь-якій послідовній філософсько-правовій теорії її предмет (визначене знання про об'єкт) є методологічно осмисленим, а метод (спосіб, форма пізнання, розуміння, пояснення об'єкта) предметно виражений. Саме тому така теорія має методологічне значення, володіє функцією методу пізнання та виконує цю роль безпосередньо або опосередковано (як складова частина відповідної філософсько-правової теорії).

До того ж потрібно враховувати, що відповідні методи (минулих і сучасних) філософсько-правових теорій, пізнавально пов'язані з предметами своїх теорій, а поза цією пізнавально-сміисловою єдністю зі своїм предметом в інших теоріях набувають відмінного пізнавального значення та предметного вираження. Скажімо, в різних прихильників діалектичного методу (Геракліта, Гегеля, Маркса, Маркузе тощо) – цілковито відмінні вчення про право і державу. Те саме можна сказати і про прихильників інших загальнофілософських та загальнонаукових методів [381, с. 27–40; 657, р. 210–235].

Річ у тім, що будь-яке нове філософсько-правове вчення – це нова теорія зі своїм новим предметом та методом.

Дійсність, яку ми пізнали в такий спосіб, постає як правова дійсність, тобто як система правових властивостей та зв'язків пізнаної дійсності. Ця

правова дійсність є втіленням істини та сутності світу філософсько-правового пізнання. І якщо піфагорійці з погляду математики стверджували, що в основі всього є число, то з позиції лібертарної філософії права в основі всього є формальна рівність. Кожен при цьому має на увазі той світ, який він пізнає та знає: математик – світ чисел, юрист – світ права [558, р. 38–39; 472, р. 16–22; 473, р. 832–834].

Вивчення онтології права підтверджує те, що юридичний концепт реальної дійсності є частиною правової реальності як феномену.

У теоретико-пізнавальному сенсі нове розуміння права – це завжди більш формалізоване (більш конкретне за своїми формально визначеними властивостями та характеристиками), логічно більш послідовне і «чисте» осягнення й вираження предметного смислу права. Завдяки цьому нове розуміння права (і, відповідно, нова концепція філософії права) втримує та зберігає науково значущі результати філософсько-правової думки і на новому, вищому рівні пізнання розвиває їх із глибших теоретичних позицій у більш широкому й адекватному смисловому полі та контексті.

У ключі онтології права Кант виділяє два феномени: 1) важливою онтологічною одиницею (феноменом) є вчинок людини в певній правовій ситуації (це найпростіша частина правової реальності); 2) онтологічна значущість «загальних принципів права». На думку багатьох дослідників Канта, він вперше запровадив у своє вчення поняття «правових принципів» при обговоренні «громадянського стану як стану правового». Ці принципи – не стільки закони, яких надає держава, скільки закони, на основі яких є можливим саме державне утворення [699, р. 661–673; 673, р. 949–965; 701, р. 1045–1056]. Зрештою, під принципами Кант розуміє так звані конститутиви – об'єктивні, не залежні від жодної владної волі, на них має спиратися вся конструкція державного законодавства тощо.

Право є феноменом соціального життя, частини соціальної реальності, яка оточує людину, тієї реальності, яка «конструює» людину. Саме тому проблема соціальної реальності активно розробляється в соціології.

Представниками феноменологічної соціології є А. Шюц, П. Бергер, Г. Лукман. Причому Лукман належав до методологів, які вивчають проблеми «протосоціології», або «софіології життєвого світу», послідовно орієнтувався на феноменологію Гуссерля. Використовуючи найпростіше визначення реальності як якості, властивої феноменам, мати незалежне від нашої волі і бажання буття, Бергер і Лукман прийшли до висновку, що реальність конструюється соціально і соціологія повинна аналізувати процеси, за допомогою яких це відбувається [447]. Зв'язок феноменології із соціологією та правом ці автори демонструють через виявлення взаємозв'язку між людським мисленням і соціальним контекстом, у рамках якого воно виникає.

Осмислюючи феномен правової реальності, С. І. Максимов розрізняє широкий і вузький смисли поняття «правова реальність». У широкому сенсі під правовою реальністю розуміють всю сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету і тощо; у вузькому – мають на увазі тільки базові правові реалії, щодо яких всі інші правові феномени виявляються похідними. Тоді під правовою реальністю варто розуміти або правові норми, або правовідносини, або правосвідомість. У контексті інтегрального праворозуміння Максимов пропонує інтегральну концепцію правової реальності як світу права, який складається з правових феноменів, упорядкованих залежно від ставлення до базисного феномену немов до якогось «першобуття права» [251, с. 147].

Розгляд феноменів правової реальності неминуче приводить нас до з'ясування особливостей феноменологічного виміру професійної діяльності адвоката. Останній є представником такого правового інституту як адвокатура, який також виступає одним із феноменів правової реальності.

У цьому контексті потрібно відзначити те, що тісний зв'язок довіри, доброзичливості і щирості встановлюється між захисником та його підзахисним, який звертається до нього по допомогу. Підзахисний відкривається захисникові, відкриваючи всі таємниці своєї душі, намагаючись довести свою невинуватість або причини свого проступку і

свою ганьбу, яку приховує від інших, розкриваючи деталі особистого життя і сімейного побуту тощо [523, р. 226–235; 633, р. 223–235; 689; 663, р. 343–380; 445, р. 153–177].

Сучасні адвокати і дослідники пишуть про важливість традицій адвокатури, про адвокатську етику, про завдання і функції адвокатури, віддаючи данину благородній професії [11]. Проте в нашому мінливому світі у столітті великих швидкостей та високих технологій адвокатура й уявлення про неї також змінюються.

Звичним і традиційним для адвокатів уявленням про їх роль у суспільному житті протистоять нові погляди на стандарти професійної діяльності, які також обумовлюють інший шлях розвитку адвокатури. «Кінець монополії адвокатів при консультуванні, захисті та правовому супроводі угод сприяє включенню цих послуг в капіталістичну структуру, відкриває вільну конкуренцію», що своєю чергою має забезпечити споживачам кращу якість юридичних послуг за найнижчою ціною. «Такі обставини змусять професійні адвокатські організації передати свою дисциплінарну та організаційну незалежність компаніям, які здійснюють надання юридичних послуг» [676].

Як стверджує американський дослідник П. Шлаг, незалежність (чи автономія) адвоката є міфом, який породжує в адвокатів почуття солідарності, здатність мобілізувати свої сили і можливість протистояти конкуруючим силам. «Відтак все більш очевидним стає те, що презумпція автономності та незалежності професії адвоката перетворюється на міф, який стає (принаймні в США) все важче підтримувати» [574, р. 103]. Як обґрунтування автор пише про те, що феноменологія цієї незалежності або автономії не є дуже глибокою; що організація юридичної професії робить саму ідею незалежності й автономії анахронічною; що ці категорії належать до вже занадто застарілого культурного, економічного та інтелектуального світу [574, р. 104].

Американський юрист Ф. Говард демонструє можливість «життя без адвокатів», має на увазі при цьому відхід від зайвого насадження різноманітних законів і пропонує здійснити радикальну реформу юридичної професії [550].

Зважаючи на динамічність суспільства, правова практика має чимало недоліків і є далекою від ідеалу.

Аналіз суперечностей між законодавством про адвокатуру та цивільним й арбітражним процесуальним законодавством показує, що значна частина з них також пов'язана з питаннями реалізації професійних прав адвоката. Тож відповідно до положень Конституції України кожен має право захищати свої права і свободи всіма способами, не забороненими законом (ч. 2 ст. 45). На підставі ст. 54 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) представник від імені особи, яку він представляє, має право вчиняти будь-які процесуальні дії. Згідно з ч. 1 ст. 35 ЦПК України особи, які беруть участь у справі, мають право ознайомитися з матеріалами справи, робити з них виписки, знімати копії, заявляти відводи, представляти докази і брати участь в їх дослідженні, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, свідкам, експертам і спеціалістам; заявляти клопотання, зокрема про затребування доказів; давати пояснення в суді в усній та письмовій формі; наводити свої докази щодо всіх питань, які виникають під час судового розгляду, заперечувати щодо клопотань і доводів інших осіб, які беруть участь у справі; оскаржувати судові постанови і використовувати інші процесуальні права, передбачені законодавством про цивільне судочинство. З огляду на буквальне тлумачення цієї норми, висновуємо, що адвокат-представник має право використовувати тільки ті права, які передбачені ст. 35 ЦПК України, оскільки про права, передбачені в положеннях Закону України про адвокатуру, у ст. 35 ЦПК України не згадується.

Окрім того, потрібно визнати, що обмеження професійних прав адвоката на підставі ст. 35 ЦПК України не є настільки явними, як, наприклад, у кримінальному судочинстві, проте на практиці вони все ж трапляються і проявляються в неприйнятті відомостей, які надає адвокат як докази, відмові в обґрунтованих клопотаннях про допит фахівців, обмеженні права на фіксацію ходу й результатів процесуальних дій. Такі суперечності треба усунути виключно на законодавчому рівні.

Низка проблемних питань стосується оформлення повноважень адвоката-представника. На практиці судді іноді вимагають від адвокатів пред'явлення ними довіреностей на провадження справи в суді загальної юрисдикції. Це відбувається, зокрема, тоді, коли особа, яку представляє адвокат, не бере участі в судовому розгляді і її повністю замінює адвокат, як її представник. При цьому судді посилаються на те, що їм невідомо, який стосунок до справи має особа, яка бере в ній участь (чи підтримує позивач вимогу, про яку він заявив раніше, чи продовжує відповідач заперечувати проти позову тощо). Однак така практика розбіжна із законом, відповідно до якого для вступу в цивільний процес адвокату достатньо пред'явити ордер. У науковій літературі відзначають, що в окремих суб'єктів України, зокрема в Києві, вкоренилася практика, відповідно до якої судді у всіх випадках вимагають від адвокатів, які виступають представниками у цивільних справах у судах загальної юрисдикції, пред'явлення нотаріально засвідчених довіреностей, зокрема й тоді, коли адвокат бере участь у судовому засіданні спільно зі своїм довірителем. Іноді навіть для ознайомлення адвоката з матеріалами цивільної справи від нього вимагають пред'явлення нотаріальної довіреності. Подібна практика явно суперечить закону і лише ускладнює роботу адвокатів з надання юридичної допомоги громадянам та організаціям [432, р. 99–123].

Зауважимо, що якщо питання про порядок оформлення повноважень адвоката-представника в цивільному процесі все ж більш-менш є законодавчо вирішеним, то іншу ситуацію маємо в арбітражному процесі. У зв'язку з відсутністю конкретної регламентації в Арбітражному процесуальному кодексі України (далі – АПК України) порядку оформлення повноважень адвоката в юридичній літературі висловлюються різні думки з приводу того, як треба оформити ці повноваження [444, р. 1–25; 542]. Позаяк зі змісту ст. 6 Закону про адвокатуру зовсім не впливає те, що адвокат може бути допущений до участі в арбітражному процесі лише на підставі представленого ним ордера. Згідно з пунктом 2 цієї статті у випадках, передбачених чинним законодавством, адвокат повинен мати ордер на виконання доручення, що видається

відповідною адвокатською установою, в інших випадках адвокат представляє довірителя на підставі довіреності. Оскільки ст. 61 АПК України не передбачає пред'явлення ордера, адвокат повинен здійснювати представництво в арбітражному процесі на підставі довіреності [462]. Водночас видається, що чітке формулювання положень АПК України з цього питання посприяло б формуванню однакової практики оформлення повноважень представника в арбітражному процесі.

Проблемними також є питання, пов'язані з реалізацією права адвоката-представника на заяву відводу судді, який розглядає цивільну справу. Імовірність несправедливого розгляду справи через пристрастність суду при порушенні положень Європейської конвенції з прав людини та Конституції України криється не тільки в неналежному дотриманні пункту 2 ст. 156 ЦПК України на практиці, але й у відсутності реальної можливості оскаржити відмову судді прийняти відвід. Водночас передбачений ч. 2 ст. 20 ЦПК України порядок розгляду заяви про відвід судді, який пропонує розгляд цієї заяви тим же суддею, не відповідає здоровому глузду, а також змісту положень Закону України про адвокатуру і нормам Конституції України. Більш доречними видаються положення ст. 25 АПК України, згідно з якими питання про відвід судді, котрий розглядає справу одноосібно, розглядає голова арбітражного суду, його заступник або голова судового складу. Різний порядок розгляду відводу, встановлений ЦПК й АПК, не має наукової основи. В ідеалі, як видається, цей порядок повинен бути однаковим і відповідати підходу, закладеному в нормах АПК України.

Зрештою, у сучасних дослідженнях йдеться про те, що надходило чимало звернень адвокатів з приводу роз'яснення правомірності дій суддів у цивільному судочинстві щодо встановлення інформації, яка стосується особи адвокатів, а саме з'ясування в присутності довірителів й інших учасників правового процесу віку, місця проживання і роботи [571]. При з'ясуванні цих відомостей розголошенню підлягає інформація, яка може ускладнити

адвокатську діяльність, тому що особи, які нею заволодіють, можуть здійснити протиправні дії щодо адвоката-представника.

Подібні дії суддів не можна визнати правомірними, оскільки відповідно до ст. 161 ЦПК України головуєчий встановлює особи учасників процесу, які з'явилися, перевіряє повноваження посадових осіб та їх представників. Із цієї норми чітко випливає розуміння того, що встановлюються особи учасників процесу та повноваження посадових осіб і представників учасників процесу. При цьому, як засвідчує аналіз положень ЦПК України, адвокати не входять до переліку учасників процесу: відповідно до гл. 5 ЦПК України адвокат у судочинстві є представником учасників процесу, а тому потрібно уточнювати лише його повноваження, а не інформацію про його особу. У зв'язку із цим вважаємо, що в процесі судочинства в цивільних справах немає потреби з'ясовувати відомості про особу адвоката: вік, місце народження, місце проживання, місце роботи тощо, крім відомостей про наділення його певними повноваженнями.

Відповідно до принципу свободи угоди громадяни та юридичні особи є свободними в укладенні договору. Тож, укладаючи угоду з адвокатом, сторона в такому процесі здійснює своє громадянське право, а її витрати, згідно з такою угодою, підлягають відшкодуванню відповідно до ст. 110 АПК України і ст. 100 ЦПК України в межах розумного. Це означає, що стосовно до угоди між адвокатом (представником) і довірителем встановлена доказова презумпція сумлінності і розумності умов такої угоди, зокрема й умови про розмір адвокатської винагороди. За наявності такої презумпції доводити «нерозумність» розміру винагороди зобов'язана сторона, проти якої було винесено рішення і яка, отже, повинна відшкодувати другій стороні витрати на оплату послуг адвоката. Заразом практика підтверджує, що суми грошей, які присуджують як відшкодування видатків на оплату праці адвоката, як правило, судді занижують. Мотивація зменшення відповідних сум у тексті рішення не наводиться, за винятком думки суду про розумність суми, яку стягнули і яка визначається на основі суб'єктивного розсуду судді. Проте в юридичній

літературі з цього приводу зазначають, що в судовому процесі не доводять «розумність» витрат, а, навпаки, їх «нерозумність» з точки зору сторони, що програла [312].

Жодного смислового навантаження не має також прагнення суду підраховувати кількість судових засідань, у яких взяв участь представник (окрім випадків, коли оплата процесу розгляду справи за згодою з довірительом залежить від кількості засідань, у яких він брав участь). Звісно, судам треба рекомендувати використовувати положення ст. 28 Правил адвокатської етики, згідно з якими гонорар адвоката визначається угодою сторін і може враховувати обсяг і складність роботи, тривалість часу, необхідного для її виконання, досвід і кваліфікацію адвоката, терміни виконання роботи та інші обставини [308]. Тож доводиться констатувати, що в чинному законодавстві потрібно закріпити загальні положення для визначення розумних меж відшкодування витрат на оплату послуг адвокатів.

Як свідчить статистика, в Україні сьогодні налічується близько 53 тис. адвокатів, проте діяльність 3 тис. адвокатських свідочств зупинено. Однак кількість клієнтів, зважаючи на низький рівень життя, не зросла, що спричинило дуже велику конкуренцію. Коли адвокат укладає договір про надання послуг, він має розуміти, що є обставини, які залежать від нього, а є ті, на які він вплинути не може. І саме це має убезпечити адвоката від дисциплінарних скарг.

Можна припустити, що з етичного погляду в основі сучасних політичних, економічних і соціальних інститутів лежить низка принципів (свобода, рівність, мир, власність тощо), які мають відтінок утилітаризму, побудовані на принципі раціональності.

Лібералізм існує в безлічі варіантів. Американський дослідник Я. Шапіро виділяє такі сучасні його різновиди [661]:

1. Позитивний і негативний лібертаризм, який відрізняється настороженим ставленням до влади та держави або взагалі до будь-яких форм організованої влади, коли в якості захисника виступає держава.

2. Широке і вузьке розуміння політики, тобто уявлення про межі політичного та межі повноважень держави. Прихильники «широкого» погляду на політику до сфери політичного зараховували визначення прав власності, основ соціальної справедливості, релігійної практики тощо. Ті ж, хто дотримувався «вузького» трактування політичного, вводять кордон між політикою і «приватною сферою».

3. Ресурсний підхід і концепції суб'єктивного добробуту визначаються шкалою цінностей, що лежить в основі уявлень про справедливий розподіл.

4. Альтернативні принципи розподілу, що відображають розбіжність щодо принципів справедливого розподілу.

Усі сучасні підходи щодо розуміння лібералізму можна розділити на дві великі групи. Перша група дотримується основних принципів ліберальної теорії, для неї основними є такі поняття: «права людини», «свобода», «рівні можливості» тощо. Друга група (марксизм, комунітаризм, громадянський республіканізм, мультикультуралізм та фемінізм) відкидає лібералізм і замість вищевказаних понять пропонує свою термінологію.

Розгортання й концептуалізація ідей лібералізму тісно пов'язані з професійною діяльністю адвокатів. Зокрема, досить ліберальним і демократичним вважається підхід спеціалізованої Комісії Європейського Союзу до умов надання адвокатам права виконувати свої професійні обов'язки в державах-членах ЄС. Так, зокрема, проєкт Комісії передбачає, що кожен адвокат мав би право впродовж п'яти років виконувати свої функції з часу отримання дозволу.

Зміни, що відбуваються в усіх сферах життя нашого суспільства, зумовлюють необхідність трансформації організації й діяльності всіх правових інститутів і добровільних об'єднань, пов'язаних із захистом прав і законних інтересів людини.

Сьогодні Україна є ареалом відродження або зародження демократичних, ліберальних і гуманітарних установ, не на останньому місці – інститут адвокатури, як невід'ємний атрибут правового суспільства та конституційної

держави. Якщо говорити про адвокатуру в широкому суспільно-політичному і правовому розумінні, то вона є інститутом демократії, елементом механізму стримування свавілля влади і противагою для довільних адміністративних зазіхань представників влади, посадових осіб і навіть самого законодавця. Інститут адвокатури є своєрідним фундаментом у сучасному світі для розвитку громадянського суспільства. Адже важливе та специфічне місце в системі гарантування судового захисту конституційних прав і свобод, а також створення належних умов послідовної реалізації завдань судочинства належить конституційному правозахисному інституту – інституту адвокатури.

Громадянське суспільство через свої інститути й організації покликане захищати себе і за потреби надавати допомогу державним структурам, контролюючи державну і судову владу у сфері дотримання й захисту ними прав і свобод людини та громадянина.

Функцію захисту прав і свобод людини, забезпечення законності і правопорядку має реалізовувати передусім система державних правоохоронних органів. Ще в недалекому минулому вони тісно контактували із суспільством через добровільні народні дружини, які стежили за дотриманням порядку, громадських помічників на попередньому розслідуванні, представників виробничих і навчальних колективів у суді, систему товариських судів за місцем проживання та в трудових колективах, однак вся співпраця такого типу, на жаль, сьогодні втрачена.

Адвокатура, будучи спільнотою адвокатів, які здійснюють адвокатську діяльність шляхом надання на професійній основі конституційно закріпленої кваліфікованої юридичної допомоги, офіційно є визнана державою одним з найбільш значущих суспільних інститутів громадянського суспільства, здатних через своїх членів – професіоналів із застосування і знання права – самостійно здійснювати захист конституційних прав та інформувати суспільство про їх порушення через регіональні органи управління адвокатського співтовариства. Отже, контроль за дотриманням усіма державними чиновниками

конституційних прав, закріплених у ст. 12 і ст. 18 Конституції України, держава покладає, окрім правоохоронних органів, ще й на адвокатуру.

Вимогою часу для вчених і практиків є виробити єдині критерії і визначити коло суспільних відносин, що входять до сфери регулювання законодавства про адвокатську діяльність й адвокатуру та відповідають їхній істинній конституційно-правовій і соціальній природі. Скажімо, окремих адвокат, який не наділений владними функціями, не може належно здійснити контроль над владними державними структурами. Натомість адвокатська спільнота, як правозахисний інститут громадянського суспільства, здатна реально й ефективно виконувати цю значущу для суспільства функцію. Видається своєчасним виокремити як основну ознаку, яка відрізняє юридичну допомогу, суб'єктом якої є адвокат, покликаний захищати приватний (індивідуальний) інтерес, правозахисний характер, що надає публічності діяльності безвладної адвокатури як організації, яка дозволяє їй в цій ролі здійснювати контроль за дотриманням законів не тільки судів, а й чиновників усіх владних структур у сфері дотримання конституційних прав і свобод громадян та організацій.

Правозахисний характер самої юридичної допомоги забезпечує відповідна конституційно закріплена організація людей, покликаних не тільки державою, а й народом, надавати таку допомогу. Адвокат і адвокатура мають бути незалежними і від довільного державного втручання, і від окремих приватних корпорацій. Ці залежності неминуче призводять до завдання шкоди іншим приватним і, в підсумку, публічним інтересам.

Визначаючи роль і місце сучасної української адвокатури в механізмі конституційного гарантування захисту прав і свобод, потрібно виділити ще дві принципово нові для неї функції, обумовлені передусім законодавчим визнанням її інститутом громадянського суспільства. Це соціально-педагогічна функція, перетворена з просвітницької функції, що виявляється в процесі навчання та стажування в школі адвокатури, здобуття навичок юридичної практики всіх без винятку юристів, і медіаторна, яка полягає в обов'язковому

попередньому врегулюванні суперечки (за наявності у сторін, які сперечаються, представників-адвокатів) у позасудовому порядку.

Орієнтація на загальнолюдські цінності, пріоритет особистості, її прав і свобод зумовлюють потребу в дослідженні теоретичних і практичних принципів участі адвоката в попередженні та спробах усунення різноманітних судових помилок, забезпеченні умов для дійсно реального захисту прав громадян і юридичних осіб. Утім, визнаючи адвокатуру як один з основних елементів у механізмі конституційного гарантування захисту прав і свобод, варто чітко визначити її місце в системі державного устрою і відносини, що виникають з державою й суспільством, а також справжнє значення адвоката в процесі вдосконалення судової влади.

Громадянське суспільство, захищаючи себе через свої інститути та організації, надає за потреби допомогу державним структурам, контролюючи державну і судову владу у сфері дотримання права і свобод, а також займається просвітою та інтелектуальним розвитком молоді. Вважаємо, що одним із напрямів під час розв'язання проблеми професійного самовизначення молодих фахівців-юристів є необхідність вироблення українською юридичною наукою комплексу дієвих заходів, що включають в систему підготовки висококваліфікованих фахівців не тільки отримання якісної теоретичної бази, а й практичних навичок, об'єднаних єдиною системою виховного впливу на студентів. Звісно, що для розв'язання цієї проблеми адвокатура, як організація, що складається з професіоналів, які теоретично знають право і щодня застосовують його у своїй адвокатській практиці, має докласти максимум зусиль, реалізуючи соціально-педагогічну функцію. Звісно, соціально-педагогічна діяльність з поширення правової просвіти є життєво необхідною для сучасного суспільства та органічно поєднаною з метою і завданнями адвокатів. З погляду теорії права, саме вона примирює адвокатуру та адвоката через категорію адвокатської діяльності, підтверджуючи, що ця діяльність властива і для адвоката, і для адвокатури загалом – як організації і як інституту громадянського суспільства.

Отже, будучи публічним інститутом – соціальним і правозахисним, адвокатура виконує життєво важливі для суспільства функції. У механізмі конституційного гарантування захисту прав і свобод вона виступає як форма угоди, негласного суспільного договору, як вид соціальної взаємодопомоги, як незалежний громадянський нагляд за належним здійсненням правосуддя, як фактор суспільного впливу на державну політику у сфері юстиції та на законотворчість, як сила, що стримує свавілля влади. Адвокатура виконує патерналістську функцію, опікаючи тих, хто потрапив у біду, слабких і сірих; соціально-психологічну функцію, стабілізуючи суспільну свідомість; медіаторну функцію, гармонізуючи відносини між суспільством і державою; соціально-критичну функцію, спонукаючи суспільство до вдосконалення, і соціально-педагогічну функцію, поширюючи правову освіту та привчаючи людей розв'язувати свої проблеми в рамках закону і за допомогою закону. Сьогоднішня українська адвокатура є незамінним елементом у механізмі конституційного гарантування захисту прав і свобод, оскільки виконує низку специфічних функцій, що дає підстави визнати не тільки наявність, але й зміцнення її конституційно-правового статусу.

Адвокатура як інститут громадянського суспільства, з одного боку, забезпечує захист прав, свобод і законних інтересів особистості, використовуючи судову форму і представництво, а з іншого – має змогу істотно впливати на державну владу в публічно значущих питаннях, спираючись на професійні знання, вміння і досвід.

Рівень розвитку громадянського суспільства залежить від рівня правової захищеності особистості, а стан законності є тим чинником, що визначає стабільність правових відносин. У сучасних умовах розширення правового нігілізму і падіння рівня правової культури суспільства зростає значення адвокатури як інституту громадянського суспільства, що відповідає напряму правової політики щодо вдосконалення правових основ державного і суспільного життя.

З аналізу буття інституту адвокатури, який здійснює спеціально-юридичний та загальноідеологічний вплив на соціальну дійсність, випливає положення про те, що правові відносини між адвокатом й іншими суб'єктами права мають не тільки об'єкт впливу, але й виступають чинником, що дає змогу більш повно розкрити динамічний аспект особливостей правового впливу і взаємодії тієї сукупності елементів правової надбудови, яка безпосередньо пов'язана з людиною, її інтересами і потребами.

Сучасне нормативно-правове регулювання адвокатури як інституту громадянського суспільства, що забезпечує захист прав, свобод і законних інтересів особистості, вирішує завдання зміцнення правопорядку, підвищення рівня правової культури і зниження правового нігілізму в сучасному українському суспільстві, забезпечення реального самоврядування адвокатури через впровадження в її правовий статус елементів, властивих недержавним (суспільним) організаціям.

Публічні функції адвокатури в період формування громадянського суспільства в Україні повинні бути реалізовані за допомогою активної публічної діяльності адвокатів (наприклад, функціонування адвокатських палат, адвокатських громадських об'єднань).

Будучи гарантом захисту прав і свобод, адвокатура постає як форма угоди, негласного суспільного договору, як вид соціальної взаємодопомоги, як незалежний громадянський нагляд за належним здійсненням правосуддя, як фактор суспільного впливу на державну політику у сфері юстиції та на законотворчість, як сила, що стримує свавілля влади тощо. Як недержавна організація, адвокатура, у період формування громадянського суспільства в Україні, повинна більше реалізуватися за допомогою активної публічної діяльності адвокатів (наприклад, функціонування адвокатських палат, адвокатських громадських об'єднань).

3.2. Гносеологічний вимір суті та ознак професійної адвокатської діяльності (в межах інтенціонального аналізу)

Вільне здійснення адвокатом своєї професійної діяльності є однією з ознак правової держави. Завдяки цьому положенню, яке закріплене в законі, реалізується низка інших прав і свобод людини, зокрема і право на правову допомогу як спосіб досягнення справедливості на основі законних та морально виправданих методів. Однак для того, щоб адвокат міг виконувати свою роботу ефективно, він повинен мати певні законодавчі гарантії, які забезпечували б йому можливість діяти відповідно до принципів адвокатської діяльності – незалежності, законності, конфіденційності, уникнення конфлікту інтересів.

Так, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» закріплює гарантії адвокатської діяльності для можливості вільно здійснювати свою діяльність: «1. Професійні права, честь і гідність адвоката гарантуються та охороняються Конституцією України, цим Законом та іншими законами, зокрема:

1) забороняються будь-які втручання і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності;

2) забороняється вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею. З цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, якщо особа, яка довірила відповідні відомості, звільнила цих осіб від обов'язку зберігати таємницю в порядку, передбаченому законом;

3) проведення стосовно адвоката оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального

прокурора, його заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;

4) забороняється проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності;

5) адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками провадження, дотримання засад змагальності і свободи в наданні доказів та доведенні їх переконливості;

6) життя, здоров'я, честь і гідність адвоката та членів його сім'ї, їх майно перебуває під охороною держави, а посягання на них тягнуть відповідальність, передбачену законом;

7) адвокату гарантується право на забезпечення безпеки під час участі у кримінальному судочинстві в порядку, встановленому законом;

8) забороняється залучати адвоката до конфіденційного співробітництва під час проведення оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, якщо таке співробітництво буде пов'язане або може призвести до розкриття адвокатської таємниці;

9) забороняється втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом;

10) забороняється внесення подання слідчим, прокурором, а також винесення окремої ухвали (постанови) суду щодо правової позиції адвоката у справі;

11) забороняється втручання у правову позицію адвоката;

12) орган або посадові особи, які затримали адвоката або застосували до нього запобіжний захід, зобов'язані негайно повідомити про це відповідну раду адвокатів регіону;

13) повідомлення про підозру адвоката у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснене виключно Генеральним прокурором, його заступником, прокурором Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;

14) забороняється притягати до кримінальної чи іншої відповідальності адвоката (особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття

адвокатською діяльністю) або погрожувати застосуванням відповідальності у зв'язку із здійсненням ним адвокатської діяльності згідно із законом;

15) не можуть бути підставою для притягнення адвоката до відповідальності його висловлювання у справі, у тому числі ті, що відображають позицію клієнта, заяви у засобах масової інформації, якщо при цьому не порушуються професійні обов'язки адвоката;

16) забороняється ототожнення адвоката з клієнтом;

17) дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється в особливому порядку» [312].

Ці гарантії виконують і роль своєрідного запобіжника від будь-яких втручань у здійснення адвокатом своїх професійних обов'язків, що можуть зашкодити якості надання професійної правової допомоги клієнтові. Втручатися в адвокатську діяльність не може ані людина (приватні інтереси якої можуть торкатися конкретної справи), ані держава (для якої може бути вигідною чи необхідною певна інформація, якою володіє клієнт чи його адвокат, яку останній може отримати в процесі взаємодії з клієнтом), жодна з гілок влади не повинна мати впливу на адвоката як особу, яка надає правову допомогу, пов'язану із захистом прав, свобод та законних інтересів людини. Адже будь-який зовнішній вплив на адвоката нівелює його можливості для надання якісної правової допомоги своєму клієнтові, створюючи бар'єр між ними, відповідно виникає недовіра до адвоката, з'являються сумніви в його компетентності, рівні моральних якостей; значно знижуються шанси на досягнення справедливості на основі законних та морально виправданих способів. «Адвокатура – публічний інститут суспільства. Держава зобов'язалася перед суспільством і кожним його членом забезпечити всім і кожному допомогу з питань права. Однак таку допомогу надаватиме не чиновник, а представник громадянського суспільства, що знає право. Держава зобов'язана створити таким знавцям права сприятливі умови для виконання їх функцій. Такими знавцями права є адвокати» [83, с. 131].

Звідси випливає один із принципів діяльності адвоката – принцип незалежності. Цей принцип є сутнісним, оскільки визначає правову природу адвокатської діяльності, характеризує її статус, виступає гарантією ефективного захисту прав і свобод людини. Завдяки існуванню принципу незалежності адвокатської діяльності наявні механізми захисту прав і свобод людини починають функціонувати реально, що сприяє реалізації принципу верховенства права й досягненню кінцевої мети правосуддя – справедливості. Т. Демчина визначає «“незалежність адвоката у професійній діяльності” як такий його правовий стан, що дозволяє йому вільно від будь-якого зовнішнього впливу, тиску чи втручання здійснювати на підставі закону свою професійну діяльність з надання професійної правничої допомоги клієнту, та “незалежність адвокатури” як встановлений законом правовий стан органів адвокатського самоврядування, що дозволяє їм самостійно та незалежно вирішувати питання своєї внутрішньої організації, а також інші завдання, закріплені у законодавстві» [114, с. 20].

У 2018 р. серед адвокатів було проведено опитування «Незалежність адвоката у професійній діяльності та професійних асоціаціях» [242], яке мало на меті з’ясувати ставлення самих адвокатів до питань, пов’язаних з окремими аспектами їхньої незалежності як представників професії. Відповіді респондентів розподілилися так:

1) Чи впливає стан незалежності адвокатської діяльності на реалізацію принципу верховенства права при здійсненні правосуддя? Так – 84,6 %; скоріше так, ніж ні – 9,6 %; скоріше ні, ніж так – 3,8 %; ні – 1 %, складно відповісти – 1 %;

2) На вашу думку, чи існують в Україні проблеми реалізації / загрози незалежності адвоката у професійній діяльності? Так – 61,5 %; скоріше так, ніж ні – 26 %; скоріше ні, ніж так – 8,7 %; ні – 1,9 %; складно відповісти – 1,9 %;

3) Які чинники, на вашу думку, перешкоджають повноцінній реалізації незалежності адвокатів у їхній професійній діяльності при здійсненні захисту / представництва прав та інтересів клієнта?

- потурання, непритягнення до відповідальності осіб, що вчинили злочини проти адвокатури; огульна критика; непрозорість дисциплінарного провадження; відсутність реального механізму впливу на органи державної влади при порушенні прав адвокатів; відсутність періодичних іспитів; відсутність реформ у питаннях допуску до професії; процесуальні обмеження в законі; недосконалість процесу; відсутність реальної рівності сторін у кримінальному процесі;

- менталітетні особливості вирішення питань шляхом зв'язків, а не правовими процедурами та механізмами, недостатня кваліфікація та залежність від владних повноважень органів;

- неповага до професії з боку правоохоронних та судових органів, фактична нерівність у процесі зі стороною обвинувачення;

- відсутність чесного й ефективного правосуддя;

- загальна економічна і політична ситуація в державі, недовіра населення до судів і правоохоронних органів і, як наслідок, невпевненість громадян у незалежності адвокатури;

- особисто я не відчуваю таких перешкод. Єдине, що може дещо впливати на мою незалежність – це участь в адвокатському об'єднанні і, відповідно, необхідність врахування інтересів партнерів при здійсненні моєї діяльності;

- відсутність захисту прав адвоката з боку органу адвокатського самоврядування у випадках притягнення останнього до дисциплінарної чи кримінальної відповідальності з боку суду, прокуратури, правоохоронних органів у разі незгоди їх з позицією захисту – належним виконанням своїх професійних обов'язків адвокатом, що є одним із заходів впливу на адвоката;

- низький рівень професійної підготовки;

- у межах нинішнього законодавства і практики, адвокат, якщо докладатиме значних зусиль і працюватиме над собою, може пробувати досягти певної (але навряд чи повноцінної) реалізації принципу незалежності адвокатської діяльності [242].

Цінність цього дослідження полягає в тому, що відповіді на запитання продиктовані реаліями практичної професійної діяльності адвокатів. Як бачимо, отримані відповіді свідчать про наявність низки проблем, пов'язаних із забезпеченням ефективного функціонування принципу незалежності адвокатської діяльності. Оскільки відповіді були різноплановими та стосувалися різних аспектів професійної адвокатської діяльності, то й підхід до їх вирішення має бути комплексним та залучати до цього процесу, окрім самих адвокатів та їх об'єднання, ще й державу (через систему її органів та інститутів) і суспільство (як споживачів адвокатських послуг). Саме завдяки діалогу стане можливою справді ефективна практична реалізація законодавчо задекларованого принципу незалежності адвокатської діяльності.

Ми пропонуємо розглядати незалежність адвоката в кількох аспектах:

1) незалежність особистісних переконань від зовнішніх впливів. Адвокат, поряд із відмінним знанням законодавства, повинен володіти усвідомленою чіткою системою моральних цінностей та орієнтирів. Відповідно до цієї системи він вибудовує свою і побутову, і професійну поведінку; і відступити від неї не зможе навіть задля досягнення поставленої мети або ж прагнучиме досягти її тільки на основі законних та морально виправданих способів. Якщо людина обдумувала певні моральні цінності, зіставляла їх з уже прийнятими для себе цінностями та усвідомлено прийняла як орієнтири для себе, то вони сформують стійку систему поведінки, вплинути на яку, щоб спонукати до вчинення одноразової неправомірної дії, яка йтиме в розріз з особистими моральними цінностями, буде неможливо;

2) незалежність від органів та інститутів влади. Незалежність адвоката гарантується законом, однак для того щоб цей принцип діяв на практиці, а не лише декларувався, попри бажання самого адвоката потрібно об'єднати зусилля адвокатської спільноти, щоб не йти на компроміси з владою, а здійснювати свою професійну діяльність виключно в рамках закону. Те саме стосується ситуацій, коли адвокат виступає захисником у справах «людина – держава», де держава апріорі має більше шансів на захист своїх позицій, ніж пересічна

людина. Саме можливість отримання правової допомоги від незалежного адвоката зрівнює їхні шанси на досягнення справедливості;

3) незалежність від людей, які володіють певним впливом у суспільстві. Щоб не потрапити в залежність від впливових у суспільстві людей, адвокат у своїй поведінці не повинен допускати жодних порушень правових норм, сумнівні знайомства. Адже все це в подальшому може спонукати його діяти в інтересах певних осіб, які мають на меті здійснення протиправної діяльності. А це своєю чергою може зашкодити виконанню професійного обов'язку із захисту прав, свобод та законних інтересів клієнта.

Принцип незалежності адвоката впливає з його особистості, з готовності розвиватися, щоби відповідати тим принципам і вимогам, які висуваються до такого виду професійної діяльності та продиктовані часом, розвитком суспільства, держави і людини. Своєю професійною поведінкою, складовими якої є право і мораль як системи світосприйняття, адвокат, безперечно, може впливати на правослухняну поведінку в суспільстві.

«Практична реалізація принципу незалежності адвоката безпосередньо зумовлена дуалістичною природою інституту адвокатури в правовій державі. З одного боку, адвокат – необхідний елемент у системі правосуддя, а з іншого – професійний консультант громадян та їх інституцій (об'єднань). Цю бінарну функцію адвокат може реалізовувати лише в тому випадку, якщо йому забезпечена необхідна незалежність. Саме ця незалежність створює адвокату можливість співвідносити й врівноважувати двосторонні інтереси та займати певну правову позицію між двома полюсами» [49, с. 16]. Без адвоката правосуддя не могло б бути справедливим, оскільки не міг би бути забезпечений принцип рівності сторін, реалізоване право на професійний захист.

«Сутність принципу незалежності адвоката при здійсненні адвокатської діяльності полягає в тому, що при наданні правової допомоги адвокат має бути позбавлений непередбачених законом обмежень, впливу, спонукань, тиску, погроз і будь-якого втручання, прямого чи непрямого, будь-якого суб'єкта або з

будь-якої підстави, а прийняті адвокатом рішення не є наслідком залежності адвоката від іншої особи, а приймаються задля виконання професійних обов'язків адвоката, дотримання присяги адвоката та правил адвокатської етики» [25, с. 363]. Незалежність адвоката, її межі чітко визначені в законі, однак на практиці задекларований принцип не завжди діє. І дуже часто винуватцем такої ситуації є сам адвокат. «В своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність, бути мужнім і принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків, відстоюванні професійних прав, гарантій адвокатської діяльності та їх ефективному використанні в інтересах клієнтів. Адвокат зобов'язаний не допускати в своїй професійній діяльності компромісів, що впливали б на його незалежність, з метою догодити суду, іншим державним органам, третім особам або клієнту, якщо такі компроміси розходяться з законними інтересами клієнта та перешкоджають належному здійсненню адвокатської діяльності» [427, с. 112–113].

Отже, суть адвокатської діяльності полягає в наданні професійної правової допомоги клієнтам задля досягнення справедливості виключно на основі законних і морально виправданих способів. «Справедливість у правах людини – це забезпечена юридична рівність для кожного індивіда, можливість володіти та користуватися певною свободою. При цьому особа, розпоряджаючись належними їй правами, повинна усвідомлювати, що такими ж правами наділені й інші люди, а тому вона зобов'язана їх поважати. Забезпечуючи кожному юридично рівні можливості, держава визначає таким чином межі свобод і встановлює норму про те, що користування особою визнаними за нею правами не повинно порушувати права інших людей» [393, с. 20].

Професійна адвокатська діяльність належить до типу професій «людина – людина», для успішної реалізації в якому потрібно вміти легко встановлювати контакт з людьми, підтримувати спілкування та розуміти людей з їхніми психологічними особливостями та проблемами; володіти високим рівнем

аналітичних здібностей, відмінними професійними знаннями. У нагоді стануть такі якості, як комунікабельність, швидкість реакції, стресостійкість. Окрім права, цю професію формують мораль та психологія. Право і мораль характеризуються синкретизмом, оскільки право сформувалося на основі моральних норм та приписів, які діяли на ранніх етапах формування державності. І сьогодні правові норми, санкціоновані державою, цілком узгоджуються з моральними цінностями. Якщо правом регулюються відносини в системах «людина – людина» та «людина – держава», то мораль поряд із цими двома системами апелює ще й до взаємин людини зі самою собою, з її сумлінням. Психологія як наука про людину та її внутрішню сутність є вкрай важливою, адже допомагає адвокату краще порозумітися з клієнтом, з іншими людьми, котрі мають прямий або опосередкований стосунок до справи, якою займається адвокат, а також пізнати себе. Саме з такої тріади можна виділити всі основні ознаки професійної адвокатської діяльності, які ми умовно зарахували до трьох груп: 1) організаційні, 2) професійні, 3) етичні. Сукупно ці три групи ознак характеризують професійну адвокатську діяльність як сферу суспільної діяльності, поряд із цим визначаючи й вимоги до професії загалом та до представника професії як фахівця зокрема.

До групи організаційних ознак професійної адвокатської діяльності, яка характеризує функціонування адвокатської діяльності як професії, можна зарахувати верховенство права, незалежність адвокатської діяльності, реалізацію в чітко визначеному законом порядку.

Верховенство права як ознака професійної адвокатської діяльності характеризує її не тільки з погляду належності до сфери права, а й з огляду на специфіку діяльності, яка полягає в захисті прав і свобод, законних інтересів людині, і тим самим в утвердженні принципу регулювання суспільних відносин виключно на основі права і правових методів. «Науковці визначають, що принцип верховенства права є фундаментальною ціннісною основою правової демократичної держави; виявом загальнолюдських цінностей, розвитку культури суспільства, головним засобом і метою суспільного розвитку,

своєрідною демонстрацією етапів формування та розвитку правової системи; покликаний забезпечувати гармонізацію інших ціннісних характеристик права із подальшим їх аранжуванням під час формування й удосконалення правової культури; виявом загальнолюдських цінностей, розвитку культури суспільства, у тому числі й правової, головним засобом і метою суспільного розвитку, своєрідною демонстрацією етапів формування та еволюції правової системи» [316, с. 87].

Верховенство права забезпечує передусім захист прав і свобод людини. Права і свободи людини декларуються як найвища цінність для держави та визначають мету її діяльності. Адвокат же сприяє дотриманню цих прав людини та за потреби їх якнайшвидшому відновленню, надає консультації, як вчинити людині в певних ситуаціях відповідно до вимог закону. Право встановлює певні межі функціонування держави, за які вона не може виходити. Тим самим забезпечується принцип рівності сторін. «Верховенство права – це панування права в суспільстві, де державна влада здійснюється в межах закону, а суд, який є незалежним від інших органів державної влади, приймає законні і справедливі рішення, де пріоритет надається правам та інтересам особи; як прояв справедливості, гуманізму та добра; як явище, яке породжує демократію та стає основною передумовою створення правової держави» [288, с. 52].

Така ознака професійної адвокатської діяльності як верховенство права означає, що адвокат в обов'язковому порядку повинен дотримуватися правових вимог, чим зможе надати якісну правову допомогу клієнтові на основі законних та морально визначених методів. Виключно на підставі права повинні регулюватися відносини в системах «людина – людина» та «людина – держава», ніхто не може мати переваг, окрім встановлених законом прав і свобод та обов'язків до вчинення певних дій.

Другою у списку організаційної групи ознак професійної адвокатської діяльності є незалежність. Ця ознака продиктована передусім завданням адвокатури, яке полягає в забезпеченні права на захист людини від обвинувачення та наданні правової допомоги. Зрозуміло, що адвокат як

людина, яка є залежною від когось чи від чогось, не може забезпечити ефективного виконання цього завдання, а буде змушений діяти відповідно до вимог сторонніх осіб, зацікавлених у певному перебігу справи та ухваленні рішення на їхню користь. Водночас буде порушений і сутнісний принцип правосуддя – досягнення справедливості.

У найпростішому розумінні незалежність як ознаку професійної адвокатської діяльності сприймають як те, що вона не підпорядковується державі, тобто жодній із гілок державної влади – законодавчій, виконавчій чи судовій, а діє самостійно в інтересах клієнта, якому надається правова допомога. Однак це поняття є більш широким й охоплює також можливості адвоката діяти на власний розсуд задля досягнення справедливості на основі законних та морально виправданих методів. «Незалежність адвокатури варто сприймати, по-перше, як незалежність недержавного самоврядного інституту, що виявиться як у неможливості втручання з боку органів законодавчої, виконавчої й судової влади, інших установ та організацій, так і в можливості адвокатурою самостійно вирішувати питання організації й діяльності; по-друге, в аспекті незалежності всіх адвокатів під час здійснення ними своєї професійної діяльності» [265, с. 122].

Незалежність адвоката поширюється на всі сфери його професійної діяльності, що не впливає на вид правової допомоги, яку надає адвокат. Він має право самостійно без сторонніх вказівок обирати методи, способи діяльності та взаємодії з клієнтом, вибудовувати лінію захисту його прав і свобод, а також відстоювання законних інтересів у межах, визначених законом та з урахуванням загальнолюдських моральних цінностей та вимог.

Третьою ознакою є реалізація професійної адвокатської діяльності чітко у визначених законом межах. У законі задекларовано права й обов'язки адвоката, можливі способи їх реалізації, галузеві кодекси визначають процесуальні його права.

Незважаючи на таку ознаку професійної адвокатської діяльності як незалежність, діяльність адвоката все ж таки має певні межі, вийшовши за які

адвокат та його дії підлягатимуть правовій оцінці і, можливо, він буде притягнутий до відповідальності. Так, ст. 20 і ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [312] визначають професійні права та професійні обов'язки адвоката. Там же вказано, що адвокат може здійснювати інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом. Стаття 21, визначаючи професійні обов'язки адвоката, виділяє обов'язки адвоката та встановлює заборони в його діяльності. Попри гарантування й охорону професійних прав адвоката Конституцією України, цей Закон визначає конкретні гарантії професійної адвокатської діяльності.

Проведення діяльності чітко відповідно до закону слугує для адвоката певним орієнтиром, завдяки якому він може збалансувати свою професійну діяльність з потребами клієнта, якому надає професійну правову допомогу, відповідно до закону.

Здійснення професійної адвокатської діяльності відповідно до вимог закону сприяє:

- 1) підвищенню рівня довіри до адвокатської діяльності шляхом формування позитивного іміджу адвокатури в державі;
- 2) позитивному впливу на рівень правосвідомості, правової освіти та правомірної поведінки населення;
- 3) функціонуванню принципу верховенства права на території держави та пріоритетності прав і свобод людини, її законних інтересів;
- 4) самовдосконаленню адвоката як фахівця своєї справи, а відтак і досягненню справедливості виключно на основі законних та морально виправданих методів.

Другу групу ознак професійної адвокатської діяльності становлять власне професійні ознаки. Це ті ознаки, завдяки яким адвокатську діяльність можна виділити в окремий вид професійної діяльності. До цієї групи ознак зараховуємо: 1) соціальність; 2) високий рівень психологізму; 3) компетентність; 4) практичну спрямованість.

Професійна адвокатська діяльність полягає насамперед у роботі з людиною. Це людиноорієнтована професія, завданням якої є допомогти людині задля поліпшення рівня її життя. Взаємодіючи з людиною в процесі надання їй правової допомоги, адвокат водночас взаємодіє і зі суспільством, і з державою. Взаємодія зі суспільством відбувається через того ж таки клієнта, який є частиною суспільства, а тому виражає його настрої й очікування; взаємодія з державою відбувається через уповноважених нею осіб та органи, інститути на здійснення функцій, які сприяють досягненню справедливості.

Соціальність як ознака професійної адвокатської діяльності проявляється в її соціальній сутності як явища [460, р. 79–83]. Адвокатська діяльність як явище соціальної дійсності покликана задовольнити потребу людини в захисті, адже зазвичай до адвоката звертаються за захистом чи відновленням своїх порушених прав, свобод та законних інтересів. І лише той адвокат зможе задовольнити цю потребу, який, окрім необхідних професійних якостей та бездоганного знання законодавства, володіє й високими моральними принципами, завдяки чому може досягти справедливості, використовуючи законні та морально виправдані засоби.

«Психограма професії адвоката, тобто перелік головних професійно важливих якостей, які визначають ефективність діяльності, охоплює: професійну спостережливість; здатність до комунікативної взаємодії з соціальним оточенням; наявність розвиненої професійної пам'яті; розвиненість навичок мисленнєвої діяльності за відбори та селекції інформації, обґрунтування та прийняття рішень; емоційну та психофізичну стійкість; здатність до саморегуляції та самоконтролю власної поведінки. Оскільки найважливіше значення серед професійно значущих якостей особистості адвоката мають якості, що визначають ефективність професійного спілкування, формування комунікативних умінь та очікування їх результатів у певних соціальних групах, можна стверджувати, що це визначає характеристику соціальної ролі адвоката» [379, с. 87]. Отже, соціальність як одна з професійних ознак адвокатської діяльності проявляється насамперед у тій соціальній ролі,

яку виконує адвокат, надаючи професійну допомогу своїм клієнтам і тим самим задовольняючи потреби людей у захисті їхніх прав, свобод та законних інтересів від протиправних посягань як інших людей, так і держави.

Ще однією ознакою професійної адвокатської діяльності є високий рівень психологізму. Оскільки професія адвоката належить до професій типу «людина – людина», то психологічний чинник має для неї велике значення, адже допомагає враховувати психологічні особливості людини при наданні їй правової допомоги, що передусім передбачає встановлення контакту з клієнтом, побудову довірливих стосунків задля досягнення результату.

Окремим аспектом цього питання є психологічна свідомість самого адвоката, на яку безпосередній вплив здійснює професія. «Формуючись під впливом соціально встановлених правових норм, професійна свідомість за принципом зворотного зв'язку виступає найважливішим засобом регуляції відносин особистості з навколишнім середовищем. Спрямованість таких відносин багатогранна: – спрямованість на встановлення і підтримку оптимальних відносин між особистістю і державою на основі дотримання прав і обов'язків; – встановлення активної позиції особистості у суспільстві, коли дотримання прав і обов'язків відбувається на основі свідомої цілеспрямованості, дисципліни, самоконтролю та взаємодії з різними соціальними структурами; – організація відносин з іншими людьми як громадянами з повагою до їх прав і свобод, з проявом високої правової культури, відчуттям відповідальності за долю інших людей; – дотримання етично-правових норм у взаємодії з членами формальних і неформальних груп на основі взаємних гарантій прав і свобод» [304, с. 75]. Саме завдяки цьому адвокат через свою професійну поведінку може впливати на правослухняну поведінку в суспільстві через особистий приклад, шляхом ознайомлення людей з їхніми правами й обов'язками, тобто підвищення рівня їх правової освіченості.

Ще однією ознакою є компетентність. Це поєднання практичних знань, умінь та навичок, завдяки засвоєнню яких людина може ефективно виконувати

певну професійну діяльність. Щоб досягти мети професії адвоката – надання якісної правової допомоги клієнтові та відновлення його прав, свобод і законних інтересів, – компетентність адвоката не повинна викликати у клієнта жодних сумнівів. Для високого рівня компетентності адвокат повинен: 1) постійно вдосконалювати свій професійний рівень знань; 2) добросовісно працювати над кожною справою, у якій він виступає захисником чи консультантом; 3) неухильно дотримуватися вимог закону та моральних принципів під час здійснення професійної діяльності; 4) своєю щоденною поведінкою утверджувати цінність закону як регулятора суспільних відносин у сучасному суспільстві й державі.

«Визначення професійної компетентності... містить низку взаємопов'язаних складових частин: гностичну (або когнітивну), що відображає наявність необхідних професійних знань; регулятивну, що дає змогу використовувати професійні знання для розв'язання професійних задач; рефлексивно-статусну, що надає право завдяки визнанню авторитетності діяти певним чином; нормативну характеристику, що відображає коло повноважень, сферу професійного знання; комунікативну характеристику, оскільки поповнення знань або практична діяльність завжди здійснюються у процесі спілкування та взаємодії» [30, с. 54].

Сьогодні одним з найактуальніших напрямів розвитку компетентності адвоката, окрім вдосконалення знання законодавства, є вибір чіткої практичної спрямованості. Практична спрямованість професійної адвокатської діяльності актуалізує роботу адвоката у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів людини, а також допомагає реалізувати на практиці задекларовані в законі права і свободи людини, а також сприяє підвищенню ефективності роботи механізмів, пов'язаних із процесами відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів людини.

Третя група ознак професійної адвокатської діяльності – це етичні ознаки. У цій групі виділимо дві ознаки: перша – наявність усвідомленої системи

ціннісних орієнтацій, друга – дотримання етичних приписів адвокатської професії.

Послугування особистою усвідомленою системою ціннісних орієнтацій у повсякденному житті та професійній діяльності є важливим для кожного, однак для представників професії адвоката воно має вкрай актуальне значення, адже саме від цінностей адвоката залежить спосіб досягнення справедливості під час роботи з клієнтом. Тобто чи будуть застосовані суто законні і морально виправдані методи для досягнення справедливості, чи адвокат використає всі доступні йому методи та способи, щоб повернути справу на користь свого клієнта. Ті цінності, орієнтири, установки, які адвокат використовує в повсякденному житті, він покладе в основу своєї професійної діяльності. Саме від моральних цінностей залежать мотиви поведінки людини та способи досягнення мети. «Ціннісно-орієнтаційна сфера є цілісним утворенням особистості, що в певній мірі визначає мотивацію її поведінки, а відтак, створює єдину мотиваційну структуру, де цінності тісно пов'язані з потребами, мотивами, спонуканнями, установками, поведінкою. Мотиви є основною рушійною силою, збудником поведінки людини, а отже, і основним стимулятором для розвитку особистості. Ціннісні орієнтації людини входять до структури мотиваційної сфери людини та визначаються як загальні орієнтири особистості, її уявлення про ідеальні параметри існування» [383, с. 148]. Ціннісні орієнтації, з якими людина «входить» у професію, є тією основою, тим фундаментом, на який потім нашаровуються професійні цінності. Із цим може бути пов'язана й ситуація, коли одні сприймають ту чи ту професійну цінність, а інші – ні, причиною можуть бути різні базові ціннісні системи в людей.

Професійні цінності адвокатської діяльності виражені у згадуваних уже Правилах адвокатської етики. «Правила адвокатської етики мають на меті уніфіковане закріплення традицій і досвіду української адвокатури в сфері тлумачення норм адвокатської етики, а також загально визнаних деонтологічних норм і правил, прийнятих у міжнародному адвокатському співтоваристві» [308].

Правила професійної етики адвоката продиктовані часом і вимогами до професії у громадянському суспільстві та правовій державі. Сьогодні ми переживаємо своєрідний етичний поворот до загальнолюдських цінностей, які регулювали життя людей упродовж століть, оскільки людство врешті-решт зрозуміло, що розвиток держави та прогрес суспільства без них неможливі. Аналогічною є ситуація з професійними цінностями адвоката, які також беруть початок від моральних цінностей, однак є дещо доповненими актуальними для держави, суспільства та людини приписами.

На основі зазначеного вище можемо зробити висновок, що ознаки професійної адвокатської діяльності – це сукупність властивостей та факторів юридичної діяльності, які виникли в процесі її здійснення та характеризують її як певний специфічний вид професійної діяльності із захисту прав, свобод та законних інтересів людини. Завдяки якісній професійній адвокатській діяльності, яка об'єднує перелічені ознаки, у суспільстві й державі з'являється можливість:

1) гарантувати людині практичну можливість користуватися своїми правами і свободами. Держава й суспільство спрямовують свою діяльність на те, щоб права і свободи людини були реалізовані в повному обсязі, що сприяло б розвитку особистості;

2) поступового впливу на кількість ситуацій, які порушують права і свободи людини. За наявності ефективного механізму відновлення порушених прав і свобод людини та відповідного покарання винних кількість таких ситуацій поступово зменшуватиметься. Цьому сприятиме усвідомлення невідворотності покарання за протиправні дії;

3) ефективного функціонування механізму захисту та відновлення порушених прав і свобод людини. Досягнення справедливості виключно на основі законних та морально виправданих методів сприятиме утвердженню ефективного функціонування задекларованого в законі механізму відновлення порушених прав і свобод та захисту людини;

4) знизити рівень зловживання правом. Знаючи, що за порушення правових норм обов'язково настане покарання відповідно до закону, значна частина людей свідомо уникатиме цього. За вчинення правопорушень та злочинів їхні права також будуть обмежені, а це слугуватиме спонукою до правослухняної поведінки;

5) реалізації задекларованих цінностей правової держави та громадянського суспільства. Людина, її права і свободи є найбільшою цінністю для правової держави та громадянського суспільства, тому діяльність держави спрямовується на їх забезпечення, що значно полегшується за допомогою професійної адвокатської діяльності.

3.3. Вплив професійної поведінки адвоката на правослухняну поведінку в суспільстві (проблеми довіри до адвокатської діяльності)

Підвищення рівня усвідомленої правослухняної поведінки є одним із завдань держави, яка прагне бути правовою, та суспільства, яке вважається громадянським. Зрозуміло, що питання, пов'язані з порушенням людьми встановлених законом норм, існуватимуть завжди, однак у правовій державі вони мінімізовані та не впливають масштабно на ситуацію в країні й суспільстві. Окрім того, існують ефективні механізми боротьби з правопорушеннями та швидкого відновлення порушених прав і свобод людини. Іншою є ситуація в державах, які тільки стали на шлях побудови правової держави та громадянського суспільства і роблять на ньому перші кроки. Тут рівень усвідомленої правослухняної поведінки низький, адже незадоволеними залишаються передусім базові потреби людини в безпеці (коли людина не впевнена в тому, що держава має ефективні механізми для захисту її прав і свобод, законних інтересів) і, відповідно, немає можливостей для розвитку особистості та забезпечення собі гідного рівня життя.

Процес підвищення рівня правослухняної поведінки є тривалим, оскільки

людина не може миттєво усвідомити необхідність вчиняти так, а не інакше, враховувати інтереси інших осіб та держави, коли вона не звикла робити цього. «...Процес формування правослухняної особи визначається необхідністю створення системи поетапного правового навчання, розробки його чіткої, комплексної програми відповідно до рівня її розвитку, правової обізнаності й вікових особливостей» [353, с. 31]. У державі мають бути розроблені різноманітні програми правового виховання, покликані виконувати такі завдання:

- формування системи знань із правових питань;
- прищеплення навичок правомірної поведінки;
- формування поваги до держави і права;
- виховання активної життєвої позиції, нетерпимості до різноманітних правопорушень;
- формування потреби й уміння активно захищати в установленому законом порядку як особисті інтереси та права, так і права й інтереси інших осіб;
- прищеплення вміння протистояти негативним поглядам на державу і право та переконливо їх розвінчувати [601, р. 31–40; 671, р. 89–95; 118, с. 62–67].

Через виконання цих завдань людина отримує певні знання в галузі права і може відповідно до них змодельовати свою поведінку; відбувається процес формування правосвідомості людини та її правової культури, тобто ті процеси, завдяки яким людина усвідомлює необхідність вчиняти правослухняно, розуміє, що така поведінка є необхідною задля досягнення і її особистого, і загального блага.

На нашу думку, правослухняна поведінка має бути передусім усвідомленою. Коли людина розуміє, що вчиняти відповідно до закону нітрохи не є обмеженням для неї, а є своєрідною гарантією дотримання її прав і свобод з боку держави та інших людей. У разі ж порушення цих прав вона матиме право звернутися до уповноважених законом органів та осіб за їх відновленням,

що має бути зроблено в найкоротший термін.

Усвідомленість чого-небудь означає зіставленість його з особистою системою моральних цінностей та орієнтирів, обдуманість, а відтак – прийняття або ж неприйняття для себе. Тобто коли людина вже має певну ціннісну систему, відповідно до якої вона вибудовує свою поведінку, взаємини з оточенням, прийняття чогось нового відбувається через самовдосконалення шляхом розмірковування над його сутністю, призначенням, функціями, можливістю прийняття / неприйняття до особистої ціннісної системи та вчинення окремих дій зокрема і поведінки загалом.

Одним зі шляхів підвищення рівня усвідомленої правослухняної поведінки в суспільстві може стати приклад професійної поведінки адвоката. Адже у своїй професійній діяльності адвокат не тільки захищає права і свободи, законні інтереси людини, а й часто першим знайомить людину з її правами й обов'язками у певних ситуаціях, а своєю професійною поведінкою демонструє, що досягнути справедливості можна і суто за допомогою законних та морально виправданих методів.

Справді якісною правова допомога буде тоді, коли клієнт повністю довіряє своєму адвокату. «В результаті тривалого розвитку уявлень науковців та практиків про моральну сутність адвокатської діяльності беззаперечною аксіомою стало положення, відповідно до якого етичною основою взаємовідносин адвоката з клієнтом є довіра» [76, с. 150]. Попри чітку етичну спрямованість категорія довіри, яка позначає відкриті, доброзичливі відносини, позитивне ставлення до когось, знайшла вираження і в праві. У сучасних розвинених державах право як система норм поведінки «доводило» суспільству свою необхідність, функціональність та ефективність упродовж багатьох десятиліть. Так у людей формувалася довіра чи недовіра до права загалом та окремих правових інститутів зокрема. Відповідно, це й зумовлювало потребу проведення певних реформ не тільки в галузі права, а й у суміжних з ним сферах життєдіяльності людини.

«Довіра – узагальнений показник норм, поглядів і цінностей, які лежать в

основі соціального співробітництва, у суспільному житті довіра сприяє об'єднанню громадськості та створенню спільнот, а в економічній сфері вона прискорює співробітництво й міжособистісний обмін. Як соціально-психологічна категорія довіра є характеристикою відкритих, позитивних взаємовідносин між сторонами та відображає впевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з якою довіряючий знаходиться в тих чи інших відносинах, що базується на його досвіді. ...Довіру можна вважати своєрідним індикатором, який визначає соціальне самопочуття населення, крім того, є важливою умовою соціальної комунікації, за допомогою якої досягається згода, розуміння та діалог сторін і стає можливим пошук нових можливостей для подальшого розвитку» [76, с. 152, 160].

Процес взаємодії адвоката і його клієнта являє собою певне соціальне співробітництво, в якому довіра відіграє одну з найважливіших ролей. Адже вибудувати лінію захисту, дізнатися всі, навіть найдрібніші деталі, які можуть мати значення для вирішення справи, домогтися якнайшвидшого відновлення порушених прав і свобод, законних інтересів неможливо без чесних та прозорих взаємовідносин, у яких клієнт може покластися на свого адвоката, будучи впевненим, що той зробить усе можливе для досягнення справедливості за допомогою законних та морально виправданих методів. «В аспекті відносин адвоката з клієнтом першочергово розкривається когнітивний аспект довіри, який характеризує ці відносини як такі, що базуються на переконаності в чесності, порядності, вірності, відповідальності та правдивості. Довіра виступає необхідною умовою ефективної професійної діяльності адвоката та слугує запорукою її успіху. Водночас на рівні нормативного регулювання довіра трансформується та визначає змістовне наповнення основоположних у адвокатській діяльності принципів та інститутів: конфіденційності та адвокатської таємниці, акцентуючи увагу на їх морально-етичній природі» [41, с. 153]. Завдяки встановленню довіри між адвокатом та його клієнтом стає можливим:

- 1) виконання тих дій, які у протилежному випадку було б неможливо

вчинити. Довіра клієнта дозволяє адвокатові діяти в межах своїх повноважень, визначених законом, на власний розсуд, для надання якісних послуг у кожній конкретній справі, з якою він працює. Якщо ж клієнт не довіряє адвокатові, то він не розповідатиме йому всіх деталей справи, контролюватиме всі його дії щодо своєї справи та даватиме вказівки, як краще діяти в тій чи тій ситуації. За таких обставин адвокат не зможе якісно виконувати свої обов'язки у справі;

2) оцінити такі якості людини, як чесність, відкритість, компетентність. Коли одна людина довіряє іншій, то вона покладається на її дії та їхній результат, який буде прийнятним для неї. Саме за таких умов можна перевірити, чи володіє людина такими якостями, як чесність, відкритість, компетентність, чи мають вони принципове значення для самої людини, чи відповідає вона тим моральним ідеалам, яких очікує від адвоката як суб'єкта своєї соціальної взаємодії. Їх наявність говорить про професіоналізм адвоката та готовність провадити роботу з клієнтом і процес досягнення справедливості суто законними і морально виправданими методами;

3) покластися на когось у тому, що певна дія може відбутися, і адвокат або клієнт вчинять у цьому випадку морально правильно. Взаємна довіра дозволяє одній людині робити дії, які матимуть певні наслідки для іншої людини, вільно, однак бути впевненою в тому, що наслідки цих дій не матимуть негативного впливу на іншу людину, адже той, хто вчиняє певну дію, прагнучиме виправдати той рівень довіри, який надала йому інша людина;

4) впливати на когось задля досягнення певної цілі. Якщо адвокат та клієнт побудували довірливі відносини, то вони взаємно позитивно й усвідомлено впливатимуть один на одного, щоб досягти мети своєї співпраці – справедливості на основі законних і морально виправданих методів. Така колаборація дозволяє значно розширити ареал методів та засобів, завдяки використанню яких відновлення порушених прав і свобод чи захист особи буде ефективним;

5) створення між людьми (у нашому випадку між адвокатом та клієнтом) відчуття спільноти. Взаємна довіра людей дозволяє їм сформувати відчуття

спільноти, у якій людина буде захищена, знайде підтримку, почуватиметься в безпеці. Відносини адвоката і клієнта становлять своєрідну мікроспільноту, у якій довіра виступає основою для розвитку й досягнення необхідного результату.

Якщо розглядати питання довіри як реакцію психіки людини на певні ситуації, в яких вона перебуває, то бачимо, що довіра формується на імпульсивному рівні, тобто як відповідь, реакція на ситуацію. Однак ця довіра може швидко змінитися на недовіру через зміну певних обставин. Більш усвідомленою є довіра, яка формується в процесі пізнання певної ситуації. Людина в процесі комунікації відкриває для себе ситуацію, аналізує її та дії учасників і робить певні висновки. Так у людини виникає довіра / недовіра до світу загалом, до оточення. Якщо людина часто потрапляла в ситуації, коли стосовно неї вчиняли неправомірно і морально негідно, то в неї виникає ворожість до людей, стосунки з ними вона будує з острахом, щоб уникнути майбутніх розчарувань. Коли ж довіра людини отримувала відклик в інших людей (довіра була виправданою), вона стає одним із критеріїв для формування, побудови її майбутніх відносин.

«Як соціальний феномен довіра характеризує й набагато ширший і глибший тип зв'язків та відносин, які складаються між різними партнерами, незалежно від того, із приводу чого вони виникають. [...] “Довіра постає в різноманітних відносинах, а не є виключно станом внутрішнього світу суб'єкта, дечим особистим, якістю, властивою індивіду”, розглядаючи довіру в контексті упевненості в системі рольових очікувань, учений [А. Селігмен. – О. З.] зазначає, що ця впевненість “можлива лише за умови довіри на особистісному рівні, і носієм певних чеснот у якості центрального фокусу уявлень про довіру є все ж таки індивідуальність”. Саме у вказаному вище зв'язку філософи вбачають її основну суспільну функцію як регулятора моральних відносин, і саме вказаним чином довіра входить у сферу суб'єктивного ставлення людини до зовнішніх зв'язків з іншими людьми й здійснює функцію регуляції цих відносин. Водночас практично всі науковці, які займалися дослідженням довіри

як етичної категорії моралі, застерігаючи від спрощення інших важливих феноменологічних характеристик досліджуваного явища, указують на його соціально-психологічні сутнісні аспекти явища, що мають, передовсім, психологічну природу й розповсюджуються на цілісну взаємодію людини зі світом» [88, с. 17–18]. Довіра як якість людського характеру є його особистісною характеристикою і сприймається іншими як певна чеснота, завдяки якій створюється позитивний імідж.

Довіра до адвоката формується під впливом таких чинників: інформаційного поля, в якому акумулюються знання та попередній досвід індивіда (це джерело для формування когнітивних складових у структурі довіри); емоційного підкріплення знання та його зіставлення з конкретною потребою, в результаті чого формується емоційно забарвлене знання – оцінки, думки, судження, ідеали, переконання тощо [521; 656; 618, р. 181–190].

Ще одним чинником впливу на процес формування довіри до адвоката є, на нашу думку, ставлення суспільства до інституту адвокатури загалом. Чимало людей ніколи не користувалися послугами адвоката, однак у них вже сформована певна думка про адвокатів: серед їхніх знайомих є точно ті, хто знає хороших спеціалістів у галузі права, компетентних адвокатів, але є серед останніх і такі, хто зарекомендував себе з негативного боку. У суспільстві на основі інформаційної політики держави, різноманітних просвітницьких акцій, результатів певних соціальних взаємодій формується уявлення про той чи той інститут та виробляється ставлення (позитивне або негативне) до нього.

Питання довіри важко розглядати окремо від питань, пов'язаних із відповідальністю. «Довіра – відповідальність» – це своєрідна моральна дихотомія, вони не можуть функціонувати нарізно, адже людина, яка чинить відповідально, заслуговує на довіру. На довіру може заслуговувати лише той, хто відповідально ставиться до своїх дій та їхніх наслідків, хто «зважає на іншу людину». Відповідальність – це риса, властива людям, котрі думають над своїми вчинками, розвивають себе, прагнучи підвищити рівень свого життя. Вона характеризує бажання та здатність людини діяти з дотриманням норм, що

існують у суспільстві, задля досягнення загального блага; поважати інтереси та прагнення інших людей, визнаючи їх рівноцінними своїм.

«Відповідальність можна визначити як автономію, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, які суб'єкт відповідальності визначає самостійно. Звідси основними характеристиками відповідальності вважаються:

– самостійність як здійснення особистістю вибору способу діяльності (або спілкування) й досягнення результату під час встановлення як рівня складності діяльності, так і часу та меж, потрібних для її здійснення;

– незалежність від зовнішнього контролю внаслідок перетворення зовнішнього обов'язку на внутрішню потребу, що регулюється завдяки самоконтролю;

– усвідомлення цілісності завдання, що виконується (відповідальна людина знає, що вона робить, має чіткі особистісні критерії діяльності й передбачає наслідки власних дій);

– упевненість у своїх силах, сумісність їх із прийнятим завданням (безвідповідальна людина береться за неможливу справу або обіцяє неможливе)» [321, с. 50].

Усі перелічені характеристики одночасно виступають і вимогами до професійної адвокатської діяльності, дотримуючись яких, адвокат зможе надати якісну правову допомогу своєму клієнтові. Для цього потрібні, окрім високо рівня відповідальності, відмінні професійні знання та навички й усвідомлена система моральних цінностей та установок.

Наприклад, заведено виділяти такі характеристики відповідальної поведінки:

а) забезпечення умов і засобів діяльності (тимчасове забезпечення, ступінь використання інформаційних ресурсів). Забезпеченість належними умовами праці та засобами, необхідними для повноцінної діяльності, є свідченням націленості на роботу, кінцевою метою якої є досягнення справедливості законними та морально виправданими методами. Це свідчить

про відповідальний підхід до організації своєї діяльності як початковий етап у взаємодії з клієнтом;

б) доведення діяльності до одержання результату в умовах виникнення непередбачених труднощів і суперечностей. Високий рівень відповідальності спонукає адвоката у разі виникнення непередбачуваних обставин шукати можливі законні та морально виправдані способи для того, щоб довести справу до кінця, забезпечивши їй найкращий із можливих результатів. Тим самим він проявляє ті риси, які позитивно характеризують його особисті та професійні якості, формуючи довіру до нього як до фахівця своєї справи;

в) здійснення діяльності вчасно, тобто забезпечення протікання й завершення діяльності в часі. Дотримання встановлених законом та обумовлених із клієнтом термінів їх взаємодії для досягнення поставленої мети із захисту прав і свобод або їх відновлення в разі порушення є свідченням відповідальності адвоката, його вміння визначати пріоритети, працювати в різних умовах та з різними людьми, обирати найоптимальніші правові методи та способи для досягнення поставлених цілей;

г) забезпечення високої якості виконуваної діяльності. Забезпечити високу якість своєї роботи може тільки та людина, яка відповідально ставиться до неї, що проявляється в постійному самовдосконаленні як особистості, так і як фахівця своєї справи. Якісно зроблена робота, окрім виконання своєї основної функції – сприяння досягненню справедливості виключно законними та морально виправданими методами, ще й сприяє підвищенню рівня правослухняної поведінки в суспільстві, утвердженню правопорядку на території держави, підвищенню престижу адвокатури як суспільного інституту, а також судових та правоохоронних органів;

г) самостійність при взятті зобов'язань з виконання діяльності (унеможливлення опіки й зовнішнього контролю). Відповідальність – це усвідомлення своїх дій та їхніх можливих наслідків, це готовність відповідати за них, це визнання прав та інтересів інших людей рівноцінними своїм. Коли адвокат бере на себе зобов'язання щодо надання правової допомоги клієнтові,

він одночасно бере на себе й зобов'язання щодо того, що можливі наслідки його дій не спричинять клієнтові жодних додаткових незручностей чи проблем;

д) добровільність при здійсненні діяльності. Зрозуміло, що адвокат і клієнт добровільно приходять до згоди щодо надання останньому правової допомоги. Саме добровільність їхніх дій є запорукою того, що для надання правової допомоги у конкретній справі будуть залучені саме ті методи, які допоможуть вирішити її якнайшвидше. Довіра клієнта сприяє підвищенню рівня відповідальності адвоката;

е) готовність іти на ризик для досягнення мети діяльності. Адвокат наперед прораховує можливі ризики, пов'язані з конкретною справою, та обирає відповідну стратегію для захисту свого клієнта, однак іноді йому доводиться іти на певний ризик (вчиняти дії, результат яких може не принести очікуваних результатів). Можливий ризик допоможе відкрити чи прояснити певні деталі справи, які здатні суттєво повпливати на результат справи та загалом на процес досягнення справедливості;

є) готовність допомогти іншому в процесі діяльності. Суть адвокатської діяльності полягає в наданні правової допомоги, тобто допомозі людині в питаннях, пов'язаних із правовим регулюванням відносин між людьми, між людиною та державою. Іноді, розв'язуючи певні правові проблеми клієнта, він допомагає вирішити ще низку інших питань, пов'язаних із ним, а також іншим людям, котрі є дотичними до справи та, можливо, потребують правової допомоги [45, с. 103–110; 47, с. 161–168; 207, с. 333–336; 105, с. 362–365; 106, с. 6–11].

Часто ставлення до професійних обов'язків є вираженням особистих життєвих цінностей, пріоритетів та орієнтирів. Життєві цінності формують мету вчинків людини, а відповідно й визначають способи, якими діє людина. Людина, яка відповідально ставиться до виконання своїх обов'язків, прагне максимально продуктивно працювати, щоб досягнути насамперед високого професійного рівня та ефективно виконувати свої функції в суспільстві. Таку людину характеризує наявність усвідомленої системи моральних цінностей,

якою вона послуговується в житті, правослухняна та соціально відповідальна поведінка. Ті, хто ставиться до своєї роботи безвідповідально, виконують покладені на них обов'язки неякісно, з численними порушеннями. Їх вирізняє пріоритет особистих інтересів та бажань, цінності інших людей, правової держави та громадянського суспільства цікавлять їх виключно з позиції можливості задоволення власних бажань. Третю групу становлять ті, хто ставиться до роботи формально. Ця категорія людей просто виконує лише ті вимоги, які до них ставляться. Вони транслюють формальне ставлення до всього, що їх оточує, їхні потреби незначні, вони не прагнуть розвиватися як особистість та фахівець своєї справи, а тим паче своєю поведінкою впливати на будь-які процеси, що відбуваються в суспільстві.

Кожен, хто живе в людському суспільстві, має засвоїти та послуговуватися в повсякденному житті певною сукупністю норм та правил поведінки. Це обов'язок людини, який закріпили за нею суспільство і держава. Суспільство регулює відносини між людьми завдяки моралі, а держава – праву; мораль найперше апелює до внутрішнього світу людини, її совісті, системи цінностей та пріоритетів, а право – до поведінки як способу зовнішнього вираження внутрішніх переконань. Кожна із цих систем має різний ступінь впливу на різних людей, хоча й зобов'язує їх до своєрідного «життя за встановленими правилами», однак контроль за їх виконанням є дещо різним. Саме ж питання якості, повноти їх використання та виконання належить до питань, пов'язаних з відповідальністю людини. І тут можемо виділити два види особистої відповідальності людини: 1) відповідальність за здійснені вчинки; 2) відповідальність за наслідки майбутніх учинків.

Відповідальність за здійснені вчинки є ретроспективним видом відповідальності, що позначає відповідальність людини за наслідки її дій, що вже настали. Цей вид відповідальності пов'язаний і з правом, і з мораллю. «За своєю сутністю юридична відповідальність є багатоаспектним соціально-правовим явищем. Правове призначення юридичної відповідальності характеризується тим, що відповідальність є однією з основних гарантій

реалізації та охорони прав та інтересів суб'єктів суспільних відносин. ...юридична відповідальність – найважливіший інститут будь-якої правової системи, одна із сутнісних ознак права, необхідний елемент механізму його дії» [414, с. 8–9]. Моральна відповідальність також може мати ретроспективний характер та проявлятися як докори сумління за вчинені / невчинені дії та їхні наслідки. У цьому випадку відбувається своєрідне апелювання до особистісної системи цінностей, норм, зіставлення здійсненого вчинку та його наслідків з прийнятими для себе морально-етичними цінностями, усвідомлення цінності / шкоди для себе та інших. «Моральна відповідальність – явище складне, яке очікує на людину зсередини та зовні, від неї неможливо ухилитися, сховатися й утекти. Вона означає гідну поведінку особи до себе, інших людей, світу, зокрема тоді, коли сумління внаслідок самоконтролю, внутрішніх переконань і дій визначає вектори поведінки людини у житті» [110, с. 40].

Відповідальність за майбутні вчинки має моральний характер та полягає в тому, що людина, володіючи певною ціннісною системою та керуючись нею в повсякденній поведінці, перш ніж вчинити певну дію, думає над мотивами, які спонукають її до конкретного вчинку, з'ясовує для себе мету та функції цього вчинку, зіставляє з особистою системою цінностей та, усвідомлюючи можливі наслідки для себе та інших, вчиняє відповідно до власних пріоритетів. Такий вид відповідальності властивий людям, для яких моральні і правові цінності сучасного суспільства і держави є особистими цінностями. Такі люди в жодному разі не ставитимуть власні інтереси й потреби над інтереси й потреби інших людей, визнаючи тим самим цінність кожного, проявляючи повагу до прав, свобод та законних інтересів людини.

Для кращого розуміння поняття «відповідальність адвоката» вважаємо за доцільне звернутися до теоретичних засад поняття відповідальності. Чимало сучасних зарубіжних учених у структурі відповідальності виділяють такі її змістовні елементи [504, р. 49–71; 449, р. 139–155; 483]: 1) суб'єкт відповідальності (хто відповідає); 2) об'єктивне підґрунтя відповідальності (за

що відповідає); 3) інстанція і міра відповідальності (перед ким суб'єкт відповідальний і яка міра відповідальності). З огляду на предмет та об'єкт нашого дослідження, суб'єктом відповідальності є адвокат, який надає правову допомогу клієнтові. Об'єктивним підґрунтям є відповідальність за надання клієнтові якісної правової допомоги, завдяки якій його права і свободи будуть дотримані та захищені або ж відновлені (у разі порушення іншими людьми чи державою). Адвокат відповідальний перед своїм клієнтом в обсязі, прописаному в договорі про надання адвокатської відповідальності, а за вчинення дій, які караються законом, відповідно до його санкції.

У більш широкому значенні адвокат відповідальний перед (1) клієнтом, (2) суспільством та (3) самим собою. Надаючи клієнтові послуги правового характеру, адвокат стає відповідальним перед ним за їх якість та наслідки, які вони можуть мати для клієнта. У цьому випадку відповідальність проявляється через пунктуальність, ввічливість, підбір найоптимальніших методів для кожної конкретної справи. Ця відповідальність є правовою й моральною одночасно, адже закон встановлює міру відповідальності за порушення певних правових норм, що також регулюються нормами моралі. Перед суспільством адвокат відповідальний за дотримання взятих на себе зобов'язань щодо захисту прав і свобод людини, сприяння підвищенню рівня усвідомленої правослухняної поведінки населення, утвердженню правопорядку на території держави та підвищенню престижу інституту адвокатури в суспільстві. Кожний клієнт адвоката є представником суспільства, в яке він транслюватиме особисті висновки від співпраці з адвокатом – позитивні чи негативні, що, зрештою, і формуватиме імідж інституту адвокатури в суспільстві. Відповідальність адвоката перед самим собою є його внутрішньою спонукою діяти виключно відповідно до закону й особистої усвідомленої системи моральних цінностей, виконувати свою роботу якісно, на високому професійному рівні. Вона має суто моральний характер та характеризує взаємини адвоката зі самим собою, визначає його ставлення до самого себе, своєї безпосередньої роботи із захисту прав, свобод і законних інтересів людини та свого місця в суспільстві й державі

загалом.

Моральна дихотомія «довіра – відповідальність» у діяльності адвоката має велике значення завдяки тому, що:

1) довіра спонукає до відповідальності, а відповідальність породжує довіру. Відчуття того, що тобі довіряють, у більшості людей викликає бажання виправдати довіру через відповідальне ставлення до своїх дій та їхніх можливих наслідків. Відповідальна поведінка створює відчуття довіри, оскільки свідчить про готовність адвоката до роботи з клієнтом для надання йому справді ефективної правової допомоги;

2) відносини між адвокатом і клієнтом, які ґрунтуються на довірі, дозволяють обом сторонам спільно діяти задля досягнення справедливості виключно з використанням законних та морально виправданих методів. Довірливі взаємини дають можливість кожному вчиняти на власний розсуд у межах закону, беручи відповідальність за свої дії та їхні наслідки;

3) слугує спонукою до самовдосконалення адвоката і як фахівця своєї справи, і як особистості. Довіра клієнта до адвоката спонукає останнього до більш ефективної роботи з ним, до використання всього арсеналу засобів, за допомогою яких можна допомогти клієнтові в захисті чи відновленні його прав, свобод та законних інтересів;

4) дозволяє клієнтові бути впевненим у тому, що наслідки дій, вчинених адвокатом щодо захисту його прав, свобод та законних інтересів, будуть для нього сприятливими. Якщо клієнт довіряє адвокату, то він є упевненим у тому, що адвокат вчинить відповідно до закону всі необхідні дії, а їхні наслідки будуть позитивними для нього;

5) сприяє утвердженню позитивного іміджу адвокатури в суспільстві. Кожен клієнт адвоката є частиною суспільства, в якому проживає. Залежно від якості послуг, які надав йому адвокат, складається певне загальне враження про адвокатуру як інститут суспільства, яке він транслюватиме.

Отже, адвокат через свою професійну поведінку, яка ґрунтується на неухильному дотриманні закону та усвідомленій системі моральних цінностей,

що є обов'язковою складовою поведінки, може впливати на правослухняну поведінку в суспільстві. Його професійна поведінка сприяє підвищенню рівня довіри суспільства до адвокатської діяльності, а відповідно й зростанню кількості звернень людей по професійну правову допомогу, що спростить процес досягнення справедливості та допоможе підвищити рівень правової освіченості громадян.

Для підвищення довіри до адвокатів та їх професійної діяльності Парламентська Асамблея Ради Європи підготувала меморандум «Аргументи на користь розроблення Європейської конвенції про юридичну професію». У цьому документі йдеться: «Як визнав Європейський суд із прав людини, “специфічний статус адвокатів надає їм центральне місце під час здійснення правосуддя у ролі посередників між громадськістю і судами. Тому вони відіграють ключову роль у забезпеченні того, щоб суди, чия місія є засадничою у правовій державі, неодмінно користувалися довірою громадськості. Однак для того, щоби громадськість мала довіру до процесу відправлення правосуддя, вона також повинна мати довіру до здатності представників юридичної професії забезпечувати справедливе і ефективне представництво їхніх інтересів. Адвокати є головними дійовими особами в судовій системі, прямо залученими до її функціонування й до захисту сторони процесу”. Роль адвокатів у забезпеченні ефективного захисту окремих прав виходить за межі судової системи. Вони надають правову допомогу до початку судового провадження та в рамках альтернативних способів вирішення спорів, коли важливі питання можливо вирішити без звернення до перевантаженої національної судової системи; дійсно, незалежна експертна правова допомога здатна знеохотити відірваних від реальності клієнтів виграти в суді безперспективні справи» [570].

Як бачимо, проблема довіри до адвокатської діяльності не є суто національною проблемою, а має міжнародний характер, тому зусилля для її розв'язання потрібно об'єднувати. «Сучасна українська держава зацікавлена в тому, щоб адвокатура була ефективним і високопрофесійним інститутом, бо

рівень її розвитку є індикатором стану демократії в суспільстві й однією з ознак реальної захищеності прав і свобод людини і громадянина. ...На даний час інститут адвокатури є особливий громадський інститут, що чітко визначається правовими характеристиками, який поєднує в собі риси професійної, громадської, корпоративної організації зі специфічними організаційно-правовими основами функціонування відповідно до параметрів сучасної гуманітарної правозахисної ідеї. Саме тому престиж адвокатури та ефективність її діяльності безпосередньо пов'язані зі становищем людини в громадянському суспільстві та правовій державі, зі ставленням суспільства до фундаментальних принципів демократії і законності» [11, с. 181].

Адвокат і справді через свою професійну поведінку може впливати на правослухняну поведінку в суспільстві таким шляхами: 1) через надання правової допомоги адвокат впливає на рівень правової освіченості громадян. Отримуючи правову допомогу, людина отримує й знання про свої права та обов'язки загалом як громадянина певної держави, так і зокрема щодо поведінки в певних ситуаціях, що підлягають правовому регулюванню. І подальшу свою діяльність вона будуватиме вже з урахуванням цих знань, що допоможе уникнути помилок, які можуть призвести до «проблем із законом»; 2) виступаючи своєрідним посередником між судом та людиною. Під час судового слухання справи людина опиняється сам на сам з цілою судовою системою, яка, на відміну від неї, досконало володіє арсеналом законодавства. Адвокат, який надає професійну правову допомогу, деякою мірою урівноважує цю нерівність, взаємодіючи зі судом від імені свого клієнта на основі законних та морально виправданих методів; 3) через підвищення довіри до інституту адвокатури люди усвідомлюватимуть наявність ефективних методів захисту своїх прав і свобод. Якісна правова допомога та досягнена завдяки їй справедливість не тільки підвищуватимуть імідж інституту адвокатури в суспільстві, а й формуватимуть у людей упевненість в тому, що все-таки існують ефективні методи та способи захисту їхніх прав, свобод та законних інтересів від протиправних посягань як інших людей, так і держави;

4) сприяючи встановленню правопорядку. На встановлення правопорядку на території держави впливають і адвокати, які своєю професійною поведінкою стимулюють усвідомлену правослухняну поведінку, сприяючи тим самим встановленню правопорядку; 5) через захист прав, свобод і законних інтересів людини. «Найважливішим завданням у діяльності адвоката є захист прав і свобод людини і громадянина. Адвокат здатний надати свої послуги якісно і тим самим захистити свого клієнта лише завдяки глибоким знанням і постійній практиці у сфері юриспруденції. ...Адвокатура, перебуваючи в центрі правозахисної системи України, має серйозний потенціал у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина завдяки її правовому статусу, гарантованому Законом» [11, с. 189–190]. Отримуючи правовий захист, людина отримує своєрідні гарантії безпеки. Поряд із цим з'являється впевненість у тому, що за умов дотримання вимог закону вона зможе на власний розсуд користуватися своїми правами і свободами, а держава та інші люди повинні ставитися з повагою до її законних інтересів та враховувати їх при вчиненні певних дій правового характеру, які можуть мати наслідки для цієї людини.

Ми вважаємо, що проблему підвищення рівня довіри до адвокатської діяльності потрібно розв'язувати комплексно разом з проблемами, пов'язаними із захистом та відновленням прав, свобод та законних інтересів людини. Першим етапом має стати робота в цьому напрямі самих адвокатів. Адвокат своєю поведінкою, не тільки під час роботи з клієнтом, повинен утверджувати цінності права і моралі, підвищувати їх значення для сучасного суспільства та держави. Саме тоді його поведінка набуде рис професійної поведінки адвоката (характеризуватиметься синкретизмом права і моралі) та зможе впливати на правослухняну поведінку в суспільстві. Другим етапом має стати ефективна діяльність держави у сфері забезпечення прав і свобод людини, створення умов для повноцінного розвитку особистості, а також гарантування дотримання статусу та прав адвокатури як правозахисного інституту.

3.4. Світоглядні концепти правової допомоги як соціального феномену

Стрімкі темпи розвитку суспільства загалом зумовлюють потребу відповідного розвитку усіх сфер життєдіяльності людини, суспільства та держави, які стають щоразу більш регламентованими для встановлення певних правил, що допоможуть гармонізувати життя, сприяти досягненню загального блага. Саме держава за таких умов має виступити гарантом захисту людини, її прав і свобод, які мають залишатися недоторканими. Однією з таких гарантій є інститут правової допомоги, основна мета функціонування якого полягає в захисті прав і свобод людини від протиправних посягань.

У сучасному суспільстві правова допомога виступає соціальним феноменом, завдяки існуванню якого людина як член суспільства, громадянин певної держави, виступаючи її основною цінністю, отримує можливість захисту своїх прав і свобод. «Перше, на що варто звернути увагу, трактуючи правову допомогу як філософсько-правовий феномен, – це його людиновимірність, що виражається у: визнанні людини, її прав та свобод найвищою цінністю; сприянні забезпеченню можливості для вільного розвитку особистості та проходження нею усіх етапів соціалізації (сприяє вихованню правосвідомого і правослухняного громадянина); недопущенні порушення прав і свобод людини та громадянина, а також у сприянні якнайшвидшому відновленню порушених прав; синкретизмі свободи та відповідальності людини; реалізації принципу гуманізму у практичній діяльності тощо» [44, с. 134]. Правова допомога надається людині для захисту від свавілля держави та зазіхань на її права і свободи з боку інших людей. Захист здійснюється шляхом надання правової допомоги у вигляді консультацій, фахового юридичного супроводу під час досудового слідства, судового розгляду справи, складання юридичних документів. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» визначає поняття правової допомоги як «надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і

свобод, їх відновлення у разі порушення» [313]. Можливість отримання правової допомоги виступає своєрідною гарантією дотримання прав і свобод людини, які не можуть бути обмеженими чи скасованими за жодних обставин, а в разі порушення мають бути відновлені якнайшвидше.

Правова допомога є соціальним феноменом, хоча вона й санкціонована державою, однак є незалежною від неї. Це дає змогу спеціалістам, які надають правову допомогу, діяти незалежно, об'єктивно, в інтересах клієнта, використовуючи суто законні та морально виправдані методи. Особливо актуальним це є тоді, коли розглядаються правові суперечки в системі взаємовідносин «людина – держава», де держава має більше шансів відстояти власну позицію. Фахова правова допомога вирівнює можливості сторін, а суд, який керується вимогами неухильного дотримання законності, сприяє досягненню справедливості.

Для того щоб мати змогу надавати якісну правову допомогу, яка сприятиме досягненню справедливості, адвокат, окрім бездоганного знання закону, має володіти і філософсько-правовими знаннями. Найперше це допоможе зрозуміти причини певних явищ у праві, окреслити для себе чіткі позиції праворозуміння та правосприйняття. Це можливо зробити, визначивши концепти правової допомоги, що містять в собі основи, з яких у подальшому розвиваються інноваційні ідеї.

До світоглядних концептів правової допомоги можна зарахувати ті твердження, які допомагають: 1) зрозуміти її цінність для людини і держави; 2) усвідомити, що вона є невідчужуваним правом кожної людини незалежно від будь-яких обставин (соціального походження, рівня освіти, віросповідання, статі, віку тощо); 3) сприйняти пересічній людині право не тільки як систему заборон та обов'язків, встановлених державою, а й як систему гарантій її гідного життя та можливостей для повноцінного розвитку особистості; 4) як єдино можливий спосіб досягнення справедливості на основі законних та морально виправданих методів.

«Кожна людина є цінністю». Найбільшою цінністю в державі, де ефективно діє принцип верховенства права, є людина. Забезпечення реалізації її прав і свобод визначає спрямованість діяльності держави. Держава повинна створити всі умови й можливості для повноцінного розвитку особистості. «З цією метою держава закріплює у законодавстві правовий статус особи в суспільстві, гарантує належну реалізацію нею своїх прав і свобод, формує ефективну систему органів державної влади, яка повинна бути здатною виконувати покладені на неї повноваження щодо служіння особі та громадянському суспільству, чітко визначає межі державного втручання у суспільне та особисте життя, надаючи індивідам максимальну можливість жити за власним вибором свого життєвого шляху та формуючи в них почуття соціальної відповідальності за такий вибір тощо» [336, с. 141–142]. Своєю чергою людина зобов'язана дотримуватися законів, встановлених державою. Лише за умови виконання таких взаємних зобов'язань можна досягти певного рівня стабільності в державі та гармонії в суспільстві, коли люди починають розуміти правило: «Право одного закінчується там, де починається право іншого», а відносини в системі «людина – держава» будуються на засадах взаємної поваги, рівності, справедливості. «Право є необхідною передумовою для забезпечення ефективного впливу держави на суспільні відносини, а отже, на поведінку людей, що досягається за допомогою встановлення прав, обов'язків, заборон тощо. Важливість права для людини підкреслюється тим, що воно є не лише визначеною мірою можливої та необхідної поведінки, а й основною гарантією від її необґрунтованого, незаконного утиску як з боку суб'єктів владних повноважень, так і з боку інших осіб. Якщо держава добросовісно виконує свої завдання і функції на демократичних правових засадах, то вона має право вимагати від громадян належного виконання ними своїх обов'язків та суворого дотримання встановлених правових заборон. Зазначене свідчить про досягнення відповідного балансу у взаємовідносинах між державою та людиною, у тому числі балансу їх взаємної юридичної відповідальності. Адже політична організація суспільства у формі держави

передбачає дисципліновану, законослухняну, правомірну поведінку громадян, дотримання ними встановлених державою правових приписів, визначений рівень їх підкорення законним вимогам держави, без чого є неможливою стабільна державна організація» [336, с. 163–164].

Зрозуміло, що така картина є ідеалом, до якого треба прагнути, і чимало людей порушуватиме вимоги держави, однак діяльність останньої має бути спрямована на залучення до правомірної поведінки якнайбільшої кількості людей. Для цього постійно здійснюється комплекс заходів, спрямований на покращення соціального забезпечення людей, підвищення рівня правової освіченості, наслідком чого має стати стабільне функціонування системи правопорядку в державі.

Навіть ті, хто порушив закон, володіють комплексом прав і свобод, яких не можуть бути позбавлені за жодних обставин. Право на правову допомогу є одним із таких прав. Вкрай важливо дотримуватися усіх прав і свобод людини, яку підозрюють у вчиненні злочину або яку визнано такою за вмотивованим рішенням суду. У цьому проявляється суть правової держави та громадянського суспільства – рівність людей, гуманізм віра в людину та визнання кожної цінною. «Гуманістична теорія розглядає права людини не тільки як певну цінність, а й як інструмент протистояння різним видам тиску, насильства, що є не тільки виправданим, а й законним. Права людини у гуманістичному вимірі — це також засіб, що дозволяє встановити баланс, рівновагу у відносинах. Ці права (права людини) виникають з того часу, коли такий баланс знайдено та проголошено» [107, с. 48–49]. Більшість із тих, хто знехтував вимогами держави, порушивши закон, у майбутньому зможуть стати повноцінними членами суспільства та громадянами своєї держави, якщо держава зможе гарантувати їм достойний рівень життя та можливості для розвитку особистості.

Визнання цінності людини для держави можна транслювати як відповідальність держави перед людиною. Правова держава в жодному разі не є наглядцем за людиною, який прагне виключно безумовного виконання

встановлених нею правил і норм поведінки. Від народження людина є вільною, вона самостійно обирає цінності та пріоритети, якими керується у житті. Однак, оскільки людина є істотою соціальною і не може жити поза людським суспільством, її свобода реалізується в межах закону, встановленого та санкціонованого державою. Їй потрібно усвідомлено прийняти необхідність виконання вимог закону, розуміючи його цінність як регулятора взаємовідносин у системах «людина – людина» та «людина – держава», задля досягнення загального блага. Дотримуючись вимог закону, людина не втрачає своєї свободи, а навпаки – отримує гарантії можливості повноцінного використання своїх прав і свобод, а також захисту в разі порушення чи незаконного обмеження.

«Позитивні права людини закріплюють позитивний аспект свободи, їх реалізація неможлива без відповідної забезпечувальної діяльності з боку державних інституцій. До них включають соціальні права (які іноді називають “соціальні наміри” або “соціальні цілі”), економічні та окремі культурні права: право на працю, відпочинок, соціальний захист, охорону здоров’я, гідний рівень життя та ін. Ці права забезпечені позитивними зобов’язаннями держави, які в найбільш широкому вигляді передбачають активні дії держави, спрямовані на їх забезпечення, захист та сприяння реалізації» [408, с. 22]. У разі неможливості забезпечити ефективне функціонування основних прав і свобод людини держава повинна нести відповідальність перед людиною, адже держава, як і людина, «зв’язана» правом (її діяльність повинна відбуватися чітко в рамках закону). Людина також має вчиняти відповідно до закону, що допоможе гармонізувати життя та створити кожному умови для гідного життя й можливості для всебічного розвитку особистості, що в подальшому сприятиме розбудові громадянського суспільства та правової держави.

«*Синкретизм права і моралі*». Поняття «правова допомога», попри свою чітку юридичну спрямованість, поєднує в собі етичні та правові аспекти. На ранніх етапах розвитку людського суспільства саме мораль виконувала роль регулятора суспільного життя, відповідно до наявних на тій чи тій території

цінностей, приписів та норм вирішувалися певні суперечки. Із появою та розвитком держави виникла потреба в більш чіткій та суворій регламентації життя людей, об'єднаних у державу. Право розвинулося з моралі, а тому увібрало в себе чимало її ознак та елементів, актуальність яких зберігається й донині. Навіть ті галузі права, що виникли відносно недавно у зв'язку з необхідністю регулювання нових видів суспільних відносин, знову ж таки спираються на загальнолюдські моральні норми, установки, приписи. Сьогодні, попри стрімкі темпи розвитку суспільства, моральна складова процесів та явищ, що відбуваються в державі й суспільстві, має актуальне значення. Незаперечним є факт, що без моральної складової не можуть функціонувати суспільні інститути, які покликані забезпечувати ефективне функціонування механізму держави, її стабільний розвиток та гарантувати людині дотримання та захист її основних прав і свобод.

Початок ХХІ ст. ознаменував собою своєрідний етичний поворот, повернення до висхідних начал, на яких ґрунтуються особисті взаємини між людьми, на яких побудоване право як система регулювання взаємовідносин у системах «людина – людина» та «людина – держава». Людство почало усвідомлювати, що без морального підґрунтя, використання етичних чеснот та принципів у повсякденному житті, гуманного ставлення до всього живого рух вперед, поступальний розвиток буде просто неможливим. Якщо люди у своїй діяльності керуватимуться тільки власними бажаннями та потребами, нехтуючи бажання і потреби інших, то не зможуть більше взаємодіяти між собою як члени однієї спільноти.

І право, і мораль є системами, які покликані регулювати життя людей шляхом функціонування певних приписів, вимог щодо норм поведінки. «Право і мораль постають основоположними елементами щодо регулювання, впорядкування відносин у суспільстві та основоположними щодо здійснення правового впливу на поведінку суб'єктів. Правові норми не мають суперечити демократичним засадам суспільства, а засади суспільної моралі повинні

братись до уваги органами державної влади щодо процедури розроблення нормативно-правових актів держави» [345, с. 406].

Хоча право і мораль виступають регуляторами суспільного життя загалом та життя окремої людини зокрема, вони впорядковують різні його сфери: правом врегульована публічна сторона взаємин між людьми, а мораль застосовується більшою мірою до внутрішньої сторони, до відносин людини зі самою собою. Попри те, що право виступає регулятором зовнішньої сторони життя, а мораль – внутрішньої, між ними спостерігається синкретизм, адже зовнішня сторона (поведінка) є вираженням внутрішньої – усвідомлено прийнятої системи норм, цінностей. Мораль виступає внутрішньою спонукою, відповідно до якої людина здійснює вчинки для досягнення своєї мети. Якщо людина свідомо прийняла рішення дотримуватися певної системи цінностей, то її поведінка буде вираженням цієї системи, вона не змінюватиме лінію поведінки щоразу з огляду на обставини, а діятиме відповідно до своїх переконань. Правом же регулюються на основі моралі аспекти поведінки людини. «Оскільки основою моралі, а також моральності є свобода людини, соціальна справедливість у суспільних відносинах, то вони справляють істотний вплив на зміст права, особливо в частині регулювання звичаїв, традицій тощо» [126, с. 47].

Правова допомога сприяє досягненню справедливості, категорії, яка однаково властива і праву, і моралі. Досягнення справедливості та функціонування на її основі суспільних інститутів є метою права. У праві справедливість трактується як рівність людей, їхніх прав і свобод та можливостей, однаковий розподіл суспільних благ. «Явище справедливості можна також вважати мірилом не лише для права, але й для його норм, що виражені в законах та нормативних документах. Без використання такого мірила право може перетворитися на інструмент лобіювання інтересів окремих соціальних груп, тому принцип справедливості ще й виконує функцію запобіжника нівелюванню правом» [425, с. 127–128].

В етиці справедливість проявляється через ставлення людини до інших людей, тобто виступає оцінною категорією та за своїм змістом є суб'єктивною. Суб'єктивність її проявляється в тому, що в одній і тій же ситуації завжди існує два різні погляди на справедливість, де кожна сторона трактує її на свою користь. Якщо у праві справедливість чи несправедливість певних дій, рішень визначається чітко відповідно до закону, то мораль не має єдино визначених критеріїв справедливості / несправедливості.

У праві процес досягнення справедливості є чітко регламентованим та часто відбувається з допомогою адвоката як спеціаліста в галузі права. Професійна діяльність адвоката ґрунтується не лише на знанні законодавства, а повинна мати й моральне осердя, тобто адвокат у своїй професійній діяльності має свідомо дотримуватися цінностей, установок, властивих людям, для яких поняття особистої гідності, честі, професійного обов'язку мають важливе значення. Мораль формує уявлення про належну поведінку, а право закріплює обов'язковість їх виконання.

«У моралі і права спільні покликання й мета – забезпечення стійкого розвитку суспільства, впорядкування відносин між людьми на ґрунті загальнолюдських моральних цінностей: гуманізму, справедливості, рівності, свободи. Тому вони є взаємозумовленими та взаємопов'язаними системами регуляції суспільного життя, виконують спільну соціальну функцію регулювання людської поведінки, життєдіяльності суспільства. Мораль і право є складними системами, що включають в себе моральну і правову свідомість, моральну та правову практику (моральні і правові відносини, моральні і правові аспекти діяльності)» [224, с. 36].

У процесі надання й отримання правової допомоги юридичні аспекти мають бути враховані нарівні з моральними, що уможливить досягнути справедливості виключно за допомогою законних та морально виправданих методів.

«Захист прав і свобод – онтологічна суть правової допомоги». Людина, її права і свободи є найбільшою цінністю для держави. Від народження людина є

вільною; підтвердженням цього є сукупність її прав і свобод, які загалом надають їй усі можливості для вільного розвитку особистості. Необхідність дотримання встановлених правил поведінки, виконання конкретної сукупності приписів при вчиненні певних дій об'єктивно зумовлена потребою гармонізації співіснування людей у суспільстві та державі. Завдяки правилам поведінки, санкціонованим державою та записаним у нормативно-правових актах, суспільство отримує можливість розвиватися не хаотично, а в певному руслі. Разом із цим усі люди отримують рівні права незалежно від соціального стану, віросповідання, віку, статі та інших чинників. «...Права є джерелом їх конституювання і забезпечують людині:

- свободу поведінки в рамках, встановлених законом;
- можливість користуватися певними соціальними благами;
- повноваження здійснювати певні дії і вимагати відповідних дій від інших людей;
- можливість звернутися до суду для захисту порушених прав.

По суті, права і свободи людини – це особливий тип договірних відносин між суспільством та індивідом, особистістю та державою, що фіксуються національними правовими системами» [364, с. 52].

Частину своїх прав людина делегувала державі в обмін на гарантії безпеки та захисту. Держава ж узяла на себе зобов'язання створити безпечні умови для повноцінного розвитку особистості та забезпечення умов для гідного життя людини, а людина – дотримуватися встановлених державою законів, що формують правила поведінки в тих чи тих ситуаціях публічно-приватного характеру. Така взаємна відповідальність людини і держави має суто позитивні наслідки. Держава, у якій люди свідомо дотримуються вимог закону, а натомість отримують реально дієві механізми захисту своїх прав і свобод – є тим ідеалом, до якого прагнуть держави, що проголосили курс на побудову на власній території громадянського суспільства та правової держави.

Водночас часто права і свободи людини залишаються тільки задекларованими, а фактично не виконуються або порушуються і з боку інших

людей, і з боку держави. «Свободу в демократичних країнах розуміють як відсутність державного свавілля з установами легітимних, розумних та пропорційних обмежень реалізації людиною своїх основних прав. Вона завжди ґрунтувалася на індивідуалістичному припущенні, що особа повинна сама вирішувати, що їй треба робити, а що – ні. Свободи, що належать людині, яка здатна до самостійних дій, не залежать від державного визнання та належать усім та назавжди. Отже, природні права (права людини) забезпечують “сферу індивідуальної та суспільної свободи” від свавільного державного втручання» [113, с. 110]. Однак часто саме держава є порушником прав і свобод людини задля досягнення певних своїх цілей. Це є неприпустимим, а права та свободи людини мають бути якнайшвидше відновлені. Саме для захисту від свавілля держави, яка фактично має більше можливостей на відстоювання власних позицій, ніж пересічна людина, і створено інститут правової допомоги. Правову допомогу надають професійні юристи, які, знаючи нюанси конкретної справи, допоможуть відновити порушене право людини за допомогою законних та морально виправданих методів.

Ще одним аспектом надання правової допомоги є захист прав та свобод людини від протиправних посягань інших людей. Ніхто не може своїми діями, навіть якщо вони вчиняються у визначених законом межах, завдавати шкоди іншим людям, їх законним правам та інтересам. Інакше людина має право звернутися до компетентних органів за відновленням свого порушеного права, а також може отримати правову допомогу для вирішення необхідних питань.

Право на правову допомогу кожному гарантовано Конституцією України. Людина, яка вважає, що її право порушене повністю або частково, може звернутися за правовою допомогою до фахівця й отримати додатковий захист. Правова допомога як спосіб захисту прав і свобод людини допомагає досягти мети правосуддя – справедливості, а також сприяє підвищенню рівня правослухняної поведінки серед населення та забезпеченню правопорядку на території держави.

Поряд зі звичною діяльністю, пов'язаною з досудовим чи судовим захистом прав, свобод та законних інтересів клієнта, адвокат може виступати медіатором – посередником, який допомагає сторонам конфлікту дійти до рішення, яке повністю влаштовувало б їх та не спонукало до подальшої ескалації конфлікту. «Медіація докорінно відрізняється від звичної для адвокатів діяльності. Здійснюючи функцію медіатора, адвокат повинен не тільки і навіть не стільки розглядати особливості правового регулювання відносин сторін та їх правове становище у правовому конфлікті, скільки надавати сторонам допомогу в пошуку відповідних законних варіантів припинення розбіжностей з точки зору узгодження їхніх інтересів. У рамках цієї сфери професійної діяльності адвокат виявляє, досліджує і враховує як правові, так і різні позаправові складові конфліктних відносин сторін, що мають значення при врегулюванні спору. Діяльність адвоката як медіатора спрямована не на застосування права, що припускає лише один справді правильний варіант, а на його використання, в рамках якого можливе знаходження різних варіантів вирішення проблеми, кожен з яких буде вірним за згодою сторін на відповідні умови» [72, с. 146]. У своїй професійній діяльності адвокат не тільки дотримується букви і духу закону, а й допомагає сторонам досягти консенсусу, знайти такий розв'язок проблеми, який влаштує всіх.

Отже, онтологічну суть правової допомоги становить захист прав і свобод людини. Завдяки існуванню цього соціального феномену людина отримує реальні можливості для відстоювання й відновлення своїх прав у разі порушення. А це своєю чергою є одним із показників громадянського суспільства та правової держави, до побудови яких прагне й наша держава.

«Вплив на суспільну відповідальність і правомірну поведінку». Процес підвищення рівня суспільної відповідальності в українському суспільстві сьогодні вкрай актуальний. Ми можемо спостерігати системну кризу, яка охопила чи не всі сфери життєдіяльності людини. Щоб її подолати, недостатньо тільки впровадження та проведення реформ (повних або часткових) з боку влади, необхідна передусім їх підтримка населенням. Це основна умова

ефективності реформ – сприйняття її населенням, готовність перечекаати певні несприятливі моменти задля подальшого підвищення рівня життя. І тут питання вже стосується суспільної відповідальності – готовності людей усвідомлено приймати певні обмеження для себе задля подальшого розвитку суспільства та держави. «Соціальна відповідальність – це усвідомлення суб’єктами соціальної держави єдності соціального простору, свідоме виконання своїх обов’язків перед співгромадянами, суспільством, державою. У феномені соціальної відповідальності домінує моральний компонент, що має бути підкріплений юридичною відповідальністю. Соціальна відповідальність як концепція заохочує кожну людину враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив своєї діяльності на інших людей, громади та навколишнє середовище в усіх аспектах» [100, с. 39–40].

Суспільна відповідальність – це поняття, яке застосовується не тільки до людини, а й до держави. Тобто ми можемо говорити про взаємну соціальну відповідальність людини і держави, де один без одного ці два види відповідальності існувати не зможуть та не принесуть очікуваних результатів. «Соціальна відповідальність держави є найбільш широкою за змістом з-поміж решти суб’єктів економіки, оскільки її соціальна відповідальність полягає у:

- забезпеченні стандартів гідного життя населення;
- реалізації ефективної соціальної політики з метою підвищення добробуту населення;
- формуванні довіри бізнесу та населення до державних інститутів;
- формуванні і розвитку громадянського суспільства за активної участі громадських об’єднань, організацій, соціальних інституцій» [74, с. 65].

Суспільна відповідальність – це насамперед усвідомлення людиною самої себе, розуміння можливих наслідків власних дій та готовність відповідати за них. Суспільно відповідальна поведінка є наслідком найперше роботи над собою, над створенням власної системи цінностей та пріоритетів, відповідно до яких і вибудовуватиметься поведінка, а вже потім впливу різноманітних просвітницьких програм на особистість. Суспільна відповідальність – це вияв

поваги до оточення, коли людина зважає на інших задля досягнення загального блага. Вкрай важливим є те, що людина вчиняє так, а не інакше, саме усвідомлено, а не через боязнь суспільного осуду (моральний аспект) чи покарання за порушення юридичних норм (правовий аспект). «Досягнення збалансованого (сталого) розвитку можливе лише за допомогою певних інструментів та механізмів, в основу яких покладено певні обмеження, нормативи. Соціальна відповідальність є багатоаспектною та багаторівневою. На індивідуальному рівні вона проявляється через світосприйняття особистістю певних принципів, засад і поведження в суспільстві; на рівні держави – через належний рівень життя людини, культурний та моральний розвиток...» [245, с. 20–21].

Правова допомога як соціальний феномен допомагає підвищити рівень суспільної відповідальності через:

1) підвищення рівня правової освіти та правової культури населення. Отримуючи фахові правові консультації та допомогу на етапах досудового слідства та судового розгляду, людина отримує також і знання з права загалом та окремих його галузей зокрема. Ці знання вона в подальшому зможе використовувати в подібних ситуаціях, щоб або уникати їх, або ж вчиняти відповідно до вимог закону. Людина починає більш відповідально ставитися до своїх учинків та їхніх наслідків;

2) усвідомлення людиною того, що в державі є та ефективно функціонують інститути захисту прав і свобод людини. Отримавши можливість скористатися якісною правовою допомогою, людина розуміє, що є ефективні механізми та способи захисту її прав і свобод, до яких можна звертатися за потреби. Якщо її поведінка є правомірною, а відповідно й суспільно відповідальною, людина завжди може розраховувати на досягнення справедливості (наприклад, відновлення її порушених прав і свобод) за допомогою законних та морально виправданих методів;

3) розуміння того, що навіть та людина, яка порушила закон, володіє певним комплексом прав і свобод, яких вона не може бути позбавлена за

жодних обставин. Одним із таких прав і є право на правову допомогу. Її повинен надавати фахівець, який, окрім захисту свого клієнта, ще й стежить, щоб не порушувалися інші його права;

4) вплив на правосвідомість людини. «Право не тільки має регулювати суспільні відносини, але й здійснювати такий вплив на людську свідомість, наслідком якого буде формування позитивного ставлення, поваги і довіри до права та спрямованості на вчинення правомірної поведінки. З цих позицій право сприймається як формоутворююча система, яка виконує загальну соціальну функцію з формування правових цінностей, принципів та бажаних форм поведінки» [180, с. 611].

Суспільно відповідальна поведінка за своєю суттю є поведінкою правомірною. Вона завжди є усвідомленою і такою, що ґрунтується на особистій системі цінностей людини з усіма її індивідуальними особливостями та на загальноприйнятих правових вимогах. Людина, яка вчиняє суспільно відповідально, завжди зважає на моральну і правову складову своїх дій, враховуючи можливі наслідки для себе, для суспільства і держави. Правомірна поведінка – свідомий вибір людини, який ґрунтується на соціальній значущості її дій. «Соціальна значущість поведінки людей полягає в тому, що вчинки пов'язані з системою суспільних відносин і мають властивість впливати на неї. Всякий вчинок несе за собою реакцію оточуючих у вигляді: або схвалення, або засудження. У цьому і проявляється соціальна оцінка поведінки, яка може бути або суспільно-корисна, або суспільно-небезпечна (шкідлива). Іншими словами, поведінка з точки зору інтересів суспільства, особи, держави може оцінюватися як соціально корисна чи соціально шкідлива» [180, с. 617].

Вплив правової допомоги на правомірну поведінку відбувається шляхом формування в людини чітких уявлень, що за умови дотримання нею встановлених законом вимог держава виконуватиме взяті на себе зобов'язання щодо її захисту та створення умов для повноцінного розвитку особистості і забезпечення гідного рівня життя. Якщо раптом її права чи свободи будуть

порушені, людина впевнена, що в державі за посередництвом адвоката, як фахівця з надання правової допомоги, вони будуть відновлені якнайшвидше.

«Правова допомога як спосіб досягнення справедливості». Права і свободи людини, які були порушені, підлягають негайному відновленню. Саме такий порядок є ознакою правової держави та громадянського суспільства, де людина та її права і свободи є найвищою цінністю. А надання якісної правової допомоги, доступної кожному, є найпростішим шляхом досягнення справедливості законними та морально виправданими методами.

Процес досягнення справедливості значно спроститься та прискориться за умови отримання правової допомоги спеціаліста-юриста. Пересічній людині, навіть яка має певні правові знання, важко розібратися з усіма аспектами матеріального та процесуального права, а правова допомога, надана фахівцем, допоможе їй гарантовано відновити свої порушені права та уникнути помилок під час здійснення вчинків, які можуть мати негативні юридичні наслідки для неї самої.

Справедливість є ключовою категорією права, а процес її досягнення – метою діяльності правоохоронних та судових органів. В. Васильчук розглядає справедливість у двох аспектах: як основу права та як принцип, відповідно до якого регулюються відносини між людьми: «Справедливість як субстанційна основа права, підґрунтя усієї правої системи є онтологічною засадою права та позначає ідеальний стан належної правової впорядкованості суспільних відносин. Справедливість розглядається як сутнісна ідея, що покликана гармонізувати і вдосконалювати систему права та систему законодавства, як правовий ідеал, до реалізації якого слід прагнути. З іншого боку, категорія справедливості є регулятивним принципом, який втілюється у приписах законодавства, детермінує способи та методи регламентації конкретних правових відносин, є засобом збалансування інтересів та цілей суб'єктів права, розв'язання правових конфліктів» [64, с. 10].

Правова допомога допомагає людині сприйняти право, тобто отримати певні відомості про те, що є правомірним – дозволеним або забороненим,

належним або неналежним. А далі людина вже реалізовує отримані знання на практиці – у повсякденній поведінці. Залежно від системи її цінностей та сприйняття нею права її поведінка може бути правомірною або неправомірною. Справедливість у праві асоціюється насамперед з рівністю та свободою. Рівність тлумачиться у двох аспектах: рівність прав і свобод та рівність можливостей. Якщо люди володітимуть рівними правами і свободами та матимуть рівні можливості для їх використання, то, відповідно, вони матимуть однакові шанси для досягнення справедливості, а справедливим буде те рішення компетентного органу, яке прийняте відповідно до закону. Свобода ж сприймається як право вільно вчиняти певні дії в межах, визначених законом. Людина, яка вчиняє відповідно до вимог закону, є вільною у своїх діях. «Справедливість як правовий принцип виявляється у відповідності між законодавчо закріпленими взаємозалежними правами, свободами, обов'язками, відповідальності за вчинені правопорушення. Вона має особливе значення для регулювання суспільних відносин, оскільки найбільш суттєві соціальні наслідки викликає саме несправедливість, закріплена в законодавстві. Таким чином, право як основоположний соціальний регулятор має своїм підґрунтям ідеї справедливості, рівності, свободи і гуманізму» [57, с. 6].

У філософії справедливість трактується з дещо інших позицій. Категорія справедливості є оцінною, оскільки людина усі вчинки, здійснені нею самою чи стосовно неї, оцінює як справедливі / несправедливі. Так, для кожної людини справедливою буде та ситуація чи прийняте рішення, які будуть сумірними з її особистою системою цінностей. Відповідно, і сам процес досягнення справедливості (якщо права і свободи людини були порушені), свої можливості під час його перебігу та досягнення бажаної кінцевої мети людина також оцінюватиме з позицій особистих уявлень про справедливість.

Найчастіше, коли йдеться про справедливість, мають на увазі соціальну справедливість, тобто справедливість у суспільстві відносно розподілу соціальних благ. «З погляду соціальної справедливості, об'єктами оцінювання є: ставлення суспільства до особи (йдеться про позицію та дії державно

організованого суспільства, класу, соціальної групи щодо окремих індивідів); ставлення особи до суспільства, класу, нації, сім'ї, а також до самої себе (самооцінювання); ставлення та дії однієї особи стосовно інших. Оцінюються об'єкти як справедливі чи несправедливі у двосторонньому напрямі: за матеріальним аспектом принципу справедливості (фактичні умови життя, закономірності процесу суспільної взаємодії, що виражаються як обмінні та розподільні зв'язки між людьми і в матеріальній, і в духовній сферах) та нормативно-ціннісним (деякі моральні норми, ідеї, принципи, поняття, що домінують у суспільстві, теорії та переконання стосовно тих чи інших соціальних явищ, учинків людей, ґрунтуючись на загальнолюдських цінностях або з урахуванням інтересів та потреб класів, соціальних груп чи суспільства загалом)» [393, с. 21].

Для людини, яка отримала якісну правову допомогу, процес відновлення справедливості значно полегшується, адже адвокат допоможе їй досягнути мети виключно за допомогою законних та морально виправданих методів, а ухвалені рішення компетентного органу буде справедливим відповідно до закону.

Отже, світоглядні концепти правової допомоги як соціального феномену виступають своєрідними гарантіями і адвокатської діяльності, і дотримання прав та свобод людини. Завдяки соціальному феномену правової допомоги можливо:

1) сформувати систему цінностей, що ґрунтуватиметься на здобутках права та принципах загальнолюдської моралі, та суспільних ідеалів, які стануть для більшої частини населення орієнтирами в поведінці. Спираючись на ці орієнтири, людина зможе почуватися захищеною від протиправних посягань на її права і свободи та отримає всі гарантовані законом можливості для розвитку особистості;

2) чітко окреслити межі дозволеного та забороненого законом, правової та неправомірної поведінки. Правова допомога виконує, окрім основної функції – надання допомоги людині з метою дотримання та за потреби відновлення її

прав і свобод, ще й просвітницьку функцію, завдяки якій людина дізнається про можливі способи досягнення справедливості виключно законними та морально виправданими методами;

3) сприяти задоволенню потреб людини в захисті найперше своїх прав, свобод та законних інтересів. Ще одним позитивним аспектом правової допомоги є те, що вона надається особами незалежними, а тому буде однаково ефективною у вирішенні суперечок в системі і «людина – людина», і «людина – держава», де всі матимуть рівні шанси для відстоювання своїх позицій.

Цінність правової допомоги для людини і держави полягає в тому, що завдяки функціонуванню цього інституту шанси на досягнення справедливості зрівнюються; і держава, і людина визнаються рівними перед законом; як держава, так і людина змушені виконувати взяті на себе взаємні зобов'язання, адже інакше змушені будуть відповідати за свої дії, бездіяльність та їхні наслідки відповідно до закону.

Право на отримання правової допомоги має кожна людина, незалежно від обставин, оскільки воно дане їй від народження і ні держава, ні інші особи не можуть вплинути на його обсяг чи зміст. Держава виступає його гарантом, закріплюючи на найвищому законодавчому рівні та створивши низку суспільних інститутів, метою діяльності яких є захист прав, свобод та законних інтересів людини.

Часто право сприймають як систему заборон, яка позбавляє людину свободи поводитися так, як вона вважає за потрібне. Насправді ж право дає людині повну свободу вибору, просто встановлюючи певні межі задля того, щоб усі мали рівні можливості і для розвитку особистості та забезпечення собі гідного рівня життя, і для захисту своїх прав і свобод. Правові інститути захисту людини, її прав і свобод, які ефективно функціонують, є гарантіями цінності людини для держави, діяльність якої спрямована на створення умов для розвитку та захисту особи.

Досягнення справедливості – основна мета функціонування права. У правовій державі та громадянському суспільстві правова допомога є єдино

можливим способом досягнення справедливості за допомогою законних та морально виправданих методів.

3.5. Гносеологічні передумови професійної адвокатської діяльності як мотиваційні складові співвідношення права та моралі у правомірній поведінці адвоката

Попри чітку правову спрямованість професійна адвокатська діяльність виступає сферою, для якої характерні ознаки синкретизму права і моралі. Найперше це можна пояснити тим, що право розвинулося з моралі, яка виступала першопочатковим регулятором взаємовідносин між людьми. Відносини регулювалися відповідно до певних прийнятих уявлень про справедливість, які завжди були суб'єктивними і залежали від ціннісної системи людини, яка їх застосовує. Тому те, що одна людина вважала справедливим та прийнятним, інша – несправедливим та неприйнятним ні для себе, ні для інших. Право ж через закон, якого повинні дотримуватися усі без винятку, закріпило єдино прийнятне тлумачення справедливості: справедливим є те, що відповідає закону. Відповідно до цього визначено і способи досягнення справедливості, які відповідають закону та обов'язково співвідносяться з вимогами моралі. «Право і мораль є основними нормативними масивами, спрямованими на регулювання різних сфер суспільних відносин. Предметом правового регулювання можуть стати тільки найбільш важливі сторони суспільних відносин. Що стосується предмета регулювання нормами моралі, то необхідно відзначити, що таким може виступати будь-яка сфера суспільних відносин. Якщо виконання правових норм забезпечується їхнім обов'язковим характером, який передбачений навіть примусовою силою держави, то реалізація норм моралі забезпечується за допомогою таких засобів, як громадська думка, індивідуальна свідомість, спираючись на моральне схвалення або засудження, самооцінку, сумління. Це пояснюється тим, що

моральні норми звернені до духовного світу людини» [11, с. 69]. Відмінністю між ними виступає загальна обов'язковість / необов'язковість виконання їхніх норм та приписів. Правові норми є обов'язковими до виконання усіма, що закріплено на законодавчому рівні, а моральні норми є добровільними до виконання, умовою їх виконання є відповідність певної моральної норми ціннісній системі людини, тобто якщо людина сприймає ту чи ту моральну норму за цінність, то вона дотримуватиметься її, а інакше – просто знехтує нею. Правовими нормами регулюється поведінка, дії та вчинки людини, які мають певні правові наслідки для неї та інших людей чи держави. Моральні норми виражають ставлення людини до певних ситуацій чи вчинків людей та своїх власних.

Право і мораль, хоч і мають різний предмет та сфери регулювання суспільних відносин, як системи взаємно доповнюють одна одну та разом сприяють розвитку людини, суспільства і держави. «Моральність і право є взаємодоповнювальними. Право та мораль – два аспекти, які є особливо невід'ємними один від одного. Саме тому, коли ми розглядаємо відношення права до спорідненої йому області – моралі (моральності), сутність права, змістовність його норм стають набагато доступнішими та зрозумілішими. Осмислення ж самого права в його взаємозв'язку з моральністю є однією з найдавніших традицій історії суспільної думки наукового світу держави. Діючи в межах встановлених законодавцем правил професійної етики, адвокатура розглядає право крізь призму моральності своєї професії, яка розглядає правосуддя в набагато ширшому розумінні, ніж інші державні органи» [81, с. 101]. Професія адвоката включає синкретизм права і моралі, поєднання особистої та професійної моральних систем із законодавчими вимогами до професії в процесі надання правової допомоги клієнтові, завдяки чому право стає доступнішим та більш зрозумілим для пересічної людини.

Загальновідомими є спільні та відмінні риси права і моралі, які дають нам загальне уявлення про ці системи, їхні основні характеристики та функції в суспільстві і державі. «І право, і мораль:

- регулюють відносини між людьми (спільний родовий предмет регулювання);

- це правила поведінки загального характеру, оскільки адресовані якщо не до всіх, то принаймні до великої групи людей, а не до конкретних осіб;

- спрямовані на встановлення визначеного порядку в суспільних відносинах (спільна родова мета);

- можуть збігатися за змістом, коли норми права закріплюють норми моралі (наприклад, християнську моральну заповідь “не укради” повторює відповідна заборона у Кримінальному кодексі);

- мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість. Навіть у класовій державі норми права були вираженням справедливості, на якій ґрунтуються норми моралі. Останні, своєю чергою, були зумовлені матеріальним і духовним розвитком суспільства;

- виконують функцію соціального компромісу між індивідом, групою індивідів і суспільством, сприяють збереженню стабільності й рівноваги у суспільстві;

- мають нормативний характер, тобто формують правила, межі свободи суб’єктів, є засобами нормативного вираження справедливості;

- є універсальними критеріями оцінки поведінки суб’єктів у різних сферах суспільної діяльності;

- сприяють певному типу культури, рівневі розвитку суспільства [335, с. 18].

Водночас науковці вказують і критерії розмежування права і моралі:

1. За походженням: норми моралі не мають офіційного характеру і можуть передаватися від покоління до покоління, загалом вони формуються поступово впродовж життя на основі уявлень про добро і зло, справедливість тощо; норми права мають офіційний характер і є загальнообов’язковими для всіх, вони складаються в «процесі взаємодії людей як певні норми, повторювані відносини та ідеї, які визнає і захищає держава».

2. За сферою регулювання: моральні норми поширюються на досить вузьку сферу міжособового спілкування – дружбу, кохання, взаємодопомогу тощо, тобто на ті відносини, які не піддаються зовнішньому контролю; норми права регулюють лише найважливіші відносини, які мають загальносуспільне значення.

3. За формою вираження: норми моралі не мають офіційно фіксованих форм вираження і можуть міститися в релігійних заповідях, традиціях, прислів'ях тощо; праву ж характерна інституціоналізованість, тобто його норми прописані в нормативних актах, таких як закони, укази, постанови, інструкції тощо.

4. За ступенем деталізації: норми моралі не містять точних обов'язкових правил поведінки, вони лише вказують на важливість формування бажаної поведінки; а норми права – це деталізовані правила про належну, бажану і заборонену поведінку, яка реалізується через механізм правового регулювання.

5. За засобами забезпечення виконання та специфікою санкцій: додержання моралі забезпечується внутрішнім переконанням, впливом громадської думки, суспільства, соціально-психологічними стереотипами; право ж охороняється та гарантується примусовою силою держави. «Порушення правових норм зумовлює юридичну відповідальність – негативні наслідки майнового, особистого й організаційного характеру, що застосовується в певному порядку державним апаратом. При цьому перелік санкцій має чітко фіксований характер» [335, с. 19–20].

Однак щоб з'ясувати співвідношення права і моралі у правомірній поведінці адвоката, потрібно розглядати їх як мотиваційні складові такої поведінки, які виступають спонукою до дій та вчинків на основі законних та морально виправданих методів.

«Мораль – це форма (спосіб) духовно-практичного освоєння світу і соціальний регулятор, який найтісніше пов'язаний із правом. Хоч вони почали формуватися у надрах релігії, на основі притаманних їй постулатів, правил і ритуалів, упродовж усієї наступної їхньої історії неможливо знайти інші

способи світосприйняття, які мали б стільки спільного в інструментах освоєння навколишнього середовища, як мораль і право. На відміну від релігії, сфера безпосередньої дії якої нині обмежена віруючими, мораль і право як соціальні регулятори (нормативно-регулятивні системи) супроводжують кожну людину у кожному суспільстві від народження і до смерті» [205, с. 5]. Сучасне суспільство вважає моральним те, що співвідноситься з правом, відповідає йому, аморальним – те, що йде в розріз із правовими приписами. Однак право не відображає аналогічного відношення до моралі. Тому для адвоката важливо мати власну систему цінностей та пріоритетів, яка завжди враховує «людський» фактор, відповідно до якої він буде свою поведінку, що позитивно впливатиме на його комунікативні можливості.

Мораль являє собою систему принципів і норм, відповідно до яких певні явища, ситуації в житті людей оцінюються з позицій добра і зла, справедливості і несправедливості, дозволеного і забороненого. «Принципи є системоутворюючими компонентами, відповідно до яких визначаються загальні умови діяльності суб'єктів у певній сфері суспільних відносин. З огляду на специфіку адвокатської діяльності та її значну соціальну роль, особлива увага має приділятися тим вихідним началам, які забезпечують якісну та ефективну працю адвоката» [96, с. 29]. Моральні принципи виступають основою поведінки усіх людей, тобто кожен вчиняє відповідно до власної системи цінностей та пріоритетів, обираючи для цього відповідні методи. Щодо професійної адвокатської діяльності, то мораль є її обов'язковою складовою, яка не просто впливає на поведінку адвоката (як позаробочу, так і професійну), а визначає її. Така моральна визначеність поведінки проявляється в мотивах учинків як спонука до дій, у способах, за допомогою яких вчиняються дії, а також у наслідках, які вчинені дії можуть мати і для адвоката, і для його клієнта та інших людей.

Моральні принципи, які впливають на професійну адвокатську діяльність, ми умовно розділили на три групи, кожна з яких спрямована на забезпечення належної поведінки адвоката в певній сфері, а всі разом позитивно впливають

на його особистість, що виражається у правомірній поведінці. Першу групу становлять принципи, що безпосередньо впливають на професійну діяльність адвоката; другу групу формують принципи та норми, які здійснюють загальний вплив на поведінку; а моральні принципи, які впливають на такі аспекти взаємовідносин людей, що регулюються і правом, і мораллю, об'єднані у третю групу.

Моральні принципи, що безпосередньо впливають на професійну діяльність адвоката, – це сукупність правил та норм, завдяки яким адвокат провадить свою діяльність виключно за допомогою законних та морально виправданих методів досягнення справедливості. Завдяки принципам цієї групи адвокат виробляє професійну поведінку у певних ситуаціях, для розв'язання яких він залучається, інакше кажучи – це типова реакція адвоката на певному етапі надання правової допомоги.

Моральні принципи, що здійснюють загальний вплив на поведінку, – це ті приписи, яких повинна дотримуватися кожна людина незалежно від професії та місця і ролі її в суспільстві. Саме завдяки їх дотриманню більшістю людей з'являється можливість досягнути збалансованості суспільства, певним чином на основі закону регулювати відносини між людьми, чим сприяти розвитку і суспільства, і людини. Це ті принципи, які пройшли випробування часом і не втратили своєї актуальності для сучасного суспільства та держави і надалі є тією основою, на якій вони (суспільство і держава) розвиваються.

Здається, що поняття «честь», «гідність», «відповідальність», «незалежність», «справедливість» є суто моральними категоріями, однак вони знайшли вираження і в праві та закріплені в певних галузевих нормативно-правових актах. Для адвоката вони мають неабияке значення, адже визначають моральну складову його професійної поведінки, через яку він може впливати на правослухняну поведінку в суспільстві. Ця група моральних принципів формує довіру до конкретного адвоката зокрема та адвокатури загалом на підставі отриманого клієнтами досвіду, який вони як члени суспільства транслиують йому.

Отже, саме моральні принципи виступають спонукою та мотивами діяльності адвоката, а його професійна поведінка сприяє підвищенню рівня правослухняної поведінки в суспільстві. Оскільки моральні принципи та норми, орієнтири апелюють до внутрішнього світу людини, то доцільно було б звернутися до психологічних аспектів правослухняної поведінки. І. Полонка виділяє ознаки такої поведінки, чільне місце серед яких потрібно виділити саме психологічним ознакам як таким, що формують основу поведінки людини, залежать від самої людини, її волі. До психологічних ознак варто зарахувати такі:

«— усвідомлення правомірності своїх дій. У цьому сенсі передбачається або детальне знання особистістю вимог норми права, на підставі яких вона моделює свою поведінку (що, звичайно ж, бажано), або знання нею основних принципів, виходячи з яких вона діє;

— реальний та потенційний контроль свідомості особи, який може здійснюватися і самим суспільством, і державою та, відповідно, має позитивний вплив на свідомість особи; переконаність, тобто глибока й обґрунтована впевненість суб'єкта в необхідності діяти саме правомірно, вмотивованість правомірної поведінки;

— цілеспрямованість правомірної поведінки, що припускає прагнення особи в процесі правослухняної діяльності до досягнення відповідних цілей, корисних для суспільства та для цього індивіда;

— вольовий характер діяння, який проявляється в самодетермінації та саморегуляції суб'єктом своєї діяльності;

— ознака, що характеризує суб'єктивну сторону, яку складають мотиви та цілі, ступінь усвідомлення можливих наслідків вчинку та внутрішнього ставлення до них індивіда» [302, с. 134].

Наведені ознаки, які виділила І. Полонка, можна зарахувати і до ознак професійної поведінки адвоката, адже він: 1) володіє глибокими правовими знаннями, що дозволяють розуміти правомірність або неправомірність його дій; 2) усвідомлює необхідність вчиняти саме правомірно задля досягнення не

тільки особистого, а й загального блага, утвердження правопорядку; 3) вчиняє дії цілеспрямовано – для досягнення справедливості через захист прав, свобод та законних інтересів людини або сприяння в якнайшвидшому їх відновленні в разі порушення виключно на основі законних та морально виправданих методів; 4) безперечно сам контролює свою діяльність, розуміючи свою мету в кожній конкретній справі та обираючи для її досягнення відповідні методи; 5) вчиняючи певні дії, спрямовані на надання ефективної правової допомоги клієнтові, адвокат передбачає їхні можливі наслідки і для клієнта, і для себе і наперед формує своє ставлення до них на основі особистої системи моральних цінностей.

«Проблема співвідношення моралі і права має безпосереднє відношення до концепції прав і свобод людини і громадянина, до питання про їх правове регулювання і механізми їх реалізації та захисту» [11, с. 70]. Тому це питання є актуальним і для адвокатури, завдання якої полягає в наданні правової допомоги людині з метою захисту, відновлення її прав, свобод, забезпечення дотримання державою та іншими людьми гарантованих законом можливостей для всебічного розвитку особистості. Ефективність виконання цих завдань кожним окремим адвокатом найбільше залежить від нього самого, зокрема від його професіоналізму, відповідальності, вміння викликати довіру у клієнта, усвідомленої особистої системи цінностей та пріоритетів, відповідно до якої він будує свою поведінку. Саме наявність в адвоката усвідомленої системи моральних цінностей впливає на його формування як фахівця в галузі права; допомагає самостійно обрати орієнтири, яких він дотримуватиметься у житті; сприяє розвитку мисленневих навичок (і моральних, і правових).

Людина незалежно від професії повинна постійно працювати над удосконаленням свого морального рівня, що дозволить їй розвивати себе як цілісну особистість. Л. Колберг виділяє три рівні морального розвитку людини: І рівень – початковий, на якому в людини присутній фізичний страх покарання (переддоговірний або доморальний рівень). На цьому рівні в людини проявляється страх перед правом сили, а потім в результаті певного розвитку

з'являється страх бути ошуканою та втратити частину благ через свою невідповідну поведінку; II рівень проявляється як сором перед оточенням (договірний або моральний рівень). Його проявами є спершу сором перед близькими людьми, а далі боязнь громадського осуду, негативної оцінки великих соціальних груп; III рівень – рівень совісті (принциповий рівень або автономна мораль), на якому в людини виникає усвідомлене бажання відповідати власним моральним принципам, а в подальшому – бажання відповідати власній системі моральних цінностей. Специфіка роботи адвоката для ефективного виконання своїх професійних завдань зобов'язує його працювати над досягненням найвищого рівня. Адже, відповідно до концепції Л. Колберга, людина може сприймати моральні аргументи, які відповідають її власному рівню морального розвитку або нижчим рівням. Так, щоб мати можливість впливати на рівень правослухняної поведінки в суспільстві, адвокат повинен і сам своєю правомірною поведінкою демонструвати важливість та актуальність моральних і правових цінностей.

«Поряд із загальними нормами моральних відносин у будь-якій професійній діяльності етика адвоката формулює додаткові вимоги і норми, що впливають із якісної своєрідності професії. ...Людина чекає від адвоката не тільки професійного й сумлінного виконання обов'язків, а й шанобливого ставлення до своєї особистості, що зобов'язує захисника до високої моральної відповідальності, висуває до нього підвищені вимоги» [134, с. 397]. Ціннісна система адвоката повинна об'єднувати не тільки загальноправові та моральні цінності, а й визнавати людину найбільшою цінністю, кожену особистість унікальною та спрямовувати свою діяльність на забезпечення дотримання її прав і свобод, охорону законних інтересів.

Отже, мораль об'єднує в собі основні положення про норми людської поведінки та слугує орієнтиром для її подальшої побудови відповідно до вимог закону, тобто демонструє певний ідеал поведінки.

«Загальною сферою, що поєднує право й мораль, є прагнення встановити певні стандарти поведінки. У більшості цих основоположних стандартів право

й мораль доповнюють і посилюють один одного. Життєдіяльність, безпека і процвітання людського співтовариства можливі лише за умов утримання від насильства і посягання на чуже майно. Кодекси моральних норм, що вимагають відмови від подібних дій, доповнюють силу закону, який також їх забороняє, а моральне засудження подібних дій підкріплюється юридичними санкціями. Так, відомий англійський філософ Д. Ллойд стверджував, що “правові системи існують для підтримки моральних принципів у суспільстві, а моральний обов’язок коритися закону відіграє важливу роль у встановленні авторитету закону і забезпеченні його дотримання переважно без застосування примусу”» [343, с. 55]. Саме встановлення загальних стандартів поведінки сприяє забезпеченню стабільності в суспільстві і державі, встановленню правопорядку, дозволяє усім мати однакові можливості для розвитку особистості. Не є винятком і сфера адвокатської діяльності, де поведінка адвокатів може впливати на загальний рівень правослухняної поведінки в державі.

Для адвоката право і мораль повинні виступати мотивами поведінки, спонуками до дій та вчинків, спрямованих на надання ефективної правової допомоги людині. Завдяки їх співвідношенню у правомірній поведінці адвокат отримує можливість: 1) ефективно виконувати свою роботу, використовуючи при цьому весь арсенал не заборонених законом методів і способів для досягнення справедливості; 2) розвивати себе як фахівця і як особистість, адже кожна нова справа, з якою працює адвокат, вимагає індивідуального підходу, залучення різноманітних знань та навичок; 3) здобути авторитет серед клієнтів та колег; 4) сприяти утвердженню правопорядку.

Ще одним поняттям, за допомогою якого можна охарактеризувати і моральну, і правову основу правомірної поведінки адвоката, є категорія професіоналізму. «Професіоналізм передбачає високий ступінь відповідальності за професійний рівень працівника, за результати та за процес праці. У свою чергу, зростання професіоналізму, посилення професійно-особистісної самореалізації і внутрішньої мотивації професійної діяльності не тільки стимулює зростання її ефективності, але і веде до зростання почуття

відповідальності за результати професійної діяльності, до підвищення загальної задоволеності працею. ...Професіоналізм передбачає неухильне виконання професійного обов'язку, професійну відповідальність за процес і результат професійної діяльності представником будь-якої професії» [299, с. 387]. Професіоналізм характеризується ставленням людини (у нашому випадку адвоката) до своєї професійної діяльності та її результатів, тобто зовнішнє (результат) виражається через внутрішнє (ставлення до чогось).

Кожний адвокат як особистість має різне ставлення до моралі: надає їй пріоритетного значення, ставить її в один ряд із правом або ж віддає перевагу праву у професійній діяльності та повсякденному житті. В. Бліхар виділяє три категорії осіб, які надають правову допомогу, з огляду на їхні пріоритети: «Осіб, які надають юридичну допомогу, можна зарахувати до однієї з трьох груп, залежно від того, яким саме цінностям вони надають пріоритетного значення у своїй діяльності: тих, хто орієнтується на правові цінності (у разі виникнення конфлікту під час вирішення проблем клієнтів керуватимуться передусім вимогами закону; тобто основною ознакою їхньої роботи є неухильне дотримання норм, прописаних у законі), тих, хто безапеляційно дотримується норм моралі (вирішуючи конфлікт, виходитимуть з основоположних принципів гуманізму, вимог справедливості, моралі тощо, якими керуються у повсякденному житті і якими не зможуть поступитися), і тих, хто орієнтується на професійні цінності (у своїй діяльності керуватимуться вимогами професійної етики)» [44, с. 133]. Знову ж таки, в основі цієї класифікації лежить особистісне ставлення адвоката до тих чи тих принципів, норм, яке ґрунтується на його особистій усвідомленій системі цінностей. Незалежно від того, до якої групи належить адвокат, він все ж таки усвідомлено дотримуватиметься правомірної поведінки, оскільки і правові, і моральні, і професійні цінності є поєднанням права і моралі, а відповідно, і будуть санкціоновані державою.

Поєднання моральних та правових засад у професійній діяльності адвоката дозволяє йому:

1) налагодити діалог з клієнтом. Оволодіння і використання у професійній адвокатській діяльності моральних цінностей та відмінне знання законодавства дозволяють побудувати довірливі відносини з клієнтом. А це сприяє активізації та підвищенню ефективності процесу надання правової допомоги, пришвидшує процес досягнення справедливості. Діалог між адвокатом та клієнтом дозволяє: отримати найповнішу інформацію, що стосується проблеми клієнта, для розв'язання якої він звернувся по адвокатську допомогу; після її аналізу обрати найоптимальніші методи та способи для вирішення проблемної ситуації, врахувавши переваги й недоліки кожного з них;

2) виступати своєрідним посередником між людиною, якій він надає правові послуги, та судом, іншими людьми, державою. Завдяки наявності глибоких правових знань адвокат допомагає людині правильно взаємодіяти зі судом, іншими людьми, державою відповідно до ситуації; відстояти її права, свободи та законні інтереси. Часто проблему клієнта можна розв'язати вже на стадії правового консультування шляхом надання певних рекомендацій. «Особлива роль адвокатів як посередників між судом і суспільством передбачає, що вони повинні з підвищеною увагою ставитися до формулювань своїх публічних коментарів, підтримувати авторитет суду, а не применшувати його» [527, р. 177–189; 437, р. 1001–1011];

3) динамічно розвиватися. Стрімкий розвиток суспільства та держави змушує людей, які прагнуть відповідати сучасним вимогам, розвиватися так само динамічно. Цей розвиток повинен відбуватися не тільки у професійній сфері, а й у загальноособистісній. Сьогодні для того щоб бути фахівцем своєї справи, замало лише професійних знань, необхідними є і знання суміжних галузей, і наявність усвідомленої системи моральних цінностей та орієнтирів;

4) формувати для себе пріоритетні напрями діяльності відповідно до розвитку суспільства та держави. Поняття «професія» є дуже широким, дедалі більш затребуваними стають вузькопрофільні спеціалісти, які працюють у певному напрямі та максимально розвивають себе як фахівця. Для вітчизняного

права в його сучасному вигляді це особливо актуально. У процесі розвитку людина як майбутній фахівець знайомиться з різноманітними професійними цінностями та обирає ті, які співвідносяться із системою її моральних цінностей; уже в подальшому будує відповідно до них свою поведінку. «Процес становлення професіонала складний і багатоплановий, але завжди є індивідуальним процесом розвитку та саморозвитку особистості в професійній діяльності. Особливо важливим у цьому контексті є самостійний пошук професійного шляху, вибір власної позиції, методів, стратегії і стилю діяльності, визначення конкретної сфери практичної діяльності, що виражає індивідуальну своєрідність кожного фахівця» [428, с. 161];

5) відчувати себе частиною певного суспільства, що здатна впливати на його поступальний розвиток. Розвиваючись, людина сприймає цінності, властиві суспільству, в якому вона живе. Завдяки спільним цінностям людина відчуває належність до певної спільноти та своєю діяльністю, яка ґрунтується на поєднанні права і моралі, може впливати на її розвиток.

Характеристики, які ми виділили, є не тільки наслідком співвідношення права і моралі у правомірній поведінці, а більшою мірою спричинені роботою адвоката над собою, над своїм удосконаленням і як особистості, і як фахівця в галузі права, діяльність якого спрямована на надання правової допомоги людині й утвердження цінності її прав і свобод.

Одним з основних завдань, яке сьогодні стоїть перед адвокатом, є його моральне самовдосконалення. Попри те, що необхідність постійного удосконалення адвокатом своїх професійних юридичних знань сприймається як щось само собою зрозуміле, як необхідна умова для можливості провадити професійну адвокатську діяльність, все-таки потреба постійного морального розвитку дещо нівелюється, хоча саме моральний розвиток, самовдосконалення у цій сфері необхідні для того, щоб зрозуміти природу сучасних правових явищ та процесів. «Удосконалення етики адвоката можливе насамперед шляхом оволодіння механізмом моральної регуляції, представленої сумою компонентів, які є моральними якостями адвоката, що визначають його моральні принципи і

норми. Базисом адвокатської професії мають бути такі моральні домінанти як честь, гідність, відповідальність, обов'язок, порядність, тактовність, принциповість, незалежність, добросовісність, професіоналізм та моральні якості, які характеризують моральне обличчя адвоката. Без колективного усвідомлення моральних цінностей обов'язку, честі, гідності, сумління не може бути істинної законності у суспільстві. Разом з тим, моральний клімат суспільства повинен міцно спиратися на правові підвалини демократії, рівноправ'я, законності, справедливості. Тут доводиться враховувати єдність таких категорій як право і мораль. Співвідношення цих понять дає усвідомлення того, що вони перебувають у єдності й у такому вигляді впливають на регулювання поведінки індивіда, а зміст сучасного права зрештою визначає загальнолюдська мораль» [360, с. 93].

Стрімкі темпи розвитку суспільства і держави зумовлюють необхідність у залученні до свідомої правомірної поведінки якнайбільшої кількості людей. Одним зі способів досягнення цього є приклад правомірної поведінки адвоката, мотиваційними складовими якої є співвідношення права і моралі, та її переваги у правовій державі та громадянському суспільстві. Завдяки такому способу мотивами для здійснення вчинків для значної частини населення стануть цінності права і моралі, що спонукатимуть вчиняти відповідно до визначених законом методів, які мають моральне обґрунтування. «На сьогодні право, як регулятор суспільних відносин, розвивається вкрай стрімко, постійно ухвалюються нові нормативно-правові акти, відбувається реформування законодавства у більшості сфер суспільного життя. Поряд з цим, це не применшує ролі моралі, а в умовах перехідного періоду українського суспільства, навпаки, посилює її значення для формування повноцінного суспільства і забезпечення комфортного існування кожного члена такого суспільства. При цьому, право базується на моральних вимогах і відповідає моралі, право забезпечує дотримання мінімально необхідних вимог моралі для забезпечення функціонування і розвитку суспільства» [35, с. 14].

Сьогодні вітчизняне право потребує певного реформування, оскільки суспільство розвивається стрімкими темпами та з'являються потреби у правовому регулюванні щоразу нових сфер суспільних відносин, а справді глибинні реформи неможливі без урахування морального компонента як засадничої умови ставлення людини до світу, що її оточує. Так і інститут адвокатури, до якого спостерігається підвищена увага громадськості як до суспільного інституту, покликаного сприяти утвердженню цінності людини для суспільства, не може ефективно функціонувати без морального підґрунтя. «Особливі моральні вимоги право висуває до працівників юридичної сфери. Закони про суди, прокуратуру, адвокатуру вимагають неухильного додержання норм моралі у відповідній сфері процесуальної діяльності, фактично ніби окреслюють моральний ідеал судді, прокурора, адвоката й державного діяча. ...Зневажання мораллю межує із зневажанням права. І це природно, позаяк їхні вимоги багато в чому збігаються. Таким чином, право тісно взаємодіє з мораллю, вони характеризуються спільними ознаками, хоча мають і відмінні риси» [335, с. 22–23].

Отже, на основі виділених характеристик можемо зробити висновок, що право і мораль виступають мотиваційними складовими для формування й ефективного функціонування правомірної поведінки адвоката. Ці дві системи не тільки взаємно доповнюють одна одну, а й взаємно обумовлюють функціонування одна одної через неможливість їх повної автономії у зв'язку з тим, що право без моралі стає антиправом, тобто перетворюється на ту систему, з якою покликане боротися.

Висновки до розділу 3

Суть адвокатської діяльності полягає в наданні професійної правової допомоги клієнтам для досягнення справедливості за допомогою виключно законних та морально виправданих способів. Професійну адвокатську діяльність як професію формують, окрім права, мораль та психологія. Саме з такої тріади можна виділити всі основні ознаки професійної адвокатської діяльності, які ми умовно зарахували до трьох груп: 1) організаційні, 2) професійні, 3) етичні.

Ознаки професійної адвокатської діяльності – це сукупність властивостей та факторів юридичної діяльності, які виникли в процесі її здійснення та характеризують її як певний специфічний вид професійної діяльності із захисту прав, свобод та законних інтересів людини.

Довіра між адвокатом та його клієнтом дає можливість: 1) виконувати ті дії, які в протилежному випадку було б неможливо вчинити; 2) оцінити такі якості людини, як чесність, відкритість, компетентність; 3) покластися на когось у тому, що певна дія може відбутися, і адвокат або клієнт вчинять у тому випадку морально правильно; 4) впливати на когось задля досягнення мети; 5) створити між людьми відчуття спільноти.

Адвокат через свою професійну поведінку може впливати на правослухняну поведінку в суспільстві такими шляхами: через надання правової допомоги адвокат впливає на рівень правової освіченості громадян; виступаючи своєрідним посередником між судом та людиною; через підвищення довіри до інституту адвокатури люди усвідомлюватимуть наявність ефективних методів захисту своїх прав і свобод; сприяння встановленню правопорядку; через захист прав, свобод і законних інтересів людини.

До світоглядних концептів правової допомоги можна зарахувати твердження, які допомагають: 1) зрозуміти її цінність для людини і держави; 2) усвідомити, що вона є невідчужуваним правом кожної людини незалежно від будь-яких обставин (соціального походження, рівня освіти, віросповідання,

статі, віку тощо); 3) сприйняти пересічній людині право не тільки як систему заборон та обов'язків, встановлених державою, а й як систему гарантій її гідного життя та можливостей для повноцінного розвитку особистості; 4) сприйняти право як єдино можливий спосіб досягнення справедливості законними та морально виправданими методами.

Цінність правової допомоги для людини і держави полягає в тому, що завдяки функціонуванню цього інституту шанси на досягнення справедливості зрівнюються, і держава, і людина визнаються рівними перед законом; як держава, так і людина змушені виконувати взяті на себе взаємні зобов'язання, адже в іншому разі змушені будуть відповідати за свої дії, бездіяльність та їхні наслідки відповідно до закону.

Право на отримання правової допомоги має кожна людина, незалежно від обставин, оскільки воно дане їй від народження і ні держава, ні інші особи не можуть вплинути на його обсяг чи зміст. Держава виступає його гарантом, закріплюючи на найвищому законодавчому рівні та створивши низку суспільних інститутів, метою діяльності яких є захист прав, свобод та законних інтересів людини.

Часто право сприймають як систему заборон, яка позбавляє людину свободи поводитися так, як вона вважає за потрібне. Насправді ж право дає людині повну свободу вибору, просто встановлюючи певні межі задля того, щоб усі мали рівні можливості і для розвитку особистості та забезпечення собі гідного рівня життя, і для захисту своїх прав і свобод. Правові інститути захисту людини, її прав і свобод, які ефективно функціонують, є гарантіями цінності людини для держави, діяльність якої спрямована на створення умов для розвитку та захисту особи.

Досягнення справедливості – основна мета права. У правовій державі та громадянському суспільстві правова допомога є єдино можливим способом досягнення справедливості на основі законних та морально виправданих методів.

Отже, мораль об'єднує в собі основні положення про норми людської

поведінки та слугує орієнтиром для її подальшої побудови відповідно до вимог закону, тобто демонструє певний ідеал поведінки.

Для адвоката право і мораль мають виступати мотивами поведінки. Завдяки їх співвідношенню у правомірній поведінці адвокат отримує можливість: 1) ефективно виконувати свою роботу, використовуючи при цьому весь арсенал не заборонених законом методів і способів для досягнення справедливості; 2) розвивати себе як фахівця і як особистість, адже кожна нова справа, з якою працює адвокат, вимагає індивідуального підходу, залучення різноманітних знань та навичок; 3) здобути авторитет серед клієнтів та колег; 4) сприяти утвердженню правопорядку.

На основі виділених характеристик можемо зробити висновок, що право і мораль виступають мотиваційними складовими для формування та ефективного функціонування правомірної поведінки адвоката. Ці дві системи не тільки взаємно доповнюють одна одну, а й взаємно обумовлюють функціонування одна одної через неможливість їх повної автономії у зв'язку з тим, що право без моралі стає антиправом, тобто перетворюється на ту систему, з якою покликане боротися.

РОЗДІЛ 4

АКСІОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЕТИЧНИХ ПІДСТАВ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1. Аксиологічний вимір професійної адвокатської діяльності

Останнім часом дедалі частіше застосовують ціннісний підхід до права, причому не стільки у філософсько-правових дослідженнях, скільки в галузевих юридичних науках, що обумовлено такими універсальними суспільними процесами, які відбуваються в сучасному світі, як глобалізація та регіоналізація, новий темп сучасного життя, який диктує зовсім інший тип людської взаємодії, зміна ролі великих для ХХ ст. ідеологій, а також суперечливість соціальних інтересів і постійно зростаюча соціальна диференціація. Глобалізоване суспільство має принципово нові засоби комунікації, які дають змогу по-іншому використовувати простір і час. Особливу роль відіграє держава, яка переважає у громадській взаємодії у ХХ ст., змінюється під напором універсальної взаємодії, взаємопроникнення культур, становлення транснаціональних корпорацій, наднаціональних утворень, особливим становищем індивіда у світі.

«Процес глобалізації інтенсифікує процес діалогу правових культур, активізує пошук в напрямку більш широкого використання аксіологічного підходу в методології юриспруденції, вихід на нові грані філософсько-правового пізнання» [392, с. 1]. Врешті-решт реалізація аксіологічного підходу дає зрозуміти, наскільки правовідносини які сформувалися в суспільстві, залежать від тієї ціннісної складової, на якій вони вибудовуються [637, р. 5–9; 490, р. 117–156].

Аксиологічний підхід у юриспруденції виходить передусім з напрацювань аксіології – філософського напрямку, який розпочав формуватися наприкінці ХІХ ст. завдяки працям німецького філософа Р. Г. Лотце, який ввів у своєму

аналізі логічних і математичних істин поняття «значущості» як специфічної характеристики розумового змісту, а в естетичному й етичному контекстах використав в аналогічному сенсі поняття «цінності».

Представники Марбурзької школи неокантіанців Герман Коген і Моріц Шлік, а також Фрідріх Ніцше використовували поняття «цінності» як особливу категорію соціальної філософії [125].

Сьогодні аксіологія є традиційною філософською дисципліною, що досліджує «цінності як змістотворчі підстави людського буття, що надають спрямованості та вмотивованості людському життю, діяльності та конкретним діям і вчинкам» [289, с. 8–17]. На думку окремих дослідників, це об'ємна філософська доктрина цінностей (імперативів, ідеалів, регулятивів, принципів, норм), що аналізує природу, характер, способи, склад регламентування смисложиттєвих позицій, орієнтацій, мотивації людської діяльності [301, с. 47–58].

Потрібно також відзначити, що ціннісну проблематику у своїх працях розглядало чимало мислителів давнини – Сократ (першим порушив питання про те, що є благом [631, р. 330–339]); Платон (розглядав благо як вищу цінність, яка мислиться як благо саме собою [401]); Аристотель. Щодо останнього, то він, виділяючи важливість питання про цінності, помітив, що вони відображають в собі єдино істинний світ людини. Цінності кристалізуються на стику, в зазорі, розщепленні буття на гідне, наявне і потрібне. При цьому Аристотель говорить про те, що реальне, наявне суще є актуальним, а належне, бажане і потрібне – потенційним буттям. Мислитель вважав, що філософія покликана міркувати про те, що є ціннішим за все. Цим міркуванням він починає свою знамениту роботу «Політика»: «Оскільки, як ми бачимо, будь-яка держава являє собою свого роду спілкування, всяке ж спілкування організують заради будь-якого Блага (адже будь-яка діяльність має на меті передбачуване благо), то очевидно, всі, хто спілкуються, прагнуть до того чи іншого блага, причому більше до вищого з усіх благ прагне таке спілкування, яке є найбільш важливим з усіх і охоплює собою всі інші види спілкування. Саме такого роду спілкування і називають державою або

спілкуванням політичним» [12, с. 35]. Тож Аристотель виділяє цінність (яку тоді позначали як благо) як найвищу для суспільства і людини в суспільстві.

До дослідження права крізь призму цінностей зверталось багато відомих філософів. Погляди мислителів можна класифікувати залежно від їхніх підходів до пояснення взаємодії духовних цінностей зі соціальними системами за трьома напрямками: 1) втілення ідеалів, цінностей у реальній дійсності (Платон, Гегель, Кант); 2) обумовленість ідей і цінностей матеріальним буттям (К. Маркс); 3) не обумовленість одного іншим, а функціональне взаємоприспосадування елементів у живому соціокультурному цілому, причому ідеї і цінності беруть участь у соціальних процесах в сукупності з іншими елементами системи (Макс Вебер, Талкотт Парсонс) [608, р. 171–185; 494]. При цьому, попри те, що ціннісна проблематика була традиційною сферою філософських досліджень, пильний інтерес до цінностей і їх пристрасна критика є характерною рисою філософії XIX і XX ст. [583; 702, р. 38–41].

Без ціннісних підстав неможливою є також і правова ідеологія. Загалом саме поняття «ідеологія» було введено у філософську літературу в XIX ст. Воно набуло широкого визнання серед філософів, зокрема й марксистської школи [399; 400; 404]. Вперше поняття «ідеологія» як соціальну категорію використав Дестют де Траси (1754–1836), який зазначив, що ідеологія виступає в суспільстві як якийсь ціннісний модус, що визначає суть і спрямованість розвитку та є відповідною системою, що надає людям певних настроїв, переконань або просто віри (див.: [246, с. 25–27; 262, с. 92–101]). Цікаво, що він зблизив ідеологію з вірою в щось. Близьке розуміння ідеології (як помилкової свідомості) ми виявляємо пізніше і в К. Маркса.

Ідеологія створюється певною групою людей, часто професійно підготовлених, а потім навіюється у свідомість великих мас людей. Ідеологія – продукт творчості ідеологів. І ми маємо в результаті те, що суб'єкт і носій ідеології не збігаються. Звичайна людина як «фабричний товар» виявляється не в змозі виробити теоретичне обґрунтування для своєї діяльності і тому часто постає ніби зануреною в нестійку рівновагу між міфом і розумом. Ідеологія

необхідна тому, що людина живе смислами. Соціальне життя – смисложиттєва реальність. Людина дивиться на світ крізь призму цінностей, ідеалів, цілей. Ця якість кардинально відрізняє людей від інших істот [92; 372].

Перші спроби «освоєння» зниклої з радянської «карти права» правової аксіології були зроблені наприкінці 1960-х – у середині 1970-х років, у період, коли марксистсько-ленінська філософська спадщина стала переосмислюватися. Як приклад можна згадати роботи П. М. Рабіновича, де він обґрунтовував потрібніший підхід як основу аксіолого-правових досліджень [318] та ін. У цих працях вперше в радянській науці була обґрунтована можливість і допустимість ціннісного підходу до права.

Аналіз методологічних досліджень показує зв'язок повноти використання певного методологічного підходу з конкретним типом праворозуміння [501, р. 21–35; 482; 615, р. 57–66]. Акценти на ціннісному підході до права властиві передусім природно-правовій школі права, у рамках якої розроблено різні ціннісні концепції.

Одночасно аксіологічний підхід традиційно використовується в порівняльному правознавстві. Зокрема, в широко визнаній класифікації правових сімей враховуються і юридично-технічні особливості права, і вплив на нього культури, релігії та ідеології [515, р. 1298–1315; 580, р. 233–243]. Дуже часто сьогодні вказують на такі критерії правових сімей, як походження й еволюція правової системи, своєрідність юридичного мислення, особливе поняття правового стилю [307]. Саме типологія правових сімей дає змогу яскраво проілюструвати культурно-ціннісну обумовленість права.

Сьогодні інтерес до проблем аксіології зумовлений подіями, що відбулися на рубежі століть, які призвели до трансформації суспільної свідомості, зміни ціннісної парадигми мислення, нового позиціонування людини в тріаді «людина – суспільство – держава», передусім на пострадянському просторі, переосмисленням пріоритетів суспільного розвитку. З 90-х років ХХ ст. увага до аксіології у вітчизняній філософії різко зростає. Розвивається розуміння цінностей як соціокультурних феноменів свідомості й суспільної життєдіяльності,

пояснюють своєрідність різних культур та особливості їхньої динаміки.

Складнощі, що випливають з особливостей пізнання права в «ціннісному руслі», коли використовують категоріальний апарат, розроблений у рамках філософії, вимагають філософського досвіду пізнання, проникнення в сутність філософської думки. Філософи справедливо звертають увагу на те, що «вельми активна розробка цієї філософської проблематики не привела до подолання пануючого тут методологічного і теоретичного розброду» [506, р. 198–207].

У вітчизняному правознавстві пріоритету надають етатистському підходу, у зв'язку з чим під час дослідження права і різних його сторін, різноманітності правових явищ переважає погляд на правову норму як «відкрите» та сформульоване законотворцем правило поведінки, а також відзначають ключову роль держави в процесі правотворення. Аксіологічний підхід збагачує розуміння сучасних процесів у царині формування права, дозволяє усвідомити аксіологічну складову права, її роль у встановленні стабільності суспільства, суспільної рівноваги, відтворення соціальної системи.

Пізнавальний потенціал аксіологічного підходу до права і правотворення для всіх країн пострадянського простору, зокрема й України, виражається в подоланні вузькості нормативізму й етатизму, одностороннього підходу до права, що полягав у визначальній обумовленості процесів правогенезу державною волею. Неминуче виникає ситуація, коли на роль права претендує будь-яка система санкціонованих державною владою норм, а на роль держави – будь-яке організоване співтовариство, яке потребує легітимації і практикує організоване насильство [317; 398]. Однак ціннісний підхід до права дає змогу уникнути визначення зазначеного стану суспільства як правового. При цьому ціннісний аспект права важливий не тільки в «крайніх випадках», коли соціальна організація суспільства, підкоряючись ідеології, яку засудило людство (расизм, фашизм тощо), виходить за будь-які рамки права, а й при визначенні пріоритетів суспільного життя, враховуючи правову сферу.

Поняття цінності досліджується в рамках філософії, психології, культурології, соціології, політології та низки інших гуманітарних наук. Однак

у зв'язку зі складністю цього феномену якогось загального погляду щодо нього не вироблено, тому уявлення про сутнісні властивості цього явища є досить дискусійними.

Відзначаючи безліч визначень поняття цінності, сучасні автори виокремлюють три основні підходи: економічна цінність розглядається як суспільний предмет, у який вкладено необхідну працю в певній пропорції до всього сукупного соціально-ціннісного змісту суспільної праці; за соціальним підходом цінності розглядаються як специфічно соціальні явища, деякі прояви громадських відносин і нормативно-оціночного аспекту суспільної свідомості; у потребнісному підході цінність – це своєрідна форма прояву відносин між суб'єктом й об'єктом, коли властивості об'єкта оцінюють відповідно до того, як вони задовольняють потреби суб'єкта [120, с. 29–43; 231, с. 128–137; 547, р. 66–77; 548, р. 76–86; 552, р. 289–297].

Наприклад, А. Ручка виділяє предметне і суб'єктне розуміння цінності. Згідно з предметним розумінням цінність – це будь-який предмет потреб, інтересів, прагнень людини, її оцінок та установок. У цьому випадку цінностями можуть виступати матеріальні предмети, соціальні інститути, ідеї, індивіди, соціальні відносини, способи поведінки тощо. Згідно із суб'єктним розумінням цінність – ідея, ідеал, концепція, зразок культури, які слугують як критерії різних предметів та орієнтації індивідів. Вчений обґрунтовує висновок про те, що предметний і суб'єктний способи існування цінностей тісно пов'язані між собою, оскільки перебувають в межах єдиного ціннісного ставлення людей до світу [326, с. 24]. Цей поділ цінностей є досить обґрунтованим та протилежним до спрощеного поділу цінностей на матеріальні і духовні.

У літературі виділяють також об'єктивно-натуралістичну концепцію, в межах якої цінність розглядають як об'єктивну властивість предмета, невіддільну від нього, закладену в його власній природі; будь-який предмет є благом в міру притаманних йому природних (фізико-хімічних, біологічних та ін.) властивостей, завдяки яким цей предмет задовольняє потреби людини,

значущий для неї. Згідно з об'єктивно-трансцендентальною концепцією цінності утворюють абсолютно самостійне царство, яке лежить за межами об'єкта і суб'єкта – світ ідеальних значень, «чистої нормативності»; це ідеальне трансцендентальне буття, яке диктує людині норми поведінки. У межах власної ціннісної концепції у своїй знаменитій праці «Етика» М. Гартман розробляв проблематику відносних й абсолютних цінностей [537]. Діалектико-матеріалістична (марксистська) концепція розглядає цінності як об'єктивні явища, осмислені з погляду цілей, інтересів, потреб суб'єкта, пов'язані із соціальним буттям, з практичною діяльністю людей, що мають об'єктивний, соціально-історичний характер. Суть суб'єктивно-психологічної концепції виражається в умовиводах про те, що не предмет володіє цінністю, а людина наділяє його властивістю; цінність – це не властивість об'єкта, а певне психічне ставлення суб'єкта до нього, суб'єктивна оцінка, яка визначається нашим внутрішнім психічним станом. У соціологічних дослідженнях, які залишаються в межах суб'єктивно-психологічної концепції, цінність розглядається як особливий соціальний феномен, який виступає в ролі критерію для оцінки дій людей, предметів, явищ. Цінність слугує об'єктивною основою оцінки, критерієм, який закріплюється в суспільній свідомості і культурі тощо [562].

Незважаючи на вищенаведене різноманіття явищ і феноменів, які позначаються як цінності, все ж виправданим є розгляд процесу правотворення в руслі аксіологічного сприйняття, задля виявлення аксіологічної орієнтації в процесах правотворення виходити з трактування цінностей як способів і критеріїв, на підставі яких виробляються самі процедури оцінювання відповідних явищ і які закріплюються в суспільній свідомості й культурі як «суб'єктні цінності» (установки й оцінки, імперативи і заборони, цілі і проєкти, виражені в формі нормативних уявлень), виступаючи орієнтирами для діяльності людини [346; 99; 77, с. 16–25].

Сучасні дослідники розглядають у цьому ключі значущість – як «характеристику суб'єктивного аспекту правової цінності, тобто це звернення до суб'єкта», а «роль суб'єкта не пасивна, а активна, оскільки саме суб'єкт

права у своїх вчинках актуалізує правові цінності» [128, с. 19, 21].

Варто зазначити, що для правових досліджень вихідним є осмислення поняття цінності як «морально-належного», висхідне аж до Канта, адже, врешті-решт, будь-яка послідовна концепція аксіології, враховуючи і правову, передбачає розрізнення цінності й оцінюваного факту та визначення – з позицій і в контексті відповідної ієрархії й системи цінностей – його ціннісного значення і сенсу. Цінність, до того ж, належить до сфери цілей, смислів, значень, повинності, нормативності, формальності тощо [344, с. 80–95; 327, с. 30–36].

Історично цінність може бути осмислена як проектування такої універсальної форми, яка модифікується в умовах цивілізації, відкриваючи перед нею щоразу нові горизонти [401, с. 707]. При цьому потрібно наголосити, що орієнтація на користь (тобто найближче майбутнє) створює граничну стійкість общинної форми буття, але завдяки мінімальній різноманітності культури і практично повній відсутності особистісної самосвідомості. Навпаки, орієнтація на цінність (тобто на саму здатність проектувати віддалене майбутнє) створює граничне різноманіття культури і достатню свободу особистісного самовизначення [401, с. 708–709].

Історичний та цивілізаційний «виміри» допомагають усвідомити конкретно-історичний характер цінностей. Цінності – лише вираз загальних установок свого часу, і тому в кожного часу є свої абсолюти. Отже, цінність можна розуміти як установку тієї чи іншої історичної епохи, як властивий їй напрямок інтересу.

Щодо безпосереднього позначення певних цінностей та їх змісту, то ця проблематика широко висвітлена у працях філософів, соціологів, теологів, культурологів та ін.

З-поміж теоретико-правових досліджень спробу виявлення й узагальнення різноманітних цінностей, що складаються в процесі суспільного розвитку, знаходимо у працях деяких авторів, зокрема тих, хто виокремлює цінності людської цивілізації (універсальні). В історичній ретроспективі можна

запропонувати такий перелік цінностей, з огляду на те, що не всі вони визнавалися одночасно, а деякі змінювали одна одну: збереження одвічного і розумного порядку, встановленого вищими силами; справедливість; чеснота; благополуччя; безпека; рівність; свобода; загальне благо; благо особистісне; національний інтерес; класовий інтерес; демократія; солідарність; корисність; прогрес та ін. [446].

Для прикладу, деякі автори звертаються до комплексного дослідження проблематики аксіологічних орієнтацій – установок і правових цінностей у сучасний період, як цінності, які визначають сутність і зміст права, вони обґрунтовують свободу, справедливість, рівність, гуманізм [619, р. 64–70; 496; 565, р. 129–136], і з цим важко не погодитися.

Відзначимо, що, крім універсальних цінностей, дослідники часто суб'єктивно, на власний розсуд, пропонують різні «набори цінностей», що відображають подекуди суто світогляд того чи того дослідника. Звісно, що об'єктивні наукові знання про цінності конкретного суспільства можна отримати завдяки глибоким дослідженням, оснований на інструментах соціології. Наприклад, різні механізми і «вимірювальні інструменти» в рамках ООН, Ради Європи, які було позначено як «соціологічні вимірювання соціальної несправедливості», дають змогу виявити проблему та запропонувати шляхи її розв'язання, нові моделі, що унеможливають відтворення несправедливості [517, р. 145–159; 581, р. 53–71; 698, р. 139–166; 486, р. 77–97]. При цьому затребуваними є і глибока теоретична база безпосередньо в рамках ціннісної проблематики, і практичні, «польові» дослідження методами соціології, що виявляють цінності для тих чи тих соціальних груп і соціуму в цілому.

Специфіка змісту цінностей і складність його виявлення полягає в тому, що цінності в різних суспільствах відображають, як правило, глибокі цивілізаційні відмінності. У науковій літературі це явище отримало назву «цивілізаційного плюралізму» [387, с. 137]. Порівняльний аналіз свідчить про те, що європейські цінності багато в чому протистоять цінностям

мусульманського світу. Ліберальні європейські цінності низки держав і регіонів не приживаються достатньою мірою, незважаючи на таке унікальне досягнення суспільного розвитку як універсальна система прав і свобод людини, хоча процес асиміляції культур відбувається уже впродовж століть. У Китаї інакомислення карається десятирічними термінами ув'язнення, ісламський фундаменталізм замість прав і свобод декларує гоніння за релігійними та національними ознаками, європейському індивідуалізму протистоїть колективізм Близького і Середнього Сходу. Врешті-решт, як відзначає чимало зарубіжних дослідників, кожен тип цивілізації містить ті чи ті доміанти духовності, що наділяють певною специфікою усі сфери людського життя, і сферу права також [492, р. 220–239; 655, р. 3–121; 508, р. 623–628].

Саме зв'язок аксіологічного підходу в методології юриспруденції з духовною інтерпретацією реальності, діяльності людей, з ідейним конструюванням (моделюванням) права і держави уможлиблює подолати крайності юридичного позитивізму з властивим йому формально-догматичним підходом.

Погоджуємося з А. Ручкою, який, обґрунтовуючи необхідність використання ціннісного підходу як значущого при тлумаченні дійсності на основі певних соціокультурних взірців (ідеалів, еталонів, норм), вказував, що «в цілісній структурі духовного освоєння дійсності ціннісний підхід, як відомо, має статус духовно-практичного способу даного освоєння» [326, с. 13]. Він розкриває суть ціннісного підходу в такий спосіб: «...первинно оціночна діяльність зводиться до безпосередньо-практичного сприйняття предметів дійсності як придатних або непридатних до споживання... Ускладнення суспільно-історичної практики призводить до ускладнення оціночної діяльності людини... Досвід людей по оволодінню предметами зовнішнього світу, які задовольняють їхні потреби, постійно повторюється, відповідно виробляються досить стійкі категоризації предметної дійсності, еталони і стандарти діяльності, поведінки і спілкування...» [326, с. 14]. Звісно, розглянутий підхід до формування цінностей повною мірою можна застосувати під час

дослідження правотворення, навіть більше, він «надає» йому ціннісної спрямованості.

Процеси правотворення є насамперед соціальними, з безліччю компонентів, де різноманітність соціальних зв'язків зводиться до єдиного знаменника у вигляді права. Розробка аксіологічного підходу щодо пізнання правотворення вимагає використання знань різних наукових дисциплін, інтеграції наукової проблематики, різних наукових підходів, які обґрунтовуються знову ж у межах окремих галузей гуманітарного знання. При цьому потрібно співвідносити відмінності у трактуванні понять і категорій, постійно зважати на множинність і дискусійність сформованих підходів, велику кількість теоретичного матеріалу.

Сучасні світові процеси, які характеризуються уніфікацією всіх сфер життя суспільства, своєю культурною «агресією», радикальним технологічним проривом наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., який зламав усталені протягом століть життєві підвалини, систему колишніх світоглядних координат, дають змогу по-новому усвідомити ціннісну складову існування права, аксіологічні характеристики правоосвітніх процесів. Аксіологічний підхід до методології юриспруденції як системи взаємопов'язаних концептуальних ідей і вихідних положень дозволяє розглянути правотворчий процес як частину загального процесу духовно-практичного освоєння дійсності, виходячи з положення про те, що цінності конкретного суспільства визначають найвищий рівень його соціальної регуляції і консолідації.

Для глибшого розуміння процесів правотворення особливе значення має усвідомлення значущості ролі цінностей у системі регуляції суспільства: цінності обумовлюють виникнення уявлень про ідеальні моделі соціальної взаємодії, у зв'язку із чим відносини, що втілюють ці ідеальні образи, є аксіологічно детермінованими.

Характеристики та властивості такого феномену як цінність багато в чому є дискусійними, проте дослідження ціннісного феномену в аспекті соціального регулювання дозволяє по-новому аргументувати деякі з них.

Цінність втілює гуманістичні начала, оскільки оцінка явищ матеріальної і духовної сфери, а також оцінка властивостей буття без людини є неможливою. Незважаючи на конкретно-історичний характер, цінності одночасно втілюють загальні універсальні значущості, що зумовлює їх об'єктивний характер.

Цінність є об'єктивною у ставленні до суспільства, якщо саме життя (виживання) такого співтовариства (спільноти) передбачає усвідомлене або неусвідомлене слідування за конкретною цінністю задля збереження самого існування. А втім, виживання будь-якого суспільства вимагає в загальному свого набору цінностей. Спільноти, які не піклуються про життя своїх членів і про нащадків, серйозно ризикують самознищитися. Прив'язка цінностей до суспільства виходить за межі суб'єктивізму та не зводиться лише до тривіального положення про те, що цінності суспільства приймають всі члени цієї спільноти. Тож цього суб'єктивного статусу цінностям надає і їхній об'єктивний статус [667, р. 575–581; 594, р. 128–134; 503, р. 237–261].

Представники різних галузей гуманітарного знання (зокрема адвокати) сходяться на думці про те, що цінності виступають онтологічною підставою конкретного суспільства. Варто підтримати думку, згідно з якою «адекватному розумінню цивілізаційної картини світу може сприяти звернення до результату колективного впливу численних факторів (культури, духовності, економіки, географічного положення, етнографічних особливостей тощо), які й виступають цінностями. Але цінності є тією онтологічною підставою, яка дає змогу відокремити одну цивілізаційну спільноту від іншої, немов ідеальний каркас, форма, яка визначає параметри, координати діяльності людей у всіх сферах їхнього життя [504, р. 49–71; 572, р. 1073–1087].

Ціннісними орієнтаціями характеризуються не тільки соціальні групи, а й люди. На їх основі відбувається розрізнення важливого і неважливого, значущого і незначного. Сукупність сталих ціннісних орієнтацій утворює свого роду вісь свідомості, наявність якої забезпечує стійкість особистості, усталеність тієї лінії поведінки, якої дотримується людина або група людей. З огляду на це ціннісні орієнтації є найважливішим фактором, що

регулює мотивацію особистості. Вони ж переростають у моральні переконання.

Звертаючись до питання про правові цінності як системи віддавання переваг у царині правового порядку, потрібно насамперед виділити загальні властивості ціннісних систем. Для «ціннісного світу» це такі якості, як ієрархічність їх співвіднесення одна з одною (пірамідальний характер), бінарність ціннісних модальностей (завжди є полярні цінності: справедливе – несправдливе, добро – зло тощо), існує заборона на інверсію ціннісних полюсів, супідрядність позитивних і негативних ціннісних рядів, практична спрямованість «світу цінностей» [616, р. 140–145; 647; 430, р. 1225–1236; 704, р. 614–643; 613].

Звертаючись до правової сфери, треба відзначити, що її ціннісні переваги вирізняються особливою багатовіковою стійкістю. Уже в Платона й Аристотеля ми зустрічаємо поняття справедливості як центральної цінності права. Вона реалізується по-різному в різні історичні періоди: і як принцип рівності всіх перед законом, і як гарантія змагальності в суді. Правова свідомість фіксує ще й таку обставину, що ніщо не врегульовано остаточно, поки не врегульовано справедливо.

Сучасний правовий порядок – це спосіб буття права в соціальному просторі, в якому сукупність його об'єктивних проявів і суб'єктивних форм вираження забезпечує домінування юридичних норм і принципів у процесах функціонування й розвитку соціуму. При цьому в сучасному суспільстві на правовий порядок особливо сильно й радикально впливають процеси глобалізації. Соціальна реальність ХХІ ст. така, що поряд й одночасно з єдиним економічним простором активно запроваджуються в життя і норми міжнародного права. Потрібно враховувати тенденції динаміки міжнародного права й інкорпорувати їх у практичну діяльність органів правопорядку України. Це передусім стосується низки напрямів діяльності і ціннісних установок, з-поміж яких: переорієнтація органів правопорядку (зміна акцентів з «боротьби зі злочинністю» на «захист прав і свобод громадян»), доступність контролю за діяльністю правоохоронних органів з боку громадян (громадський контроль як

норма).

В цілому органи правопорядку в Україні ніколи не були відокремлені від політичних структур, вони найчастіше піддаються тим настроям і впливам, які поширені в політичній сфері життя суспільства. А політика являє собою основані на пануванні конкретних соціальних сил можливості регулювання соціальних відносин і формування певного порядку життєдіяльності соціуму.

Як світова, так і українська практика розвитку правових механізмів регулювання суспільних відносин показали, що концептуальні рішення тільки тоді виявляються надійними орієнтирами для позитивних змін, коли вони, по-перше, виходять з тих надій та очікувань, з якими більшість населення країни пов'язує своє майбутнє. По-друге, коли вдається об'єднати зусилля держави і суспільства. Саме ці чинники є ключовими у справі розвитку методології й ідеології правового порядку в суспільстві, у справі розробки їхніх перспектив.

Якщо мати на увазі саме корінні інтереси розвитку правової системи, то треба усвідомити, що громадяни мають потребу в захисті від злочинних посягань, а співробітники правоохоронних органів – у реалізації інтересів особистісного розвитку.

Тільки та людина, яка розвивається і «зростає», у своїй діяльності позитивно налаштована щодо захисту прав та інтересів інших людей, які потребують її підтримки й захисту. Поза цим важко уявити собі шляхи подолання кризи у взаєминах правових органів і населення, а також розвиток системи права загалом, приріст її можливостей.

Сучасна влада в Україні має унікальний шанс зробити найважливіші кроки до сталого розвитку країни: ввести саму державність у чітко вибудовану систему правового порядку. Таким чином владу в Україні можна наділити тією вкрай важливою характеристикою, без якої вона швидше руйнувала ще в недавньому історичному минулому соціальний світ, аніж споглядала умови соціального світу. Якщо державні органи і чиновники в країні звикнуть до безумовного дотримання законів і його порушення стане абсолютним табу для тих, хто тримає владу в Україні, то ця обставина багато що може змінити. Сама

влада стане більш реалістичною, відповідальною, а отже і більш потрібною, корисною й ціннішою для суспільства.

Історичною особливістю розвитку України є та обставина, що країна завжди потребувала сильного державного апарату. Державна територія, яку потрібно захищати, етнічне розмаїття націй і народностей, які проживають в Україні, – усе це вимагає сильної, самостійної влади в країні. Тільки сильна Україна може забезпечити незалежну самостійну політику, реалізацію інтересів країни і її громадян. Тому розвиток сильної армії – імператив Української держави.

Вважаємо, що на сучасному етапі розвитку України саме ідея права та правових цінностей посідає центральне місце і має ключове значення для майбутнього країни. Вони вистраждані, уроки отримані й засвоєні. Триває планомірна, поетапна і відкрита робота зі зміцнення й постійного вдосконалення політико-правової сфери життєдіяльності.

Процеси демократизації життя сучасного українського суспільства мають потужний вплив і на правову сферу, багато в чому визначаючи її зміст і відповідні форми діяльності. Вона утверджується через реалізацію принципів відкритості і гласності, публічності в діяльності правоохоронних органів. Саму ж демократизацію сьогодні і звеличують (приписуючи їй тільки позитивні якості), і проклинають (вважаючи її винуватицею тієї дестабілізації, яка проявилася останніми роками). Однак, незважаючи на їх полярну оцінку, процеси демократизації життя суспільства і надалі поглиблюють свій вплив на соціальну дійсність, а сама демократія стала ідеєю-матір'ю другої половини ХХ ст. – ідеєю, яка виступила в ролі успішної й дієвої протипази тоталітарному й авторитарному режимам.

Навіть більше, демократія зайняла особливе місце і є нині, по суті, панівною ідеологією нашого часу, виступає своєрідною політичною і правовою ідеологією, своєрідним зразком побудови відповідних технологій правової діяльності. Ключ до успіху в політико-правовій сфері – вміння зробити роботу максимально відкритою і зрозумілою суспільству.

Проблема правових цінностей має щонайменше три «проекції»: ідеальні цінності (цінності-ідеї), реальні цінності існування, наявні цінності як засоби досягнення практично значущих цілей [366, с. 429–437; 179; 42]. Ці аспекти проблеми правових цінностей виступають предметом особливого, окремого дослідження.

Для нас важливою є конкретна практика реалізації поставлених завдань щодо реформування правової системи країни. Сучасна правова політика і практика реалізації прийнятих рішень вирішальною мірою визначають майбутнє країни, створюють перспективи її зростання. Важливо при цьому не втратити темпи й досягнуті результати. Ми спостерігаємо зниження загальної злочинності – і водночас зростання кількості справ про хабарі на різних «поверхах» владної піраміди. Це є свідченням реальних й ефективних результатів діяльності правової системи країни. Саме від них залежить і позитивний настрій громадян країни, і переконаність у необхідності постійної й наполегливої праці в процесі реалізації правових цінностей – гарантія соціального прогресу і порядку у Вітчизні. Звичайно, зміцнення правового порядку – шлях складний, який вимагає довготривалих зусиль і стратегічно вивірених рішень. Державному апаратові він не до снаги. Правовий порядок у країні вимагає співпраці з інститутами громадянського суспільства, яке є природно-історичним союзником держави у справі вкорінення правових цінностей у свідомості й діяльності громадян країни.

В умовах побудови правової соціальної держави в Україні важливого значення набуває вивчення особистої та професійної спрямованості юристів, загальною метою діяльності яких є забезпечення законності і правопорядку. Серед членів юридичної спільноти особливе місце посідають адвокати, оскільки їхня діяльність є специфічною. Покликання адвоката – захищати права громадян та організацій, що накладає видимий відбиток на закономірності й механізми його психічних проявів.

Особистість та професійна діяльність адвокатів у ключі їх ціннісної й мотиваційної характеристик рідко виступає предметом самостійного глибокого

дослідження. У загальному вигляді ця тема фрагментарно висвітлюється в науковій юридичній літературі.

З одного боку, адвокати характеризуються типовими для юристів психологічними особливостями. Саме тому для психологічного вивчення особистості та професійної діяльності адвокатів цікавими є дослідження, присвячені вивченню студентів юридичних вишів та представників різних юридичних професій. З іншого боку, специфічні завдання і методи діяльності, властиві професії адвоката, які обумовлюються наявністю їхніх психологічних особливостей, відрізняють адвокатів від інших юристів (слідчих, прокурорів, суддів тощо), тому до вивчення особистості та професійної діяльності адвокатів потрібно підходити диференційовано, з урахуванням відмінних аспектів професії.

Часто в роботах зустрічається психограма адвоката, що охоплює такі психологічні особливості: стимули у професійній мотивації (прагнення до справедливості, гуманістичні ціннісні орієнтації); високий рівень розвитку когнітивних процесів (аналітичність, критичність, висока культура мови, логічність мислення, ораторські здібності, спостережливість); особистісні якості (наполегливість, чесність, емпатія, лідерство, висока стійкість до стресів); комунікативні здібності (соціальна і вербальна активність, товариськість, толерантність, жвавість й адекватність міміки і жестів) [420; 280].

Водночас варто зважати й на те, що у свідомості пересічних людей особистість адвоката асоціюється не тільки з його високим статусом та інтелектуальними якостями, а й з прагненням до матеріальної вигоди від результатів праці [579, с. 193–201].

Теоретичний аналіз виявляє значний пробіл у вивченні психологічних особливостей адвокатів, зокрема ціннісно-мотиваційної сфери та особистісно-професійної спрямованості.

Спрямованість особистості – категорія, яка широко досліджується в психологічній науці. Відомо, що особистість являє собою систему певних

елементів, має свою структуру, складові якої утворюють загальний стрижень, ту саму спрямованість, що об'єднує розрізнені частини цілого. Спрямованість являє собою універсальну основу будь-яких проявів особистості [639].

Традиційним стає підхід до типологізації спрямованості життєдіяльності особистості залежно від сфер, однією з яких є професійна сфера, тому у психології міцно закріпився термін «професійна спрямованість особистості». Водночас огляд теоретико-прикладних досліджень показує, що в сучасній науці немає єдиного уявлення про це поняття. Деколи професійну спрямованість розглядають як найбільш узагальнену форму активного ставлення людини до професії [612, р. 5–13]. В окремих випадках професійну спрямованість адвоката трактують як складний багатоплановий процес, в якому вона виступає системоутворювальною властивістю, що орієнтує діяльність людини в професійному просторі, надає цій діяльності стійкості до впливу зовнішніх чинників, що відображає й обумовлює мотиви діяльності, цілі тощо [534; 543].

Професійну діяльність адвоката вивчала й С. Федорова. Вона професійною спрямованістю адвоката називає мотивацію, яка проявляється в інтересі до діяльності, яку він виконує, усвідомленні сенсу й суспільної значущості своєї професії, у духовно-моральних цінностях, світогляді, комунікативній компетенції [395, с. 71–74]. Тобто дослідники пов'язують професійну спрямованість з такими філософськими категоріями, як активність, орієнтація, мотиви, цілі, діяльність, сенс, цінності, здібності, професійно важливі якості тощо, які свідчать про складний та багатовимірний характер її структури.

У нашому дослідженні ми виходимо з того, що професійна спрямованість адвоката відображає його найбільш важливі і стійкі характеристики у професійному просторі, такі як цінності й мотиви професійної діяльності та кар'єрні устремління. При цьому цінності є найважливішим компонентом структури професійної спрямованості адвоката, регулюючи його поведінку, організовуючи діяльність і життя загалом [579, р. 193–195]. Саме тому з усього розмаїття можливостей емпіричних методів визначення професійної

спрямованості на перший план варто висунути ті, які дають змогу вивчити ціннісні й мотиваційні компоненти життя особистості адвоката. Відтак, вивчаючи особистість адвоката крізь призму аксіології, ми аналізуємо ціннісні та мотиваційні компоненти структури його професійної діяльності. Ми припускаємо наявність взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями та мотиваційними спонуками у структурі професійної діяльності адвокатів, зокрема те, що прагнення до свободи й автономності у професійній діяльності позитивно корелюється із прагненням до самостійності, а меркантильні орієнтації пов'язані з гедоністичними цінностями.

Серед цінностей, які є вкрай важливими для адвокатів, на рівні нормативних ідеалів виступають їх досягнення, гедонізм і самостійність, а на рівні індивідуальних пріоритетів – самостійність, доброта та безпека. Серед провідних життєвих принципів адвокатів можна виділити соціальні стандарти, відповідно до цього вони прагнуть до особистого успіху, до задоволення від життя і професійної діяльності, до творчості, дослідницької активності й самостійності мислення в ухваленні рішень і виборі способів дії. Пріоритет, а відтак ціннісна орієнтація, у реальній поведінці адвокатів належить не тільки і не стільки самостійності й автономії, скільки збереженню й підвищенню добробуту близьких людей, прагненню до створення безпечного простору і стабільності в житті, міжособистісних і соціальних відносинах.

Найбільш вираженими соціально-психологічними установками в адвокатів виступають орієнтація на свободу, альтруїзм і результат у роботі. На нашу думку, спрямованість на свободу при здійсненні професійних завдань, альтруїстичні цінності як найбільш значуща суспільна мотивація, надійність і прагнення досягати результату у своїй професійній діяльності всупереч перешкодам і невдачам співвідносяться зі специфікою роботи адвоката та етичними вимогами до його особистісних характеристик.

Аналіз кар'єрних орієнтацій засвідчує, що для адвокатів найважливішими є такі цінності, як інтеграція стилів життя, автономія і стабільність роботи. Адвокати націлені на збереження гармонії, яка склалася між їхнім особистим

життям та кар'єрою. Професійний шлях в адвокатів асоціюється із загальним стилем життя, врівноважує життєві сфери сім'ї та професії. У них є дуже вираженим прагнення до свободи й незалежності, до звільнення від організаційних правил, приписів й обмежень у роботі. Орієнтація на стабільність відображає прагнення до зміцнення і збереження своєї професійної позиції на тривалий час, до передбачення і своєчасного прогнозування можливих змін у професійній сфері життєдіяльності.

Кореляційний аналіз діяльності адвокатів засвідчує безліч взаємозв'язків між ціннісними й мотиваційними компонентами у структурі їхньої професійної спрямованості; у нашому дослідженні вважаємо за доцільне конкретизувати найсильніші кореляції. На рівні нормативних ідеалів в адвокатів із соціально-психологічними установками позитивно взаємопов'язані самостійність та спрямованість на результат і свободу, гедонізм і влада, досягнення та результат. Виявлено негативні взаємозв'язки цінностей конформності та доброти з установкою на гроші. Сильних значущих зв'язків між цінностями як нормативними ідеалами і кар'єрною орієнтацією не спостерігається. Тож, на наше переконання, в адвокатів нормативні ідеали самостійності, творчої та дослідницької активності поєднуються з орієнтаціями на вільний прояв своїх устремлінь у професійному полі діяльності та досягнення результату всупереч різноманітним перешкодам.

У більшості адвокатів задоволення від життя і насолода ним співвідносяться з умінням впливати на інших і керувати життєвими обставинами, а особистий успіх залежить від результативності діяльності. Водночас їм здається, що прояви конформності і добрі стосунки з людьми можуть негативно позначитися на їхньому матеріальному добробуті. На рівні індивідуальних пріоритетів в адвокатів виявляються позитивні взаємозв'язки між цінністю стимуляції й установкою на результат, цінністю досягнень й егоїзмом, цінністю самостійності і кар'єрними орієнтаціями на виклик й інтеграцію стилів життя, цінністю безпеки і кар'єрною орієнтацією на стабільність роботи; негативні кореляції між орієнтаціями на доброту і гроші.

Відповідно до цього в конкретних вчинках адвокатів простежується прагнення до новизни та дуже сильне бажанням бути результативними, досягнення й успіх стають можливими завдяки центруванню на собі і власних потребах, самостійність дій вони поєднують з умінням вирішувати нерозв'язні проблеми і вигравати, при цьому зберігаючи гармонію між особистим життям і кар'єрою. Забезпечення безпеки, збереження й захист свого особистого, професійного і соціального простору пов'язані в адвокатів з наявністю стабільної і надійної роботи. Більшість адвокатів вважає, що прояв доброти і прагнення до високого рівня заробітку є антагоністичними один для одного.

Серед соціально-психологічних установок і кар'єрних орієнтацій сильні позитивні кореляції спостерігаються між установкою на процес і виклик, установкою на результат і автономією, альтруїзмом і стабільністю роботи, установкою на владу і менеджмент; сильні негативні зв'язки спостерігаються між установкою на гроші й орієнтаціями на служіння і підприємництво. Звідси випливає, що в адвокатів інтерес до адвокатської діяльності стимулюється можливістю проявити себе у змагальності, конкуренції і боротьбі, а досягнення результатів у професії пов'язано з прагненням робити незалежну кар'єру власним шляхом і виконанням справ за індивідуальними стандартами. Їх готовність діяти на користь інших, навіть на шкоду собі або справі, актуалізується при задоволенні потреби в безпеці й захисті, стабільності у професії. Характерною для адвокатів є тенденція контролювати інших і впливати на них якомога сильніше, за наявності можливостей лідерства, високого доходу й підвищеного рівня відповідальності. Монетарні орієнтації адвокатів посилюються відповідно до того, наскільки менш значущим для них стає бажання допомогти людям, зробити світ кращим, знижується рівень готовності ризикувати і створювати щось нове.

Отже, у структурі професійної спрямованості адвокатів основними ідеальними цінностями постають досягнення й особистий успіх, гедоністичне ставлення до життя і самостійність мислення, дій, життєвих і професійних виборів. Як реалістичні ціннісні пріоритети виступають самостійність, добрі

відносини і безпека. Серед значущих мотиваційних компонент варто виділити орієнтацію на свободу й автономію, альтруїзм, гармонію в різних сферах життєвого простору, результативність та стабільність роботи. Свобода, автономність і самостійність у професійній діяльності адвоката утворюють ціннісно-мотиваційну компоненту, що дає спрямованість іншим проявам особистості у професії, наприклад, прагненню до досягнень, стабільності і безпеки, результативності праці. Більшість адвокатів не виявляють виражених монетарних орієнтацій та не підтверджують припущення про зв'язок цінності грошей і гедоністичних мотивів у їхній професійній діяльності. Проте прагнення до збагачення у представників адвокатури зростає в міру того, як стають другорядними доброта, служіння людям і бажання зробити світ кращим.

4.2. Справедливість і відповідальність як аксіологічні принципи професійної діяльності адвоката

Інститут адвокатури займає чільне місце у правовій системі Європейського Союзу, оскільки виступає гарантом реалізації прав і свобод людини та громадянина. Прикладом саме такого стану справ є практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), коли клопотання до цього суду є недопустимим без участі адвоката. Основними нормативно-правовими документами, на яких ґрунтується діяльність сучасного українського інституту адвокатури, є Конституція України, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», акти Національної асоціації адвокатів України, а також інші підзаконні нормативно-правові акти. Створення Національної асоціації адвокатів України сильно вплинуло на впровадження суттєвих змін у системі функціонування адвокатури. Адвокатське самоврядування інституційно утвердило формування організації такого типу. Водночас були внесені зміни до Конституції України, які вплинули на створення певного «привілейованого» права для адвокатури – представництво особи в суді, захист її від

кримінального обвинувачення здійснюють виключно адвокати (ст. 131-2 Конституції України [214]).

Серед ідей, які впливають з основних аксіологічних принципів правозахисної діяльності адвоката, можна виділити ідею справедливості при здійсненні правосуддя. Як і гуманізм, справедливість є морально-юридичною категорією. Саме поняття «юстиція» з латинської означає справедливість (justitia), тому справедливість можна вважати синонімом правосуддя.

Філософи різних епох і різних напрямів єдині у визнанні справедливості найголовнішим елементом, що визначає гуманістичний світогляд людини. Аристотель вперше розділив справедливість на зрівняльну (справедливість рівності) і розподільну (справедливість пропорційності); в Епікура справедливість – це договір про те, щоб не шкодити і не терпіти шкоди; справедливість, згідно з поглядами Т. Гоббса, – це підпорядкування законам; як рівноправність між людьми справедливість розглядають А. Сміт, К. Гельвецій, П. Кропоткін, П. Прудон, Г. Спенсер; згідно з поглядами Р. Ієринга, справедливість повинна ґрунтуватися на користі і всього суспільства, і окремо взятої особистості.

Відстоюючи ідею справедливості при здійсненні правосуддя, українські адвокати мають перш за все виходити зі здорового розуміння того факту, що незаконне рішення суду в принципі не можна визнавати. Судове рішення тільки тоді є справедливим, коли воно приймається на основі чинного законодавства. Підмінити закони почуттями, емоціями, доцільністю – це шлях до руйнування правових основ будь-якої держави.

Хоча ідея справедливості і пронизує весь кримінальний процес, впливаючи на якісний характер не тільки прийнятих рішень, а й вибору способів їх досягнення, все ж варто визнати, що на сьогодні вона є більшою мірою декларативним принципом.

На жаль, окремі адвокати, поступаючись у фаховості корифеям правозахисту, «чіплялися» за справедливість і намагалися компенсувати свої «скромні» можливості, втілюючи свою позицію в бездоганному силогізмі:

наприклад, у підсудного шестеро малолітніх дітей, якщо ми засудимо батька, його дітям доведеться померати з голоду; але діти повинні жити, отже, ми не можемо засудити винного. Така позиція не має нічого спільного зі справедливістю. Зрештою, грамотний і чесний адвокат повинен знати, що кримінальна відповідальність не залежить від сімейного стану винного, і людина, яка вчинила злочин, має бути покарана, незважаючи на те, що його дружина та діти можуть померати з голоду; про них повинні подбати інші, насамперед держава й органи опіки, а судді і присяжні повинні зробити свою справу – винести справедливе правове рішення [137, с. 46–52; 328, с. 62–68; 13, с. 161–164]. Безперечним є й те, що експлуатація цього почуття є недостойним прийомом захисту. Адвокат, що поважає правосуддя, знайде інші засоби і способи захисту – законні, морально виправдані і не менш ефективні.

Своєрідність соціального статусу, правової свідомості та специфіка виконуваної діяльності впливають на формування в адвоката специфічного відчуття справедливості, яке апріорі еквівалентно впливає на його професійні особливості. До професійних особливостей адвокатів, які потребують вивчення, належать: 1) стратифікація адвокатів на основі шкали корпоративного престижу; 2) самооцінка й оцінка з боку громадян (статусу, функцій); 3) взаємини між фахівцями, зокрема внутрішньо професійні конфлікти; 4) ступінь готовності юридичної спільноти до справжнього захисту прав і свобод людини; 5) специфіка професійного менталітету; 6) ступінь і варіанти опору з боку деяких адвокатів новим правовим інститутам (наприклад, суд присяжних, допуск у ролі захисників фахівців у галузі права та ін.). І це ще далеко не вичерпний перелік групових особливостей адвокатів. Вони характеризують внутрішні відносини групи, з одного боку, і відображаються на виконуваний нею праворегулювальній функції (пошуку та встановлення справедливості) – з іншого.

Розглянемо основні детермінанти професійної діяльності адвоката, які для зручності структурно розділимо на вісім складників: соціальний,

пошуковий, реконструктивний (конструкційний), засвідчувальний, організаційний, конструктивний, пізнавальний, комунікативний.

Соціальний аспект діяльності адвоката визначається гуманним спрямуванням його професії, покладеним на нього суспільством, – здійснювати правовий захист підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) задля досягнення справедливого вирішення конфлікту між особистістю й суспільством, керуючись при цьому принципом презумпції невинності. Соціальний аспект діяльності адвоката вимагає від нього таких якостей: 1) гуманізм – вміння підтримати у клієнта зв'язок зі суспільством, незважаючи на вчинений ним злочин; 2) віра в людину, що виражається у прогнозуванні соціально корисної поведінки правопорушника; 3) справедливість; 4) законність; 5) високий рівень кваліфікації.

Пошуковий аспект діяльності адвоката виражається в: 1) перевірці фактів, які надають слідчі та прокурор під час судового засідання, встановленні їх достовірності (істинності) або недостовірності (хибності) – самостійно не має право проводити слідчі дії; 2) оцінці доказів, обґрунтованості доведеності чи недоведеності фактів (оцінка думки фахівців, експертів); 3) пошуку відповідних правових норм та оцінці можливості їх застосування.

Пошуковий аспект діяльності адвоката передбачає такі якості: глибину мислення (здатність проникати в суть фактів) і широту розуму (вміння охоплювати широке коло питань); сумлінність; знання законодавства; принциповість; наявність власної думки і вміння її відстоювати; особисту незацікавленість.

Реконструктивний (конструктивний) аспект діяльності адвоката як захисника в суді можна представити у вигляді трьох стадій: 1) складання загальної концепції – узагальнення різнобічної інформації, вироблення власної думки, побудова лінії захисту; 2) розробка тактики захисту – підготовка тактичних прийомів, що дають можливість знайти з-поміж багатьох доказів такі, які виправдовували б його підзахисного або пом'якшували його вину, зокрема складання заяв та подань; 3) проведення захисту. Для

реконструктивного (конструктивного) аспекту діяльності адвоката необхідні такі якості: незалежність; пам'ять; критичне мислення; увага; уважність до деталей; коректність стосовно до колег у суді.

Засвідчувальний аспект діяльності адвоката полягає у своєчасному й чіткому оформленні документації під час проведення консультацій і виступів у ролі захисника в суді (заяви, скарги, інші документи правового характеру). Для цього адвокат повинен дотримуватися таких норм культури, як: акуратність; знання державної мови і мови регіону, де здійснюється адвокатська діяльність; вміння володіти лаконічним стилем викладу; вміння ефектно використовувати стандарти документації.

Конструктивний аспект діяльності адвоката передбачає ухвалення рішення про вибір тієї чи іншої стратегії і тактики захисту з урахуванням обставин справи та поведінки обвинуваченого. Вибір тактики захисту визначається її стратегією, яка може бути: а) аналітичною (пошук доказів для виправдання підзахисного або пом'якшення його провини); б) побудованою на системі психологічних пасток для слідчого. Крім того, до конструктивного компонента належать розумові операції щодо співвідношення ситуації злочину зі змістом кримінальних і кримінально-процесуальних норм. Цей компонент діяльності адвоката також проявляється і при визначенні структури захисної промови в суді.

Організаційний аспект діяльності адвоката характеризується тим, що процес захисту не має суворої нормативної регуляції, тому планування захисту, використання певних прийомів і методів залежать від організаторських умінь адвоката.

Пізнавальний компонент діяльності адвоката спрямований на вирішення складного завдання – встановлення істини задля виправдання особи, яка притягається до кримінальної відповідальності або пом'якшення її покарання. В основі пізнавального компонента лежить суворая й об'єктивна оцінка наявних фактів.

Комунікативний компонент діяльності адвоката дозволяє глибше вивчити психологічні причини скоєння злочину, дати більш повну характеристику особистості обвинуваченого, правильно будувати взаємини з іншими учасниками кримінального процесу, уникнути деструктивних ситуацій.

Невід'ємною частиною образу адвоката є його манера поведінки, тобто дії та вчинки, які він демонструє і перед клієнтом, і перед іншими представниками суспільства (слідчі, оперативники, судді, колеги та ін.). Його поведінка зумовлена власними індивідуально-особистісними особливостями і відповідає тому образу, який він «прийняв» на себе. Тому виникненню сумісності у відносинах між адвокатом і підзахисним сприяють професійні та особистісні якості захисника.

Адвокат під час виконання правозахисних функцій повинен використовувати цивільний імунітет від безпідставних переслідувань органів влади за будь-які дії, які відповідають законодавчим нормам, але суперечать позиції влади, оскільки були обумовлені його правовою позицією. Адвокат повинен мати такий імунітет щодо всіх заяв, зроблених і в усній, і в письмовій формі, які стосуються виконання ним професійних обов'язків у суді чи в іншому державному юридичному або адміністративному органі.

Варто зауважити, що саме суд займає центральне місце в системі правозахисних механізмів. Заразом світовий досвід свідчить, що розвиток не судових правозахисних інститутів значно підвищує гарантії ефективності захисту прав людини. Зв'язок між гармонізацією суспільства (пошуком суспільного компромісу, суспільної справедливості), яку здійснює суд, і законодавчою гармонізацією існує на двох рівнях: строго правовому і здебільшого політичному. Останній має історичне значення, але перший сьогодні може бути більш важливим.

Політична взаємодія виникає зі стимулу, який нібито зможе привести суспільство до розвитку та фактично виходить зі суду. Перша така ситуація впливає на наступні, формуючи нові грані судового свавілля. Багато хто може бути із цим не згоден, і побоювання, що таке може трапитися, і послужить

мотивацією для застосування узгоджених позитивних заходів. Боязнь неконтрольованої або, радше, контрольованої судом негативної гармонізації, яку він здійснить, – це боязнь того, що станеться «скочування вниз».

Річ у тому, що в людства немає іншої справедливості, крім тієї, яка виразилася в його законах; а ця справедливість не є чимось цілком даним та незмінним, це явище, яке постійно, хоч і вкрай повільно, розвивається і вдосконалюється тисячолітньою історією життя народів. Людина апріорі постійно прагне до більш справедливих відносин.

Дослідження справедливості, законності та рівності як феноменів суспільного життя, зв'язку їхніх теоретичних положень з умовами практичного здійснення являють собою не тільки важливу наукову, а й практичну проблему. Під основними правами і свободами людини і громадянина зазвичай розуміють найбільш значущі з них і закріплені в конституціях і конституційних актах. Поняття «права» і «свободи» практично не відрізняються один від одного. Право в цьому випадку розуміють як суб'єктивне право діяти або не діяти в будь-який спосіб, а свобода – це відсутність перешкод для здійснення суб'єктивного права. Шлях права може бути звивистим, тому є всі підстави вважати, що кінцева мета розгортання та реалізації «права» і «свободи» полягає в тому, щоб усі громадяни мали реальну можливість реалізовувати свої справжні права, а суд, застосовуючи юридичну винахідливість, не перестарався в політичній доцільності. Взаємодія на основі права буде доречною тоді, коли суд виносить рішення, яке проголошує національну міру перешкоди будь-якому протизаконному посяганню. Якщо ухвалюють рішення про те, що такий захід можна зберегти через його виправданість, то це може стати судовою практикою, на яку, як на «британський судовий прецедент по-українськи», в разі проблемних процесів, з особливо помітною політичною складовою, зможуть спиратися наступні суди.

Дуже тісний зв'язок існує також між справедливістю і правилами судочинства. Вважають, що пройнятими справедливістю є також принципи, пов'язані з обвинуваченням особи у вчиненні протиправної дії і застосуванням

покарань, які на сьогодні зафіксовані в міжнародних нормативно-правових актах і визнаються міжнародними стандартами: «*Nemo debet bis puniri pro uno delicto*» (ніхто не може бути двічі покараний за одне й те саме правопорушення), «*Nullum crimen, sine lege, nullum crimen sine poena legali*» (немає злочину без покарання, немає покарання без закону, немає злочину без законного покарання), «*Lex prospicit, non respicit*» (закон не має зворотної сили), «*Omnis indemnat pro innoxio habetur*» (кожного, хто не є засудженим, право розглядає як невинуватого), «*Qui vis praesumitur bonus donec probetur contrarium*» (кожен вважається чесним, поки не доведено протилежне).

Тому, з огляду на викладене, однією з умов успішної діяльності адвоката, як у професійному правозахисному, так і в представницькому напрямі, є набуття ним високої політичної культури.

Держава й суспільство не повинні обмежувати і втручатися в приватне життя громадян. У політичній науці виділяють світоглядні, громадянські і політичні цінності. На світоглядному рівні уявлення індивідів про політику вбудовується в суб'єктивну картину світу, індивідуальне сприйняття життя. Останнє якраз і змушує адвоката співвідносити свої морально-етичні уявлення (про добро, справедливість, сенс життя) з особливостями політичної сфери, формувати уявлення про роль політики в досягненні ним своїх головних життєвих цілей. У рамках цивільних орієнтирів адвокат усвідомлює свої можливості як учасника суспільних відносин, у яких діють особливі органи й інститути, чия діяльність впливає на реальний стан людини в суспільстві і її відносини з владою. А з погляду якраз політичних уявлень адвокат виробляє своє ставлення до форм діяльності як конкретного уряду і партій, так і конкретних посадових осіб, які, як правило, займають ключові пости в правоохоронних органах і не тільки. Треба зазначити, що про кожен із цих рівнів в адвоката можуть складатися досить суперечливі уявлення. При цьому ставлення до конкретних політичних подій змінюється значно швидше, ніж світоглядні принципи. На відміну від природних (особистих) прав, політичні

права не належать людині від народження, а їх ніби дарує держава залежно від рівня розвитку в ній політичної системи, форми політичного режиму.

Важливо, щоб саме громадяни, а не професійні політики, не ізолювали себе від політичного життя суспільства та прагнули брати в ньому активну участь, щоб плюралізм думок впливав на державну політику. Ми бачимо, що адвокат як юрист, що володіє індивідуальною політичною культурою, відіграє значну роль у формуванні демократичної особистості, розвитку громадянського суспільства. Отже, політична культура адвоката – це обумовлені політичними знаннями, вміннями, навичками, цінностями і втілені на практиці правила (норми) його поведінки як суб'єкта політичної влади. Тож саме рівень політичної культури адвоката впливає на розуміння ним власного впливу на формування й утвердження в суспільстві такої цінності як справедливість. Остання безпосередньо пов'язана зі ще одним аксіологічним принципом діяльності адвоката – з відповідальністю.

Відповідальність адвоката – це відповідність поведінки адвоката соціально-нормативним вимогам, його професійному обов'язку, підпорядкованість його поведінки соціальному контролю.

Наприклад, дехто з авторів відповідальність адвоката трактує як передбачену законодавством санкцію, виражену у формі громадсько-правового обов'язку адвоката, який здійснює свою діяльність у межах присвоєної кваліфікації, відшкодувати збитки, завдані третім особам внаслідок надання їм неналежної юридичної допомоги [339, с. 170–172; 411]. Скажімо, зарубіжні автори стверджують, що відповідальність варто розглядати як застосування до суб'єкта, який здійснює певну діяльність в межах своєї професійної спеціалізації і яка призвела до негативних наслідків, санкцій у формі відшкодування збитків, виплати неустойки та компенсації моральної шкоди [675, р. 190–237].

За таким підходом, отже, відповідальність адвоката є різновидом громадсько-правової відповідальності. Виходячи із цього твердження, до ознак, властивих відповідальності адвоката, за словами О. Файер, можна зарахувати

всі ознаки, характерні для громадсько-правової відповідальності, а саме: державний примус, засудження суспільства, негативні наслідки для правопорушника, майновий характер, додаткові обмеження, відповідальність юридично рівних суб'єктів один перед одним, компенсаторний характер [391, с. 628].

Окрім «загальних» ознак, враховуючи особливий характер мети, призначення та способів реалізації відповідальності, О. Файєр визначає низку особливостей (специфічних ознак), характерних тільки для цього виду відповідальності, а саме: 1) адвокатська відповідальність завжди містить в собі риси професійних помилок, упущень і необережності; 2) застосовується до юридичних та фізичних осіб, які здійснюють свою професійну діяльність на платній основі, керуючись документом дозвільного характеру; 3) особа, яка здійснює свою професійну діяльність, несе професійну відповідальність за діяльність (бездіяльність), здійснену (допущену) у час, коли чинним був документ, який регламентує право суб'єкта здійснювати свою професійну діяльність протягом визначеного часу; 4) особистісний та суб'єктивний характер сприйняття професійної відповідальності кожним професіоналом; 5) критерієм взаємодії між особою, яка здійснює професійну діяльність, є ступінь виконання нею професійних обов'язків та їх потенційної реалізації в реальному житті; 6) наскільки тривалою й відчутною буде професійна діяльність та коли через помилки й недбалість вона завдаватиме шкоди; 7) загальною основою для регулювання й оцінки професійної діяльності і її результатів є правові норми, які встановлюють правові засади професійної відповідальності; 8) кількість збитків, яких завдала особа своєю професійною діяльністю [391, с. 628–629].

Однак існують також й інші підходи, коли не всі вчені схиляються до думки, що професійна відповідальність є одним з різновидів громадсько-правової відповідальності. Чимало авторів стверджує, що інститут професійної відповідальності адвоката є результатом синтезу кількох видів юридичної відповідальності: дисциплінарної, адміністративної, кримінальної і громадсько-

правової, тобто, будучи їхнім продуктом, вона все ж не є частиною жодного з них [287, с. 276–278; 424, с. 90–108]. Розглянемо ці «начала» професійної відповідальності адвоката більш детальноше.

Дисциплінарна відповідальність є прародителькою професійної відповідальності адвокатів. Згідно з чинним законодавством, існують процедури та міри (зауваження, попередження, припинення статусу адвоката) особливого виду соціальної відповідальності, яка настає за порушення низки норм чинного права, що дуже нагадують такий вид юридичної відповідальності як дисциплінарна. Більше того, історично, до виникнення професійної відповідальності, адвокати піддавалися відповідальності саме в рамках дисциплінарного провадження.

На наше тверде переконання, сучасного українського адвоката неможливо притягнути до дисциплінарної відповідальності. Це засвідчує кілька чинників.

У загальній теорії права розрізняють три види дисциплінарної відповідальності: «відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку, в порядку підлеглості і згідно з дисциплінарним статутом та положеннями в деяких міністерствах і відомствах» [378, с. 7–9]. У цьому сенсі адвоката не можна притягнути до дисциплінарної відповідальності, оскільки він: не перебуває у трудових відносинах, нікому не підпорядкований і не зобов'язаний під час здійснення своєї професійної діяльності керуватися підзаконними актами міністерств і відомств. Суть інституту дисциплінарної відповідальності – наявність сильної і слабкої сторони. Сильна сторона – та, яка притягає до дисциплінарної відповідальності (роботодавець, держава-роботодавець), а слабкою є робітник або державний службовець. Наявність сильної і слабкої сторони зумовлює ту обставину, що закон «довантажує» слабку сторону додатковими правами, щоб зрівноважити сильну і слабку сторони. Так, більша частина трудового права присвячена саме захисту прав працівника при притягненні його до дисциплінарної відповідальності. Притягнений до професійної відповідальності адвокат у жодному разі не є слабкою стороною.

Навіть більше, у разі, коли дисциплінарне провадження починається з ініціативи довірителя, адвокат первинно займає сильнішу позицію, ніж його опонент.

Деяка плутанина, пов'язана з існуванням поняття «дисциплінарна відповідальність адвоката», виникає через те, що в Законі про адвокатуру є термін «дисциплінарне провадження». Відтак у прийнятому на основі цього Закону Кодексі професійної етики адвоката з'явився термін «заходи дисциплінарної відповідальності адвоката». Однак у цьому випадку дисциплінарне провадження може призвести до накладення на адвоката не дисциплінарної, а професійної відповідальності.

Без сумніву, здійснюючи свою професійну діяльність, адвокат повинен дотримуватися корпоративної дисципліни. Однак це не дає підстав для автоматичного поширення поняття «дисциплінарна відповідальність» на відносини, пов'язані із притягненням адвоката до професійної відповідальності. Так, невиконання дитиною свого обов'язку підкорятися вимогам своїх батьків не дає підстави називати виховні заходи, які можуть застосувати до неї її батьки, дисциплінарною відповідальністю.

Дискваліфікаційний елемент професійної відповідальності адвоката полягає в тому, що особа, до якої ми застосовуємо таку міру професійної відповідальності як позбавлення статусу адвоката, не має можливості займатися адвокатською діяльністю поза корпорацією. Подібний елемент відсутній в інституті дисциплінарної відповідальності. Наприклад, водій автобуса, до якого застосували дисциплінарну відповідальність, може влаштуватися на роботу на інше підприємство.

З інститутів кримінальної та адміністративної відповідальності професійна відповідальність адвокатів «запозичила» такий вид відповідальності як позбавлення права займатися певним видом діяльності (адвокатською діяльністю), а також систему презумпцій, малозначність тощо. У деяких випадках застосування адміністративної відповідальності нагадує застосування заходів професійної відповідальності. В інших випадках держава делегує право

накладати адміністративні стягнення недержавним органам, наприклад, накладення адміністративної відповідальності у вигляді штрафу за безквитковий проїзд. У випадку з професійною відповідальністю держава також санкціонує дії адвокатської корпорації щодо накладення професійних стягнень, підтримуючи цю процедуру заходами державного примусу. Відмінність професійної відповідальності від адміністративної полягає в тому, що адміністративна відповідальність накладається суворо відповідно до складу адміністративних правопорушень, встановлених державою, а професійна – згідно з правилами, встановленими самою адвокатською корпорацією.

Для прикладу, Н. Павлюк, О. Щербанюк та Л. Остафійчук виокремлюють кілька передумов виникнення професійної відповідальності адвоката [287, с. 277–278; 424, с. 94–102].

Створення саморегульованих професійних співтовариств. Причиною виникнення професійної відповідальності є потреба зменшення рівня втручання держави в соціальні відносини, з одночасною потребою в їх упорядкуванні. Це завдання можна вирішити шляхом створення саморегульованих соціальних спільнот. Обов'язковим елементом саморегулювання є наявність інституту соціальної відповідальності. Професійна відповідальність адвокатів є саме тим інститутом, який поза рамками інституту дисциплінарної відповідальності покликаний заходами охорони регламентувати професійну діяльність адвокатів.

Наявність прогалин правового регулювання. Сама суть адвокатської діяльності сприяє створенню ситуацій, коли визначені правопорушення з боку адвоката не можна оцінити з погляду юридичної відповідальності в рамках традиційних видів юридичної відповідальності (кримінальної, адміністративної, цивільно-правової, дисциплінарної). Наприклад, механізм гарантій такого основоположного інституту повіреного права як адвокатська таємниця можна захистити від зловживань з боку адвоката і його клієнта виключно в рамках інституту професійної відповідальності. Відбувається кореспонденція деяких традиційних видів юридичної відповідальності у професійну. Так, непокоря захисника розпорядженням головуючого на судовому засіданні тягне за собою

не адміністративну (на думку деяких науковців, процесуальну), а професійну відповідальність адвоката.

Професійна відповідальність адвоката має певні ознаки, що дозволяють виділити її в окремий вид юридичної відповідальності.

Так, наявність самостійних джерел, що містять в собі норми, які регулюють функціонування професійної відповідальності адвоката, є однією з ознакою професійної відповідальності адвоката. До таких джерел належать: Кодекс професійної етики адвоката, корпоративні акти адвокатських палат, прецеденти адвокатських палат, звичаї.

Незаперечною ознакою наявності професійної відповідальності адвоката як окремого виду юридичної відповідальності є наявність процесуального права, що регулює порядок притягнення адвоката до професійної відповідальності. Жоден з видів юридичної відповідальності, які претендують на звання «самостійний вид юридичної відповідальності» (екологічна, містобудівельна, банківська тощо), не має такої розвинутої системи процесуального права, схожої до тієї, яка існує при притягненні до професійної відповідальності адвоката. Ця система є не тільки розвиненою, але й оригінальною. Так, у процесі притягнення адвоката до професійної відповідальності до компетенції одного органу входить встановлення факту наявності в діяльності адвоката порушення норм адвокатської етики (кваліфікаційна комісія), а другого – вибір міри професійної відповідальності (рада адвокатської палати).

Виділення нового виду юридичної відповідальності – професійної відповідальності, а також його підвиду – професійної відповідальності адвоката, може стати імпульсом для доктринального вивчення великого пласту соціальних відносин, пов'язаних з діяльністю саморегульованих професійних відносин.

Схожого підходу дотримується й А. Біцай. Вчена пропонує розглядати професійну діяльність адвоката у двох значеннях: у вузькому значенні професійна відповідальність адвоката – це передусім його дисциплінарна

відповідальність, визначена Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», яка полягає в прийнятті адвокатом, який провинився під час виконання своїх професійних обов'язків, визначених цим Законом, несприятливих для нього наслідків з боку уповноваженого суб'єкта, виражених у дисциплінарних стягненнях; у широкому значенні професійна відповідальність адвоката – це специфічний вид юридичної відповідальності, який поєднує в собі елементи дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної та кримінальної відповідальності і являє собою правовідносини, які виникають між суб'єктом, уповноваженим здійснювати стягнення, та адвокатом внаслідок порушення останнім своїх професійних обов'язків, визначених законодавством України про адвокатуру, і полягають у зобов'язанні адвоката відчувати несприятливі для нього наслідки відповідальності. Відтак А. Біцай дослідила сутність класичної дисциплінарної відповідальності та дисциплінарної відповідальності адвоката, а також зіставила їх і дійшла висновку, що дисциплінарна відповідальність адвоката не є різновидом класичної дисциплінарної відповідальності (зокрема спеціальної дисциплінарної відповідальності), а є самостійним видом юридичної відповідальності, оскільки між класичною дисциплінарною відповідальністю та дисциплінарною відповідальністю адвоката набагато більше відмінних, аніж спільних рис. Відмінності є суттєвими, оскільки вони стосуються особливостей складу дисциплінарного проступку, особливостей правового регулювання дисциплінарної відповідальності, особливостей призначення відповідальності тощо [43, с. 107].

Водночас у чинному законодавстві України термін «професійна відповідальність» практично не застосовується. Законодавець оперує поняттям «професійна відповідальність», лише встановлюючи в пункті 27 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про страхування» від 7 березня 1996 ро. № 85/96-ВР обов'язкове страхування професійної відповідальності тих осіб, діяльність яких може зашкодити третім особам. Однак ця норма має суто декларативний характер, оскільки перелік таких осіб відсутній, а також немає визначення

професійної відповідальності та особливостей її настання. Разом з тим Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» використовує термінологію дисциплінарної відповідальності, зокрема такі терміни, як «дисциплінарна справа», «дисциплінарний проступок» та «дисциплінарне висловлювання».

У зв'язку із цим виникає логічне запитання, чи є професійна відповідальність адвоката самостійним видом юридичної відповідальності, чи, може, це все-таки дисциплінарна відповідальність?

Як стверджує В. Гришук, норми права, які встановлюють дисциплінарний проступок та дисциплінарну відповідальність, поширюються на працівників державних і муніципальних служб, членів суспільних організацій (адвокатів та ін.), депутатів, суддів, засуджених й інші категорії громадян, статус яких регулює трудове та інші галузі права (муніципальне, парламентське, адміністративне) [98, с. 108–112].

Теорія трудового права та чинне трудове законодавство України розмежовують загальну і спеціальну дисциплінарну відповідальність.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність – це усвідомлене прийняття особою, яка порушила норми трудової дисципліни, негативних наслідків з боку уповноваженого суб'єкта у вигляді дисциплінарних стягнень, передбачених спеціальними нормативно-правовими актами (законами, уставами, положеннями) [201, с. 235]. У цьому ж контексті К. Коваленко відзначає, що спеціальна дисциплінарна відповідальність передбачена тільки для конкретно визначених категорій працівників на основі уставів і положень про дисципліну та спеціальних нормативних актів. Вона характеризується спеціальним суб'єктом дисциплінарного проступку, особливим характером дисциплінарного проступку, спеціальними видами дисциплінарних стягнень, особливим порядком накладання й оскарження дисциплінарного стягнення. Спеціальним суб'єктом є робітник, який несе дисциплінарну відповідальність за спеціальним нормативно-правовим актом (уставом, положенням, законом). Спеціальна дисциплінарна відповідальність працівників відрізняється від загальної дисциплінарної відповідальності ширшим змістом дисциплінарного проступку

та тяжчими санкціями. Наприклад, для деяких категорій працівників вимоги морального змісту входять до переліку їхніх трудових обов'язків. Це стосується суддів, прокурорів, державних службовців, вихователів [201, с. 234].

Осмилюючи сутність явища дисциплінарної відповідальності, науковці виокремлюють низку відмінностей між загальною дисциплінарною відповідальністю та спеціальною дисциплінарною відповідальністю: 1) коло суб'єктів дисциплінарної відповідальності (підставою для цього є, по-перше, надзвичайно важливі (відповідальні) функції й обов'язки тієї чи іншої групи працівників: а) стосовно керівництва організацією та управління виробничими процесами в її підрозділах; б) за посадами, заміщеними шляхом виборів або конкурсу; в) пов'язані особливими функціями державного апарату і державних органів; по-друге, особливо шкідливими є наслідки дисциплінарних проступків, які здійснюють провідні працівники в окремих галузях економіки, де діють устами про дисципліну, а також працівники закладів та апарату господарських органів); 2) джерело правового регулювання (застосовується на основі законів, уставів та положень про дисципліну); 3) більш ширше розуміння дисциплінарного проступку; 4) види дисциплінарних висловлювань (можуть застосовуватися більш суворі дисциплінарні висловлювання); 5) порядок накладення й оскарження стягнень [130, с. 52–57; 59, с. 209–218; 286, с. 115–124].

Проте адвоката не можна притягнути до класичної дисциплінарної відповідальності, оскільки він не перебуває ні з ким у жодних трудових зносинах та нікому не підпорядковується під час реалізації своєї трудової діяльності. Об'єктом дисциплінарного проступку адвоката є його професійні обов'язки, а загальним об'єктом класичного дисциплінарного проступку є внутрішній трудовий розпорядок. Крім того, єдиним органом, уповноваженим на відкриття дисциплінарного провадження проти адвоката, є кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури (дисциплінарна палата). Стосовно ж класичного дисциплінарного провадження, то, за загальним правилом, дисциплінарне стягнення застосовується органом, який здійснює прийом на

роботу (обрання, затвердження, призначення на посаду) конкретного працівника (загальна дисциплінарна відповідальність). На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за уставами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися вищими органами (загальна дисциплінарна відповідальність).

Отож говорити, що відповідальність адвоката є одним із видів дисциплінарної відповідальності в її класичному розумінні, на наш погляд, не буде правильним. Ми все ж дотримуємося тієї позиції, що відповідальність адвоката є самостійним видом юридичної відповідальності.

Соціальних гарантій жоден адвокат ніколи не отримував. Відсутність таких гарантій певною мірою врівноважувала неспроможність впливати на адвоката з боку кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури. Але, оцінюючи це, треба мати на увазі, що адвокат, крім необхідності виконання вимог законодавства, повинен дотримуватися правил адвокатської етики, порушення яких передбачає відповідальність у вигляді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю. Водночас чинне законодавство не змушує адвоката в його повсякденній діяльності дотримуватися правил, які зобов'язують його поважати етичні норми, і нести відповідальність за їх порушення, навіть якщо вона передбачена чинним законодавством, має загальний характер. Крім того, потрібно також мати на увазі, що адвоката ніхто не може примусити захищати осіб, які не в змозі оплатити юридичних послуг захисника. Заразом будь-який адвокат, який працює індивідуально або в колегії, згідно з рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної колегії, здійснює захист за призначенням. З огляду на вкрай низький рівень платоспроможності більшої частини населення України, а питома вага такої категорії громадян серед злочинців є досить високою, складається ситуація, коли абсолютно весь захист за призначенням здійснюють адвокати. Це питання вимагає правового регулювання.

А втім, наведені недоліки законодавства не створюють непереборних перешкод для реального функціонування інституту адвокатури. Юридична

практика останніх років показала в цілому етико-професійну неспроможність «спеціалістів у сфері права», які не відповідають вимогам, що висуваються до адвокатів. Іноді зустрічаються такі «перли», що хочеться назвати таких лже-фахівців неорабулістами, які підривають професійний авторитет адвокатської корпорації в суспільстві.

Певна складність становища адвоката полягає в односторонності функції захисника. Адвокат, на відміну від прокурора, з'ясовує тільки ті обставини у справі, які виправдовують або пом'якшують вину чи ступінь відповідальності підзахисного. Одна з перших заповідей Гіппократа лікарям «не нашкодь» цілком стосується діяльності адвоката: своєю діяльністю він зобов'язаний не нашкодити позиції й інтересам підзахисного. У цьому проявляється одна з найбільш характерних специфічних моральних вимог до адвоката.

Зважаючи на специфіку інституту професійної відповідальності адвоката, варто задуматися про його подальший розвиток, перспективи та проблеми. У чинних Правилах адвокатської етики норми викладено доволі нечітко і несистемно. Проте ще до процесу внесення змін до цього кодексу варто з'ясувати, чи влаштовує сучасну адвокатську спільноту ситуація, яка склалася з притягненням адвокатів до професійної відповідальності? Вочевидь, ні.

Отже, для покращення правил адвокатської етики потрібно конкретизувати об'єкти професійного правопорушення адвоката. Наявність у Правилах переважно норм-принципів та норм-декларцій (наприклад, адвокати за будь-яких умов мають зберігати власну честь та гідність) призводить до негативних наслідків. Досить часто адвокат тільки в процесі притягнення його до відповідальності дізнається про те, що з позиції членів кваліфікаційної комісії він порушив Правила адвокатської етики [308]. Уже безпосередньо після їх прийняття деякі дослідники відзначили те, що недотримання норм Правил тягне для адвокатів серйозні наслідки, аж до позбавлення статусу адвоката. У зв'язку із цим виникає питання, наскільки виправданим є таке положення, коли невизначені за змістом норми можуть спричинити відповідальність особи за їх недотримання. Адже, враховуючи невизначений

характер цих норм, те, що одному здається недотриманням, іншому видається цілком нормальним. Найбільше кваліфікаційні комісії і ради адвокатських палат під час розгляду питань професійної відповідальності адвокатів посилаються на такі статті Правил адвокатської етики: «Незалежність та свобода адвоката у здійсненні адвокатської діяльності» (Розділ II, ст. 6), «Дотримання законності» (Розділ II, ст. 7), «Пріоритет інтересів клієнта» (Розділ II, ст. 8). Певна «каучуковість» зазначених статей уможлиблює їх «натягування» практично на будь-яку дію адвоката.

Ще однією хвилюючою рисою Правил адвокатської етики є відсутність у їхній структурі норми-санкції. На сьогодні питання про застосування конкретного виду дисциплінарної відповідальності (від зауваження до припинення статусу адвоката) вирішується так: «При визначенні міри дисциплінарної відповідальності повинні враховуватися важкість вчиненого проступку, обставини, за яких його вчинено, форма провини, а також інші обставини, які Рада визнала як істотні і взяла до уваги при винесенні рішення». Діє так звана нерозподілена санкція. Тобто до будь-якого складу професійного правопорушення адвоката може бути застосована будь-яка міра дисциплінарної відповідальності. А це спричинює низку негативних наслідків. По-перше, можливість зловживань з боку членів рад адвокатських палат. Тобто правозастосовно-каральний орган має право за наявності абсолютно ідентичних випадків застосувати до одного адвоката таку міру відповідальності як зауваження, а до другого – позбавлення статусу адвоката. По-друге, «непрозорість» у накладенні того чи іншого виду професійного стягнення сприяє виникненню серед адвокатів атмосфери недовіри до органів адвокатського самоврядування, що призводить до множинних конфліктних ситуацій.

Крім того, відсутність розподілених санкцій робить неможливою спробу провести градацію професійних правопорушень адвокатів залежно від ступеня їх тяжкості.

Строката правозастосовна практика кваліфікаційних комісій і рад адвокатських палат уможлиблює ситуацію, коли в одному регіоні адвокатську дію розцінюють як правопорушення, а в іншому – ні. У різних регіонах України по-різному підходять до застосування певного виду дисциплінарної відповідальності за схожі адвокатські правопорушення.

З моменту створення органів, у компетенції яких є питання притягнення адвокатів до професійної відповідальності, склалася ситуація, коли в цих органах сформувалося коло осіб, які основну частину своїх доходів одержали як оплату за участь в роботі органів адвокатського самоврядування. У зв'язку із цим виникла розбіжність у деяких питаннях, пов'язаних з інтересами керуючої адвокатської еліти – з одного боку, та рядових адвокатів – з іншого, що своєю чергою на тлі недосконалості інституту залучення адвокатів до професійної відповідальності призвело до появи конфліктів між ними.

Відзначимо також недостатній професійний рівень осіб, які залучають адвокатів до професійної відповідальності. Всупереч очікуванням з плином часу професійний рівень осіб, зайнятих залученням адвокатів до професійної відповідальності, не зріс, відповідно, не було виправлено старих помилок, навпаки – кількість помилок під час притягнення адвокатів до професійної відповідальності лише зросла, як наслідок – ще більше адвокатів було незаконно притягнуто до професійної відповідальності. Особливо це стосується «провінційних» адвокатських палат.

Подальші кроки щодо вдосконалення інституту професійної відповідальності адвокатів мають ґрунтуватися на таких факторах:

- на аналізі правозастосовної практики адвокатських палат суб'єктів України з приводу притягнення адвокатів до професійної відповідальності;
- на рецепції досвіду інших професійних корпорацій й адвокатських корпорацій зарубіжних країн;
- на обліку наукових доктрин у сфері професійної відповідальності адвокатів.

Відзначимо кроки, які повинен здійснити інститут професійної відповідальності адвоката.

Перелік адвокатських правопорушень має бути створений шляхом виділення з першого розділу Кодексу професійної етики адвоката професійних правопорушень (наприклад, подібний перелік існує в інституті професійної відповідальності нотаріусів). Перший розділ Кодексу професійної етики адвоката – «Принципи і норми професійної поведінки адвоката» містить переважно регуляторні норми. Завдання регуляторних норм – дати суб'єктам права (адвокатам) еталонні правила поведінки, якими вони мають керуватися під час здійснення своєї професійної діяльності. Залучати адвокатів до професійної відповідальності на основі регуляторних норм – досить складне інтелектуальне завдання. Потрібно, по-перше, відокремити норми-принципи від норм-регуляторів, потім відібрані регулятивні норми переформулювати з регулятивних на охоронні.

Наприклад, регулятивну норму «адвоката ніхто, крім довірителя, не може звільнити від обов'язку зберігати професійну таємницю» (Розділ III, ст. 22) треба переформулювати на таку охоронну норму: «розголошення адвокатом професійної таємниці без згоди свого довірителя».

Питання про поділ переліку професійних проступків на групи постане після інкорпорації, тому що, на відміну від Професійного кодексу нотаріусів, охоронних норм, виділених з першого розділу Правил адвокатської етики, буде дуже багато (не менше 50). Отриманий список потрібно розподілити на групи, і для зручності правозастосування, і для системного тлумачення складу професійних правопорушень. У чинних Правилах адвокатської етики подібний поділ, можна сказати, започатковано. Наприклад, ст. 28 – фінансові основи адвокатської діяльності, ст. 13 – обмеження реклами адвокатських послуг тощо. Професійні проступки адвоката також треба розподілити за єдиними критеріями. Наприклад, професійні порушення: проти попереднього розслідування, правосуддя, адвокатської таємниці, престижу адвокатської професії та ін.

Аналіз правозастосовної практики з приводу притягнення адвокатів до професійної відповідальності показав, що чимало важливих правил не закріплено у Правилах адвокатської етики. Лише після проведення всієї описаної вище роботи з удосконалення інституту професійної відповідальності адвоката можемо переходити до кардинально нового етапу розвитку цього інституту – формування складу професійних правопорушень адвокатів. Однак чимало проблем, пов'язаних із розумінням справедливості та відповідальності в діяльності адвоката, випливає з того, що адвокат все ж виконує своєрідну суспільну роль, гармонізуючи й гуманізуючи суспільні відносини, причому не будучи державним інститутом.

4.3. Гуманістичні підстави феномену професійної адвокатської діяльності

Безсумнівно, ідеї гуманізму народилися і розцвіли в епоху європейського Відродження (XIV–XVI ст.). Але не викликає сумнівів і те, що стихійний, а іноді і свідомий гуманізм, гуманізм не як вчення або теорія, а як внутрішнє ставлення людини до самої себе, природне прагнення людини осмислити людяність і жорстокість, – реальний факт людської історії з її початку і до наших днів, так що можна говорити навіть про античний гуманізм. Відомо, що одним з основних етичних понять в античній філософії було поняття «доброчесність». Через дослідження чеснот, аналіз змісту чеснот і понять, рівнозначних до них, їх ролі та місця в системі відносин «людина – природа», «людина – суспільство», «людина – людина» можна встановити суттєві ознаки гуманізму. Серед рис, що характеризують стосунки між людьми, які найкраще відповідають гуманістичному характеру міжособистісних відносин, виявилися співчуття, чуйність, повага, толерантність, людинолюбство, милосердя, справедливість.

Оскільки гуманізм по-різному був виражений у літературі, поезії, живописі, науці, музиці, філософії, то цілком закономірно, що вся професійна, творча і громадська діяльність найкращих адвокатів пронизана ідеями гуманізму – чимало з них були видатними письменниками, публіцистами, поетами, музикантами, діячами культури.

Гуманізм являє собою «людяність у громадській діяльності, у ставленні до людей», філософську теорію, яка стверджує цінність будь-якої людини незалежно від її суспільного становища, що виявляється в глибокій повазі до людини та її гідності, в активній боротьбі проти всіх форм людиноненависництва.

Українські правозахисники, не поступаючись в утвердженні принципу гуманізму та професіоналізмі західним адвокатам, крім того, втілюють в собі ідею жертвності. Альтруїзм, жертвність окремих людей – запорука виживання і розвитку всього суспільства. Жертвність є необхідною презумпцією правозахисної діяльності, адвокатури як інституту громадянського суспільства.

Справжній, а не кон'юнктурний адвокат завжди приносить себе в жертву правового захисту того, кого захищає. Важкість морального вибору адвоката під час захисту не підлягає компенсації гонораром. Будь-який вибір означає жертвоприношення.

У процесі захисту в політичних справах адвокати вважали своїм обов'язком відмовлятися від гонорару, навіть якщо їхні клієнти або родичі клієнтів їм його пропонували. Відстоюючи інтереси своїх підзахисних, багато адвокатів самі ставали об'єктом політичного переслідування, перебували під негласним наглядом поліцейських. Проте ніхто з них не поступився моральними і професійними принципами: продовжували брати участь в захисті «неблагонадійних».

Справжня жертвність адвоката передбачає його пасіонарність, готовність поступитися особистими інтересами заради свого служіння.

Сьогодні ми живемо в ситуації постійного політичного нагнітання, тому адвокат повинен бути не просто спостерігачем, а й активним гравцем. Але для цього йому потрібно сформуватися як громадянину і вникнути в сенс своєї професійної та соціальної ролі. Інститути громадянського суспільства, як свідчить практика, ще не повністю виконують одну зі своїх провідних функцій – інформування населення.

У Конституції України правовий статус адвокатури залишається фактично до кінця ще не визначеним, але з виокремлених у ній завдань для адвокатури можна зробити висновок про те, що адвокатура є одним з інститутів правової держави як системи, котрий вирішує завдання, без яких функціонування цієї системи є просто неможливим. При цьому адвокатура не належить до жодної з гілок влади, передбачених ст. 6 Конституції України, і в певному сенсі має відігравати роль «дружнього посередника» між державою й іншими суб'єктами права в цивільному суспільстві [214].

Особливо відзначимо, що в основі всієї організації й діяльності адвокатури лежать принципи, викладені у ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: верховенства права, незалежності, демократизму, гуманізму, конфіденційності, добровільності та гласності [312]. Розкриємо кожен з них. Адвокат при здійсненні своєї професійної діяльності використовує свободу слова в рамках, визначених завданнями адвокатури та законодавством. Висловлювання адвоката, які стосуються честі й гідності сторін процесу, представників обвинувача чи захисника, свідка, потерпілого, експерта, перекладача і не порушують правил професійної етики адвокатів, не можуть бути підставою для притягнення адвоката до цивільно-правової або кримінальної відповідальності.

Верховенство права – основоположний принцип, закріплений у ст. 8 Конституції України [214]. Він означає, що адвокат зобов'язаний вести захист або представництво тільки законними правовими засобами; відстоювати законні інтереси клієнта; негайно реагувати на порушення, які допускаються в судових органах, прокуратурі, іншими учасниками процесу, якщо їхні дії

порушують або обмежують права і свободи обвинуваченого чи особи, яку він представляє; оскаржити в інтересах клієнта незаконні та необґрунтовані рішення суду й інших правоохоронних органів.

Незалежність адвокатських об'єднань (бюро, колегій, контор, фірм) – неприпустимість будь-якого втручання з боку державних органів, громадських об'єднань і громадян. Рішення ключових питань організації і діяльності адвокатури приймаються об'єднаннями або адвокатом самостійно, без втручання з боку органів виконавчої влади. Міністерство юстиції не встановлює правил оплати праці адвокатів. Ці питання регулюються Законом про адвокатуру та статутами адвокатських об'єднань. Однак свобода діяльності адвокатських об'єднань та відсутність контролю з боку держави не свідчать про свавілля.

Демократизм діяльності адвокатури характеризується тим, що вона спрямована на забезпечення й гарантію захисту прав і свобод особистості, яка потребує цього захисту. Свобода одного виступає в єдності зі свободою всіх. Захист інтересів фізичних і юридичних осіб є реальним втіленням у державі найважливіших людських цінностей – свободи, рівності, справедливості, які здатні приносити користь особі, суспільству і державі.

Гуманізм як правовий принцип характеризується тим, що адвокатура призначена для служіння суспільству й особистості в ньому, захисту її життя, здоров'я, безпеки, честі, гідності, власності та інших особистих, соціально-економічних і політичних прав і свобод. Гуманізм передбачає шанобливе ставлення без всяких забобонів й упередженості до кожної людини, з урахуванням її особистих якостей й індивідуальних здібностей. Елемент гуманності нерозривно пов'язаний із милосердям, яке являє собою готовність допомогти конкретній людині. Милосердя в поєднанні з гуманністю «підносить» будь-яку людину, що володіє можливістю впливати на долі інших людей.

Конфіденційність адвокатської діяльності полягає в можливості всебічного захисту прав та інтересів особистості й гарантії збереження та

нерозповсюдження всієї інформації, отриманої в результаті здійснення захисту. Відсутність елемента конфіденційності унеможливило надання юридичної допомоги клієнтам, оскільки вони б при цьому відчували недовіру до адвоката.

Конституційно закріплений принцип гласності полягає в гарантованому праві на свободу думки і слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань, вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, надсилати індивідуальні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також до посадових осіб [214]. Уміння адвоката користуватися цим демократичним принципом означає реалізацію не тільки конституційних прав як громадянина, а й обов'язків як посадової особи, покликаної сприяти встановленню повного інформаційного обміну між державою і громадянським суспільством.

Гласність у діяльності адвокатури полягає в можливості отримувати інформацію про все, що відбувається у професійній організації, беручи участь у зборах колегії адвокатів, виконуючи функції члена кваліфікаційної колегії. Адвокат може внести на розгляд зборів будь-яке питання, що стосується діяльності цієї організації. Діяльність адвокатури відкрито обговорюється громадськістю та висвітлюється в засобах масової інформації.

«Правозаступництво» являє собою «діяльність правозаступників», тобто правозахисників, громадських діячів, які виступають перед владою з вимогою дотримання нею загально визнаних прав і свобод людини.

Отже, гуманістичний, правозаступницький характер адвокатської діяльності полягає в тому, що ця діяльність ґрунтується на позиціях утвердження рівноправності та цінності будь-якої людини незалежно від її суспільного становища, проявляється в глибокій повазі до людини та її гідності, являє собою активну боротьбу проти всіх форм людиноненависництва і спрямовується на дотримання загально визнаних прав і свобод людини.

Найважливішим фактором соціальної, економічної і загалом життєвої активності індивідуального і групового суб'єкта виступає його самовизначення

[177, с. 18–25; 658, с. 305–339]. Розмірковуючи над проблемами вдосконалення сучасної адвокатури, багато дослідників задаються питаннями: адвокат – це суб'єкт ринку юридичних послуг, мета якого полягає в отриманні винагороди, що йому належить за виконану роботу, дії якого спрямовані виключно на виконання обов'язків перед довірительом, або ж в основі діяльності адвоката повинна лежати ідея служіння громадським інтересам, жертвності, морального вибору? [292; 117; 71, с. 143–147] Адвокатура – це некомерційна організація *sui generis* (особливого виду) та інститут громадянського суспільства чи підприємницька структура? Яку роль відіграють процеси комерціалізації адвокатури в сучасний період? Чи економічні умови є тим вирішальним фактором, який впливає на вибір роду діяльності й подальшу самореалізацію адвоката?

Аналіз публікацій із цієї тематики дає змогу виділити два полярні концептуальні підходи:

1. Несумісність підприємницької діяльності та гуманістичного покликання служіння народу. Цей підхід передбачає негативну оцінку комерційного аспекту адвокатської діяльності. «Адвокатура створена не для насолоди тих, хто входить в цей клас, а для суспільного служіння, служіння важкого, суворого і серйозного, самого пристрасного безкорисливого захоплення та виконання прийнятих на себе зобов'язань» [290].

2. Представники другого підходу дотримуються точки зору, згідно з якою розглядати сьогодні, у XXI ст., підприємницьку діяльність і сам ринок як щось негідне, неналежне – значить не бачити економічної реальності й неадекватно оцінювати значення економічної сфери. «У сучасних умовах кожен прагне створити для себе ті блага, за допомогою яких буде рости його власне господарство, особистий статус, а також статус сім'ї, і адвокатська діяльність – це бізнес або послуги, що надаються за певний гонорар» [17, с. 68–72; 240, с. 153–159; 361, с. 206–212]. «Сучасний стан ринку юридичних послуг в світі свідчить про те, що немає сенсу обмежувати права адвокатів щодо створення комерційних організацій для надання кваліфікованої юридичної допомоги»

[290]. «Адвокатура в ХХІ столітті, для того щоб мати перспективи розвитку, повинна бути більш діловою, більш підприємницькою, більш комерціалізованою, більш жорсткою і конкретною» [292].

У суспільній свідомості існують певні уявлення про те, яким повинен бути адвокат, що є припустимим для нього, а що ні. Наприклад, А. Бірюкова зазначає: «Професія адвоката – це не тільки досконале знання юридичних наук, а й внутрішнє світовідчуття» [40, с. 151–154]. Внаслідок високої суспільної значущості адвокатури, її гуманістичного покликання та особливого статусу цього інституту, на нього покладено певні обов'язки і відповідальність, що не може не позначитися на самосвідомості кожного адвоката. Самосвідомість або усвідомлення себе – власної особистості – як суб'єкта свідомості, гуманності, спілкування і дії постає потужним фактором не тільки самоконтролю, але й самокритики, самовдосконалення і самовиховання. Самосвідомість пов'язана зі свідомістю – це морально-психологічна характеристика особистості, яка ґрунтується на усвідомленні й оцінці себе, своїх можливостей, намірів і дій. Провідне місце в самосвідомості займає усвідомлення гуманістичних вимог суспільства до особистості, свого громадського обов'язку і сенсу життя, відповідальності за доручену справу перед колективом, класом, нацією, батьківщиною і, нарешті, перед усім людством [14, с. 5–16; 530; 597].

Формування самосвідомості – це тривалий процес, що складається з низки етапів. Скажімо, чимало зарубіжних дослідників схильні до тези, що «основний зміст стадій самосвідомості виражається в усвідомленні індивідом себе в ролі суб'єкта предметної діяльності, духовно вільного суб'єкта і суб'єкта соціально-історичного» [638; 469, р. 101–155; 529].

Певний інтерес дослідників викликає та точка зору, згідно з якою «сутність людини, прояв її гуманності є ансамблем суспільних відносин» [467, р. 642–647; 607, с. 184–189]. Так, людина народжується зі своїм внутрішнім світом, зі своєю «робочою силою» душі, стикається з громадською культурою й суспільними і виробничими відносинами, які вона не створила, опановуючи людський спосіб життя та спілкування, формується як неповторна

індивідуальність. І те, якою вона стане внаслідок цього процесу, відобразиться у її суспільних відносин.

Мотиваційна система людини охоплює дві головні сфери: працю і спілкування. Хоча людське життя не зводиться до цієї дихотомії, будь-який опис людської особистості передбачає два головні питання: 1) що людина робить, якою є її предметна діяльність і як вона сама до неї ставиться; 2) які її взаємини з навколишніми людьми, наскільки вона здатна до саморозкриття і розуміння іншого. Самосвідомість – це не тільки пізнання себе, а й усвідомлене ставлення до себе: до своїх якостей і станів, можливостей, тобто власна самооцінка. Без самооцінки важко або навіть неможливо самовизначитися в житті. Щоб правильно оцінити себе, повинен діяти «потрійний контроль»: життя, громадська думка і власний розум [14, с. 7–9].

Ще однією рисою, яка характеризує особистість з погляду виконання нею будь-яких соціальних чи моральних вимог, є її відповідальність. Ступінь відповідальності та порядності людини виражається передусім у тому, наскільки вона є самовимогливою.

На наш погляд, усвідомлення моральної відповідальності перед довірителями, суспільством і державою має посідати провідне місце в самосвідомості кожного адвоката. З тої миті, коли особа приймає присягу адвоката, вона отримує статус адвоката, стає членом адвокатської палати, тобто частиною професійного співтовариства адвокатів. Із цього моменту адвокат як особистість повинен бути колективістськи зорієнтованим, налаштованим на дотримання корпоративної дисципліни і професійної етики. Сам факт набуття статусу адвоката впливає на необхідність збереження ним за будь-яких обставин честі і гідності, властивих для його професії, крім того, він повинен дбати про авторитет адвокатури. Укоренити в суспільстві і в середовищі самої адвокатури уявлення про її справжні й особливі завдання може тільки організація, яка сприяє загальному підйому самосвідомості адвокатури як цілого.

Укладачі судових статутів від 1864 року домінантним принципом адвокатської діяльності виставляли почуття правди, честі й усвідомлення моральної відповідальності перед урядом і суспільством. Відповідно, це начало намагалися закладати як основне під час формування самосвідомості індивідуального і групового суб'єкта – кожного адвоката і створеної адвокатської спільноти в цілому. До суспільної уяви закладали основи образу адвоката, який у своїй діяльності керується не тільки меркантильними міркуваннями. Інститут присяжних створили як особливу корпорацію. Багато видатних представників адвокатури були відомими не тільки своєю професійною діяльністю, але і як громадські діячі, літератори і діячі науки. Це були люди захоплені, націлені на широку громадську діяльність. Багато з них, керуючись власними переконаннями, залишали державну службу, незважаючи на перспективи піднятися по кар'єрній драбині.

Сьогодні ж підвищена увага до морального стану майбутніх присяжних повірених проявляється ще й на етапі їх прийняття у професійне співтовариство: рада, розглядаючи кандидатури, повинна достеменно вивчити не тільки представлені певною особою документи, які засвідчують її прагнення набути цей статус, але й відомості про її відповідність певним моральним якостям [312].

У сучасний період питання самосвідомості адвокатів не втратили своєї актуальності.

Так, 2019 року було ухвалено нову редакцію Правил адвокатської етики, а 9 квітня 2021 року Вища школа адвокатури Національної асоціації адвокатів України провела вебінар на тему «Правила адвокатської етики в історичній ретроспективі». Окрім того, відбувається чимало інших заходів, спрямованих на підтримку цінності авторитету адвокатури. На цей час самовизначення охоплює усвідомлення, вибір і формування адвокатом власної системи смислів, цінностей, мотивів, уявлень про навколишній світ і самого себе, а також постановку цілей і визначення способів їх досягнення. Економічні чинники впливають на соціальну поведінку в одних і тих самих умовах, але різних

людей, при цьому вони можуть і не бути вирішальними. Їхній вплив може нівелюватися або змінюватися, трансформуватися під дією психологічних, соціально-психологічних, морально-етичних (моральних) і багатьох інших чинників. Елементи самовизначення утворюють два рівні: стійкий «ціннісно-моральний стрижень» і динамічний, пластичний елемент [235, с. 47–48; 177, с. 22–23].

Ціннісно-моральний стрижень адвоката, на наш погляд, повинен обов'язково містити етичну складову. Необхідні сприйняття і збереження традицій, принципів, ціннісних ідеалів, ціннісних табу, що склалися у професійному співтоваристві за його багатовікову історію, а також їх акумуляція у самосвідомості кожного адвоката.

Системна криза у професійному співтоваристві адвокатів є всього лише відображенням морального стану здоров'я суспільства, тих соціальних труднощів, негативних змін, які зараз відбуваються в ньому. Однак тільки у стані кризи ми маємо можливість обмінюватися досвідом і вчитися, рости та ставати кращими.

Давайте розглянемо ближче професію адвоката і спробуємо відповісти на питання, чому сталася організаційна криза у професійному співтоваристві адвокатів. Звернемо увагу на умови, вимоги, сенс, професійне середовище, залежність, труднощі, відповідальність, ресурси, продуктивність, покликання, репутацію, успіх професії адвоката.

Умова, за якої адвокат може реалізувати свою професійну мету, феноменологія його професії, полягає в реципрокності (від лат. *reciprocus* – повертається, взаємний; вміння співвідносити свою думку з точкою зору іншого, тобто взаємність думки). І тут ми вперше усвідомлюємо прояв особистих внутрішніх якостей професіонала – його моральність. Моральність – це внутрішні (духовні і душевні) якості людини, основані на ідеалах добра, справедливості, обов'язку, честі, які проявляються у ставленні до людей і до природи. Це саме ті якості, які роблять людину людиною, які виступають маркерами довіри і розуміння загальної реальності для подальшої взаємодії.

Розглядаючи умову реципрокності, варто наголосити на одному з найважливіших її аспектів, а саме на взаємодії: на здійснену нашу дію має бути реакція, відповідь. Ця умова вимагає, з одного боку, закінчення дії в процесі діяльності професіонала, а з іншого, – саме ця умова, як правило, є віддаленою в часі і не завжди виконується.

Ще однією якістю професіонала в адвокатурі, тісно пов'язаною з його реципрокністю, є реципрокність його мислення. Саме реципрокність мислення дає змогу людині бачити не тільки обмеження, які випливають з будь-якої ситуації, але й можливості, які передбачає ця ситуація.

Першою серйозною ознакою цілеспрямованого морального занепаду суспільства виступає криза внутрішніх організаційних систем у професійних співтовариствах реципрокних професій: лікарі, педагоги, психологи, адвокати, оскільки саме ці професії основані на такій моральній категорії як довіра.

Отже, професія адвоката належить саме до тих рідкісних професій, які основані на такій комунікативній якості як довіра. Адвокат не може існувати без запиту клієнта, особи, яка довіряє йому вести її справу. Реципрокність, як якість комунікації, передбачає постійну взаємодію, взаємовплив у діаді між адвокатом і довірительом, адвокатом і адвокатом. Без наявності довіри адвокат не може повноцінно реалізувати свій професійний обов'язок. Коли у нас немає довіри, ми відмовляємося від будь-якої співпраці.

За своєю природою людина так влаштована, що не може існувати без довіри. Довіра – це базова психологічна потреба. І якщо ця базова психологічна потреба не задовольняється, відбувається руйнування особистості людини. Людина у своїх роздумах знецінює свої цінності, цілі, мотиви, свою затребуваність (потрібність), своє життя. Недовіра веде до несаможитності, до залежності від думки й позиції інших людей, залежно від обставин, до виправдання власної неспроможності. Коли відбувається руйнування системи організації реципрокної професії, вона знецінюється суспільством, виникає розрізнена реальність, у якій взаємодія стає неможливою. Немає довіри, немає запиту, немає професіонала, немає професії.

Довіра – це моральна потреба суспільства, а коли суспільство не задовольняє цієї потреби, це ознака його великої хвороби, яку треба розпізнати і швидко лікувати.

Аналізуючи феноменологію професії адвоката, ми стикаємося з першими професійними труднощами у свідомості професіонала. Як реалізувати умову реципрокності у професійному середовищі адвоката? З чого складається професійне середовище адвоката? Чим воно характеризується? У чому полягають очікування від професійного середовища адвоката?

По-перше, професійне середовище адвоката – це правозастосовне середовище, яке характеризується високою тривожністю, тривогою, агресією, а поведінка – обороною або нападом.

По-друге, потрапляючи в агресивне середовище, особистість «заражається» агресією. Саме тому всі професіонали (судді, прокурори, слідчі, поліцейські, пристави, адвокати, юристи), які обслуговують професійне середовище, є носіями агресії.

По-третє, розглядаючи професіоналів суміжних професій, варто зазначити про відмінність відповідальності в кожному професійному середовищі. Для всіх перерахованих вище професіоналів, крім адвоката, характерна колективна, а не особиста відповідальність, тимчасом як в адвоката відповідальність особиста й особистісна.

Саме тому всі професіонали, які перебувають на державній службі, є залежними елементами суворої системи, яка характеризується відсутністю гнучкості, грубістю, чітко визначеними організаційними правилами та інструкціями, відсутністю довіри та жорсткою вертикаллю влади. Якраз ці характеристики системи і створюють емоційну напругу в професійному середовищі. І якщо будь-який елемент дає організаційний, морально-етичний, фізичний збій, система миттєво замінює його на новий. Адвокат же – професіонал, який перебуває в системі паритетів і є автономним елементом правового середовища, з безпосередньою умовою реципрокності, змушений

впоратися з емоційної агресією професіоналів суміжних професій під час своєї роботи.

Згадуючи про агресію, ми, як правило, вказуємо на приховану, тобто невідрефлектовану агресію професіонала, яка поступово переходить у несвідому автоагресію з подальшим руйнуванням не тільки професійних й особистісних комунікацій, а й безпосередньо здоров'я самої особистості. Відтак це призводить до профнепридатності професіонала.

Тут важливо відзначити, що саме така поведінка регулює гормон стресу – адреналін. Цей гормон – маркер, який дає команду в наш мозок: нападати або тікати. Що частіше і довше людина перебуває у стресовій ситуації, то частіше і довше її організм виробляє адреналін. І з часом в неї формується адреналінова залежність, яку лікарі прирівнюють до наркотичної, вона виступає каталізатором адиктивної поведінки і формує адикцію як стиль життя. Проблема з адреналіном розвивається приблизно за тією ж схемою, що й будь-яка інша залежність. Але якщо у випадку з алкоголізмом або наркоманією причина зовнішня (спиртні напої, наркотичні засоби), то при «адреналіновій хворобі» джерело задоволення – всередині самої людини.

З одного боку, адреналін у професії адвоката є дуже важливим, навіть потрібним. Він активізує діяльність мозку, збільшує розумові здібності, підвищує працездатність, психофізичні реакції людини. З іншого – він завдає величезної шкоди здоров'ю: утруднює дихання, порушує діяльність нирок, збільшує обсяг серцевого м'яза, порушує режим сну, призводить до хронічної втоми, виснажує організм, підвищує поріг больової чутливості (людина просто не знає про свою хворобу), запускає тривожність і дратівливість, з'являються загальмованість і спустошеність, психіка стає нестійкою. Одне слово, адреналін, так би мовити, зношує організм.

Професія адвоката належить до тих, у яких людина через необхідність постійних контактів з іншими людьми починає відчувати внутрішню емоційну спустошеність. Таку емоційну спустошеність психологи називають професійним вигоранням. Професіонал перестає бачити результат і продукт

своєї діяльності, професійна мета втрачає сенс, а джерела, які давали силу емоцій і волі, вичерпалися.

Відповідальність кожної людини у своїй професії полягає у великій праці – у знанні себе, своїх особливостей, механізмів контактування з іншими людьми, усвідомленні цінностей професії, цілей, розставлених пріоритетів, формуванні індивідуального стилю у професії, передачі досвіду для розвитку сенсу професії.

Отримуючи фахову освіту, майбутні фахівці з групи реципрокних професій здобувають навички професійної практичної психології та самопізнання. І приходячи у професію, переживаючи професійне становлення, вирішуючи професійне завдання, фахівець раптом виявляє брак знання в питаннях аналізу, розуміння, усвідомлення себе, своїх дій, поведінки, мови, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, взаємодії з іншими учасниками правозастосовного середовища. Без спеціальних знань про природу людини, її психологію, психологічні передумови, структуру, реакції професіоналу неможливо бути емоційно стійким, впевненим у собі, конкурентноздатним і, як наслідок, ефективним й успішним в роботі.

Тільки в умовах високої конкуренції у професіонала формується розуміння предмета і меж компетенції й компетентності, а разом із цим і цінність репутації. Однак репутація – величина непостійна. Репутація може формуватися як позитивна, так і негативна. Може зміцнюватися, а може слабшати. Репутація нерозривно пов'язана з відповідальністю за самопізнання і пізнання іншого, саморозуміння й розуміння іншого, саморозвиток і розвиток іншого, самооцінку й оцінку іншого, самоінтерпретацію й інтерпретацію іншого. Процес самопізнання і самосвідомості відбувається на індивідуальному рівні і впродовж усього життя. Моральний обов'язок кожного професіонала – постійна робота над собою.

Говорячи про професію адвоката, її покликання і репутацію, варто згадати також про такі професії, основані на потребах моральної грамотності та гуманності, як лікар, педагог, психолог, метою яких є лікувати, навчати,

розуміти, співпереживати, вести, закликати до відповіді, до пошуку сенсу життя. Реальність така, що категорії моральності й гуманності, на жаль, у суспільстві стали зайвими, односторонніми, використовуються у вигідних умовах, конкретно-ситуативно. З позиції загального закону життя, вони перейшли в ранг заборонених. Повсюдне маніпулювання цими категоріями, адреналіновий тонус, який виглядає як зацікавленість до людини, створення бездоганного іміджу як єдиної ознаки успіху в професії, трудоголізм як цілодобове включення у виробничий механізм замість відповідальності за своє здоров'я, сім'ю, дітей, особисту мету і розвиток – в умовах підміни цінностей, правил, норм, законів, порядків суспільства стає неможливим виконання істинного професійного обов'язку.

Не кожна доросла, морально зріла людина може визначити й розпізнати ознаки кризи моральності та гуманізму. А тим часом ми дедалі частіше їх спостерігаємо, але не усвідомлюємо. Віддавна для розвитку соціальної держави велике значення мало забезпечення рівного доступу громадян до правосуддя. Адвокатське співтовариство в багатьох країнах світу досі надає безкоштовну юридичну допомогу малозабезпеченим верствам населення. Останніми роками і в Україні активно ведуться дебати щодо того, як треба розвивати безкоштовну юридичну допомогу, оскільки послуги професійного адвоката, зважаючи на їх вартість, можуть дозволити собі далеко не всі громадяни. У нашому дослідженні розглядаємо фактори, що впливають на залучення адвокатів до надання двох різних видів безоплатних юридичних послуг: роботу в кримінальному процесі за призначенням суду і надання юридичної допомоги на умовах *pro bono*.

Робота адвокатів за призначенням, про яку ми вже дещо згадували вище, є економічно обумовленою практикою, до якої залучені менш досвідчені юристи з низьким рівнем соціального капіталу і невисокою затребуваністю. Навпаки, у юридичній практиці *pro bono* беруть участь адвокати з високим рівнем соціального капіталу і цінностями, пов'язаними з орієнтацією на професійну репутацію, та відсутністю прагнення до особистої вигоди. Тож

надання різних форм безкоштовної юридичної допомоги безпосередньо пов'язане зі статусом адвоката у професійному співтоваристві, зокрема з його затребуваністю, соціальним капіталом та етичними цінностями.

У зарубіжній літературі адвокатську спільноту часто розглядають як професійну групу, що виконує специфічні функції в суспільстві [563, р. 373–395; 695; 461, р. 262–301]. Зараз професійну діяльність адвокатів часто розглядають з точки зору виконання ними соціального контракту [556, р. 4–16]. Суспільство надає фахівцю високого соціального статусу, а фахівець, натомість, зобов'язується чітко виконувати свої обов'язки, надавати необхідні послуги.

Безоплатну юридичну допомогу, яку подекуди адвокати надають виходячи з власних гуманістичних міркувань, дослідники досі розглядають як загадку [463, р. 425–428; 642, р. 1–21]. Дійсно, далеко не всі послуги спеціалісти високої кваліфікації можуть надавати безкоштовно систематично. Роботу *pro bono* не можна назвати волонтерською. У США і Європі її часто надають великі юридичні фірми і найбільш досвідчені адвокати. Парадоксально, але в часи кризи 2008 року вони не тільки не зменшили обсяги роботи *pro bono*, а навіть збільшили її. Інакше кажучи, безкоштовна юридична допомога має неоднозначний зміст, який прямо не вкладається в економічну модель максимізації корисності. Адвокати можуть розглядати таку діяльність як корисний досвід, поліпшення своєї репутації, зрештою, як звичайний гуманізм та альтруїзм [44, с. 130–135; 86, с. 3–6; 87, с. 70–73].

Безкоштовна юридична допомога має доволі велике значення в контексті розвитку соціальної держави. Одним з наслідків «професіоналізації» тієї чи іншої групи є зростання рівня її оплати праці [564, р. 185–205; 646, р. 95–114], що неминуче впливає на доступ до її послуг. Своєю чергою нерівний доступ до юридичної допомоги суперечить ідеї всезагальної рівності перед законом. У цьому випадку йдеться навіть не стільки про однакове соціальне забезпечення, скільки про базову ідею рівності прав і свобод усіх громадян.

Дебати щодо безкоштовної юридичної допомоги в Україні в основному відбуваються всередині юридичної спільноти. Саме тому обговорення стосується переважно правових питань і часто обмежується констатацією необхідності розвивати такі практики.

В Україні існує чимало досліджень, присвячених вивченню професій лікаря, вчителя, соціального працівника та інших сфер зайнятості, що виконують соціально значущі функції. Українські адвокати ще не ставали об'єктом досліджень з позиції їх соціальної відповідальності, можливо тому, що юридична спільнота поступово приходить до усвідомлення і визнання цього професійного завдання. Оскільки наразі в Україні немає соціологічних досліджень, присвячених практиці надання юридичної допомоги на безоплатній основі, ми спиратимемося на досвід досліджень професійних співтовариств загалом.

Вважаємо, що, аналізуючи юридичні спільноти, можна виділити два основні підходи: перший представлений англосаксонською концепцією професіоналізму [640; 662, р. 533–551], другий – теорією «юридичного поля» П'єра Бурдьє [58]. Хоча термінологічно ці підходи відрізняються, але щодо юридичної професії – вони приходять до спільного знаменника. Загалом Бурдьє і його послідовники відзначали ключову роль соціального капіталу у професійному полі, адже саме він дає змогу акумулювати культурний і економічний капітали. Інакше кажучи, контакти з колегами часто передбачають створення клієнтської бази адвоката та дозволяють йому відслідковувати нову адвокатську практику. Прихильники концепції професіоналізму надавали важливого значення контактам з колегами, як формі «неформального контролю» за якістю юридичних послуг, однак доповнювали цю форму контролю «професійною етикою» [560, р. 67–97; 692, р. 91–115; 486, р. 1–26; 510, р. 298–324; 502, р. 65–88]. Важливим для професійного зростання адвоката, з погляду прояву гуманності, є не тільки те, з ким спілкується юрист, але й те, що він вважає правильним чи неправильним, орієнтується на особисту вигоду, професійну відповідальність або суспільне благо. Нарешті, обидва підходи

визнають значення економічних стимулів у роботі професіонала. Хоча адвокати і не є повністю економічно раціональними агентами, оскільки їх обмежують формальні, неформальні та етичні правила, їхня професійна діяльність є для них все-таки основним джерелом доходів. Тож безоплатну юридичну допомогу варто розглядати в контексті трьох основних чинників: економічної діяльності адвоката, його соціального капіталу (контактів з колегами) і, зрештою, його ціннісних орієнтацій (професійної етики, гуманістичних переконань).

Умовно можна виділити дві основні форми надання населенню безкоштовної юридичної допомоги: захист у кримінальному процесі за призначенням (ст. 51 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)) і надання послуг на безоплатній основі (*pro bono*). Роботу адвоката за призначенням оплачує держава за фіксованою ставкою, тобто підзахисному вона не коштує нічого. Робота ж на умовах *pro bono* передбачає відсутність будь-якого виду грошової оплати праці.

Важливо відзначити, що за призначенням працюють переважно адвокати, які не мають досвіду роботи в комерційній сфері або на державній службі. Крім того, до подібної діяльності частіше залучають адвокатів-жінок. Адвокати, які працюють за призначенням, найчастіше здійснюють діяльність у формі «юридичних консультацій», тимчасом як адвокати, які працюють в бюро або кабінетах, порівняно рідше ведуть справи за ст. 51 КПК України. Останнє пояснюється тим, що юридичні консультації орієнтовані на роботу з населенням, тоді як кабінети і бюро частіше фокусуються на роботі з бізнесом.

Отже, адвокати, які надають допомогу малозабезпеченим клієнтам за призначенням суду, самі є представниками економічно малоуспішної та ізольованої групи всередині юридичної спільноти. Інакше кажучи, робота за призначенням в Україні – це не благодійність, а адаптивна практика самих адвокатів, які не можуть знайти постійних клієнтів, не підтримують зв'язків з колегами і просто хочуть заробити собі на хліб. У підсумку такі адвокати виявляються прив'язаними до конкретних судів та залежними від правоохоронної системи, яка фактично стає їхнім основним роботодавцем.

Якість послуг адвокатів за призначенням давно є предметом суспільних дискусій.

Робота за призначенням суду майже у всьому є протилежною до допомоги, яку надають на умовах *pro bono*. Діяльність *pro bono* не пов'язана із затребуваністю адвоката (тільки з його мобільністю), але залежна від його соціального капіталу та професійної етики. Адвокати, що працюють *pro bono*, відвідують заходи адвокатської палати і частіше входять до складу юридичних асоціацій. Крім того, відносно етичних та гуманістичних цінностей вони більше зорієнтовані на репутацію всередині спільноти та є менш егоїстичними.

Практика *pro bono* дійсно пов'язана не стільки з економічними мотивами, скільки з репутацією. Як і юристи в США або країнах Європи, українські адвокати, ймовірно, розглядають цю практику як спосіб підвищити свій статус всередині адвокатської спільноти. До цієї практики залучені досвідчені адвокати, які часто мають великий досвід у комерційній сфері або державному управлінні. Адвокати, що працюють у практиці *pro bono*, дійсно часто зустрічаються один з одним (на засіданнях, майстер-класах та конференціях «бізнес-омбудсмена»), що дає їм можливість напрацьовувати професійну репутацію й отримувати корисний досвід (у подальшому під час спілкування з потенційними клієнтами вони можуть посилатися на свій досвід роботи *pro bono*). Практики надання безоплатної юридичної допомоги пов'язані зі статусною структурою адвокатської професії. На її периферії знаходяться адвокати, які працюють за призначенням. Це численна і найменш оплачувана частина співтовариства, ізольована в соціальному плані від професіоналів. Навпаки, надання адвокатської допомоги на умовах *pro bono* зосереджено в «серцевині» співтовариства, де адвокати мають великий рівень «соціального капіталу» і є затребуваними на «ринку» адвокатських послуг. Саме ця група професіоналів є більш гуманною та соціально відповідальною.

Зрештою, адвокатів, що спеціалізуються на роботі за призначенням, переважно не можна назвати благополучними. Можна припустити, що якість роботи за призначенням в цілому є невисокою. Соціальна ізоляція цієї частини

адвокатського співтовариства не сприяє зростанню їхнього адвокатського досвіду і посилює їх залежність від правоохоронних органів. Як наслідок, розрив у доступі до правосуддя (і його якості) між незаможними громадянами і тими, хто може оплатити послуги адвоката самостійно, виявляється досить суттєвим.

Однак розширення «організованого ядра» адвокатської спільноти сприятиме поширенню практик *pro bono* і зростанню значення соціальної відповідальності в адвокатському середовищі загалом. Для досягнення цієї мети адвокатській спільноті треба подолати внутрішню розрізненість, підвищити бар'єри «входу» у професію, ліквідувати розрив між адвокатами, що спеціалізуються на роботі за призначенням, та іншою частиною спільноти. Якщо добра репутація всередині професійної спільноти стане необхідною умовою для її успішності, то адвокати самі шукатимуть можливість для надання якісної безплатної юридичної допомоги. Зараз адвокатські послуги *pro bono* в Україні, як правило, не надаються на регулярній основі, водночас робота за призначенням є вельми систематичною практикою, своєрідним конвеєром з обробки «типових» справ. Якщо практики *pro bono* професійна юридична спільнота в цілому може розвивати завдяки деяким внутрішнім ресурсам, то змінити ситуацію з роботою за призначенням самостійно адвокатура не в змозі.

Оскільки робота адвоката за призначенням є економічно обумовленою практикою, неможливо підвищити якість адвокатських послуг без наявності значного попиту на їхні послуги. Очевидно, що перетворення роботи адвоката за призначенням на єдине джерело його доходів цілковито трансформує закладений у цій практиці сенс. Іншою перешкодою для поліпшення якості роботи адвоката за призначенням можуть бути працівники правоохоронної системи, зацікавлені в таких адвокатах, які не дуже упираються в процесі захисту клієнтів. У цьому контексті показовими є експерименти в деяких регіонах України із впровадження електронної системи випадкового вибору адвоката за призначенням, яка знижує

можливості правоохоронців запрошувати до процесу розгляду справи потрібного їм адвоката.

Рекомендації щодо розвитку безкоштовної юридичної допомоги в Україні можна підсумувати у двох основних тезах. По-перше, важливо сприяти розвитку безкоштовної юридичної допомоги «знизу», тобто зусиллями адвокатської корпорації завдяки збільшенню значення професійної репутації, зокрема через підвищення соціальної активності адвокатів. По-друге, потрібно реформувати практики роботи за призначенням, а це можливо хіба що зусиллями держави (тобто «зверху»). Населення України виразно виграло б від подальшої «професіоналізації» адвокатської спільноти незалежно від того, «зверху» чи «знизу» вона буде здійснена, оскільки це гарантує зростання соціальної відповідальності в юридичному середовищі і знижує нерівність громадян перед законом та сприятиме утвердженню принципу верховенства права.

4.4. Верховенство права як аксіологічно-правовий атрибут професійної адвокатської діяльності

Існує багато визначень адвокатури без виділення її суті, глибинного соціально-політичного (публічного) сенсу, призначення і цінності для інтересів життя людей. Ці дефініції, кожна по-своєму, виділяють або відображають якісь окремі грані (сторони) феномену адвокатури без проникнення в саму серцевину цього соціального явища.

Одне з таких визначень ґрунтується на тезі, що адвокатура – це незалежний, самоврядний інститут громадянського суспільства, покликаний брати участь у здійсненні правосуддя і наданні фахової правової допомоги тощо [589].

Але і в цьому визначенні вказано на хибну, не властиву адвокатуві ознаку, а саме: здійснення контролю за дотриманням державою правових норм.

А це не просто помилкова, а небезпечна (шкідлива) ознака. Така ознака ніколи не повинна бути і не буде реалізована в житті. Наділення «контролем» є певним чином наданням окремому недержавному інституту (спільноті людей) повноважень щодо скасування рішень державних органів, самої держави. Бо контроль в його політичному сенсі є не тільки виявленням порушень з боку будь-якого державного органу, а й примусовим виправленням цього порушення своєю владою, силою власного примусу. А таке надання владних повноважень громадській організації, а тим паче окремим її членам, є неприпустимим.

Інша справа, що весь український народ має таку владу, оскільки є її джерелом, тобто створює, формує державну владу. І тільки через укладання «громадської угоди» народу і державної влади маленька частина цього народу упираються адвокати, як знавці права, отримують повноваження наглядати без будь-якої можливості для владного примусу за здійсненням правосуддя та виконанням державними органами своїх обов'язків щодо громадян. Цей безвладний нагляд здійснюється досить простими способами: адвокати подають у державні органи і суди скарги й заяви щодо захисту прав і свобод людини та громадянина. Контроль – це справа держави, зокрема й за адвокатурою. Інша справа – межі, обсяг і механізми, процедури контролю. При цьому правозахисна функція покладається на адвокатів (як на обізнаних у праві людей) суспільством, а не державою.

Держава нічого не делегувала адвокатурі. Держава заснувала (!) адвокатуру як формально-юридичну організацію, дала назву її структурних елементів. Цю структуру, звичайно умовно, можна назвати «організацією з надання юридичної допомоги». Законність, як загальноправовий принцип державної влади і управління, як метод державної політики, яка поширюється на все суспільство, вводиться волею держави (конституалізується).

В основі професійної адвокатської діяльності та практики лежить дотримання принципу верховенства права й забезпечення ефективного захисту, представництва й надання інших видів правової допомоги людині. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «захист – це

вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення; представництво – це вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні реалізації прав і обов'язків клієнта в цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами, прав і обов'язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні» [312]. Узагальнюючи, можна впевнено сказати, що основною «місією» адвоката в суспільстві є захист прав та цінностей людини і громадянина.

Особливістю української адвокатури є те, що в суспільстві вона відіграє роль недержавного самоврядного інституту, який піклується про забезпечення захисту професійних прав адвокатів, дотримання гарантій та належного здійснення адвокатської діяльності, забезпечення високого професійного рівня адвокатів та вирішення питань їх дисциплінарної відповідальності. Адвокатська діяльність є неможливою без належних гарантій адвокатської незалежності.

Зважаючи на особливу «місію» та роль адвоката й інституту адвокатури у збереженні й утвердженні суспільних цінностей, варто також звернути увагу на професійні (зокрема морально-етичні) вимоги, яким має відповідати людина, яка претендує на посаду і суспільний статус адвоката. Окрім того, що особа не має мати непогашеної чи незнятої судимості, вона обов'язково має скласти кваліфікаційний іспит (продемонструвати власні знання з теорії та практики в галузі права, історії адвокатури, адвокатської етики особи, яка виявила бажання

стати адвокатом, а також у виявленні рівня її практичних навичок та умінь у застосуванні закону) та присягу адвоката України [312].

Серед дисциплінарних проступків адвоката, які мають аксіологічний характер і можуть бути підставою для його подальшого притягнення до дисциплінарної відповідальності, можна виділити: порушення присяги адвоката України; порушення правил адвокатської етики; розголошення адвокатської таємниці або дії, що призвели до її розголошення; невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків [312].

Водночас сучасний стан правової регламентації, практичної реалізації й охорони професійних прав адвоката не може не викликати занепокоєння. Пов'язано це передусім з тим, що держава ігнорує свій обов'язок забезпечення гарантій незалежності адвокатури. Наявний же правовий імунітет не захищає адвокатів від свавілля і зловживання з боку правоохоронних органів. Далі простежується втручання правоохоронних органів в адвокатську діяльність. Фахівці відзначають тиск на адвокатів, який поступово перетворюється на небезпечну тенденцію, що має політичний підтекст. Владні структури відкрито зневажають принципи і норми не тільки українського, а й міжнародного права. Зазначені обставини істотно знижують можливість реалізації конституційного права на захист, на якісну і професійну юридичну допомогу.

Здійснюючи свою професійну діяльність у суді (зокрема, представляючи інтереси клієнта, виконуючи функції захисника в суді), адвокат повинен дотримуватися багатьох нормативно-правових актів, які сукупно утворюють відповідну систему законів про адвокатуру. Актом, який визначає та регулює діяльності адвоката в суді, є неодноразово уже згадувані Правила адвокатської етики. Вони встановлюють певні принципи, яких повинен дотримуватися адвокат у відносинах зі суддями й іншими учасниками судового провадження.

Ми проаналізували положення Правил адвокатської етики [308] як базового акта, який відіграє головну роль у регулюванні взаємовідносин адвоката зі судом та іншими учасниками судового провадження, дає можливість зробити висновок, що такими, на яких повинні ґрунтуватися ці

взаємини, є принципи законності (ст. 42), незалежності адвоката і переваги інтересів клієнта у відносинах адвоката зі судом (ст. 43), принцип чесності і порядності при здійсненні професійної діяльності в суді (ст. 44).

Уже в преамбулі до Правил наголошено на тому, що саме функціональне навантаження адвокатів вимагає від них дотримуватись високих етичних стандартів поведінки й законності. Особливості роботи адвокатів, комплекс обов'язків, покладених на адвокатів, вимагає від них збалансування й гармонійного поєднання служіння адвоката інтересам конкретного клієнта та інтересам суспільства, дотримання принципів законності і верховенства права.

Також Правила адвокатської етики передбачають уніфікування загальноновизнаних деонтологічних норм і правил, прийнятих у міжнародному адвокатському співтоваристві, та традицій і досвіду української адвокатури. Тож Правила виконують функцію своєрідної системи орієнтирів для адвокатів при узгодженні та збалансуванні чималої кількості їхніх подекуди суперечливих професійних прав та обов'язків, регламентованих Конституцією України та Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Крім того, у ст. 1 цих Правил чітко зазначено, що їхні норми не відмінюють і не замінюють положень чинного законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність, а доповнюють і конкретизують їх. Право тлумачити, коригувати та змінювати Правила адвокатської етики належить виключно З'їзду адвокатів України та Раді адвокатів України.

Якщо Правила містять певні положення різного змісту і тлумачення, то вони будуть застосовані в найбільш сприятливому для адвоката їх тлумаченні.

Далі у ст. 7 зазначається, що адвокат, здійснюючи свою професійну діяльність, повинен дотримуватися чинного законодавства України, сприяти утвердженню та практичній реалізації принципів верховенства права та законності.

Сам адвокат не має права порушувати чинне законодавство, і не має права схилити до його порушення своїх клієнтів. Адвокат зобов'язаний виходити передусім з інтересів клієнтів та чітко дотримуватися чинного

законодавства. Зважаючи на те, що протягом усієї історії людства роль адвоката в суспільстві була дуже вагомою, він повинен був постійно підвищувати рівень власної професійної підготовки, демонструвати фундаментальний рівень знання чинного законодавства, практику його застосування, опанувати нові тактики, методи та прийоми адвокатської діяльності, ораторське мистецтво (ст. 11).

На дотриманні принципу верховенства права в діяльності адвоката акцентовано, зокрема, у ст. 19 Правил [308]. Відповідно до цієї статті адвокату забороняється приймати доручення, якщо результат, якого бажає клієнт, або засоби його досягнення, на яких клієнт наполягає, є протиправними, або якщо доручення клієнта виходить за межі професійних прав та обов'язків адвоката. Окрім того, згідно зі ст. 25 Правил адвокату категорично забороняється використовувати при виконанні доручення клієнта незаконні та неетичні засоби, зокрема, спонукати свідків до надання завідомо неправдивих показань, вдаватися до протизаконних методів тиску на протилежну сторону чи свідків (погроз, шантажу тощо), використовувати свої особисті зв'язки (чи в окремих випадках особливий статус) для впливу прямо або опосередковано на суд або інший орган, перед яким він здійснює представництво, або захист інтересів клієнтів, використовувати інформацію, отриману від колишнього клієнта, конфіденційність якої охороняється законом, використовувати інші засоби, що суперечать чинному законодавству або цим Правилам.

Адвокат повинен відповідати на запити клієнта та донести до нього всі його законні права й обов'язки. Виконуючи доручення клієнта, адвокат повинен використати всі розумні і законні можливості для надання йому максимальної правової допомоги, здійснення захисту або представництва.

Щодо якості роботи адвоката, то, як зазначено у Правилах, розірвання договору про надання правової допомоги з ініціативи клієнта та/або особи, яка уклала договір в інтересах клієнта, не є показником незадовільної роботи адвоката (адвокатського бюро, адвокатського об'єднання) (ст. 31).

Вкрай важливим моментом взаємодії клієнта та адвоката є усвідомлення та врахування адвокатом того, що деякі клієнти є недієздатними або такими, в яких фактично знижена здатність, із ними треба поводитися в межах чинного законодавства досить делікатно та намагатися підтримувати нормальні стосунки.

Опираючись на фундаментальний для діяльності адвоката принцип верховенства права, адвокат у випадку, коли дії особи (осіб) пов'язаних з предметом доручення, які перебувають у трудових (членських або подібних) відносинах з клієнтом – юридичною особою, є протиправними або такими, що об'єктивно шкодять інтересам клієнта й унеможливають ефективне виконання доручення, має вжити розумних та необхідних заходів для зменшення негативних наслідків таких дій.

Виходячи з правомірності дій адвоката, йому забороняється укладати угоди про надання професійної правничої (правової) допомоги з клієнтом щодо провадження, яке він уже здійснював (здійснює) за дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги.

Одним з основних принципів, на основі якого повинні будуватися взаємини адвоката і судді, є принцип законності. Законність являє собою основу нормальної життєдіяльності цивілізованого суспільства, забезпечення інтересів громадян, їх рівності перед законом [610, р. 578–614]. Загалом принцип законності передбачає обов'язок адвоката при здійсненні своєї професійної діяльності дотримуватися закону і використовувати лише законні засоби. При цьому адвокат зобов'язаний чесно, розумно і сумлінно відстоювати права і законні інтереси довірителя, усіма не забороненими законодавством засобами [668, р. 307–316; 691].

Подібної позиції дотримується й український законодавець. У ст. 42 Правил адвокатської етики зазначено, що у взаєминах між судом й адвокатом останній зобов'язаний дотримуватися вимог чинного процесуального законодавства, законодавства про адвокатуру й адвокатську діяльність, про

судоустрій і статус суддів, іншого законодавства, що регламентує поведінку учасників судового процесу, а також вимог Правил, не виявляти неповаги до суду (суддів), вести себе гідно і коректно.

Далі принцип законності розкриємо через перелік дій, які адвокат повинен здійснювати під час судового розгляду, а саме:

- бути наполегливим і принциповим у відстоюванні інтересів клієнта в суді;

- не поступатися своєю незалежністю в захисті і представництві прав та інтересів клієнта, щоб не погіршити стосунків зі суддями;

- у випадку вчинення судом тиску на адвоката – не йти на компроміси, що суперечать охоронюваним законом інтересам клієнта;

- послідовно дотримуватися принципу пріоритетності інтересів клієнта перед всіма іншими інтересами й міркуваннями, що пов'язані з відносинами адвоката зі судом;

- не повинен залишати без уваги порушення закону, нетактовне і зневажливе ставлення суду та інших учасників процесу до свого клієнта, його самого, або адвокатури в цілому і повинен реагувати на відповідні дії у формах, передбачених чинним законодавством та/або актами Ради адвокатів України, Національної асоціації адвокатів України (ст. 43 Правил).

Крім цього, адвокатів категорично заборонено схилити підзахисного, сторони в процесі і свідків до надання завідомо неправдивих пояснень та свідчень, а також експертів до надання завідомо неправдивих висновків.

Тобто законодавець фактично закріплює перелік дій, у разі вчинення яких стосовно адвоката можуть бути застосовані дисциплінарні стягнення.

Треба зазначити, що вказане правове регулювання дотримання принципу законності у відносинах між адвокатом і судом є повністю ідентичним з тим, що було закріплено в попередніх Правилах адвокатської етики (ст. 43) [308].

До інших принципів, яких неухильно повинен дотримуватися адвокат у процесі своєї професійної діяльності, також належить принцип незалежності адвоката і принцип домінантності інтересів клієнта у відносинах адвоката зі

судом. У цьому випадку законодавець розкриває зазначені принципи в їх взаємозв'язку.

Принцип незалежності відображено і у ст. 6 Правил адвокатської етики, де крім вищевказаних вимог адвокату забороняється, зокрема, займатися іншою діяльністю, яка ставила б його в будь-яку залежність від інших осіб або підпорядкувала б його вказівкам або правилам, які суперечать нормам чинного законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність і цим Правилам, а також можуть в інший спосіб перешкоджати вільному і незалежному здійсненню ним адвокатської діяльності. Тут же відзначається і той момент, що на захисті професійних прав та законних інтересів адвокатів стоїть Національна асоціація адвокатів України та органи адвокатського самоврядування.

Потрібно звернути увагу й на те, що правове регулювання зазначеного принципу повною мірою відповідає положенням Загального кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства [139], у п. 2.1.1 якого зазначено, що завдання, які виконує адвокат у процесі професійної діяльності, вимагають його абсолютної незалежності і відсутності будь-якого впливу на нього, пов'язаного передусім з його особистою зацікавленістю або з тиском зовні. Незалежне становище адвоката сприяє зміцненню в суспільстві довіри до процедур правосуддя і неупередженості суддів. Отже, адвокату потрібно уникати будь-яких ущемлень власної незалежності і не поступатися принципами обов'язку заради інтересів клієнта, суду або інших осіб.

Також з метою дотримання принципу домінантності інтересів клієнта в п. 4.3 Загального кодексу правил для адвокатів йдеться про те, що, при додержанні належної поваги до суду, адвокат зобов'язаний захищати інтереси клієнта сумлінно і з максимальною для нього вигодою, проте не виходячи за передбачені законодавством межі.

Юристи, які займаються практикою у своїх власних інтересах або, коли це не заборонено, на партнерських засадах, не можуть займатися будь-якою іншою діловою діяльністю або будь-яким іншим заняттям, якщо через це вони можуть втратити власну незалежність. Адже відповідно до ст. 6 Кодексу

професійної поведінки адвокатів, що прийнятий був Міжнародним кримінальним судом 2 грудня 2005 р., адвокат не повинен допустити, щоб його незалежність, чесність або свобода були скомпрометовані в результаті зовнішнього впливу.

Принцип незалежності адвоката в його відносинах зі судом забезпечується передусім недержавним характером формування адвокатури як самоврядного інституту, що здійснює захист, представництво і надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також правом самостійно вирішувати питання організації й діяльності адвокатури.

Дотримання вказаних вище норм, спрямованих на забезпечення незалежності адвоката, є необхідною умовою для здійснення його професійної діяльності. Адже, як відзначають зарубіжні дослідники, незалежність адвокатури потрібна насамперед для підтримки довіри до правосуддя [480, р. 430–453; 519, р. 11–22].

Відповідно, слухними вважаємо твердження зарубіжних дослідників і адвокатів, які зазначають, що адвокати повинні обґрунтувати, що дотримання норм професійної етики та дотримання принципу незалежності – це не просто спосіб збереження корпоративних привілеїв, але спосіб забезпечення реального захисту прав клієнта, вільного суспільства і верховенства закону [669, р. 73–88; 703, р. 341–395; 620, р. 33–52; 512, р. 117–129].

Якщо проаналізувати норми нової (2019) і попередньої (1999) редакції Правил адвокатської етики, то можна відзначити, що зі ст. 43 вилучено положення, яке було в попередніх Правилах, а саме, що адвокат не повинен приймати доручення на ведення в суді справи клієнта, направленою до нього суддею, який братиме участь у судовому розгляді цієї справи.

Незрозуміло, з яких позицій виходили законотворці, не включивши цю норму до чинних Правил адвокатської етики, оскільки вона чітко забороняла адвокатам виконувати функції посередників між суддею і клієнтом. Зауважимо, що подібна норма прописана і в законодавстві інших країн. Так, як зазначає Т. Варфоломеєва, «в Республіці Узбекистан, наприклад, діє норма, яка

забороняє залучати клієнтів будь-якими негідними способами, до яких відносять використання особистих і службових зв'язків з працівниками правоохоронних органів для отримання клієнтів, пропозиція клієнту своєї допомоги замість обраного ним адвоката, обіцянка клієнтові досягнення позитивного рішення у справі і тому подібне. Аналогічні заборони, а також неприпустимість використання послуг посередників передбачені в Правилах професійної етики адвоката Республіки Білорусь» [60, с. 8].

При вивченні питання про принцип домінантності інтересів клієнта у відносинах адвоката зі судом заслуговує на увагу твердження Н. Таваркіладзе, яка зазначає, що «оскільки не всі інтереси клієнта (підозрюваного, обвинуваченого, підсудного) опосередковані законом і закріплені в його суб'єктивні права, виникає питання, чи поширюється принцип домінування на всі інтереси клієнта чи тільки на законні?» [374, с. 10].

Здійснюючи свою професійну діяльність, адвокат повинен врахувати, що «до тих пір, поки істина не встановлена і не закріплена в судовому рішенні або вирoku, неможливо визначити, наскільки правомірним є інтерес підзахисного. До моменту винесення рішення адвокат зобов'язаний керуватися презумпцією законності інтересів підзахисного» [20, с. 54]. На увагу заслуговує також думка зарубіжних колег, які стверджують, що прагнення обвинуваченого до захисту власних прав (його матеріальний інтерес) є завжди законним; незаконними можуть бути ті або інші способи захисту [603, р. 1–29].

Із зазначеного випливає, що, дотримуючись принципу домінантності інтересів клієнта у відносинах адвоката зі судом, останній повинен врахувати, що інтереси клієнта знаходяться поза його контролем. Тимчасом як способи захисту, які повинен використовувати адвокат для досягнення необхідного результату для клієнта, обирає він самим, а тому апріорі вони повинні бути законними.

Серед принципів, яких слід неухильно дотримуватися адвокатам при здійсненні ними своєї професійної діяльності, є також принцип чесності і порядності. Відповідно до ст. 44 Правил адвокатської етики адвокат не повинен

повідомляти сторонам та іншим учасникам судового провадження свідомо неправдиву інформацію про фактичні обставини справи, суть закону, обсяг прав і обов'язків сторін або іншим чином намагатися схилити їх до зміни їх позиції, свідчень, здійснення інших дій, в яких зацікавлений його клієнт. Крім цього, адвокат повинен уникати позапроцесуального спілкування по суті справи, яке є предметом судового розгляду, з учасниками цього розгляду, які не є його клієнтами, і має здійснювати його тільки в формах і з метою, що не суперечать чинному законодавству і цим Правилам, і тільки у випадках, коли це необхідно для належного виконання доручення. Виконуючи свої професійні обов'язки, адвокат також повинен поважати процесуальні права іншого адвоката, який представляє іншу сторону, і не вдаватися до дій, які грубо порушують останні, а також не повинен здійснювати дій, спрямованих на невинуватене затягування судового розгляду справи.

У Правилах поведінки адвоката описано й деякі етичні аспекти взаємин між адвокатами. Так, одному стосовно іншого забороняється:

- вживання висловлювань, що принижують його честь та гідність, завдають шкоди його діловій репутації, нетактовних та принизливих висловів;
- поширення свідомо неправдивих відомостей про нього;
- спроби схилити клієнта іншого адвоката до розірвання з ним договору про надання професійної правничої (правової) допомоги;
- спілкування з клієнтом іншого адвоката без згоди останнього з приводу доручення, яке ним виконується;
- намагань схилити до укладення договору про надання професійної правничої (правової) допомоги особу, яка прийшла до іншого адвоката (адвокатського бюро, адвокатського об'єднання);
- навмисного введення іншого адвоката в оману стосовно справи, в судовому розгляді якої вони обидва беруть участь, щодо місця і часу проведення судових засідань, результатів розгляду справи судами різних інстанцій, наявності доказів (і намірів їх представити), що в дійсності не

існують, намірів свого клієнта, які стосуються предмета спору та ведення справи, умов мирової угоди, що пропонується (ст. 51).

Відзначимо також, що сьогодні ЗМІ і соціальні мережі – це можливість адвоката вийти в публічний простір. Ключовим завданням адвоката в цьому просторі є підвищення своєї впливовості. Під впливовістю в цьому контексті розуміємо авторитетність, тобто базу для аргументації. Адвокат, що володіє авторитетом, перебуває у кращому становищі, наприклад, перед виголошенням переконливої промови. Слухачі заздалегідь уже налаштовані до нього прихильно. Впливовістю може володіти не тільки кожен окремий адвокат, але й корпорація в цілому. Якщо корпорація впливова, то свій вплив вона поширює і на всіх своїх членів.

Але вихід у такий публічний простір таїть в собі і певні загрози. Очевидно, що в подібному просторі адвокат повинен дотримуватися певних стандартів поведінки. Особливо значно зростають ризики неетичної поведінки, які існують сьогодні для адвокатів у соціальних мережах і блогосфері. Потреба вивчення неетичної поведінки в мережі Інтернет проявляється в тому, що адвокатознавці активно досліджують питання, пов'язане зі загрозами для адвокатів у цій сфері.

Існує два підходи до правового закріплення професійної етики поведінки адвоката в публічному просторі: аксіологічний і деонтологічний. Поєднання цих підходів не є бажаним через виникнення «каші», а вибір одного з підходів кардинально впливає на зміст правового припису.

Аксіологічний підхід – мораль прагнення. За такого підходу законодавець висловлює певні рекомендації щодо ідеалів поведінки адвоката, описує образ «божественного» адвоката в соціальній мережі, пропонує всім адвокатам прагнути до цього ідеалу. Прикладом подібного підходу можуть бути Принципи Міжнародної асоціації юристів щодо поведінки в соціальних мережах для юридичних професій, прийняті Міжнародною асоціацією юристів 2014 року.

Встановлення саме такого зразка для наслідування – це проєкт, який досить просто реалізувати. Але при цьому правила, прийняті на основі аксіологічного підходу, адвокати не можуть включити в інститут професійної відповідальності. Оскільки вимагати від адвокатів відповідальності за недосягнення ними ідеалу або, навіть, за відмову від цього прагнення – неможливо. У разі спроби притягнути до такої відповідальності зростає загроза правового свавілля.

Деонтологічний підхід – мораль обов'язку. Цей підхід передбачає те, що законодавець встановлює мінімальні обов'язки і заборони. Тобто дає перелік того, що зобов'язаний зробити адвокат у соціальній мережі, і те, чого він не має права робити. Як приклад можна навести внутрішній національний Регламент Паризької колегії адвокатів.

Деонтологічний підхід дозволяє включити нові правила в інститут професійної відповідальності адвоката та здійснювати їх юридичне переслідування за порушення цих правил.

Звичайно, нашій правовій системі і включеній в неї системі повіреного права (адвокатура й адвокатська діяльність) більш властивий деонтологічний підхід. Але цей підхід вимагає від законодавця затрати величезних зусиль і часу, якщо йому ставлять завдання створення якісного правового регулятора. Для цього потрібні роки, для контактів між фахівцями й публічного обговорення проєктів.

Зважаючи на нашу глобальну диджиталізацію, автори нової редакції Правил адвокатської етики додали туди розділ, пов'язаний з дотриманням норм під час використання мережі Інтернет (Розділ VIII).

Інтернет являє собою новий вимір, реальність, у якій люди також обмінюються думками, комунікують, переказують кошти, домовляються тощо. Отож, переносячи свою діяльність у глобальну мережу, адвокат все ж повинен і тут притримуватися і загальнолюдських, і своїх професійних цінностей, дотримуватись обов'язків, передбачених Правилами адвокатської етики,

чинним законодавством України, рішеннями Ради адвокатів України та З'їзду адвокатів України.

Зважаючи на те, що діяльність адвоката займала і займає значне місце в розвитку суспільства та впливає на його морально-етичний стан, автори нової редакції Правил поведінки адвоката вважали за потрібне уточнити принципи, яких повинні дотримуватись адвокати, спілкуючись в Інтернеті, а саме: незалежності; професійності; відповідальності; чесності; стриманості та коректності; гідності; недопущення будь-яких проявів дискримінації; толерантності та терпимості; корпоративності та збереження довіри суспільства; конфіденційності (ст. 57).

Оскільки Інтернет охоплює дуже велике коло користувачів, одним з найважливіших моментів адвокатської діяльності буде стратегічне мислення в сенсі передбачення наслідків розміщення власних коментарів та контенту для професійної діяльності адвоката і його незалежності. Більший рівень доступності до інформації, як підтверджує досвід, породжує значну кількість безпекових проблем, зокрема проблем, пов'язаних із конфіденційністю та відповідальністю за використану й подану інформацію. Адвокату потрібно стежити за змістом власних коментарів, які часто можуть суперечити позиції клієнта, намагатися максимально унеможливити виникнення конфлікту інтересів.

Дотримуючись основного для адвокатської діяльності принципу верховенства права, адвокати мають подбати і про власну професійну репутацію й авторитет адвокатської спільноти загалом. Будь-які коментарі адвокатів у мережі Інтернет щодо конкретних справ мають відповідати всім положенням чинного законодавства, Правилам адвокатської етики, рішенням З'їзду адвокатів України, Ради адвокатів України, а також відповідати вимогам до адвокатів та адвокатської діяльності, що встановлені чинним законодавством (ст. 59 Правил адвокатської діяльності). Дотримуючись принципів толерантності, конфіденційності, терпимості, збереження довіри суспільства та недопущення будь-яких проявів дискримінації (ст. 60), адвокат повинен

дотримуватися принципу корпоративності та не здійснювати заяв у соціальних мережах, на інтернет-форумах від імені адвокатської спільноти і видавати свою думку за її спільну, а також враховувати, чи відповідають його дії в соціальних мережах іміджу та статусу адвоката.

Мережа є інструментом, що сприяє поширенню ідей та позицій адвоката. Будучи технологією зі збільшення сили впливу, мережа так само може сприяти множенню як користі, так і шкоди, причому і адвокатаві, і опосередковано всьому адвокатському співтовариству. Адвокат повинен ставитися до Інтернету як до джерела підвищеної небезпеки. За порушення Правил адвокатської етики до адвоката можуть бути застосовані заходи дисциплінарної відповідальності в порядку, передбаченому чинним законодавством про адвокатуру й адвокатську діяльність, а також рішеннями З'їзду адвокатів України, актами Ради адвокатів України, Національної асоціації адвокатів України (ст. 66 Правил).

Поряд з правами і свободами людини та громадянина на адвокатів також поширюється презумпція невинуватості. Адвокат вважається невинуватим у вчиненні дисциплінарного проступку і не може бути підданий дисциплінарному стягненню, доки його вину не буде доведено в законному порядку і встановлено рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності (Ст. 70 Правил).

Чесність і порядність у діяльності адвоката в сукупності з професійною незалежністю є необхідними умовами, які забезпечать належний рівень довіри до нього клієнта. Для розкриття питання про дотримання адвокатом принципів чесності та порядності під час здійснення його професійної діяльності в суді потрібно проаналізувати ці риси. У цьому контексті на нашу увагу заслуговує думка А. Бауліна, який відзначає, що «чесність... первинно мається на увазі принциповість, відповідність до своїх обов'язків, дотримання прав інших людей... Порядність – моральна якість людини. Порядна людина завжди дотримується своїх обіцянок і не завдає навмисної шкоди іншим. Порядність адвоката полягає в тому, щоб не вдаватися до обману, погроз, шантажу,

підкупу, використання складних матеріальних або особистісних обставин інших осіб або інших протизаконних заходів для досягнення своїх професійних чи особистих цілей; поважати права, законні інтереси, честь, гідність, репутацію та почуття осіб, з якими він спілкується та перебуває в різних відносинах» [1, с. 50].

Варто зазначити, що необхідність існування такої риси як чесність у професійній етиці адвоката була передбачена ще у Правилах адвокатської професії у Франції, перша редакція яких була розроблена М. Молло 1842 року. Так, у п. 2 глави 1 «Загальні обов'язки адвоката» зазначено, що «якщо виразом людяності є мова, то виразом професійності адвоката є його чесність. Можна, навіть стверджувати про те, що в ній полягають всі якості, необхідні для адвоката: його призначення переконувати, а переконати може тільки чесна людина» [464], а в п. 93 розділу 2 «Обов'язки адвоката щодо клієнта» зазначено: «Чесність адвоката є настільки безсумнівною, що йому навіть документи довіряють без будь-якої розписки; а їх передача або повернення відбувається без зворотної розписки клієнта, помічника, повіреного або писаря. Заяву про передачу приймають також усно, без присяги: це один з найдавніших і найшанованіших звичаїв спільноти» [464]. Ця риса характерна також для Канонів професійної етики США (1908), де в каноні 22 («Відкритість і чесність») відзначено, що «поведінка адвоката в суді і з іншими адвокатами має характеризуватися відкритістю і чесністю» [685].

Очевидно, з метою дотримання високих міжнародних стандартів і забезпечення можливості адвокатури ефективно і повноцінно виконувати покладені на неї завдання захисту прав людини, гарантії незалежності адвокатів мають бути регламентовані не тільки законодавством, а й дотримуватися на практиці. Для того щоб ефективно виконувати свої обов'язки, адвокати повинні мати не тільки процесуальні гарантії, передбачені міжнародним і національним законодавством, а й не піддаватися будь-якій незаконній протидії адвокатській діяльності. Безумовно, неправомірне втручання в адвокатську діяльність або перешкоджання їй можна спробувати припинити за допомогою оскарження

адвокатом незаконних дій або бездіяльності відповідної особи в судовому чи адміністративному порядку. Однак, як показує практика, цей механізм не є ефективним. Розгляд скарг відбувається дуже повільно, відсоток їх задоволення в суперечках з державними органами є дуже низький. Питанням протидії кримінальному переслідуванню адвоката в юридичній літературі приділено багато уваги, натомість питання протидії адвокатській діяльності не є достатньо розкритим.

На моє переконання, протидія адвокатській діяльності – діяльність, яку здійснюють уповноважені суб'єкти, щоб утруднити або зробити неможливим здійснення адвокатом своїх повноважень, регламентованих законодавством.

Основними формами протидії діяльності адвоката є: втручання в діяльність адвоката; перешкоджання адвокатській діяльності; порушення гарантій незалежності адвоката; здійснення інших дій, спрямованих на протидію адвокатській діяльності.

Прикладом втручання в адвокатську діяльність може бути пред'явлення вимог не заявляти клопотання в інтересах довірителя, коли така необхідність виникла відповідно до конкретної справи. Такий тиск може виражатися в різних формах: усно, зокрема телефоном і з використанням інших засобів комунікації, письмово тощо.

Перешкоджанням діяльності адвоката є дії, які створюють адвокату перешкоди в його роботі з надання юридичної допомоги в інтересах довірителя, будь-які перешкоди для цієї діяльності, або дії, які спрямовані на невиконання його законних вимог і запитів. Найчастіше саме перешкоджання виступає пасивною формою протидії діяльності адвоката.

Найпоширенішим прикладом перешкоджання діяльності адвоката є відмова йому в доступі до власного довірителя, приховування місця знаходження заарештованого довірителя, відмова в допуску адвоката до участі в кримінальній справі, недопущення адвоката у приміщення правоохоронних органів, перешкоджання участі адвоката в доведенні та здійсненні повноважень при проведенні слідчих дій тощо.

До основних видів порушення гарантій незалежності адвоката можна зарахувати порушення адвокатської таємниці, проведення оперативно-розшукової діяльності і слідчих дій щодо адвоката з порушенням встановленого порядку, спроби схилити адвоката до співпраці з правоохоронними органами, виклик і допит адвокатів в ролі свідків у кримінальних справах, де вони беруть участь як захисники, щоб отримати конфіденційну інформацію, що становить адвокатську таємницю, незаконне порушення кримінальної справи щодо адвоката та ін.

Аналіз адвокатської практики показує, що багато адвокатів стикаються з порушенням особистих прав і з незаконними формами протидії при здійсненні своєї професійної діяльності, тому є потреба закріпити правові норми, які б забезпечували належну охорону адвоката як особи, що виконує публічно-правову функцію, діяльність якої відповідає принципу верховенства права, вона бере участь у процесі здійснення правосуддя та збереження суспільних цінностей (віри у справедливість).

Отже, незважаючи на закріплення в міжнародному і національному законодавстві статусу адвоката, а також гарантій, спрямованих на забезпечення його професійної діяльності, треба визнати, що ці положення часто є декларативними. У ситуації, коли гарантії незалежності адвокатів мають декларативний характер, неможливо забезпечити верховенство закону й ефективний захист прав та цінностей людини.

Для усунення виявлених проблем, на наш погляд, потрібно вжити такі заходи:

1. Для забезпечення належного захисту адвокатів від незаконної протидії адвокатській діяльності потрібно у Кримінальному кодексі України закріпити норму, що передбачає кримінальну відповідальність за незаконне втручання та перешкоджання адвокатській діяльності.

2. Для забезпечення належного захисту професійних прав адвокатів всім регіональним палатам суб'єктів України створити комісії щодо захисту

професійних і соціальних прав адвокатів, розробити відповідне положення про цю комісію і методичні рекомендації.

Звісно ж, що реалізація цих пропозицій, спрямованих на захист професійних прав адвокатів та гарантій їхньої діяльності, сприятиме не лише закріпленню престижу адвокатури, а й підвищенню ефективності адвокатської діяльності, а також відповідатиме міжнародним стандартам.

Отже, принцип верховенства права є не просто першим серед принципів адвокатури, а є надпринципом, керівною правовою доктриною, оскільки всі інші принципи адвокатури залежать від нього, навіть принцип незалежності адвокатури. Не випадково деякі дослідники вказують на те, що принцип незалежності означає, що жодні органи й посадові особи не можуть втручатися у професійну діяльність ні адвокатських спільнот, ні окремих адвокатів [509, р. 2449–2453; 181, с. 104–116; 659; 625, р. 163–174].

Висновки до розділу 4

Ключовою в цьому контексті є думка про те, що незалежність адвокатури, як відома міра свободи, може обмежуватися тільки положеннями закону. Звідси випливає й висновок про те, що принцип незалежності адвокатури при залученні адвоката до відповідальності за вчинення дій, що не відповідають законній поведінці, не може розглядатися як підстава для уникнення правових наслідків своїх дій. Цей же висновок цілком можна застосувати і до інших принципів організації й діяльності адвокатури. Це пояснюється тим, що для існування і втілення в життя будь-яких інших принципів адвокатури, крім принципу верховенства права, необхідним є первинне декларування та закріплення відправних начал цих принципів у положеннях законодавства про адвокатську діяльність та адвокатуру, оскільки принцип верховенства права пронизує всю структуру правового регулювання суспільних відносин.

Однак будь-який принцип адвокатури й адвокатської діяльності, без його зазначення в законі, може втратити свою нормативну основу, внаслідок чого з'являється загроза ризику втрати статусу самого принципу й насадження, як наслідок, зокрема в адвокатуру, аморальних відносин, прикритих формально прописаними витягами з різних правових актів.

Заразом первинне значення верховенства права як принципу для адвокатури полягає в тому, що воно (верховенство права) гармонізує інші принципи, дозволяє усунути суперечності при їх застосуванні та наповнити принципи адвокатури так званим реальним практичним змістом, тобто застосовним у повсякденній практичній діяльності кожного адвоката. Принципи повинні відображатися у змісті закону, а дотримання самого закону залежить від розуміння й реалізації того чи того принципу адвокатури у професійному житті адвокатів.

Будучи прописаною в законі, сутнісна і змістовна характеристика того чи іншого принципу адвокатури, з одного боку, отримує своє формальне закріплення, що сприяє встановленню принципу правової визначеності, зокрема і щодо оцінки адвокатом своїх дій з погляду змісту принципів, визначених у законі. Водночас формально-юридичне закріплення змісту конкретного принципу адвокатури в положеннях закону дозволило б безпомилково виявити ті ситуації, які могли б бути розцінені як дії, спрямовані проти відповідних принципів.

З огляду на вищевказане, можна зробити висновок, що український законодавець, оберігаючи та створюючи належні умови для діяльності адвоката, водночас допомагає йому закріпити та розкрити низку принципів, яких повинен дотримуватися адвокат у своїх відносинах зі судом та іншими учасниками судового провадження, а саме: принцип верховенства права, принцип незалежності адвоката і переваги інтересів клієнта у відносинах адвоката зі судом та принцип чесності й порядності під час здійснення професійної діяльності в суді. Розкриття сутності цих принципів відбувається через реалізацію переліку дій, які забороняється здійснювати адвокату в ході

судового розгляду справи. Аналіз правової природи принципів у сфері взаємовідносин між адвокатом і судом дає можливість більш чітко зрозуміти, які саме дії можуть бути кваліфіковані як останнє порушення правил адвокатської етики, що в подальшому може призвести до застосування до нього заходів дисциплінарного впливу.

РОЗДІЛ 5

ПРАКСЕОЛОГІЧНІ КОНСТАНТИ ФЕНОМЕНУ ІНТЕНЦІОНАЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

5.1. Імплементация констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні на основі ліберальної аксіології і принципів правової держави

Правова держава та громадянське суспільство не можуть бути побудовані інакше, ніж на принципах ліберальної аксіології, відповідно до яких правовим та економічним базисом суспільства є індивідуальні свободи людини. «Опорою класичного лібералізму стала філософія природних прав людини (на життя, на свободу і на власність), яка, постулюючи рівність усіх людей від народження, обґрунтовувала невідчужуваність природних прав (ніхто не може ані позбавляти людей цих прав, ані розпоряджатися ними)» [230, с. 125]. Держава функціонує для захисту природних прав людини, вона відповідальна за своїх громадян та перед ними за їхній добробут, так само і громадяни відповідальні перед державою. Ця взаємна відповідальність сприяє розвитку, еволюції держави доти, доки вона не стане державою загального добробуту, тобто соціальною державою, в якій основні послуги надаватимуться на високому рівні, завдяки продуманій та ефективній економічній політиці. Така держава буде орієнтована на надання всім громадянам однакових умов для досягнення добробуту, стане гарантом гідних умов проживання для кожного. Важливу роль у таких процесах має відігравати система судочинства як сукупність органів, покликаних забезпечувати якнайшвидше відновлення порушених прав людини незалежно від того, хто виступив порушником цих прав – інша людина, юридична особа чи держава. Закон буде ефективним тільки тоді, коли його усвідомлено дотримуватимуться всі суб'єкти права.

Сьогодні одним з основних та найбільш актуальних питань для української держави є формування в Україні демократичного правосуддя. Адже саме судова система покликана врегульовувати суперечки між людьми, між людиною та державою відповідно до закону. Однак попри, здавалося б, простоту та налагодженість процесу, у цій галузі існує чимало проблем. Свідченням чого є соціологічні дослідження, проведені в час реформування судової системи України. Так, загальнонаціональне опитування «Ставлення громадян України до судової системи» [359] проводилося у два етапи – із 7 по 14 лютого 2019 р. та з 9 по 14 жовтня 2020 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму й окупованих територій Донецької та Луганської областей. Така двоетапність дослідження дала змогу побачити конкретні результати реформи, відстежити позитивні зрушення чи, навпаки, їх відсутність. Респондентам пропонували відповісти на кілька питань, пов'язаних зі змінами в системі правосуддя. Проводилося і загальнонаціональне опитування, і опитування на виході з приміщень судів, що дало змогу вивчити думку осіб, які безпосередньо стикалися з реаліями вітчизняної системи правосуддя.

Судова реформа в Україні триває вже кілька років, а тому найбільш очевидним є питання «Чи помітили ви зміни в системі правосуддя, що впроваджуються в Україні протягом останніх 5 років?» (див. табл. 5.1)

Таблиця 5.1

Чи помітили ви зміни у системі правосуддя, що впроваджуються в Україні протягом останніх 5-х років?, %

	Загальнонаціональне опитування		Опитування на виході з приміщень судів	
	лютий 2019 р.	жовтень 2020 р.	лютий 2019 р.	жовтень 2020 р.
Так, зміни є	8,9	12,2	20,7	20,9
Ні, зміни відсутні	27,0	24,8	26,9	21,9
Не слідкую за змінами у судовій системі	52,2	49,7	37,8	46,8
Важко відповісти	11,9	13,2	14,7	10,4

Результати відповіді на це питання свідчать про незначний, але все ж таки прогрес, адже на 5 % зменшилася кількість тих, хто вважає, що зміни відсутні, а це саме серед тих, кого опитували на виході з приміщень судів, тобто ті, хто безпосередньо стикався з необхідністю звернення до суду або ж чия професійна діяльність пов'язана зі судовою чи правоохоронною сферою.

Відповіді на запитання «Які ще зміни в законодавстві необхідно зробити для успішного проведення судової реформи?» наводимо в табл. 5.2.

Таблиця 5.2

**Які ще зміни в законодавстві необхідно зробити
для успішного проведення судової реформи?, %**

	Необхідно	Не потрібно	Важко відповісти
Реформування адвокатури			
Загальнонаціональне опитування			
<i>лютий 2019 р.</i>	64,9	11,6	23,5
<i>жовтень 2020 р.</i>	67,8	10,0	22,3
Опитування на виході з приміщень судів			
<i>лютий 2019 р.</i>	57,3	20,1	22,6
<i>жовтень 2020 р.</i>	53,1	19,7	27,2
Реформування правничої освіти			
Загальнонаціональне опитування			
<i>лютий 2019 р.</i>	66,2	11,7	22,1
<i>жовтень 2020 р.</i>	66,4	12,0	21,6
Опитування на виході з приміщень судів			
<i>лютий 2019 р.</i>	62,8	17,3	20,0
<i>жовтень 2020 р.</i>	57,8	15,6	26,6
Запровадження єдиних стандартів правничої професії			
Загальнонаціональне опитування			
<i>лютий 2019 р.</i>	71,5	7,7	20,8

<i>жовтень 2020 р.</i>	69,6	9,3	21,0
Опитування на виході з приміщень судів			
<i>лютий 2019 р.</i>	66,4	11,7	21,9
<i>жовтень 2020 р.</i>	64,1	10,3	25,6

З опитування ми розуміємо, що понад 60 % респондентів вважають за необхідне реформування адвокатури та правничої освіти. Адвокатура в Україні у 2012 р. отримала відносну незалежність від держави, однак і сьогодні необхідні два основні кроки для забезпечення можливості адвокатам надавати дійсно якісну правову допомогу: 1) посилення гарантій адвокатської діяльності; 2) розширення кола професійних прав адвоката. Це, на нашу думку, допоможе створити не лише адвокатам, а й правоохоронній та судовій системам позитивний імідж у суспільстві як інститутів, які ефективно функціонують, сприяючи утвердженню справедливості виключно законними і морально виправданими методами та способами. Реформування правничої освіти дасть змогу пересічним громадянам оволодіти базовими знаннями про свої права й обов'язки, способи їх відновлення, ознайомить з основними політико-правовими процесами, що відбуваються в державі; щодо тих, хто здобуває професію, пов'язану з юриспруденцією, то орієнтація правничої освіти має бути спрямована передусім на забезпечення основних прав і свобод людини та громадянина і надання якісної правової допомоги. «Проблема освіти у сучасних умовах – це не просто підготовка освіченого фахівця, а відтворення людини духовної, гуманної, екологічно орієнтованої» [111, с. 41].

Безпосередній вплив на будь-які процеси, що стосуються правосуддя, мають ті, чия професійна діяльність напряду пов'язана з діяльністю системи судової влади. З огляду на предмет та об'єкт нашого дослідження, ми зупинимо увагу на ролі професійної адвокатської діяльності у формуванні демократичного правосуддя в Україні.

Можливі шляхи впливу адвоката на процес реалізації й ефективного функціонування права як єдино можливого способу регулювання відносин між

людьми та системи правосуддя як методу досягнення справедливості ми умовно класифікували на кілька груп:

1) адвокат повинен бути незалежним, щоб уникнути упередженості та будь-якого тиску на себе в процесі реалізації і захисту демократичних прав і свобод людини та громадянина. Як зазначає С. Іваницький, «ключовими компонентами принципу незалежності адвокатури в аспекті міжнародно-правового та європейського розуміння цієї категорії є забезпечення інституційної та функціональної (процесуальної) можливості адвокатуві здійснювати всі види професійної діяльності вільно й незалежно від: 1) держави; 2) клієнта; 3) особистої упередженості чи зацікавленості; 4) громадськості; 5) керівництва організаційних форм адвокатської діяльності (адвокатські фірми, колеги тощо) та професійної асоціації адвокатів» [178, с. 73];

2) професійна кар'єра адвоката має залежати виключно від його професійних якостей, які сформувалися на основі усвідомленої системи моральних цінностей і норм. «Професія юриста має важливе соціальне значення і необхідна для нормального функціонування українського суспільства. Якщо узагальнити, основною метою діяльності юриста є забезпечення справедливості, що є дуже нелегкою справою, оскільки ще з античності й до наших днів не існує точного визначення, що ж вважати справедливим. Передусім юрист у своїй діяльності повинен чітко дотримуватись норм права, зокрема тих, які забезпечують права людини. Але цього недостатньо. Найважливіше поєднання загальноприйнятних людських цінностей із правовими нормами для досягнення гармонії права й моралі та найкращих результатів у професійній діяльності» [183, с. 4–5];

3) виконувати роль своєрідної сполучної ланки між державою (від імені якої виступають суд, державні органи влади) та людиною або між кількома людьми, яка налагоджує процес комунікації між ними задля досягнення справедливості. Завдяки ефективно налагодженій комунікації можна вирішити такі актуальні на сьогодні завдання: «Запровадження законодавчих змін, конче

необхідних судовій системі. Підвищення якості представництва інтересів сторін в суді. Оптимізація роботи апарату суду. Підвищення обізнаності відвідувачів суду про судові правила і процедури. Підвищення ефективності роботи суддів і працівників суду. Забезпечення підтримки (і впливу) громадськості у розв'язанні проблем судової системи органами законодавчої та виконавчої влади. Підвищення престижності професії судді і працівника апарату суду. Підготовка якісних кадрів для роботи в суді. Покращення репутації суду в суспільстві. Ефективне управління кризовими ситуаціями тощо» [370];

4) сприяти підвищенню рівня авторитету судової системи як єдино можливого способу досягнення справедливості на основі законних та морально виправданих методів, а, відповідно, й утвердженню авторитету державної влади в суспільстві. «Діяльність адвокатури й держави спрямована на єдино значиму мету – захист прав і свобод людини і тому не може бути протиставлена одна іншій. Так як і держава, адвокатура здійснює свою діяльність на основі Конституції України, відповідно до якої вищою конституційною цінністю оголошені права і свободи людини, а їх захист – обов'язок держави. Тому відносини адвокатури й державної влади в суспільстві повинні носити рівноправний характер. Держава, яка визначає себе як правова, має бути зацікавлена в тому, щоб адвокатура була високопрофесійним інститутом» [322, с. 145].

Обравши курс на побудову громадянського суспільства, в Україні всі процеси потрібно проводити на основі ліберальної аксіології та принципів правової держави, орієнтуватися на норми чинного міжнародного права. «В період після Другої світової війни міжнародне право перетворилось на міжнародний правопорядок, який функціонує і відрізняється від попередніх моделей кількома базовими ознаками:

1) міжнародне право стало великою мірою “універсальним” правом для всіх держав і народів. Якщо за загальним правилом дія міжнародних договорів на території конкретної держави зумовлена ратифікацією їх національним

законом, то дія загальновизнаних принципів міжнародного права (так само як і звичаєвого міжнародного права) безпосередньо поширюється на території національних держав незалежно від факту ратифікації відповідних договорів цими державами (наприклад, Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р.);

2) окрім того, міжнародне право набуло нормативного розвитку, вбираючи загальнолюдські цінності та виступаючи нормативним імперативом для стосунків між державами (Статут ООН 1945 р., Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародні пакти про права людини 1966 р.);

3) міжнародний правопорядок отримав власну організаційну інфраструктуру у вигляді ООН, інших глобальних міжнародних організацій, постійних і тимчасових судових органів. Міжнародне правосуддя як феномен з'явилося в 1919 р. на Паризькій мирній конференції, коли було прийнято рішення про організацію Постійної палати міжнародного правосуддя (арбітражний суд), який був першим міжнародним судом на постійній основі. За задумом авторів, до складу такого суду повинен був обиратися один представник від кожної держави, яка входила до складу арбітражного суду. Практично Постійна палата міжнародного правосуддя розпочала свою діяльність у 1922 р. і працювала в Нідерландах до 1940 р., до вторгнення нацистської Німеччини. Загалом 45 держав заявили про визнання обов'язкової юрисдикції палати. Досвід її роботи враховано під час створення Міжнародного суду ООН, правонаступником якого він і став» [123, с. 58–59].

В Україні ж сьогодні потрібно встановити чітку й ефективну систему правопорядку, яка відповідала б найкращим світовим зразкам демократії, чинним міжнародним правовим нормам, разом увібравши в себе загальнолюдські цінності й елементи народної моралі. Правопорядок – це не якась абстрактна категорія, а реально можливий стан суспільних відносин, за якого виконуються встановлені правові норми. Цей процес стане простіше запустити в дію за умови імплементації констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні на

основі ліберальної аксіології і принципів правової держави. Адже саме система правосуддя слугує єдиним способом досягнення справедливості за допомогою законних та морально виправданих методів, вона є системою стримувань та противаг, яка покликана захистити людину від можливого свавілля державної влади, сприяти якнайшвидшому відновленню прав, свобод та законних інтересів громадян і держави.

Право декларує рівність усіх людей, і держава через свої механізми повинна забезпечити ефективне функціонування цього принципу на практиці, тобто в повсякденному житті. У разі його порушення кожному гарантовано право його відновлення через певні процедури та інститути. Одним із таких інститутів є інститут адвокатури, мета якого полягає не тільки в наданні фахової правової допомоги, а й у сприянні досягненню справедливості виключно завдяки законним та морально виправданим методам. «Рівність як одна з основних вимог встановлення загальнолюдської справедливості в суспільстві є основою сучасної концепції справедливого правосуддя. ...П. Рікер на основі ліберальної теорії справедливості Дж. Ролза здійснив спробу формулювання концепту рівності в праві таким чином: кожна особа повинна мати цілісну і, по можливості, повну систему рівних для всіх базових свобод, сумісних з аналогічною системою для всіх; економічні та соціальні нерівності повинні слугувати найбільшій вигоді тих, хто перебуває у найбільш несприятливому становищі, у рамках справедливого принципу бережливості, та бути пристосованими до функцій і позицій, відкритих для всіх відповідно до принципу справедливої рівності можливостей» [229, с. 41, 43–44].

Сьогодні рівність сприймається як умова досягнення справедливості, оскільки вона дає однакові умови на відстоювання своїх прав і свобод, власної позиції в певній сфері життєдіяльності чи конкретній ситуації, і насамперед можливість доступу до правосуддя. Саме усвідомлення людиною наявності можливості звернутися за відновленням свого порушеного права й отримати законне рішення сприяє не тільки підвищенню позитивного іміджу судових органів, а й налагодженню зв'язку в системі «людина – держава», де держава

починає сприйматися не тільки як контролюючий орган, який встановлює численні правила й обмеження, а як реально дієвий механізм, здатний захистити людину та сприяти досягненню справедливості і для окремо взятої людини, і для населення загалом.

Права і свободи людини є невідчужуваними. Існує низка прав і свобод, яких людину ніхто за жодних обставин не може позбавити. Навіть за людиною, яка вчинила злочин і визнана винною законним рішенням суду, зберігаються певні права і свободи, які дозволяють їй гідно жити. «Невідчужуваність прав і свобод людини – це їх внутрішня іманентна, “неминуча” властивість людини, їх невід’ємність від неї. Ця властивість прав і свобод полягає в тому, що можливості людини, які в них відображаються, є неодмінною, закономірною приналежністю кожної людини. Їх виникнення датується моментом її народження і не потребує дозволу, схвалення з боку будь-кого, у тому числі й держави. Жодна людина не може бути позбавлена таких можливостей: без них вона – незалежно від місця, часу й умов її існування – не зможе сформувати, розвинути, проявити себе саме як особистість. Оскільки ніхто не дарує людині її прав та свобод – ані держава, ані якесь інше об’єднання, угруповання, ані та чи інша особа, ані тим більше якась “трансцендентна” або уявна істота, то й відібрати, позбавити їх людину ніхто не може» [234, с. 142].

Невідчужуваними визнаються ті права, які людина отримує вже з фактом свого народження і від яких не може відмовитися. У процесі життєдіяльності людина розвивається і набуває нових прав, а разом й обов’язків, однак від цих набутих прав вона може відмовитися або бути позбавленою відповідно до законного рішення суду чи іншого уповноваженого законом органу. Єдиним випадком часткового обмеження прав і свобод людини на визначений термін є введення надзвичайного стану. «Принципи непорушності та невід’ємності прав людини та громадянина в умовах надзвичайного стану діють з ознаками конституційних обмежень, які є правомірними засобами та пов’язані зі зменшенням обсягу можливостей, свободи, а значить і прав особистості, зводять різноманітність у поведінці індивіда до певного “гранично

допустимого” рівня, але задля суспільної користі та інтересів кожного окремого громадянина» [332, с. 98–99].

Ще одним із принципів правової держави є поділ влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. За умови ефективної діяльності держави такий поділ влади не є формальним, виключно задекларованим у нормативно-правових актах як вимога міжнародної спільноти, а постає як реально дієвий механізм з чітко поділеними владними повноваженнями. Завдяки такому поділу держава отримує:

1) розподіл функцій між гілками влади, де кожна гілка чітко виконує покладені на неї функції та відповідальна за їх ефективність насамперед перед людиною;

2) відносно автономні структури для виконання покладених на них повноважень і завдань, виконання яких є необхідним для досягнення благополуччя населення та розвитку держави;

3) неможливість концентрації всієї повноти влади в одного органу чи його представника, що дає змогу протиставляти позицію одного органу позиції іншого, тим самим здійснюючи взаємоконтроль.

Для прикладу, як стверджують Н. Марущак, В. Пророченко, «поділ влади – найважливіший принцип правової держави. Реалізація на практиці цього принципу має створити надійний механізм контролю за діями публічної влади. В межах правової держави саме поділ влади, система “стримувань і противаг” є тими організаційними умовами, які виключають реальну можливість монополізації влади будь-якою особою, державним органом або групою людей і забезпечують відповідність публічної влади вимогам права і законності... Влада в демократичній державі є формою вираження волі та інтересів народу, а поділ влади є специфічною конструкцією, яка забезпечує збереження єдності державної влади. Це показчик розвитку права і держави, необхідна передумова панування режиму законності» [261, с. 31].

Правову державу вирізняє з-поміж інших типів держав низка ознак, і законодавчо закріплений розподіл влади є однією з них, що дає змогу

розвиватися в напрямку побудови громадянського суспільства, де людина виступає основною цінністю та визначає спрямованість діяльності держави.

Пріоритет права означає, що підхід до розгляду усіх питань, які стосуються взаємовідносин у системах «людина – людина», «людина – держава», має відбуватися виключно на основі позицій права, тобто відповідно до закону з урахуванням принципів права. Не може бути жодного пріоритету інтересів держави над інтересами людини, переважання інтересів більш заможних та впливових громадян над інтересами пересічних людей, права і свободи однієї людини не можуть бути ущемлені заради забезпечення досягнення інтересів іншої.

Для забезпечення дотримання принципу пріоритету права важливе значення мають інші принципи, властиві правовій державі: 1) правова рівність; 2) невідчужуваність прав і свобод людини; 3) поділ влади; 4) правовий захист людини і громадянина; 5) єдність права і закону. Кожний із цих принципів окремо та всі разом характеризують державу як правову, для якої захист прав і свобод людини та сприяння досягненню нею благополуччя є пріоритетними завданнями.

Пріоритет права означає взаємне людини і держави визнання права соціальною цінністю, усвідомлення необхідності дотримуватися правових приписів задля встановлення правопорядку та його підтримання з метою досягнення загального благополуччя. Право, виражене в системі законів та підзаконних актів, є своєрідним договором між людиною і державою, відповідно до якого кожна зі сторін зобов'язується виконувати взяті на себе зобов'язання разом з отриманими правами.

Вкрай важливу роль для функціонування принципу пріоритету права виконує адвокатура, як незалежний від влади соціальний інститут, покликаний сприяти дотриманню закону, стежити за додержанням принципу пріоритету права під час вирішення суперечок. Адвокат може представляти інтереси і держави, і людини та допомагати встановити справедливість через відновлення

порушених прав і свобод суто за допомогою законних та морально виправданих методів.

Правовий захист людини і громадянина – це гарантована законом можливість захисту людини особою, котра має право провадити таку діяльність. Правовий захист виступає однією з гарантій рівності сторін у судовому процесі, адже кожний може скористатися фаховою правовою допомогою, під час надання якої адвокат, враховуючи всі нюанси конкретної справи, зможе сприяти досягненню справедливості.

Принцип рівності можемо розглядати як рівність перед законом та рівність перед судом. І проявляється він у такому: 1) всі учасники судового слухання є вірними перед законом і перед судом у процесі застосування закону, як матеріального, так і процесуального; 2) процесуальні права й обов'язки учасників процесу є рівними; 3) віддавати перевагу одним учасникам над іншими через соціальний стан, вік, стать, певні переконання заборонено законом.

Гарантована законом можливість правового захисту є свідченням взаємної відповідальності людини і держави. Якщо людина порушує закон, вона має відповідати за свої дії перед судом, так само і держава, яка порушує права і свободи людини, повинна відповідати за наслідки своїх дій чи бездіяльність. Тут також знаходимо реалізацію принципу поділу влади на незалежні гілки, де судова влада є автономною від двох інших гілок, що дозволяє їй об'єктивно та виключно на основі закону досягати справедливості.

Ще одним позитивним аспектом правового захисту є сприяння ефективному функціонуванню механізму забезпечення правового статусу громадянина, тобто людині, яка є громадянином держави, гарантується певне правове положення (наявність суб'єктивних прав та обов'язків і настання відповідальності за невиконання суб'єктивних юридичних обов'язків, покладених на неї). Держава сприяє дотриманню стабільного правового статусу своїх громадян, які своєю чергою через правослухняну поведінку сприяють поступальному розвитку держави.

Єдність права і закону полягає в тому, що право реалізується в законі. Вони співвідносяться як частина і ціле, де частина є вираженням цілого. Наприклад, справедливий закон є вираженням справедливого права і навпаки, якщо право у своїй основі не буде справедливим, то й закон стане несправедливим, адже він не матиме морального підґрунтя, на якому міг би розвинутися. В. Савенко розглядає «право як сукупність цінностей організованого суспільного життя; суспільний правопорядок та гармонію; форму рутинізації соціальних відносин; форму суспільної свідомості; сукупність засобів організації суспільства; можливість діяти в певний спосіб; базові вимоги, які особа скеровує до інших людей та суспільства; сукупність одночасно наявних і дієвих правил у формі норм та вимог, встановлених і забезпечуваних силою держави тощо, а закон – як: дійсність соціальних відносин; можливість реалізації соціальних вимог; конкретно-історичне і культурно-своєрідне явище соціального життя; елемент соціальної організації суспільства» [329, с. 109].

По суті, право надає закону, як нормативно-правовому акту, законної сили. Закон же закріплює право. Право є втіленням справедливості, яка знаходить вираження в законі, що виступає своєрідною мірою свободи людини. Закон декларує права і свободи, честь і гідність людини, тоді як право, що розвинулося з моралі, визначає їх найбільшою цінністю. Окремо право і закон існувати не можуть.

Кожний з описаних вище принципів правової держави не буде повністю ефективним без діяльності інституту адвокатури, основна функція якого – сприяти досягненню справедливості виключно законними та морально виправданими методами. Передусім адвокатура є незалежним соціальним інститутом, що дозволяє їй діяти не під тиском, лобіюючи певні інтереси, а задля ефективної реалізації закону й досягнення мети правосуддя – утвердження справедливості.

Правова держава – це насамперед держава, для якої права людини виступають найбільшою цінністю, а створення й ефективне функціонування

різноманітних систем для їх якнайповнішої реалізації визначають спрямованість діяльності держави. По суті, система правосуддя та процес її діяльності мають бути вибудовані так, щоб людина, її права і свободи стали реальною, а не лише задекларованою цінністю. Процес формування демократичного правосуддя в Україні не буде ефективним без імплементації цінностей лібералізму. Лібералізм – це теорія, в основі якої лежить вчення про те, що саме індивідуальні права і свободи людини виступають правовою основою суспільства. «Ліберальна політична думка трактує інститут держави як “обслуговчий персонал” інтересів суспільства та гарант дотримання і захисту прав і свобод людини. Способом “інституціювання” держави є суспільний договір» [115, с. 35]. Умовно можемо вважати, що людина і держава уклали договір, відповідно до умов якого людина делегувала державі певні свої права в обмін на гарантії захисту й неухильного дотримання її прав і свобод, а в разі їх порушення – найшвидшого відновлення та подальшого дотримання. Сама ж людина повинна дотримуватися законів, встановлених державою. Такий «договір» та обопільне (і людиною, і державою) його виконання є необхідною умовою, запорукою гармонійного життя й досягнення загального блага – гідних умов життя та розвитку особистості якнайбільшої частини населення.

Правосуддя, побудоване на ліберальній аксіології, буде справді демократичним і таким, що відповідає інтересам людини та держави на сучасному етапі розвитку людства. Умовно ліберальну аксіологію або ж систему цінностей лібералізму можна розглядати як складну систему, розділивши їх на чотири основні блоки, які є взаємопов’язаними та взаємозумовленими: 1) пріоритетність прав і свобод людини; 2) справедливість; 3) свобода; 4) рівність. Попри філософський зміст усіх цих блоків цінностей, вони мають чітке правове спрямування та і сьогодні є актуальними для людини, суспільства і держави.

У наш час ні в кого не викликає сумніву цінність людини, важливість та необхідність дотримання її прав і свобод. Держава, яка не поважає, а відповідно

й не дотримується прав і свобод своїх громадян, не зможе досягнути високих показників у жодній сфері.

Ліберальну аксіологію можна вважати як принципами професійної адвокатської діяльності, так і напрямками діяльності інституту адвокатури в Україні. Такий висновок можна зробити з огляду на самі вже цінності, властиві лібералізму як вектору розвитку суспільства та держави, де повага до людини, її прав і свобод, ефективні гарантії державного захисту визначають спрямованість діяльності держави. Зрештою, ті ж вектори визначають і напрями діяльності адвокатури: 1) захист прав та законних інтересів людини; 2) надання фахових юридичних консультацій, що сприятиме підвищенню рівня правової освіти населення та допоможе уникнути можливих проблем, пов'язаних із порушенням закону в певних випадках; 3) через свою професійну діяльність сприяти недопущенню свавілля влади; 4) пропагування переваг дотримання вимог закону та правопорядку.

Еволюція людини, суспільства, держави загалом, як і окремих сфер життєдіяльності чи певних інститутів, залежить від їх ціннісного наповнення, тобто насамперед розвиватимуться ті сфери, які становлять певну цінність. Взявши курс на побудову громадянського суспільства та правової держави, Україна перейняла й задекларувала на законодавчому рівні основні цінності лібералізму. Людина та її права і свободи стали найвищою цінністю для держави. «У нашій державі у зв'язку з проведенням цілого комплексу глибоких соціально-економічних, політичних, ідеологічних і культурних перетворень, а також протистоянням на Сході проблема захисту прав і свобод людини набуває особливого значення. Суть цієї проблеми полягає як у наявності труднощів у реалізації деяких закріплених у Конституції прав і свобод, так і в недостатньому рівні їх захищеності від правопорушень. Існує чимало перешкод на шляху захисту прав людини та громадянина. Ще не відпрацьовано механізм реалізації прав і свобод у системі державних і правоохоронних органів (зокрема поліції). Але уже тепер зрозуміло, що він повинен поєднувати у собі площину забезпечення прав, свобод і обов'язків громадян, правопорядку та площину

захисту цих прав від порушень. Разом із тим, не можна залишити поза увагою і той факт, що в Україні на сьогодні дуже обмежене коло засобів захисту прав людини, хоча для сучасної правової держави, якою позиціонує себе Україна, таких виправдань не може існувати в принципі. А тому під час розв'язання державою будь-яких соціальних проблем, справ, питань саме людині, її існуванню й розвитку повинен надаватися абсолютний, беззаперечний пріоритет. Права людини залишаються тим абсолютним, універсальним кордоном, переступати через який не може ніхто» [355, с. 9].

Неухильне дотримання прав людини – константа професійної адвокатської діяльності, імплементувати яку в процес формування демократичного правосуддя в Україні вкрай важливо. Це дасть змогу розглядати права і свободи людини як основні, пріоритетні питання для вирішення в межах закону, а не тільки декларувати це. Адже людина, яка не бачитиме функціонування ефективних механізмів держави для захисту її прав і свобод, не буде свідомо працювати для досягнення загального блага та стабільного існування держави. Притіснити права і свободи людини, ставити їх на другий план є неприпустимим з огляду на реалії сьогодення, адже за таких умов рівень усвідомленої правослухняної поведінки в суспільстві значно знизиться, що матиме негативні наслідки і для держави, і для людини.

Мета здійснення правосуддя – досягнення справедливості, роль адвоката в цьому процесі – стежити за тим, щоб процес досягнення справедливості відбувався виключно законними та морально виправданими методами. Наявність інституту адвокатури є своєрідним стримувальним чинником від свавілля держави. Зрозуміло, що держава володіє більшою кількістю методів та способів впливу на правосуддя, ніж пересічна людина. Причин цього кілька. Першою з них є те, що закон, відповідно до якого здійснюється правосуддя, санкціонований тією ж державою, інакше кажучи, закон відповідає насамперед уявленням держави про справедливість, які часто можуть йти в розріз з уявленнями про справедливість людини. По-друге, саме держава наділила суд відповідними повноваженнями через встановлення йому певних повноважень.

Однак, щоб уникнути засилля влади та можливої упередженості суду у справах, що стосуються вирішення суперечок між людиною та державою, функціонує інститут адвокатури.

Вчені-правознавці розглядають поняття «судовий розгляд» у двох аспектах: 1) системному; 2) процесуальному. Системний аспект охоплює систему норм права, що визначають відносини в певній сфері, а процесуальний – сукупність дій, які потрібно вчинити для вирішення конкретної справи, досягнення справедливості в суді. Саме на цій підставі доцільно й розмежовувати аспекти поняття справедливості. «У юридичному сенсі виражену, зокрема у рівному юридичному масштабі поведінки і у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню або як розмірність, рівність у правовому статусі суб'єктів справедливість розглядають як властивість права. ...Термін “справедливий” у процесуальному аспекті означає неупереджений (незалежний) та об'єктивний, такий, що у рівній мірі (без привілеїв) враховує інтереси учасників судового провадження, відповідає моральним та правовим нормам» [385, с. 66].

Справедливість виступає ще й етичною категорією, тобто вона безпосередньо пов'язана з внутрішньою стороною життя людини, системою її цінностей, моральних орієнтирів. Як зауважує В. Чернобровкіна [415], свободу людини визначають її взаємини зі світом, що складаються з таких елементів: 1) позитивна життєва позиція; 2) стійка психологічна межа; 3) розвинена система смислових одиниць досвіду; 4) погляди та переживання, що відповідають екзистенційному досвіду. Прагнення досягти справедливості за допомогою законних та морально виправданих методів є внутрішньою спонукою до дії, вираженням міри свободи, яку людина дає сама собі й отримує від держави у вигляді прав і свобод.

Свобода вкрай потрібна людині, адже саме завдяки їй людина може розвиватися як особистість та відповідно впливати на розвиток суспільства і держави. Розвиток особистості можливий тільки в соціумі за наявності умов, які забезпечують людині гідний рівень життя.

Людина у громадянському суспільстві та правовій державі наділена свободою, свободою вчиняти на власний розсуд відповідно до особистих переконань. «Свобода – це інтенція, що полягає в прийнятті необхідного для людини рішення, в здатності робити індивідуальний вибір; це можливість бути і стати. Вона є своєрідною рушійною силою активності суб'єкта» [227, с. 122]. Проте із цього правила є виняток – всі дії повинні відбуватися в межах закону. Ця умова є обов'язковою, адже лише так можна досягти стабільності та порядку в державі.

Громадянське суспільство інтерпретує свободу як найвищу цінність, яку людина використовує усвідомлено задля власного розвитку, тому система правосуддя також має бути орієнтована на забезпечення свободи людини в межах правового поля.

Свобода однієї людини не повинна створювати жодних обмежень для свободи інших людей. Усі люди є рівними, саме рівність у наш час виступає суспільним ідеалом, над досягненням якого працюють навіть провідні держави правової демократії. Рівність як суспільний ідеал означає, що певне коло прав, свобод та обов'язків має поширюватися на щоразу більше коло людей.

Принцип рівності виступає однією з підстав доктрини прав людини, адже завдяки йому сьогодні в більшості країн люди отримали рівні права, незважаючи на ознаки статі, етнічного походження, віросповідання, соціального та майнового стану.

Сучасна держава гарантує всім рівність; усі люди є рівними у своїх правах – проголошується в конституціях чи не всіх держав. Однак чи дійсно цей принцип ефективно діє, чи роботи у сфері його забезпечення ще потрібно проводити? Щоб рівність не була тільки декларативним гаслом, її доцільно розглядати у двох аспектах: 1) як рівність прав та 2) рівність можливостей. Обидва аспекти мають однаково важливе значення, хоча й охоплюють дещо різні сфери діяльності держави. Рівність як рівність прав має стосунок до всіх гілок державної влади, адже від якості законодавчих актів, якими закріплені певні права й обов'язки людини, залежить ефективність їх виконання на

практиці, а за потреби й судовий захист та відновлення порушених прав. «Рівність у здійсненні правосуддя варто розуміти як ідею, що виражається у створенні та поєднанні загальних для всіх учасників судового процесу правових засобів, які становлять основу механізму правового регулювання їхньої участі в судовому процесі із системою винятків із загального режиму правового регулювання для окремих суб'єктів з метою забезпечення практичної рівності їхніх можливостей щодо участі в судовому процесі та умов їх реалізації» [229, с. 47]. Рівність як рівність можливостей стосується діяльності держави, наскільки ефективною є її діяльність у забезпеченні гідних умов життєдіяльності людини, що дадуть можливість всебічного розвитку особистості для досягнення нею суспільних благ.

Імплементация принципу рівності у процес формування демократичного правосуддя сприятиме покращенню доступу до правосуддя (і тих, хто здійснюватиме правосуддя, і тих, хто прагнучиме досягти справедливості виключно законними методами).

Отже, імплементация констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні на основі ліберальної аксіології і принципів правової держави дасть змогу: 1) уточнити філософсько-правовий зміст таких категорій, як права і свободи людини, справедливість, свобода, рівність; 2) забезпечити здійснення правосуддя виключно з чітких неухильних моральних і правових позицій; 3) сприяти підвищенню рівня правослухняної поведінки серед населення та утвердженню правопорядку на території держави.

5.2. Сучасне розуміння судового захисту як природного права людини в межах компаративного аналізу міжнародного та національного права

Розробка й ефективне функціонування систем, пов'язаних із забезпеченням прав і свобод людини, є пріоритетним завданням усіх розвинених держав. «Забезпечення прав і свобод людини – це створення відповідних умов для здійснення прав і свобод людини, що має такі три телеологічні домінанти (цілеспрямовані напрями) державної діяльності: 1) сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій); 2) охорона прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для запобігання правопорушенням); 3) захист прав і свобод людини (у разі їх порушення з боку будь-якого суб'єкта)» [311, с. 110]. Саме держава, якій людина делегувала частину своїх прав в обмін на гарантії захисту, повинна розробити ці гарантії, вживати всіх можливих заходів та їх ефективного функціонування і за потреби захищати права та свободи людини відповідно до закону. Однак, попри високий рівень розвитку права, наявність значної кількості фахівців у сфері юриспруденції, які готові допомогти у відновленні порушених прав, сьогодні не існує ідеально ефективною системи забезпечення прав і свобод людини. Саме це й виступає однією з причин звернення людини до суду для захисту своїх прав не тільки від порушень з боку інших людей, а й від зазіхань з боку держави. Звернення до суду задля відновлення своїх порушених прав і свобод, напевно, підсвідомо сприймається як можливість отримання захисту, гарантованого державою. Адже суд є окремою гілкою влади, незалежною від інших та не підпорядкованою їм. Єдине, чим повинен керуватися суд у своїй діяльності задля досягнення справедливості – це закон. І хоча сам закон є встановленим державою, однак і держава повинна діяти виключно в його межах, виконуючи взяті на себе зобов'язання.

У наш час звернення до суду за захистом своїх прав та свобод є буденною справою, адже право регулює чи не всі сфери життя людини. Багато пересічних

людей знає, куди звернутися, щоб отримати фахову правову консультацію та звернутися до суду з метою не лише захисту своїх прав, свобод та інтересів, а й досягти, на їхню думку, справедливості. Судовий захист може стосуватися як регулювання проблемних аспектів у системі взаємовідносин «людина – людина», так і в системі «людина – держава».

«Право на судовий захист... виникає з моменту народження і припиняється зі смертю, є невід'ємним, не припиняється і не виникає знову, належить кожному, тобто гарантується кожній особі. Конституційне право на судовий захист супроводжує особу протягом усього життя і зникає тільки в результаті смерті. Охоронний аспект права на судовий захист діє спочатку і постійно, існує і до виникнення юридичного факту (подання скарги), що породжує правовідносини. ...У процесі реалізації право на судовий захист виникає як вимога до певного судового органу щодо застосування ним певного способу захисту, вибір якого обумовлений характером права або інтересу, які підлягають захисту, і характером обставин, що викликають потребу в захисті. У такому випадку необхідним є настання юридичного факту, який стає безпосередньою підставою для реалізації права на судовий захист того чи іншого матеріального права або інтересу» [277, с. 49–50].

Для того щоб якнайповніше дослідити сучасне розуміння судового захисту як природного права людини, доцільно провести компаративний аналіз цього поняття в міжнародному та національному праві. Це дасть змогу виокремити позитивні риси та з'ясувати проблемні аспекти, що стосуються судового захисту. Для порівняння ми взяли такі критерії: 1) власне визначення поняття «судовий захист», його особливості за міжнародним та національним правом; 2) роль інституту адвокатури в процесі здійснення судом своїх функцій; 3) аналіз актів з питань, що супроводжують процес судового захисту в міжнародному та національному праві; 4) визначення ефективності діяльності інституту судового захисту (ставлення людей до суду загалом на міжнародному та національному рівні).

Людина звертається до суду для вирішення суперечок, що виникли, чи за відновленням своїх порушених прав тоді, коли інші спроби розв'язати певні суперечливі моменти вже вичерпані. «Судова влада є одним із найефективніших засобів захисту прав людини та громадянина від порушень. Її завдання – відновлення порушених прав і свобод людини та громадянина. Судова форма захисту є вищою формою захисту прав і свобод людини, яка забезпечує їй максимум процесуальних гарантій. Тому право на судовий захист є засобом забезпечення передбаченої законом можливості людини звертатися до органів правосуддя за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів» [416, с. 190].

Сьогодні не викликає сумнівів теза про те, що право на судовий захист є природним правом людини, а тому в демократичній державі не може бути обмеженим чи скасованим. Не є винятком і вітчизняне законодавство, в якому право на судовий захист закріплено на найвищому законодавчому рівні – у Конституції України. У ст. 55 Основного закону зазначено: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [214]. Також існує низка нормативно-правових актів, які визначають порядок звернення до суду, регламентують діяльність суду й охоплюють ті

норми, які регулюють конкретну сферу життєдіяльності людини, щодо якої між сторонами виникла суперечка.

Для прикладу, О. Лемак визначає «право на судовий захист як суб'єктивне публічне право особи на доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою правовою процедурою на засадах верховенства права і справедливості» [237, с. 4]. Це визначення, на нашу думку, влучно відображає основну мету правосуддя – досягнення справедливості виключно законними та морально виправданими засобами.

Саме суд є тим інститутом, який не просто розглядає можливість відновлення порушених прав і свобод та сприяє цьому, а діє виключно відповідно до букви закону, в інтересах утвердження правопорядку на засадах незалежності, неупередженості, доступності. Власне ці три засади й визначають сутність поняття «судовий захист» як природного права, тобто вирішення спорів, зокрема про поновлення порушеного права, не можуть суперечити принципу рівності всіх перед законом та судом і у зв'язку із цим обмежувати право на судовий захист права, яким володіють усі люди вже за фактом свого народження.

По суті, судовий захист прав і свобод людини та громадянина можна розглядати як вид державного захисту, тобто саме держава бере на себе такий обов'язок (це прописано і в ч. 2 ст. 55 Конституції України). «Право на судовий захист передбачає і конкретні гарантії ефективного поновлення в правах шляхом здійснення правосуддя. Відсутність такої можливості обмежує це право. А за змістом частини другої статті 64 Конституції України право на судовий захист не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану. ...Конституція України гарантує кожному судовий захист його прав у межах конституційного, цивільного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства України. Норми, що передбачають вирішення спорів, зокрема про поновлення порушеного права, не можуть суперечити принципу рівності усіх перед законом та судом і у зв'язку з цим обмежувати право на судовий захист» [309].

Отже, відповідно до чинного українського законодавства право на судовий захист є природним правом людини, яке підтримується та гарантується державою і не може бути обмеженим за жодних обставин.

Відповідно до міжнародних документів, «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [210].

Звернення до міжнародного суду за захистом та відновленням порушеного права здійснюється тоді, коли можливості національного правосуддя вичерпані, а людина не домоглася справедливості у вигляді відновлення її порушеного права або ж не погоджується з винесеним судом рішенням.

Часто за допомогою норм міжнародного права та в міжнародних судових інстанціях вирішується питання в системі «людина – держава», де людина шукає захисту і справедливості від свавілля держави. Як свідчить статистика [429], Україна посідає перші місця щодо кількості позовів до Європейського суду з прав людини. Так, за 2019 рік ЄСПЛ розглянув 109 справ проти України і в 66 з них визнав державу Україна винною в порушенні прав людини. Причинами позовів найчастіше були: 1) надмірна тривалість розгляду цивільних та кримінальних справ у судах; 2) катування і нелюдські умови перебування в місцях досудового тримання під вартою або в місцях виконання покарань; 3) неефективність розслідування правоохоронними органами скарг на жорстоке поводження з боку представників державних органів; 4) відсутність належної медичної допомоги особам, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення або в установах виконання покарань; 5) неналежні умови тримання під вартою; 6) порушення права на справедливий судовий розгляд; 7) порушення права людини на свободу вираження поглядів та права на мирні зібрання; 8) порушення права на мирне володіння своїм майном. Така ситуація

негативно позначається не тільки на оцінці вітчизняної системи правосуддя міжнародною спільнотою, а й на іміджі України на міжнародній політико-правовій арені.

Право на судовий захист може бути реалізоване у двох формах: 1) особисто учасником процесу (людиною, котра звертається за судовим захистом) та 2) захисником (адвокатом). Зрозуміло, що людині, яка не має відповідної фахової підготовки, вкрай важко самотійно реалізувати своє право на судовий захист та зробити це ефективно, саме тому більшість звертається до адвокатів за отриманням фахової правової допомоги.

Роль інституту адвокатури в процесі здійснення судом своїх функцій полягає насамперед у допомозі людині досягнути справедливості за допомогою законних та морально виправданих методів. «Адвокатура в Україні є самоврядним інститутом, який існує задля реалізації правового захисту, представництва та надання інших послуг юридичного характеру» [338, с. 175]. Діяльність інституту адвокатури в Україні, окрім законодавчих актів, регулюється Правилами адвокатської етики, якими визначено етичні принципи діяльності адвоката:

1. Незалежність та свобода адвоката у здійсненні адвокатської діяльності. Адвокат зобов'язаний протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність, бути принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків, відстоюванні професійних прав та їх ефективному використанні в інтересах клієнтів.

2. Дотримання законності. У своїй професійній діяльності адвокат може використовувати всі свої знання та професійну майстерність для належного захисту й представництва прав та законних інтересів клієнта, а при цьому він має беззаперечно дотримуватись чинного законодавства України.

3. Пріоритет інтересів клієнта. Адвокат має бути незалежним від свого клієнта, але виходити з переваги саме його (клієнта) інтересів.

4. Неприпустимість конфлікту інтересів. Будь-яка суперечність між особистими інтересами адвоката та його професійними правами й обов'язками

перед клієнтом може негативно вплинути на об'єктивність або неупередженість під час виконання адвокатом його професійних обов'язків.

5. *Конфіденційність.* На дотриманні принципу конфіденційності вибудовуються довірчі відносини між адвокатом і клієнтом, без яких неможливе належне надання професійної правничої (правової) допомоги, здійснення захисту і представництва. Дія принципу конфіденційності не обмежена в часі.

6. *Компетентність і добросовісність.* Надавати професійну допомогу клієнтові адвокат зобов'язаний компетентно і добросовісно, для цього він має знати відповідні норми права, мати досвід їх застосування, враховувати всі обставини справи та можливі правові наслідки. Адвокат має постійно підвищувати свій професійний рівень та кваліфікацію, володіти достатньою інформацією про зміни в чинному законодавстві. Окрім того, має звертати увагу на рівень компетентності своїх помічників, технічного персоналу, тобто людей, яких тією чи іншою мірою залучає до виконання окремих робіт.

7. *Повага до адвокатської професії.* Своєю діяльністю (чи то у професійній, громадській, публіцистичній чи іншій сфері) адвокат повинен сприяти збереженню та підвищенню поваги до адвокатської професії в суспільстві [308].

Оскільки професійна діяльність адвоката являє собою своєрідну систему стримувань і противаг проти свавілля будь-якої гілки влади, то вона повинна мати гарантії, закріплені законодавчо, які не можуть бути обмежені чи ліквідовані. Правові гарантії адвокатської діяльності – це сукупність юридичних засобів реалізації прав адвоката у процесі здійснення ним професійної діяльності, їх охорони та можливостей для відновлення у разі порушення. Відповідно до національного законодавства, «гарантії адвокатської діяльності» – це «система умов і заходів правового характеру, передбачених у відповідних нормативно-правових актах, які забезпечують ефективну реалізацію адвокатом покладених на нього повноважень щодо надання правової допомоги, здійснення захисту та представництва у їх повному обсязі...» [91, с. 285]. Так, однією з основних гарантій адвокатської діяльності на

міжнародному рівні є незалежність. За Загальними принципами юридичної професії, які були прийняті Міжнародною асоціацією юристів, незалежність адвоката повинна охоронятися задля можливості: 1) надання адвокатом своєму клієнтові правової допомоги, яка буде неупередженою; 2) реальної оцінки перспектив розгляду конкретної справи та ознайомлення з нею клієнта.

Загалом діяльність адвокатури на міжнародному рівні регламентована нормами міжнародного права, відповідно до яких визначено статус адвоката та мету його діяльності – надання правової допомоги для захисту прав і свобод людини. Н. Бакаянова зазначає: «Міжнародні стандарти організації та діяльності адвокатури – це норми міжнародного права, які встановлюють вимоги до організації та здійснення адвокатської діяльності, що конкретизуються у системах національного законодавства різних держав» [21, с. 227].

О. Можайкіна, проаналізувавши міжнародні документи, класифікувала їх за об'єктом регулювання та поділила на три основні групи: (1) міжнародні акти, які регламентують організаційно-правові основи діяльності адвокатів (Основні положення про роль адвокатів (1990), Загальний кодекс правил для адвокатів Європейського Співтовариства (1988) тощо); (2) міжнародні акти, що регламентують процесуальні основи діяльності адвокатів (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), Загальна декларація прав людини (1948), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950) тощо); (3) міжнародні акти, які визначають роль правників (адвокатів) у суспільстві (Стандарти незалежності правничої професії Міжнародної асоціації юристів тощо) [267, с. 26–34].

Однаковими є функції, які виконує інститут адвокатури в суспільстві. Попри загальновизнані – надання правової допомоги, представництво інтересів в суді тощо – з'являється і відносно нова функція – просвітницька, яка полягає в можливостях впливу адвоката на підвищення рівня правослухняної поведінки в суспільстві. Через свою професійну діяльність, яка ґрунтується на досягненні

справедливості виключно законними та морально виправданими методами, адвокат демонструє можливості права та переваги дотримання закону.

І на міжнародному рівні, і на національному інститут адвокатури виконує одну й ту саму мету – сприяє досягненню справедливості шляхом відновлення прав і свобод людини завдяки законним та морально виправданим методам. Його діяльність чітко регламентована, однак за нормами міжнародного права адвокати мають більше ефективно діючих гарантій для здійснення професійної діяльності, ніж національне право [416, с. 186–190].

Безперечно, підґрунтям для ефективної діяльності інститутів судового захисту та адвокатури є нормативно-правові акти з питань, що супроводжують процес судового захисту в міжнародному та національному праві. На жаль, вітчизняне законодавство, що регулює питання, пов'язані з діяльністю адвокатури, потребує оновлення та приведення до міжнародних стандартів, які регламентують процес надання правової допомоги адвокатом.

Як ми вже зауважували, правовою основою діяльності адвокатури в Україні є Конституція України, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», міжнародні нормативно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою, та низка інших законодавчих актів, відповідно до яких здійснюється професійна адвокатська діяльність. Зокрема, Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає правові засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні [312]. Так, згідно із ст. 23 цього Закону, заборонено будь-які втручання і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності; вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею. З цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, якщо особа, яка довірила відповідні відомості, звільнила цих осіб від обов'язку зберігати таємницю в порядку, передбаченому законом; проведення стосовно адвоката оперативного-розшукових заходів чи

слідчих дій, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора України, його заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя; забороняється проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності; ототожнення адвоката з клієнтом; дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється в особливому порядку.

Основні положення про роль адвокатів, прийняті Конгресом ООН по запобіганню злочинам [283], також містять припис про те, що «адекватне забезпечення прав людини і основних свобод, на які усі люди мають право, надається їм в економічному, соціальному, культурному, суспільному і політичному житті і вимагає, щоб усі люди мали ефективну можливість користування юридичною допомогою, здійснюваною незалежною юридичною професією». Тут містяться міжнародні гарантії права на отримання правової допомоги з метою дотримання прав людини та її основних свобод. У розділі «Гарантії діяльності адвокатів» зазначено: «Уряди мають забезпечити адвокатам: а) можливість здійснювати їх професійні обов'язки без залякування, перешкод, завдання турботи й недоречного втручання; б) можливість вільно пересуватися і консультувати клієнта у своїй країні та за кордоном; в) виключення можливості піддавати покаранню або погрожувати його застосуванням та можливості обвинувачення, адміністративних, економічних та інших санкцій за дії, здійснювані відповідно до визнаних професійних обов'язків, стандартів та етичних норм.

Там, де безпека адвокатів перебуває під загрозою у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, вони мають бути адекватно захищені властями.

Адвокати не повинні ідентифікуватися з клієнтами та їх справами у зв'язку з виконанням професійних обов'язків.

Суд або адміністративний орган не повинні відмовляти у праві адвоката, що має допуск до практики, представляти інтереси свого клієнта, якщо він не

був дискваліфікований відповідно до національного права і практики його застосування й даних Положень.

Адвокат повинен мати кримінальний і цивільний імунітет від переслідувань за заяви, що стосуються справи, зроблені у письмовій або усній формі при сумлінному виконанні свого обов'язку й здійсненні професійних обов'язків в суді, трибуналі або іншому юридичному або адміністративному органі.

Обов'язком компетентних влад є забезпечення адвокату можливості своєчасно знайомитися з інформацією, документами і матеріалами справи, а у кримінальному процесі – не пізніше закінчення розслідування – досудового розгляду.

Уряди повинні визнавати і додержувати конфіденційності комунікацій і консультацій між адвокатом і клієнтом в рамках відносин, пов'язаних з виконанням адвокатом своїх професійних обов'язків» [283].

Уже порівнюючи гарантії адвокатської діяльності у вітчизняному та міжнародному законодавстві, бачимо однакові положення. Питання в тому, наскільки ефективно діють ці гарантії на практиці. З огляду на ситуацію в країні, можемо зробити висновок, що вітчизняна адвокатська спільнота, попри задекларованість гарантій своєї діяльності, поки не може ефективно ними користуватися. Свідченням цього є Рішення Ради адвокатів України № 2 від 26.02.2016 про затвердження Звіту про порушення прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності в Україні (2013–2016) [314], в якому наведено численні факти порушень, вчинених щодо адвокатів.

Однак порівняємо Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства [140] та Правила адвокатської етики [308], результати наводимо далі, у табл. 5.3.

**Спільні та відмінні риси деонтологічних вимог до професійної
адвокатської діяльності за вітчизняним та міжнародним законодавством**

	Загальний кодекс правил для адвокатів Європейського Співтовариства	Правила адвокатської етики
Визначення поняття адвокатура		недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів професійної правничої (правової) допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури
Основні принципи адвокатської етики	незалежність; довіра і особиста порядність; конфіденційність; додержання правил інших об'єднань адвокатів; інтереси клієнта	незалежність; дотримання законності; пріоритет інтересів клієнта; неприпустимість конфлікту інтересів; конфіденційність; компетентність та добросовісність; повага до адвокатської професії
Вимоги до рекламування діяльності	адвокат не повинен займатися саморекламою або прагнути до широкої популярності, якщо це визнається неприпустимим. В інших випадках адвокат може займатися саморекламою або намагатися до широкої популярності лише у межах того, наскільки це визнано допустимим у правилах, якими він керується	адвокат має право рекламувати свою професійну діяльність з дотриманням чинного законодавства і Правил адвокатської етики. Рекламні матеріали про адвокатську діяльність не можуть містити: оціночних характеристик відносно адвоката; критики адвокатами інших адвокатів; заяв про вірогідність успішного виконання доручень та інших заяв, що можуть викликати безпідставні надії у клієнтів; вказівок, які можуть сформулювати уявлення, що діяльність саме цього адвоката характеризується рисами і показниками, притаманними, в дійсності, адвокатури як такої
Відносини	при здійсненні професійної	адвокат надає правову

	Загальний кодекс правил для адвокатів Європейського Співтовариства	Правила адвокатської етики
між адвокатом та клієнтом	діяльності адвокат зобов'язаний керуватися вказівками клієнта	допомогу відповідно до законодавства України про адвокатуру та адвокатську діяльність на підставі договору про надання правової допомоги. У відносинах з клієнтом адвокат повинен керуватися принципами компетентності та добросовісності, законності, неприпустимості конфлікту інтересів, конфіденційності, добросовісності
Відносини між адвокатом і судом	адвокат, який знаходиться у залі суду або бере безпосередню участь в судових слуханнях у процесі розгляду справи, зобов'язаний підкорятися правилам поведінки, прийнятим для даного суду. Адвокат завжди зобов'язаний належним чином додержуватись принципу чесного провадження судового розгляду. При додержанні належної поваги до суду, адвокат зобов'язаний захищати інтереси клієнта сумлінно і з максимальною для нього вигодою, проте не виходячи за передбачені законодавством межі	дотримання принципів законності, незалежності адвоката та пріоритетності інтересів клієнта, чесності та порядності під час здійснення професійної діяльності в суді
Відносини між адвокатами	відносини довіри і співробітництва, що підтримуються адвокатами між собою і заради інтересів клієнтів, і заради уникнення непотрібних спорів. Протиставлення професійних інтересів інтересам правосуддя та інтересам осіб, які його домагаються, в будь-якому випадку визнається невиправданим	повинні будуватися на засадах взаємної поваги, дотримання професійних прав адвокатів та гарантій професійної діяльності, слідування принципам адвокатської діяльності

Як бачимо з табл. 5.3, (1) вітчизняне законодавство дає чітке визначення поняття «адвокатура»; (2) основні принципи адвокатської етики, якими повинен керуватися адвокат у процесі професійної діяльності, більш деталізовані та охоплюють принципи, що стосуються адвоката як особистості та як фахівця у сфері юриспруденції (чого нема в міжнародному нормативно-правовому акті); (3) вимоги до реклами мають багато спільних рис, однак чіткіше вони відображені в національному законодавстві; (4) взаємовідносини адвоката з клієнтом ґрунтуються на сукупності принципів, які характеризують його не тільки як фахівця, а й як особистість з чіткою системою цінностей, якої вона готова дотримуватися за будь-яких умов; (5) відносини в системі «адвокат – суд» у вітчизняному законодавстві ґрунтуються на описаних вище принципах, а в міжнародному – на правилах поведінки, встановлених судом; (6) стосунки між адвокатами будуються на основі взаємної поваги та з дотриманням деонтологічних принципів адвокатської діяльності і в національному, і в міжнародному праві.

Отже, деонтологічні вимоги до професійної адвокатської діяльності більш деталізовані у вітчизняному законодавстві та стосуються адвоката не тільки як спеціаліста-юриста, а й як особистості, чиї професійні принципи і цінності стали наслідком усвідомленої та прийнятої за основу поведінки системи моральних цінностей, норм та правил.

Від рівня надання адвокатом правової допомоги певним чином залежить ефективність вирішення питань, що супроводжують процес судового захисту прав і свобод людини. Якісне надання адвокатом правових послуг своєму клієнтові дозволяє останньому уникнути певних помилок, для вирішення яких згодом доведеться звертатися до суду. Якщо ж звернення до суду не вдалося уникнути, то адвокат на основі законних та морально виправданих методів допомагає якнайшвидше відновити порушене право. Професійна поведінка адвоката має вплив і на правослухняну поведінку в суспільстві. Одним із критеріїв визначення ефективності діяльності інституту судового захисту є з'ясування думки людей, їх ставлення до судової системи загалом та певних

аспектів, пов'язаних зі судовим захистом прав і свобод людини. За даними досліджень [285], вітчизняній судовій системі повністю довіряє – 2,2 % опитаних, щодо місцевих судів, то відповіді респондентів розподілилися так: скоріше довіряю – 15,8 %, повністю довіряю – 2,9 %, зовсім не довіряю – 33,6 %. Те, що третина населення України не довіряє судовій владі, тобто тій системі, яка покликана сприяти досягненню справедливості виключно законними та морально виправданими методами, є тривожним сигналом для суспільства й держави. Це водночас заклик до необхідності якнайшвидшого завершення реформи судової системи, а разом і дотичних соціальних інститутів, зокрема й судового захисту. Інститут судового захисту – незалежний суспільний інститут, покликаний сприяти досягненню справедливості, виступаючи своєрідною системою стримувань і противаг між гілками влади. «Існування інституту судового захисту об'єктивно обумовлене потребами забезпечення правового порядку в сучасній Українській державі, коли достатньо часто конфліктністю відзначаються відносини не тільки між приватними особами між собою, а й за участі носіїв владних повноважень» [213, с. 36].

Розвиваючись, суспільство висуває щоразу нові вимоги до інституту судового захисту. Той рівень судового захисту, який задовольняв суспільство, скажімо, 10-15 років тому, сьогодні буде просто неефективним, адже розвивається не тільки законодавство, а й сама людина, і знання права треба доповнювати знаннями з інших галузей науки, які допоможуть комплексно розв'язати наявну проблему.

Одним із критеріїв оцінки інституту судового захисту пропонуємо розглядати якість здійснення адвокатом професійної діяльності. Сюди можемо зарахувати такі питання, як: 1) рівень підготовки юристів, які в майбутньому працюватимуть адвокатами; 2) неухильне дотримання гарантій адвокатської діяльності з боку держави; 3) відповідність внутрішніх переконань, цінностей зовнішнім вимогам до діяльності адвокатури як виду професійної діяльності.

Сьогодні юридичні спеціальності мають значний попит серед абітурієнтів. Кількість осіб з вищою юридичною освітою стрімко зростає, однак рівень професійної підготовки майбутніх юристів все-таки є невисоким. Актуальним є передусім формування компетентностей, необхідних для подальшої практичної роботи, тобто напрацювання умінь і навичок застосовувати знання, необхідні для професійної діяльності, з практичними ситуаціями. Юрист «має бути кваліфікованим компетентним спеціалістом, який здатний орієнтуватися та працювати із змінною нормативно-правовою базою, з великими потоками інформації; емоційно врівноваженою, толерантною особистістю з розвиненими комунікативними здібностями» [176, с. 491]. Рівень професійної підготовки не обмежується отриманням вищої освіти та свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю, це необхідність повсякчасної роботи над собою як особистістю та фахівцем, над кожною конкретною справою. Це прагнення постійного самовдосконалення задля отримання результату – надання якісної правової допомоги для досягнення мети правосуддя – справедливості.

Для того щоб судовий захист був ефективним, адвокат повинен почуватися незалежним від будь-яких зовнішніх чинників, здійснювати свою професійну діяльність відповідно до вимог закону та правил адвокатської етики. Незалежність адвоката – одна з основних гарантій професійної діяльності. У професійній діяльності адвокат часто стикається зі свавіллям держави стосовно людини, за умови дотримання гарантій адвокатської діяльності він зможе досягти справедливості виключно законними та морально виправданими методами. Наявність незалежного інституту адвокатури має позитивне значення і для держави, оскільки завдяки їй збалансовуються сили, з'являється чітка система стримувань і противаг, що зводить до мінімуму можливість узурпації влади.

Право на судовий захист не буде реалізовано повною мірою, якщо захисник (адвокат) не дотримуватиметься тих принципів, які сам і пропагує, коли його поведінка не буде зовнішнім вираженням внутрішніх переконань,

усвідомленої системи цінностей. Моральні цінності, які людина усвідомлено прийняла за основу для свого розвитку, визначають її поведінку. Можливість адвоката впливати на правослухняну поведінку в суспільстві відбувається завдяки тому, що через систему моральних норм і принципів, які виражаються в його поведінці та професійній діяльності, він орієнтує людей у питаннях досягнення загального добробуту без шкоди для власних інтересів та не порушуючи права і свободи інших людей.

У межах компаративного аналізу міжнародного й національного права судовий захист сприймається як природне право людини на відстоювання своїх прав і свобод у незалежному й неупередженому органі влади, який за наявності законних підстав має сприяти якнайшвидшому їх відновленню.

Людина, її права і свободи є найвищою цінністю для правової держави та громадянського суспільства, а судовий захист – невід’ємним її правом. Сьогодні судовий захист сприймається як природне право людини, що гарантується державою і покликане сприяти утвердженню основних прав і свобод людини, досягненню справедливості виключно законними та морально виправданими методами і на міжнародному, і на національному рівні.

5.3. Вплив інтенціонального на усвідомлення адвокатом правосуддя як досягнення справедливої мети виключно законними і морально виправданими методами

Питання справедливості в усі часи викликало чимало дискусій, адже кожен сприймав її по-своєму, прагнучи, щоб питання вирішувалося на його користь. Це й було основною ознакою сприйняття чи несприйняття поняття, категорії справедливості загалом та рішення в конкретній справі зокрема. Навіть сьогодні, в час, коли більшість держав послуговується розвиненим законодавством, ефективними правоохоронною і судовою системами в питаннях, пов’язаних зі справедливістю, залишається чимало нез’ясованих

моментів. «Сьогодні ми можемо розглядати справедливість не тільки як світоглядну основу сучасного праворозуміння, а й як соціальне явище, яке своєрідним чином проявляється в праві, де доцільним є її виокремлення у якості основи права, принципу, вимоги до правового регулювання» [109, с. 146].

Основним призначенням права є досягнення справедливості. Відбувається цей процес за допомогою санкціонованої державою сукупності способів та методів, за чітко визначеною процедурою. Кожному гарантовано негайне відновлення його порушеного законного права чи сукупності прав і свобод. У цьому й проявляється задеклароване положення про цінність для держави кожного громадянина. «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [214].

Одним з основних завдань права як системи, що регулює відносини між людьми, між людиною та державою, є створення умов для усвідомлення людиною того, що досягти справедливості можна виключно законними методами, які ґрунтуються на моральних засадах і принципах. Право і мораль взаємопов'язані, право розвинулося з моралі, і досі при написанні законів, які покликані регулювати суспільні відносини у сферах, що виникли у зв'язку з розвитком людства відносно недавно, обов'язково враховуються морально-етичні аспекти. «При з'ясуванні спільного між правом й мораллю слід брати до уваги головну закономірність: мораль невіддільна від права і є одним із аспектів правових відносин. Право як явище, що протистоїть беззаконню та безладдю, виконує соціальну місію впорядкування суспільних відносин. Воно виникає тоді, коли формуються нові виробничі відносини, при яких моральне регулювання не здатне скоординувати відносини особистості й суспільства і з'являється потреба в жорстких формах впливу на них. Ця історично необхідна

форма соціального регулювання за своєю природою є не лише правовою, а й моральною, оскільки юридична регламентація суспільних відносин є виразом справедливості, в якій конкретизуються універсальні категорії добра і зла» [228, с. 68].

В історії філософсько-правової думки тлумачення поняття «справедливість» дещо змінювалося відповідно до панівної в конкретний історичний проміжок часу ідеології, суспільно-політичних процесів та особливостей просторового розвитку певної нації.

У працях античних мислителів справедливість розглядається як ідеальний світовий порядок, в якому існують боги і люди, вони взаємодіють між собою відповідно до встановлених законів. Аристотель стверджував, що справедливість найперше є етичною чеснотою, яку він ототожнював із законністю. На думку філософа, зрівняння в цінності особистих інтересів та інтересів інших людей і є справедливістю. Буде несправедливим, коли інтереси однієї людини чи групи людей ставитимуться вище за інтереси інших з певних суб'єктивних причин (походження, соціальний стан, рівень освіти). Справедливість / несправедливість має вимірюватися виключно вчинками людей, їхніми безпосередніми діями в конкретних ситуаціях.

Ще один мислитель Античності Платон розглядав справедливість як один з основних принципів ідеального державного устрою. «Справедливе суспільство – те, в якому кожна людина повною мірою реалізує дані їй від природи здібності. Правитель, або правитель-філософ, від природи наділений здатністю мислити, знає, що таке справедливість і як її досягти. Його завданням є розподіл функцій у державі на основі принципу справедливості, визначення з його допомогою місця в суспільстві звичайної людини, природа якої не дозволяє їй самостійно зрозуміти своє істинне призначення» [388, с. 14].

У часи Середньовіччя Бог ототожнювався зі справедливістю, закон Божий був істинним та справедливим. Наприклад, Тома Аквінський зрівняв справедливість і природний закон. Адже у цих двох категоріях саме людські чесноти лежать в основі міжлюдських взаємин. «Тома Аквінський розглядав

справедливість як постійне прагнення віддавати кожному належне. Ставлення до права він нерозривно пов'язував з рівністю, точніше, з рівновагою дії кожного стосовно іншого. Філософ, майже повністю відтворивши вчення Аристотеля щодо справедливості, розвинув думки святого Августина про “Град Божий” як її осередок. Він визначав справедливість як відповідність природному закону, який відображає мудрість у людському розумі як чесноту, що лежить в основі відносин між людьми» [146, с. 40].

Епоха Відродження запропонувала розглядати категорію справедливості крізь призму особистих якостей людини, її внутрішнього світу, сутності, здатності вчиняти так, як належить.

Філософи Нового часу вважали справедливість природним законом, згідно з яким розум забороняє людині роботи те, що може мати негативні наслідки для неї. У цей період було сформульовано три закони, які висловлювали їх (філософів) особисте ставлення, слугували реакцією на тогочасні продержавні концепції справедливості, які були далекими від істинних ідей справедливості. «Закон перший: діями людей править честолюбство і прагнення до влади. ...Закон другий: розумний правитель не повинен виконувати всі свої обіцянки. Адже і піддані не дуже поспішають із виконанням своїх зобов'язань. ...Закон третій: творити зло треба відразу, а добро – поступово» [388, с. 16]. Перший закон визначав мотиви вчинків людей, другий – характеризував їхню поведінку, а відповідно до третього закону, який визначає основи взаємодії між людьми, між людиною і державою, взаємини будуються на основі методу «батога і пряника», де серед численних обмежень і заборон людина іноді отримує бажане.

«Справедливість виникає з домовленості між людьми, і вона має стати засобом проти деяких незручностей, які виникають через збіг певних якостей людського духу з деякими ситуаціями зовнішніх об'єктів. Такими якостями людської душі є егоїзм і обмежена щедрість, а ситуації зовнішніх об'єктів – їхня плинність і мала кількість порівняно з потребами й бажаннями людей», – писав Д. Г'юм [79, с. 440–442]. Філософ підкреслює добровільність

справедливості, тобто люди усвідомлено домовляються дотримуватися певних правил у тих чи тих ситуаціях, що в подальшому допоможе їм уникнути непорозумінь та вирішувати аналогічні справи відповідно до попередніх домовленостей. «Договір, на відміну від звичайної обіцянки, – наділений правовою силою згоди, для якої суттєвими є три моменти. По-перше, за учасниками залишається право вільно вибирати, будуть вони приєднуватися до згоди чи ні. Підставою договору є одностайність сторін, добровільна згода, консенсус. По-друге, у випадку згоди йдеться про взаємну або обопільну передачу певних прав і обов'язків. По-третє, після укладення договору, дотримання його умов стає правовим обов'язком кожного учасника, а недотримання веде до застосування відповідних штрафних санкцій» [330, с. 5].

«Найтипівішим для XVII–XVIII ст. було станово-феодалне уявлення про справедливість та право, яке мало класовий характер і було на сторожі феодальних інтересів. Тому великою заслугою мислителів того часу було те, що вони звільнилися від богословських тлумачень і намагалися діалектично підійти до проблеми. Це значно стимулювало розвиток поглядів на справедливість. Стосунки справедливості і права розвивалися у напрямку:

- виходу проблематики справедливості за межі дії національного права і поширення у сфері міжнародних відносин...;
- дослідження проблеми війни і миру...;
- обґрунтування справедливості як необхідної ознаки права, оскільки вона трактується як вимога розуму, веління природи розумної істоти...;
- подальшої розробки питання розмежування права і закону шляхом з'ясування відмінностей між “законом за змістом”... і формальним законом...;
- обґрунтування ролі справедливості, похідної від права...;
- дослідження «суспільної корисності» як єдиного джерела справедливості, права власності як об'єкта справедливості...» [121, с. 395–396].

XIX та XX ст. з численними політичними змінами ознаменували нову епоху у трактуванні поняття «справедливість». Так, І. Кант розділяє справедливість на правову і моральну. Моральна справедливість завжди є

наслідком вільного усвідомленого вибору людини, а правова – являє собою сукупність обов'язкових дій, встановлених примусово, яка покликана реалізовувати моральну справедливість. Врешті-решт, «Кант наводить три основні формулювання категоричного імперативу: 1) перше з них вимагає: “дій тільки згідно тій максимі, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом”; 2) друге формулювання категоричного імперативу у формі “золотого правила”, що закликає не робити іншим нічого такого, що ти сам не хотів би зазнати з боку інших; 3) третє формулювання категоричного імперативу Канта суворо забороняє розглядати інших людей як засіб для досягнення власної (хай найвищої і суспільно значущої) мети: “дій так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого також як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу”» [186, с. 247–258]. Категоричний імператив Канта перегукується із вченням християнства про принципи взаємоіснування та взаємодії між людьми.

На думку Р. Радбуха, який також досліджував питання, пов'язані із цим поняттям, справедливість не може існувати як якась абстрактна категорія, її доцільно розглядати тільки в кожному конкретному випадку взаємин між людьми. Робити якісь висновки про справедливість незалежно від людини неприйнятно.

Завдяки Дж. Ролзу у другій половині ХХ ст. розпочався справжній науковий бум у дискурсі справедливості. Категорія справедливості стала предметом дослідження правознавців, психологів, політологів, філософів та дослідників етики. «Моріс Форкош, реконструюючи історію ідеї справедливості, стверджує, що в ній можна виділити два основні підходи: справедливість трактувалася або як позаземна (*supramundane*) вічна ідея, незалежна від людини, або як сконструйований людиною соціальний ідеал. Причому перший з цих підходів відображає філософську рефлексію, а другий – практичну дію. Відповідно, ним виокремлюються й три основні концепти справедливості: справедливість як позаземна ідея, справедливість як залежна

від людини ідея і справедливість як щось середнє між незалежністю і залежністю від людини» [194, с. 390].

Дійсно, справедливість сьогодні виступає соціальним ідеалом, до якого йде людство. Громадянське суспільство та правова держава з їх розвиненими соціальними інститутами та величезним пластом просвітницької і превентивної роботи, яку вони проводять з людьми, лише віддалено наближаються до ідеалу справедливого суспільства, де люди усвідомлено дотримуватимуться встановлених державою правових приписів та особистих моральних цінностей, задля гармонійного співіснування та розвитку держави і суспільства, будуть готові відповідати за наслідки своїх дій.

Відзначимо, що феномен справедливості знаходить свій вияв у різних сферах соціуму: «моральній, соціальній, політико-правовій, економічній, морально-етичній та інших. Це пояснюється необхідністю збалансованості інтересів членів суспільства і неефективністю соціальних механізмів реалізації вимог ідей справедливості на нинішньому етапі розвитку суспільства і цивілізації» [132, с. 58]. Такий стан речей можна пояснити кількома причинами:

– найпершою з них є антропологічна причина, тобто проблема в самій людині; яким би не було рішення, завжди залишиться той, хто буде невдоволений результатом та вважатиме його несправедливим. Адже справедливість – це завжди суб'єктивність, вона розуміється передусім як проєкція власних інтересів. Навіть загальні інтереси, нав'язувані суб'єктові, не сприймаються ним як справедливі, якщо суперечать його особистим інтересам [439, р. 2759–2778; 544; 532, р. 43–61]. Власне, тут питання стосується готовності самої людини прийняти, змиритися з певними обставинами законного та морально виправданого рішення компетентного органу. Більшою мірою тут доцільно розглядати питання, пов'язані із саморозвитком, самовдосконаленням людини, її роботою насамперед над своїм «внутрішнім світом» задля усвідомлення необхідності певних самообмежень, встановлення чітких меж в усіх сферах життєдіяльності, розуміння доцільності дотримання

законності та моральних вимог для досягнення поставлених цілей з метою досягнення загального блага, розвитку суспільства та держави;

– високий ступінь комунікації; сьогодні люди багато спілкуються між собою, дізнаючись новини з різних куточків світу дуже швидко. Саме тому умови життя, рівень задоволеності наданням соціальних послуг, «доступністю» до управління державою є загальновідомими. Знаючи, що існують кращі умови життя, які передбачають і більш справедливі умови розподілу соціальних благ, люди починають прагнути досягти цього на території власної держави, що за певних несприятливих умов може призвести до затяжних соціальних криз для людини, суспільства і держави;

– ефективною чи неефективною діяльністю основних інститутів держави та суспільства. Тут постає питання, чи справді їхня діяльність провадиться для людини, щоб створити їй комфортні умови для життя у відповідь на її правомірну та правослухняну поведінку, чи спрямована вона лише для задоволення потреб вузького кола привілейованих осіб і насправді є неефективною. Власне, інститути держави і суспільства слугують лакмусовим папірцем для перевірки суспільства на готовність відповідати їй ефективно дотримуватися вимог громадянського суспільства, а держави – на готовність забезпечити людині і громадянину комплекс задекларованих прав і свобод, а також функціонування ефективних механізмів швидкого та якісного відновлення порушених прав і свобод.

Справедливість є однією із засад права, першопричиною його виникнення. Держава регулює відносини в більшості сфер життєдіяльності людини, керуючись саме принципом справедливості. У праві справедливість розглядають у кількох аспектах:

1) справедливість як рівність усіх перед законом; сюди можемо зарахувати також неупередженість осіб, наділених законом правом виступати та ухвалювати рішення, обов'язкові до виконання, від імені держави;

2) справедливість як адекватність відповідності призначеного покарання вчиненому правопорушенню. Тобто тяжкість призначеного компетентним

органом держави покарання має обов'язково відповідати тяжкості вчиненого правопорушення. Люди, які скоїли злочини різної тяжкості, не можуть отримати однакового покарання, інакше принцип справедливості права буде порушений.

Пропонуємо додати до цього переліку ще один аспект – справедливість як створення державою умов для рівного доступу до правосуддя усіх громадян. Сьогодні в Україні склалися такі умови, що задекларований на законодавчому рівні доступ до правосуддя мають далеко не всі громадяни. Створення таких умов, на нашу думку, повинно охоплювати:

– ознайомлення з основними правами й обов'язками в різних сферах життєдіяльності людини. Це має бути комплекс заходів, затверджений на загальнодержавному рівні, спрямований на залучення до правової освіти всіх категорій громадян, який має охоплювати такі основні цикли: ознайомлення з їхніми правами, свободами й обов'язками; механізмами звернення до компетентних органів за відновленням порушених прав і свобод; заохочення до постійної правової самоосвіти;

– гарантування кожному можливості отримання якісної професійної правової допомоги. Далеко не кожна людина може оплатити послуги адвоката, який якісно надає правову допомогу, а надання якісних безоплатних правових послуг сьогодні не є не на високому професійному рівні;

– пропорційність суми судового збору доходам людини. Сьогодні суми судових зборів є досить високими і людина, котра отримує мінімальну заробітну плату чи пенсію, просто фізично не може сплатити їх. Тому доступ до правосуддя для неї фактично закритий. Вирішити ситуацію, що склалася, на нашу думку, допомогла б градація суми судового збору відповідно до рівня доходів громадянина;

– підвищення рівня довіри до правоохоронних та судових органів. Це, мабуть, одне з основних питань на шляху побудови громадянського суспільства та правової держави в Україні. Звичайно, комплексні реформи, що проводяться сьогодні в нашій державі, дещо покращили ситуацію з рівнем недовіри до цих

інститутів держави, однак він ще досі не відповідає рівню довіри до правоохоронних та судових органів у провідних правових державах. І проблема тут полягає знову ж таки у справедливому, за законом, вирішенні тих чи інших суперечливих питань, відновленні порушених законних прав і свобод та, найголовніше, бажанні сторін суперечки вирішити її відповідно до закону, без жодних втручань у судовий процес та прийняття законного й обґрунтованого рішення суду.

«Справедливість є однією з найважливіших проблем сучасності, яка відображає доволі складні діалектичні процеси правового розвитку суспільства на різних історичних етапах. З нею, так чи інакше, пов'язані уявлення людей про майбутнє, їх одвічне прагнення до гармонії і досконалості суспільних взаємовідносин. Вивчення проблем справедливості дає можливість глибше осягнути сенс та зміст сучасних процесів державо- та правотворення» [294, с. 11]. І якраз громадянське суспільство та правова держава у своїй основі є справедливими. Справедливість виступає однією з цінностей права, яка повністю розкривається поряд з категоріями «відповідальність» та «правослухняна поведінка».

На нашу думку, у питаннях, пов'язаних із правовими аспектами справедливості, відповідальність та правослухняну поведінку доцільно розглядати як відповідальність та правослухняну поведінку: 1) особи, задіяної в конкретному випадку чи ситуації; 2) особи, наділеної законом на виконання функцій держави; 3) особи, покликаної сприяти якнайшвидшому відновленню прав та законних інтересів особи.

Відповідальність першої групи осіб полягає в усвідомленні можливих наслідків своїх дій, учинків, а за можливих негативних наслідків – відмови від їх вчинення. Ще одним аспектом є відповідальність як фізичне відбування покарання, призначеного судом або іншим компетентним органом за вчинення протиправних дій, які мають негативні наслідки для суспільства й держави.

Відповідальність особи, наділеної законом на виконання функцій держави, полягає передусім у необхідності неухильного дотримання вимог

закону у службовій діяльності, яка полягає у визнанні певних дій справедливими чи несправедливими, правомірними чи неправомірними відповідно до моралі й закону.

Відповідальність особи, покликаної сприяти якнайшвидшому відновленню прав та законних інтересів особи, являє собою сукупність моральних і правових вимог до професійної діяльності. Це діяльність особи, яка усвідомила, що виключно на основі дотримання моральних та правових вимог можна досягти справедливості, тим самим сприяючи утвердженню громадянського суспільства та побудові правової держави.

Усі три групи осіб об'єднує внутрішня відповідальність перед самим собою, перед власною совістю. Основне питання, яке при цьому виникає, – як сприяти усвідомленню необхідності дотримання моральних і правових приписів та вимог і залучення до цього якнайбільшої кількості людей. Правослухняна поведінка слугує зовнішнім вираженням внутрішніх переконань людини; ті принципи і норми, які людина усвідомлено прийняла для себе за цінності, безперечно, позначаються на її поведінці, способах досягнення поставлених цілей, а також на готовності сприймати справедливість / несправедливість.

«Справедливість – це одна з найважливіших проблем сучасності, яка відображає доволі складні, неоднозначні діалектичні процеси суспільного розвитку. Разом з уявленнями людей про свободу і рівність, щастя і гармонію, справедливість входить у цілісну систему загальнолюдських ідеалів та цінностей. Справедливість є внутрішнім змістом права, його внутрішнім наповненням, вона володіє безмежним гуманістичним потенціалом. Саме завдяки такому внутрішньому наповненню право еволюціонує, розвивається, збагачується саме та наповнює якісним змістом існуючі суспільні відносини. Однак такі процеси не відбуваються автоматично та самі по собі. Для утвердження справедливості, для відстоювання істинного права потрібна сильна особистість, сильна в аспекті здатності протистояти неправді, злу, несправедливості – особистість, яка здатна щоденно збагачувати право,

наповнювати його зміст правдою, гуманізмом і справедливістю. Тими незаперечними істинами, які і складають безумовний смисл права як суспільного явища. Завжди потрібно пам'ятати, що право повинно бути справедливим. Це одночасно і вимоги моралі, це і вимоги природного права, це одночасно і сучасні вимоги існування людства. Справедливість є основою права та одним із базових, основоположних правових принципів. Існування права без справедливості є доволі сумнівним. Оскільки закон, в якому нівелюється принцип справедливості, стає неправовим, деспотичним, свавільним приписом влади, він вивищує владу над людиною, робить людину засобом для досягнення вузьких державницьких цілей» [294, с. 13].

Професія адвоката, як фахівця, покликаного надавати правову допомогу у вигляді консультування, захисту на стадіях досудового розслідування та судового розгляду, слідкувати за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, розглядає правосуддя як єдино можливий спосіб досягнення справедливої мети виключно законними і морально виправданими методами. Неухильне дотримання вимог закону та приписів моралі має бути усвідомленим, тобто прийнятим за основу поведінки в результаті вже набутих знань та досвіду, роздумів над нововведеннями, що зумовлені розвитком суспільства й держави та прийняттям чи неприйняттям їх, зіставленням з власною системою цінностей та норм.

Адвокат, як фахівець, який займає певне становище в суспільстві, а його діяльність, спрямована на захист прав і свобод людини, виступає онтологічною суттю правозахисної діяльності, у своїй поведінці, як повсякденній, так і професійній, повинен стати прикладом дотримання закону й усвідомленої і самостійно прийнятої системи цінностей. «Статус адвоката, як члена суспільної організації, зумовлює особливі, підвищені вимоги до його поведінки не тільки в межах безпосереднього виконання своїх професійних обов'язків, а також і поза роботою. Маємо на увазі побут, сімейні відносини, суспільну діяльність тощо» [342, с. 111].

На усвідомлення адвокатом правосуддя як досягнення справедливої мети виключно законними і морально виправданими методами впливають дві групи факторів:

– особистісна група – це група факторів, яка відображає внутрішню, ціннісну сферу життєдіяльності особистості. Це ті чинники, які зумовлені особливостями кожної конкретної людини, як її розумового, так і морального розвитку та роботи над собою. До цієї групи зараховуємо:

а) психоемоційні особливості – особливості психічної сфери людини. Розвиток людини передбачає роботу над умінням керувати своїми емоціями, проявляти їх відповідно до ситуації;

б) когнітивні якості – набір якостей, який відповідає за пізнавальні можливості людини. Для професії адвоката необхідний високий рівень розвитку різних видів мислення, хороша пам'ять та здатність до дослідницької роботи;

в) комунікативні навички – це група навичок, яка допомагає адвокату налагоджувати зв'язок із людьми, контактувати з ними, формує вміння створювати сприятливі умови для спілкування й досягнення потрібного результату;

г) конструктивні навички – сукупність умінь і навичок, спрямованих на формування вміння оцінити кожну конкретну ситуацію, враховуючи навіть найдрібніші деталі;

д) ціннісна сфера – це внутрішня моральна сфера особистості, яку кожен формує самостійно відповідно до особистих уподобань та пріоритетів. Це своєрідні поведінкові межі, які людина встановлює собі самостійно й перетнути їх не може;

е) адаптаційні вміння – це поєднання знань, умінь та навичок, завдяки яким людина швидко адаптується до змін, зумовлених розвитком суспільства і держави. Адаптаційні вміння передбачають постійний саморозвиток особистості, готовність до сприйняття нових реалій, викликаних певними змінами;

– професійна група як сукупність факторів, що виражає професійні аспекти розвитку особистості, характеризує людину як фахівця своєї справи та демонструє ті якості, які є важливими для досягнення успіху в конкретній професійній діяльності. Цю групу формують такі фактори:

а) професійне оточення. Людину формує її оточення – ця фраза не є новою, однак для професії адвоката вона має вагомим значення. Від професійного оточення залежить формування ставлення адвоката до реалій професійної діяльності, його сприйняття професії загалом, чимало критеріїв, які впливають на задоволеність професією;

б) задоволеність / незадоволеність професією є своєрідним відображенням очікувань від професії, що виправдали себе або ж ні. Звичайно, що перелічені особисті та професійні фактори формують загальну картину задоволеності або ж незадоволеності професією, однак і сама людина повинна працювати над самовдосконаленням;

в) компетентність. Для того щоб бути компетентним, замало просто здобути хорошу освіту, потрібно постійно самовдосконалюватися, поряд із професійним навчанням займатися самоосвітою в інших галузях, дотичних до юриспруденції.

Адвокат, який відповідатиме переліченим факторам, усвідомлюватиме, що він може досягнути бажаних професійних результатів виключно за допомогою законних та морально виправданих методів, тому він сприйматиме правосуддя як єдино можливий спосіб досягнення справедливості.

«Соціальний нормативний інститут, навіть бездоганний за юридичною формою, який не втілює ідеї справедливості, не може бути названий правом. Справедливість надає праву і закону відповідного їм змістовного забарвлення, гнучкості і динамізму, вона спонукає до критичного сприйняття конкретного закону чи іншого нормативного акта» [204, с. 86]. Поняття справедливості завжди розкривається в контексті прав і свобод людини через пошук відповідей на питання, чи справедливим стосовно людини є обмеження певних її прав і свобод, чи відповідає критерію справедливості призначене покарання, чи було

ефективним відновлення порушених прав людини тощо. «Судовий захист прав і свобод людини в конкретній справі, відновлення порушених прав відбувається шляхом застосування норми права. При цьому від справедливості, моральної складової законодавчої норми, залежить і справедливість прийнятого рішення. Тож суд, наділений владними повноваженнями щодо вирішення конфлікту між суб'єктами права, зобов'язаний здійснювати справедливе правосуддя, проте обмежений рамками чинного законодавства (об'єктивна складова судового рішення) в межах судового розсуду (суб'єктивна складова судового рішення), який неодмінно повинен відповідати уявленням держави про справедливе рішення. Саме тому зміст терміна “справдливе правосуддя” залежить від правових цінностей, що захищаються державою» [298, с. 24].

Щоби повністю усвідомити сприйняття правосуддя як єдиного можливого способу досягнення справедливої мети на основі законних та морально виправданих методів, адвокат, окрім законодавчо закріплених вимог до своєї роботи як професійного виду діяльності, повинен відповідати й моральним вимогам. Тобто, крім юридичного права займатися таким видом діяльності, треба мати ще й моральне право на це. Людина, яка своєю поведінкою суперечить задекларованим нею ж моральним принципам і нормам, не може моральними й законними методами домогтися справедливості. Вона не нехтуватиме будь-якими засобами задля досягнення поставленої мети – вирішення справи на користь свого клієнта.

Така поведінка адвоката не лише підриває довіру до судової гілки влади, а й загалом нівелює створену державою систему захисту й відновлення порушених прав і свобод людини, адже професійна правомірна поведінка адвоката впливає на правослухняну поведінку в суспільстві.

«Основоположним у визначенні місця і ролі інституту адвокатури як одного з правозахисних інститутів держави є те, що одночасно він є невід'ємною частиною державного механізму відправлення правосуддя, життєво необхідною для ефективного функціонування судової влади, покликаною конституційно контролювати діяльність виконавчої та

законодавчої влади у сфері забезпечення конституційних прав і свобод людини» [73, с. 24]. Завдяки адвокату, який сприймає правосуддя як досягнення справедливої мети виключно законними та морально виправданими методами, відбувається не тільки захист прав і свобод людини, а забезпечуються її права, гарантовані законом. Задекларовані державою цінності людини та її прав і свобод знаходять реальне вираження в ефективних механізмах негайного відновлення у разі порушення.

Досягти справедливої мети адвокат може, використовуючи такі законні та морально виправдані методи:

– захист прав і свобод людини – основне завдання адвоката, покликане сприяти якнайшвидшому відновленню порушених прав і свобод. Попри законодавче гарантування неухильного дотримання прав і свобод людини та громадянина, дуже часто права людини порушуються або ж зовсім нехтуються, і саме адвокат фахово в найкоротший термін допоможе їх відновити;

– представництво інтересів як фізичних і юридичних осіб, так і держави. Фахової юридичної допомоги потребують не тільки ті, чиї права і свободи були порушені, а часто необхідним є супровід певних дій, забезпечення юридично правильних дій у певних процесах;

– консультування з правових питань – також досить поширений вид діяльності адвоката, спрямований на здобуття певних правових знань. Людина, у якої виникла необхідність вчинення тих чи тих юридично значущих дій, отримує від адвоката настанови, які допоможуть настанню сприятливих наслідків;

– участь у формуванні певних органів, визначених законом, та виконання повноважень цими органами через вибраних членів з-поміж адвокатів. Вітчизняним законодавством передбачено функціонування певних органів та здійснення їхніх повноважень через вибраних членів серед професійних адвокатів.

Отже, сприйняття адвокатом правосуддя як досягнення справедливої мети виключно за допомогою законних та морально виправданих методів

залежить від його особистих цінностей та моральних установок. Кожний сам встановлює собі межі дозволеного, переступити які він не зможе за жодних обставин. Лише та людина може сприяти утвердженню моральних та правових цінностей, яка особисто їх дотримується. Інакше це буде просто декларування, яке не принесе ні суспільству, ні державі жодної користі.

У сучасному суспільстві справедливість розглядається поряд з відповідальністю. На нашу думку, відповідальність доцільно розглядати за суб'єктами: 1) відповідальність особи; 2) відповідальність адвоката; 3) відповідальність особи, уповноваженої на виконання функцій держави (у нашому випадку судді). Наявність гарантованого законом права на вчинення певних дій чи здійснення конкретної діяльності не завжди узгоджується з моральним правом на певні вчинки. Сприяти вчиненню іншими певних дій з дотриманням законних та моральних принципів може тільки той адвокат, який і сам у повсякденному житті та професійній діяльності досягає поставленої мети виключно за допомогою законних та морально виправданих методів.

5.4. Сучасні правові та морально виправдані вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності

Будь-яка діяльність людини проходить у певних межах, відповідно до вимог, які накладає на себе сама людина, продукує суспільство та санкціонує держава. Кожен діє відповідно до особистісних установок, власних переконань, певної сприйнятої системи моральних цінностей, відповідно до яких і буде свою поведінку. Суспільство, як об'єднання людей, виступає своєрідним «генератором» норм, характерним виразником темпорально-просторових особливостей поведінки певної групи людей, спільноти, що з плином часу стають цінностями. Держава переймає цінності суспільства, сукупність його

моральних норм, беручи їх за основу при формуванні законодавчо закріплених норм та правил поведінки людей у певних ситуаціях та сферах життєдіяльності.

Сьогодні існує чимало професій, до представників яких прикута більш пильна увага з боку громадськості, ніж до інших. Найперше це стосується працівників правоохоронної сфери, а також адвокатів як осіб, чия діяльність спрямована на забезпечення дотримання прав і свобод людини та громадянина, попри те, що адвокатура не є частиною системи правоохоронних органів нашої держави. Сучасне суспільство і держава суворо регламентують їхню діяльність, висуваючи певні вимоги не тільки до їх професійних знань, умінь та навичок, а й до особистості адвоката, тих моральних якостей, якими він повинен володіти та керуватися у професійній діяльності. «Професійний обов'язок адвоката має моральне підґрунтя та наділений правовими властивостями, що становить зміст цього обов'язку. Поєднання морального та правового у змісті професійного обов'язку адвоката відбувається за принципом морального обґрунтування правових норм, тобто правовий аспект професійного обов'язку адвоката повинен ґрунтуватися на моральних основах суспільного життя» [338, с. 174].

Право і мораль – дві основи, на яких сьогодні формуються вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності. Сучасне право є динамічною системою, яка розвивається разом зі стрімким розвитком суспільства як реакція на цей процес, як відповідь на потреби суспільства в регулюванні відносин між людьми та між людиною і державою. Чинні нормативно-правові акти чітко прописують права й обов'язки адвоката, встановлюють вимоги до рівня знань та умінь особи, яка претендує на заняття професійною адвокатською діяльністю, етико-правові основи ведення професійної адвокатської діяльності. «Мораль – система історично визначених поглядів, норм, принципів, оцінок, переконань, які знаходять вираження у вчинках та діях людей, регулюють їх ставлення один до одного, до суспільства, певного класу, держави і підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки» [228, с. 67]. Мораль залишається більш сталою, упродовж століть моральні цінності не втрачають

актуальності, навіть більше – з розвитком суспільства й держави вони стають більш затребуваними, на їх основі вибудовуються суспільні відносини. Поряд із цими позитивними тенденціями спостерігається й намагання окремих груп людей, сил нівелювати значення моралі для сучасної людини, виховати людину-споживача, для якої дотримання моральних цінностей не матиме жодного сенсу, цінністю виступатиме лише вона сама та її бажання. Принцип «право одного закінчується там, де воно починає порушувати право іншого» відкидається, адже цінністю проголошується нібито свобода людини, свобода жити за власними правилами. Це уявлення є хибним, адже встановлення певних правил поведінки загальною та прав й обов'язків людини і громадянина у відносинах з іншими людьми та з державою, що регулюється нормативно-правовими актами й моральними настановами, покликане не обмежувати людину, а створити умови для комфортного співіснування людей у суспільстві, в межах держави, захистити людину від можливого свавілля держави.

Професійна адвокатська діяльність є складною професією, адже вимагає, окрім тривалої інтелектуальної діяльності, необхідності постійного професійного вдосконалення, значних емоційних затрат, бо саме адвокат як захисник покликаний досягнути основної мети правосуддя – справедливості шляхом використання законних та морально виправданих методів.

В Україні професійна адвокатська діяльність регулюється такими нормативно-правовими актами, як Конституція України, Цивільний процесуальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Закони України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про запобігання корупції» і «Про доступ до публічної інформації», Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Правила адвокатської етики.

Так, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначено правові засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності. У ст. 6 цього Закону зазначено, що «адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала

кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю» [312]. Тобто ця стаття окреслює кваліфікаційні вимоги до особи, яка має намір проводити професійну адвокатську діяльність. Вимога наявності стажу роботи в галузі права не менше двох років свідчить про необхідність попереднього досвіду саме в галузі права, адже наявності лише теоретичних знань замало для діяльності у цій сфері. Завдяки практиці людина здобуває не лише досвід роботи, певні практичні уміння, а й розуміння своєї ролі у професії, усвідомлення готовності / неготовності відповідати тим вимогам, які вона висуває. Одну з головних ролей тут відіграє саме моральна готовність людини до діяльності у сфері адвокатури.

«Адвокатська діяльність – це діяльність адвокатів, пов’язана із проведенням юридичних консультацій і здійсненням правового супроводження, захистом прав і свобод осіб і представництвом їх інтересів у судах та інших міжнародних і національних організаціях та установах, а також із вирішенням питань, пов’язаних з організаційними, функціональними, моральними та етичними аспектами власної професійної діяльності» [142, с. 22].

Здійснюючи професійну діяльність, адвокат повинен керуватися такими принципами: верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів. Кожний із цих принципів виражає певну ідею, яка закріплена в нормативно-правових актах різного рівня, загалом характеризує право як систему, яку вони й формують. Ю. Загуменна визначає принципи адвокатської діяльності як «узагальнені, фундаментальні, відносно стабільні засади та положення, що відбивають суспільні цінності, в тому числі втілені в національній правовій системі та закріплені в нормах чинного законодавства, які реалізуються адвокатами під час провадження ними власної професійної діяльності, в тому числі під час надання консультацій правового характеру, здійснення правового супроводження та представництва осіб, захисту їх прав, свобод та інтересів, а також вирішення низки організаційних,

функціональних, моральних та етичних питань» [142, с. 24]. Справді, на відміну від певних норм, встановлених законодавством, принципи адвокатської діяльності є сталими, оскільки слугують вираженням загальнолюдських цінностей, що знайшли втілення в нормативно-правових актах.

Принцип верховенства права є фундаментальним принципом права, який поєднав у собі здобутки культури і права, виступає кінцевою метою побудови громадянського суспільства та правової держави. Верховенство права – це коли керує закон, а людина лише обслуговує його, коли правоохоронна система на пряму виконує свої функції – захищає права і свободи людини та громадянина, а в разі їх порушення сприяє якнайшвидшому відновленню. Дотримання цього принципу адвокатом під час професійної діяльності слугує гарантією того, що будь-яка ситуація вирішуватиметься відповідно до закону, а не емоцій чи особистих бажань сторін справи, процедури, які потрібно провести в межах певного провадження, відбуватимуться відповідно до визначених законодавством норм і вимог. Принцип верховенства права «є визначальним як у законотворчій, так і у правозастосовній практиці, пріоритетним у внутрішньодержавному праві і в усіх сферах правовідносин. Також принцип верховенства права визначає співвідношення взаємодії права, держави, державних органів та інститутів, усіх осіб» [218, с. 185]. Саме дотримання або недотримання цього принципу дозволяє визначити ступінь взаємодії права і людини, у нашому випадку адвоката, котрий займається професійною діяльністю, визначити проблемні аспекти та провести роботу над їх усуненням для ефективного функціонування цього принципу в національному праві.

Суть принципу законності у професійній діяльності адвоката насамперед полягає в тому, що його робота проходить у правовому руслі, зі суворим дотриманням вимог законодавства до тих чи інших дій, процесів. Адвокат не тільки стежить за дотриманням прав і свобод свого клієнта, а й сам перебуває в «режимі законності», тобто його особистісні переконання та цінності збігаються з його діями, коли професійна адвокатська діяльність відповідає

законам держави. «До змісту принципу законності відносять і те, що адвокат не має права в своїй професійній діяльності вдаватися до засобів та методів, які суперечать чинному законодавству, моральним засадам суспільства, присязі адвоката України, правилам адвокатської етики» [23, с. 137]. Принцип законності у професійній адвокатській діяльності – це насамперед поєднання правових і моральних цінностей, що виражається в повсякденній діяльності.

Ще одним принципом професійної адвокатської діяльності є принцип уникнення конфлікту інтересів. Конфліктом інтересів є «суперечність між особистими інтересами адвоката та його професійними правами і обов'язками, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість під час виконання адвокатом його професійних обов'язків» [198, с. 81]. Цей принцип сприяє неупередженості передусім самого адвоката, котрий повинен діяти в інтересах і на користь клієнта в межах, визначених законодавством. Зацікавленим адвокат має бути лише в наданні якісної правової допомоги людині, яка звернулася до нього, сприянні тому, щоб її права і свободи не були обмежені або ж порушені під час проведення щодо неї певних дій правового характеру. «Принцип уникнення конфлікту інтересів в адвокатській діяльності – це законодавчо визначені основи діяльності адвоката, відповідно до яких адвокат не має права надавати будь-які юридичні послуги клієнту, інтереси якого суперечать захищеним правом інтересам клієнта, якому надається або надавались юридичні послуги, крім випадків письмової згоди клієнтів, інтереси яких можуть бути порушені або суперечать інтересам самого адвоката, його близьким родичам чи членам сім'ї, партнерам» [340, с. 153].

Законодавчо закріплений принцип уникнення конфлікту інтересів у професійній адвокатській діяльності має моральне підґрунтя. Він виражає готовність людини (у нашому випадку адвоката) відійти від певної справи, відмовитися від матеріальних благ, які він міг би отримати в результаті надання правової допомоги клієнту, оскільки цінності, які він прийняв за основу своєї поведінки, і в професійній сфері також, не дозволяють нівелювати права інших людей заради отримання зиску.

Професійна адвокатська діяльність неможлива без функціонування принципу незалежності. Законодавче закріплення цього принципу утворює можливість існування незалежного інституту адвокатури, основною метою діяльності якого є надання якісної правової допомоги. Незалежність адвокатської діяльності полягає в її непідпорядкуванні судовим або правоохоронним органам як державним.

«Структурними елементами принципу незалежності адвокатської діяльності є незалежність як від правоохоронних органів, так і від держави загалом. ...адвокатська таємниця, забезпечення якої становить одну з визначальних гарантій незалежності адвоката, а саме забезпечує імунітет довірителя, її дотримання є важливою умовою оптимальної співпраці адвокат – клієнт. ...незалежність від власних інтересів, себто незалежність не лише від зовнішніх чинників, але і від внутрішніх...» [49, с. 17]. Саме функціонування принципу незалежності адвокатської діяльності виступає гарантією щодо збереження адвокатської таємниці та дає можливість створити довірливі відносини між адвокатом і його клієнтом; на основі отриманих від клієнта відомостей адвокат може вибудувати певну лінію захисту, яка буде найоптимальнішою в кожній конкретній ситуації.

Із принципу незалежності випливає інший принцип – конфіденційності в адвокатській діяльності. Цей принцип виступає своєрідною основою для побудови відносин у системі «адвокат – клієнт», які повинні ґрунтуватися на взаємній довірі сторін, повазі, нерозголошенні отриманих відомостей про людину, її особисте життя. «Дотримання принципу конфіденційності є необхідною і щонайважливішою передумовою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без яких є неможливим належне надання правової допомоги, здійснення захисту та представництва» [69, с. 36]. Саме довірливі відносини уможливають надання адвокатом більш якісних послуг своєму клієнтові, адже, володіючи всією необхідною інформацією у справі, адвокат може залучити ті правові засоби, завдяки яким отримана від клієнта інформація сприятиме позитивному вирішенню справи.

В Україні адвокат провадить свою професійну діяльність на всій території України, а також за її межами у випадках, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або ж це дозволено нормами законодавства іноземних держав.

Чинне вітчизняне законодавство виділяє три організаційні форми адвокатської діяльності: індивідуальна, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання.

Стаття 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» чітко визначає професійні обов'язки адвоката: «1. Під час здійснення адвокатської діяльності адвокат зобов'язаний: дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики; на вимогу клієнта надати звіт про виконання договору про надання правової допомоги; невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів; підвищувати свій професійний рівень; виконувати рішення органів адвокатського самоврядування; виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством та договором про надання правової допомоги. 2. Адвокату забороняється: використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта; без згоди клієнта розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб; займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта; відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом» [312].

У вказаній статті чітко прописано й обов'язки адвоката. Більшість із них мають моральне підґрунтя. Ми знову можемо спостерігати законодавче закріплення тих норм, які походять з моралі. Це відбувається завдяки тому, що мета і права, і моралі полягає в регулюванні суспільних відносин. Так, у пункті 1 ст. 21 Закону закріплено принципи поваги до людини, її честі, гідності. А в пункті 2 наголошується на необхідності неухильного виконання договору про надання правової допомоги, що є вираженням таких цінностей, як особиста відповідальність, чесність. Такі цінності, як чесність, відповідальність, повага

до інших людей впливають з необхідності повідомлення клієнта про виникнення конфлікту інтересів (пункт 3). Повага до людини, визнання її основною цінністю проглядаються і в пункті 4, у якому професійним обов'язком адвоката вказано підвищувати свій професійний рівень, що в подальшому допоможе йому надавати своїм клієнтам більш якісні послуги. Заборона використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта основана на визнанні таких цінностей, як рівність, повага до людини та самовідповідальність. Розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб, заборонено законом, оскільки це порушує такі моральні цінності, як повага, довіра до людини, честь та гідність особи, її право на особисте життя.

Окремо, без взаємовпливів ці дві системи не зможуть повністю регулювати все різноманіття відносин, що існують у суспільстві. Більшість моральних цінностей є цінностями і у праві. З огляду на реалії сьогодення, мораль неодмінно має бути санкціонована правом, а натомість право має відповідати тим моральним нормам та устоям, які домінують у конкретному суспільстві.

«Право і мораль активно взаємодіють між собою та впливають одне на одного, а тому в реальних соціальних відносинах досить не просто провести між ними чітку межу. Найкращою і бажаною є ситуація, коли мораль підтримує правові норми, додаючи їм нормативної сили з огляду на моральну оцінку і виправдання правової поведінки з позицій добра і зла, інших подібних цінностей. Є й такі сфери стосунків між людьми, де різницю між моральними та правовими приписами встановити можна тільки умовно» [224, с. 37]. Саме такою сферою є відносини в системі «адвокат – клієнт», де моральні та правові приписи становлять синкретичну єдність, оскільки всі правові вимоги ґрунтуються на моральних цінностях та засадах. «Моральна база робить право ефективним і дієвим. Оскільки мораль існує у свідомості людей, то засноване на ній право сприймається ними легко та не викликає суперечностей. Якщо ж право різко суперечить моральним переконанням суспільства, наслідком стане

несприйняття, ігнорування та постійні порушення відповідних норм. І навпаки – морально зрозуміле право буде виконуваним. Засобом його забезпечення будуть не лише державний примус, а й громадська думка та осуд» [84, с. 364].

Отже, сучасні правові вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності, на нашу думку, мають два джерела формування. Першим джерелом є морально-етичні цінності, ті загальнолюдські здобутки, завдяки яким сьогодні саме людина, її права і свободи є найбільшою цінністю для держави. Другим джерелом є суспільні відносини, що постійно розвиваються, сприяючи тим самим і розвитку права. З розвитком права змінюються і вимоги до особи, яка провадить професійну адвокатську діяльність, розширюється перелік її компетентностей. Усе це знаходить втілення в законодавчому закріпленні вимог до професійної адвокатської діяльності.

Попри зовнішні, законодавчо закріплені вимоги до професійної адвокатської діяльності як виду суспільної діяльності, як професії, існує чималий пласт вимог, які апелюють до внутрішніх мотивів діяльності людини незалежно від роду її занять. Це своєрідні універсальні вимоги до будь-якого виду людської діяльності, основи, на яких мали б будуватися не лише професійні, а й особисті взаємини між людьми.

Специфіка професійної адвокатської діяльності ставить правові та моральні вимоги до цього виду суспільної діяльності в один ряд. Вимоги щодо компетентностей особи, яка прагне займатися професійною адвокатською діяльністю, чітко прописані в законі. Однак професія адвоката, попри відмінне знання законодавства та наявність високих аналітичних здібностей, вимагає від людини чіткої моральної позиції, вірності тим цінностям, які вона обрала за основу своєї поведінки.

У своїй роботі адвокат часто стикається зі ситуаціями, які є абсолютно неприйнятними з погляду як моралі, етики, так і права. Часто він повинен захищати права й інтереси тих людей, які скоїли злочин. Так, з погляду моралі, захищати злочинця означає стати на його сторону, потурати йому, сприяти

тому, щоб він або уник покарання зовсім, або отримав максимально легке покарання за скоєний злочин. Якщо людина не отримає адекватної оцінки своїх діянь, у конкретному випадку покарання за вчинений злочин, то у неї виникне почуття безкарності і вона вчинить так знову. Людина, яка порушила закон і не була покарана відповідно, формує зневажливе ставлення до закону, до суспільства, в якому живе, ставлячи себе та свої інтереси й бажання вище від інших. За таких обставин адвокат сприймається суспільством як певний співучасник, людина, яка за окрему плату допоможе владнати неприємності із законом.

Однак роль адвоката полягає в іншому: він виступає «гарантом» дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина, відповідно до яких «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. ... Кожному заарештованому чи затриманому має бути ...надано можливість... користуватися правовою допомогою захисника» [214]. Тобто навіть той, хто вчинив злочин, порушивши закон, все ж має певні права і свободи.

Моральні аспекти професійної адвокатської діяльності є більш особистісними, такими, що напряду залежать від самої людини, меж її самоідентифікації, шляхів і способів, якими вона послуговується для досягнення бажаного результату. Вони не визначаються нормативно-правовими актами, не містяться у вичерпних переліках, професійних правилах поведінки, а часто стосуються конкретного випадку чи ситуації, з якою може зіткнутися адвокат у процесі професійної діяльності.

Мораль – це не лише сукупність правил, яких має дотримуватись людина в певних ситуаціях, і не набір моделей поведінки, закріплених за конкретними сферами життєдіяльності людини. Насамперед мораль – це самоусвідомлення, готовність людини слідувати своїм переконанням, принципам, життєвим орієнтирам. Зрозуміло, що моральні установки в кожного різні, адже різними насамперед є мета, як кінцевий результат певних дій, та спосіб її досягнення.

Свідомість людини починає формуватися з народженням. На цей процес впливає чимало факторів, кожний з яких сприяє виробленню тих чи інших рис характеру, особистісних якостей. Найперша поведінка є копіюванням дій найближчого оточення в тій або іншій ситуації, лише в процесі дорослішання та отримання додаткових знань людина формує світобачення та світосприйняття, власну систему цінностей і моделі поведінки. Винятком не є і професійна сфера, де фахівець поряд з отриманням практичних професійних знань набуває й певних рис характеру, необхідних для роботи в конкретній галузі.

Процес формування моральних засад професійної діяльності можна охарактеризувати як безперервно тривалий у часі процес, у якому людина постійно отримує нові знання (шляхом саморозвитку, самоусвідомлення, самодисципліни), необхідні для ефективного виконання професійних обов'язків у суспільстві, що весь час розвивається. Формування моральних засад професійної адвокатської діяльності, як і будь-якого іншого виду професійної діяльності, на нашу думку, відбувається під безпосереднім впливом певних чинників, зокрема:

1. Часо-просторових. Сукупність чинників часу та простору виступають способами впливу на свідомість людини, за допомогою яких формуються певні риси її характеру та світогляд. Час і простір – дві універсальні категорії, без яких поступальний розвиток людства був би неможливим, оскільки людина зокрема та людство загалом розвиваються на конкретній території в конкретно визначений проміжок часу.

Чинник часу має більший вплив на формування саме світогляду людини, оскільки панівні ідеї певного історичного часу, епохи є всезагальними та всеохопними, вони проникають в усі сфери життєдіяльності людини та в певний спосіб «задають тон» масовим настроям, виводять на авансцену суспільно-політичного життя одні ідеї та нівелюють значення інших. Вплив цього чинника на формування людини як професіонала в конкретній галузі незаперечний, особливо в сучасних умовах суспільства, що розвивається. Успіху у професійній діяльності зможе досягти лише той, хто зуміє

адаптуватися до щоразу нових вимог, буде готовим до сприйняття знань та оволодіння навичками, не відступаючи від власної системи моральних цінностей та орієнтирів.

Певні риси характеру людини здебільшого формуються під впливом просторового чинника. Відбувається цей процес більшою мірою підсвідомо шляхом переймання національного чи етнічного менталітету, історичних традицій, звичаїв, манери поведінки, властивих населенню певної території. У процесі перейняття перелічених елементів деякі риси характеру виформовуються незалежно від волі людини.

Час має більш усвідомлений характер впливу на людину, оскільки сприйняття чи несприйняття певних ідей, суспільних течій залежить від низки факторів, зокрема: рівня освіти, готовності до самоосвіти, належності до певного суспільного прошарку, особистісних можливостей «думати на перспективу», прораховувати можливі наслідки як своїх дій, так і дій оточення та влади. Простір же чинить підсвідомий вплив на людину, наділяючи її певними рисами, необхідними для виживання в конкретних природних та суспільних умовах.

2. Особистих здібностей людини. Кожна людина від народження має різні здібності, є більш або менш схильною до діяльності певного виду. Цей фактор і є основним під час вибору професії. Людина, яка не схильна до певних моделей поведінки або яка не володіє якостями й рисами характеру, що необхідні для реалізації в конкретній професії, не зможе працювати в певній сфері, навіть якщо має відповідні теоретичні знання. А все тому, що виникатимуть численні суперечності між її внутрішнім світом (її уявленнями, переконаннями, моральними установками) та необхідною поведінкою, яка буде зумовлена конкретною професією. Специфіка професії вимагає від людини тих якостей, які здебільшого неможливо в собі виховати, адже вони зумовлені емоційним інтелектом людини, її темпераментом. Відомо, що люди з високим рівнем емоційного інтелекту ефективніше керують своєю емоційною сферою, а тому можуть краще адаптуватися до умов та вимог середовища, що

допомагає їм досягати більш високих результатів у професії, ніж тим, у кого рівень емоційного інтелекту нижчий.

Дотримуючись загальноприйнятого розподілу здібностей людини за групами (когнітивні, емоційні, адаптаційні та соціальні), ми зможемо виявити їхній вплив на здатність людини до реалізації в певній професії, зокрема через формування моральних засад професійної діяльності. Так, група когнітивних здібностей відповідає за сприйняття, накопичення та систематизацію інформації, яку отримує людина, а, відповідно, й формуванню власної точки зору на ті чи інші питання і процеси, що відбуваються в суспільстві. Другу групу становлять емоційні здібності – комплекс здібностей, який відповідає за адекватність вираження людиною своїх емоцій. Тобто ця група емоцій виступає своєрідним регулятором стану емоційної комфортності людини. Група адаптаційних здібностей відповідає за залучення «резервів» людини у складних та нетипових для неї ситуаціях, інакше кажучи, відповідає за самоконтроль людини та її мотивацію до подальшої діяльності. Група соціальних здібностей людини дозволяє їй бути конгруентною у спілкуванні, забезпечує можливість як впливати на емоції інших, так і співпереживати їм. Кожна з описаних груп має важливе значення у виборі професії, оскільки більш розвинені здібності певної групи, що є необхідними для роботи в конкретній сфері, стануть беззаперечною перевагою людини, допоможуть їй швидше адаптуватися до умов роботи, виконувати її швидко й ефективно.

3. Особистої готовності до постійного розвитку та вдосконалення моральних якостей. Розвиток, самовдосконалення людини мають відбуватися безперервно, за умови, що вона прагне бути не лише фахівцем своєї справи, а й залишатися активним членом сучасного суспільства, що стрімко змінюється. Попри численні гасла повної свободи від усього, моральні якості людини все ж цінуються дуже високо. Сьогодні вони сприймаються як певні межі, які людина сама собі встановлює та не виходить за них, дотримується їх у найрізноманітніших типових і нетипових ситуаціях. Саме тому внутрішня, моральна сторона життя людини також повинна розвиватися, усвідомлено

споживаючи цінності, які продукує сучасний світ. Використання цінностей полягає у їх «обробці», тобто першопочатковому аналізі, зіставленні з власною системою цінностей, а лише тоді прийнятті або неприйнятті їх.

Усвідомлене «споживання» цінностей, безперечно, сприяє розвитку особистості загалом, адже, отримуючи нові знання, людина виробляє власне їх бачення, обираючи свою позицію щодо них, яка може бути виражена у формі:

1) повного схвалення – відбувається за умови, коли всі аспекти конкретної цінності чи групи цінностей відповідають внутрішнім переконанням людини, її уявленням про «правила» в тій чи іншій сфері життєдіяльності;

2) несхвалення – процес несприйняття моральних цінностей, які продукує розвиток суспільства. Людина не може або не хоче розвиватися разом із суспільством, а дотримується виключно тих цінностей, які були прищеплені їй з дитинства;

3) часткового схвалення за певних умов – відбувається, коли людина вибірково сприймає певні цінності чи їхні елементи. Тобто вона не бере їх за основу своєї поведінки, а використовує лише за потреби;

4) конформізму – це пристосовницьке ставлення, властиве людям, які не прагнуть критично осмислити ту чи іншу моральну цінність, а йдуть за масою.

Саморозвиток та самовдосконалення моральних якостей сприяють і професійному зростанню людини як фахівця, спеціаліста у своїй справі. Відбувається цей процес завдяки вихованню внутрішньої потреби до розвитку себе як особистості загалом, а відповідно, і як фахівця певної справи, де неможливо обійтися без чіткої усвідомленої моральної позиції.

4. **«Вплив професії».** Фактор впливу професії на людину, її поведінку, сприяння переважанню одних особистих якостей та моральних цінностей над іншими є беззаперечним. Саме тому постійний внутрішній розвиток особистості є вкрай необхідним. І лише людина шляхом самовдосконалення, самоосвіти та самовиховання здатна мінімізувати ті негативні впливи, які специфіка певних професій накладає на неї.

Професія чинить на людину як негативний, так і позитивний вплив. Негативний вплив полягає в так званій професійній деформації, тобто відбувається процес виникнення негативних особистісних змін, що спричинені умовами професійної діяльності. У такому разі найпершою змін зазнає внутрішня, моральна сторона життя людини, зовнішнім вираження чого слугує поведінка. «Так чи інакше професійна деформація торкається всіх працівників, але це ще не означає, що всі вони рано чи пізно вчинять перевищення влади або службових повноважень, і тому це явище є лише однією з причин вчинення цього злочину працівниками...

На нашу думку, основна негативна риса професійної деформації – це можливість зміни духовно-етичних цінностей і мотивації здійснення професійної діяльності» [193, с. 206].

Позитивний вплив професії на людину полягає у функціонуванні таких умов, за яких рівень впливу негативних факторів є мінімізований, а людина прагне розвиватися не тільки як фахівець, а й як особистість; коли її поведінка виступає зовнішнім виразником внутрішніх, моральних переконань чи установок незалежно від обставин.

Отже, сукупність перелічених факторів формує моральні засади професійної адвокатської діяльності як цілісного утворення, що усвідомлено побудоване людиною та раціонально використовується нею для досягнення загального блага.

«Формування моральних засад у діяльності адвоката – це соціально детермінований процес, що насамперед спонукає утворення і активізацію внутрішніх регулятивних механізмів. Вони у свою чергу впливають на стабілізацію основних психічних процесів (сприйняття, мислення, пам'ять, уява), концентрують спрямованість на досягнення відповідності індивідуально орієнтованих і суспільно значущих цілей адвокатської діяльності, активізують утворення морально мотивованої діяльності та поведінки. Не володіючи певними морально-етичними якостями, адвокат не здатний повною мірою виконувати професійні завдання» [342, с. 76–77]. Отже, реалізація професійних

завдань адвокатом неможлива без наявності в нього певних моральних якостей, завдяки яким його діяльність полягатиме не лише в наданні правової допомоги клієнтові, а й у формуванні демократичного правосуддя на основі ліберальної аксіології та принципів правової держави.

Сьогодні представники професій, покликаних захищати права і свободи людини і громадянина, перебувають під пильним наглядом громадськості. Контроль стосується не лише сфери професійної діяльності, тобто прямого виконання обов'язків захисту прав і свобод людини, а й поведінки, стилю життя у позаробочий час. «Інститут адвокатури як правозахисний інститут прав та свобод особи і громадянина становить своєрідну сферу поєднання особистісної та інституційної моральності» [81, с. 106]. Ми повністю погоджуємося з думкою С. Гамалюка та І. Семенюка, оскільки професія адвоката – це професія, в якій моральність особистісна, як сукупність моральних якостей та установок однієї людини, синкретична з моральністю професійною, як сукупністю моральних вимог до представників певної професії. Таке поєднання дозволяє досягати високих результатів у роботі, адже не змушує людину послуговуватися різними цінностями та моделями поведінки у приватній та професійній сферах життєдіяльності. Збіг особистісних цінностей та моральних вимог людини до самої себе з моральними вимогами до людини як професіонала певної справи, зокрема вимогами до професійної адвокатської діяльності, допомагає уникнути багатьох морально-психологічних проблем, які можуть з'явитися в процесі роботи, становлення як спеціаліста через необхідність підпорядкування або переорієнтування особистісних установок, почуттів, принципів поведінки на ті, які зумовлені специфікою професії.

«За міжнародними звичаями адвокату слід діяти в інтересах як права загалом, так і тих, чиї права і свободи йому довірено захищати; не тільки виступати в суді від імені довірителя, а й надавати йому юридичну допомогу у вигляді порад і консультацій. У зв'язку з цим на адвоката покладено комплекс

зобов'язань як юридичного, так і морального характеру, які умовно поділяються на такі категорії зобов'язань:

- 1) перед довірителем;
- 2) перед судом та іншими органами влади, з якими адвокат контактує, будучи довіреною особою довірителя або діючи від його імені;
- 3) перед іншими адвокатами;
- 4) перед суспільством, для членів якого існування вільної і незалежної професії поряд із додержанням правових норм є найважливішою гарантією захисту прав людини» [418, с. 493].

Зобов'язання адвоката перед довірителем полягають передусім у наданні йому якісної правової допомоги з дотриманням належних йому прав і свобод. «Головною метою адвоката повинно бути виконання зобов'язання перед клієнтом на найвищому рівні, для цього правозахисник зобов'язаний постійно удосконалювати свій професійний рівень, володіти глибокою правовою культурою» [11, с. 195]. Що ж до суду та інших владних органів, то тут зобов'язання також більшою мірою мають юридичний характер та чітко регламентовані законом. Якщо зобов'язання адвоката перед довірителем і судом та іншими органами влади мають більш юридичний характер, не відкидаючи моральної складової, то його ж зобов'язання перед адвокатами-колегами й суспільством більше ґрунтуються на морально-етичних засадах як способах взаємодії в системах «людина – людина» та «людина – суспільство». «Адвокатура в демократичному суспільстві функціонує як незалежна організація, тобто вона не підпорядкована державі, її діяльність гарантована відсутністю будь-якого стороннього втручання, і вона є правозахисним інститутом в Україні. Про це свідчить імператив професійного захисту прав і законних інтересів осіб у суді, публічно-правовий статус даного інституту, надання державою права на отримання правової допомоги абсолютно всім фізичним і юридичним особам» [11, с. 201].

Кожна із цих категорій зобов'язань зводиться до суті професійної діяльності адвоката – захисту прав і свобод людини, шляхом співвідношення

права і моралі в поведінці самого адвоката та розуміння ним правосуддя як досягнення єдиної справедливої мети виключно законними і морально виправданими методами.

«Етичні засади прав і свобод людини і громадянина є орієнтиром для індивідуальної і масової поведінки, і далеко не завжди втілюються в практичних діях держав, суспільства та індивідів, оскільки відповідна форма моральної свідомості не до кінця сформована. Моральна та правова форми регуляції суспільного життя тісно пов'язані, вони взаємопов'язані і підтримують одна одну, і саме тому так важливо, щоб дотримання формально закріплених юридичних прав особистості доповнювалося повагою до особистості як такої. Якщо першого можна досягти шляхом тих чи інших поліпшень в області правоохоронної і судової діяльності, то другого – неможливо без відповідного морального виховання» [11, с. 71].

Висока затребуваність на адвокатські послуги в Україні є свідченням наявності чималої кількості проблем не лише у сфері правового регулювання, а й у життєдіяльності суспільства загалом. І далеко не всі проблеми можна розв'язати лише шляхом прийняття певних нормативно-правових актів, покликаних регулювати ту чи іншу сферу взаємовідносин між людьми чи між людиною і державою. Чимало з таких проблем потребують іншого підходу – тривалого в часі процесу виховання населення та самовиховання людини упродовж життя задля вироблення умінь та навичок, спрямованих на досягнення особистого блага без шкоди для блага загального. І саме адвокат повинен виступати певним зразком поведінки, демонструючи, як за допомогою певних правил поведінки, що ґрунтуються на основі правових норм та моральних принципів, можна вирішувати проблемні ситуації або ж зовсім їх уникати.

Отже, моральні аспекти професійної адвокатської діяльності – це індивідуально сформована сукупність особистісних якостей, мотивів учинків та правил поведінки в певних ситуаціях (і типових, і незвичайних), з якими

адвокат стикається у своїй професійній діяльності, неухильне дотримання яких уможливорює вирішення ситуації виключно в межах закону.

Сучасні правові та морально виправдані вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності – це сукупність правил, норм та вимог до особистості адвоката, дотримання яких впливає на підвищення рівня правової культури населення, формує позитивний імідж правосуддя та сприяє формуванню в Україні громадянського суспільства.

5.5. Суспільна відповідальність адвоката як відображення впливу інтенціональної складової професійної адвокатської діяльності на політичні процеси та правову культуру громадянського суспільства

Стрімкі темпи розвитку суспільства ознаменували гостру потребу в підвищенні рівня суспільної відповідальності кожного. Розвиток суспільства вимагає від людини активної поведінки для отримання ефективного результату – вирішення проблемних питань, які без участі людини держава вирішити не зможе. Це стосується абсолютно всіх сфер життєдіяльності, адже кожна з них впливає на людину, якість її життя та світосприйняття. Активна поведінка людини передбачає її залучення до політичних, економічних та соціальних процесів, що відбуваються в державі. Така поведінка передбачає наявність у людини активної суспільної позиції – розуміння свого місця й ролі в державі, знання і використання можливостей впливу на рішення влади та процеси в державі, а отже й готовності відповідати за наслідки своїх дій та вчинків. Людина з активною суспільною позицією є передусім людиною відповідальною. Від особистої суспільної відповідальності кожного залежить загальне благо, з'являються можливості для побудови громадянського суспільства та правової держави. Прийняття законів, розробка певних механізмів та процедур державою не будуть ефективними без усвідомленої участі в них людини.

Зараз можемо спостерігати процеси, покликані сприяти вдосконаленню правової, політичної, економічної та соціальної сфер – проведення ґрунтовних реформ в усіх цих галузях. Ефективність реформи неможлива без залучення населення, його сприйняття й активної участі в процесі реформування тієї чи іншої галузі. Так, 2021 року серед громадян України було проведено опитування щодо їх залучення до участі в житті громади [273]. Метою дослідження було встановити рівень обізнаності населення щодо можливої участі в житті громади, суспільства та держави, активність людей, а також з'ясувати ступінь сприйняття населенням реформ, що проводить держава. Отже, згідно з даними дослідження, приблизно 70 % українців знають, як саме вони можуть брати активну участь у житті громади, суспільства, однак лише близько 7 % респондентів заявили, що брали безпосередню участь у громадській діяльності. До основних причин такого низького рівня залученості до громадської діяльності можна зарахувати відсутність часу (33,3 % опитаних) та незацікавленість цими питаннями (31,7 %). 52 % опитаних заявили, що ставляться до реформ, які проводяться в Україні, здебільшого негативно, оскільки вважають їх неефективними. Водночас понад 90 % громадян нашої держави не беруть жодної участі у громадському житті і не роблять спроб якось поліпшити ситуацію. І тут проблема в соціальній відповідальності переважної більшості населення, яка прагне кращого життя, однак робити для цього нічого не бажає. Саме це, на нашу думку, і є однією з основних причин неефективності реформ, що проводяться в Україні.

Держава відповідальна перед людиною, а людина – перед державою. Вимагаючи від людини дотримання встановлених законів, держава бере на себе обов'язок створити людині гідні умови для життя, захищати її права і свободи та за умови порушення сприяти якнайшвидшому їх відновленню. Людина ж, делегуючи частину своїх прав державі, отримує захист від неї. Найперше така взаємна відповідальність проявляється в соціальній сфері. Соціальна відповідальність – це не тільки комплекс певних дій, спрямованих на досягнення загального блага, а насамперед мислення людини, що ґрунтується

на усвідомленні реалій сучасного життя та необхідності вчиняти відповідно до правила: «право одного закінчується там, де починається право іншого». Тобто людина, яка прагне жити в громадянському суспільстві та правовій державі, знає свої права, свободи, користується ними, однак розуміє й обов'язки, які накладає на неї сукупність прав і свобод.

Україна відносно недавно стала на шлях побудови громадянського суспільства та правової держави, а тому нам потрібно посилювати суспільну відповідальність, насамперед залучаючи до такої поведінки щоразу більше людей. А. Колот стверджує, що «необхідність посилення соціальної відповідальності всіх суб'єктів економічної діяльності та інститутів суспільства обумовлена такими об'єктивними причинами:

- втратою стійкості економічного розвитку, що вимагає формування нових опор і задіяння нових факторів економічної динаміки;
- поглибленням асиметрії економічного й соціального розвитку, що дедалі більше загрожує економічній і соціальній безпеці;
- загостренням проблеми конкурентоспроможності, що спричинює потребу пошуку нових способів і засобів набуття конкурентних переваг;
- посиленням конкуренції за ресурси, насамперед за найбільш цінні та продуктивні – людські;
- послабленням соціокультурних і моральних настанов соціальної діяльності багатьох суб'єктів підприємництва;
- поширенням ліберальних концепцій соціально-трудової сфери та масовими виявами десоціалізації відносин у сфері праці;
- превалюванням концепції “людини економічної” над концепціями “людини соціальної” та “людини соціально відповідальної”; неадекватним розумінням діалектики економічного й соціального розвитку багатьма представниками як бізнесу, так і владних структур;
- ерозією “культури солідарності” та масовими виявами формування так званого суспільства індивідів;

– загостренням екологічних проблем, які межують із катаклізмами регіонального й національного масштабів» [209, с. 249–250].

Причини, які виділив А. Колот, охоплюють ті сфери життєдіяльності суспільства, в яких сьогодні спостерігається найбільше проблем, котрі потребують негайного розв'язання. А одним із найефективніших шляхів їх подолання є підвищення рівня суспільної відповідальності населення, тобто залучення щоразу більшої кількості людей до відповідальних усвідомлених дій.

Сьогодні кожен сам будує власну поведінку відповідно до особистісних переконань та бажаних результатів своєї діяльності. «Відповідальна чи безвідповідальна поведінка людини залежить від двох обставин. Перше – це внутрішні особистісні якості людини та цінності, погляди, образ мислення, мотиваційні потреби та інше. Друге – це зовнішні фактори, які диктують потребу робити ті чи інші вчинки. Зовнішні фактори (як вимоги) примушують... діяти так чи інакше незалежно від... внутрішніх потреб. Ці зовнішні вимоги формуються під впливом правових норм, певних правил, тенденцій, стандартів... тобто всього того, що характеризує відповідну культуру...» [119, с. 13].

Тип поведінки (відповідальна чи безвідповідальна) переважної більшості населення має незаперечний вплив на життя держави загалом. Адже в державі, де стабільна правова система ефективно функціонує, більшість населення знає та використовує санкціоновані державою методи і норми побудови відносин у системах «людина – людина» та «людина – держава», а в разі виникнення певних розбіжностей звертається до компетентних органів, простіше та швидше досягнути якісно вищого рівня життя населення. І навпаки: у державі, де більшість нехтує елементарні моральні та правові норми, не підтримує жодних владних починань, рівень життя населення не покращуватиметься.

З огляду на специфіку юриспруденції саме професійна адвокатська діяльність як вид суспільної діяльності має значний вплив на політичні процеси та правову культуру громадянського суспільства. «В будь-якому правовому суспільстві адвокату відведено особливу роль, його значення не обмежене

сумлінним виконанням своїх обов'язків в межах закону. Адвокат повинен діяти в інтересах права в цілому так, як і в інтересах тих, чиї права і свободи йому довірено захищати; не тільки виступати в суді від імені клієнта, а й надавати йому юридичну допомогу у вигляді порад і консультацій» [11, с. 313].

Загалом на політичні процеси та на підвищення рівня правової культури адвокат впливає:

1) особистим прикладом. Тут на перший план виходить особистість адвоката, тобто його цінності та готовність їх дотримуватися, професійні якості як спеціаліста своєї справи, відповідність особистісного розвитку темпам розвитку суспільства та держави;

2) тими знаннями, якими ділиться з клієнтом. Під час юридичних консультацій адвокат передає свої правові знання клієнтові, який тим самим отримує навички, знання, необхідні для життя в громадянському суспільстві та правовій державі, і в подальшому зможе їх ефективно використовувати;

3) виступаючи не просто як знавець права (прав, обов'язків, механізмів функціонування певних політико-правових явищ і процесів), а й як той, хто може повести за собою загальну масу населення або окремі категорії, роз'яснивши широкому загалу спектр його прав і свобод.

Професійна адвокатська діяльність є діяльністю, спрямованою на досягнення гармонії між людьми, людиною і державою за допомогою права як системи санкціонованих державою норм та правил поведінки, а тому безперечно впливає на політичні процеси та сприяє формуванню правової культури суспільства. Саме тому питання суспільної відповідальності адвоката в Україні, яка взяла курс на побудову громадянського суспільства та правової держави, є актуальними.

Суспільно відповідальну поведінку неможливо сформувати людині з низьким рівнем правосвідомості. «Правосвідомість як феномен соціокультурного світу є сукупністю поглядів на ідеї, що виражають ставлення до законності й правопорядку та уявлення про те, що є правомірним або неправомірним» [266, с. 151]. Людина повинна чітко розрізняти дозволене й

заборонене законом, не роблячи жодних поступок в один чи інший бік. Правосвідомість полягає у ставленні людини до встановленого правопорядку як необхідної умови функціонування та сталого розвитку держави, де вона усвідомлює необхідність певних самообмежень задля досягнення загального блага, що виражається в шанобливому ставленні до прав і свобод інших людей.

Чи не найточніше, на нашу думку, поняття правосвідомості характеризують чеські колеги, виокремлюючи певного роду аксіоми правосвідомості: 1) відчуття власної духовної гідності; 2) можливості до самообмеження і самоуправління; 3) взаємну повагу й довіру людей один до одного [549, р. 9–34]. Відчуття власної духовної гідності людина формує упродовж життя, розвиваючись духовно. Духовний розвиток людини можливий виключно з її власної ініціативи, адже найперше це розвиток внутрішніх якостей особистості, формування її ставлення до зовнішнього світу, його законів. Відбувається цей процес шляхом поєднання самоосвіти та самообмеження. Ці два шляхи дозволяють людині рости в особистісному плані, формуючи відчуття власної гідності. Людина, у якої є відчуття власної гідності, не вчинятиме проти закону та моралі, адже таку ситуацію вона розцінюватиме як зраду своїх цінностей.

Другою аксіомою, яка характеризує поняття правосвідомості, є можливості до самообмеження та самоуправління. Людина, яка володіє досить високим рівнем правосвідомості, розуміє виправдану необхідність накладення на кожного певних обмежень, що дозволить гарантувати усім певний однаковий рівень прав і свобод, а виховання навичок самоуправління дає змогу усвідомлено керувати власною поведінкою та вчиняти в межах правового поля.

Взаємна повага і довіра людей уможлиблює будувати відносини на моральних і правових засадах. Ми можемо спостерігати синкретизм моралі та права, який показує доцільність їх взаємного існування в сучасному суспільстві задля гармонізації взаємин між людьми. Так, людина, яка поважає інших людей, ніколи не нехтуватиме правами співгромадян задля досягнення особистих інтересів та цілей, а будуватиме свою поведінку так, щоб досягти

бажаного результату, не нехтуючи власні моральні принципи та використовуючи правові приписи.

Високий рівень суспільної відповідальності більшості громадян є надбанням громадянського суспільства як спільноти людей, об'єднаних соціальними зв'язками та спільними цінностями, яка стабільно функціонує та побудована на визнанні прав і свобод людини, готової відповідати за свої дії та їхні наслідки.

Отже, базисом для суспільної відповідальності як явища, властивого громадянському суспільству, є мораль як система цінностей та установок, меж у поведінці, які людина встановила собі сама, та право – система санкціонованих державою норм і правил поведінки, які охоплюють зовнішній бік життя людини. По суті, поведінка і є зовнішнім вираженням внутрішніх орієнтацій людини, а суспільно відповідальна поведінка засвідчує усвідомлення людиною власних цінностей, моральних принципів та орієнтирів і готовності діяти відповідно до них і в типових, і в нетипових особистих, службових та суспільно-політичних ситуаціях.

Суспільна відповідальність як явище в житті громадянського суспільства та правової держави неможлива без достатньо високого рівня правосвідомості населення. Щоб досягти якісно більш високого рівня життя населення, наблизитися до стандартів провідних держав світу через залучення більшості населення до суспільно відповідальної поведінки, потрібно позбуватися правового нігілізму, який став масовим для українського суспільства. Досягти цього допоможе підвищення рівня правосвідомості широких мас, а не лише окремих категорій населення, які з огляду на професійну діяльність стикаються з правом та беруть участь у правових процесах.

Правову свідомість науковці визначають як процес (що складається з низки стадій), за допомогою якого «люди сприймають свій досвід, спираючись на правові категорії і поняття», причому вони можуть і не знати всіляких деталей і дрібниць правової системи. «Вони вважають, що є культурні схеми, передбачені законом, які люди використовують, щоб надати сенс своєму

досвіду. І вони ставляться до цього як до законності. Для того, щоб реалізувати свої права, люди повинні взяти на себе ініціативу. Ця ініціатива, у свою чергу, залежить від наявності та актуальності правових схем у свідомості людей, що стикаються з проблемами, що потребують правового регулювання» [55, с. 195].

Правосвідомість властива усім людям, однак її рівень є різним. Це залежить від двох чинників: 1) наявності / відсутності правових знань; 2) психічних особливостей людини (почуттів, установок, морально-етичних цінностей). Якщо наявність / відсутність правових знань залежить від самої людини, тобто її готовності вчитися, підвищувати особистий рівень знань загалом та правових знань зокрема, бажання самовдосконалюватися, то психічні особливості людини впливають зі спадковості, способу життя сім'ї, в якій зростала людина.

М. Черкас, наприклад, виділяє такі основні чинники, що впливають на формування правосвідомості: 1) право (у розумінні стабільного законодавства з чіткими механізмами його реалізації); 2) політика (вплив політичної ситуації в державі на збалансування чи розбалансування правосвідомості); 3) економіка (функціонування економічної системи); 4) релігія (співіснування різних релігій і конфесій на одній території) [413, с. 172–182]. Наявність стабільного законодавства з прозорими та зрозумілими пересічним громадянам механізмами функціонування, доступність правової допомоги та ефективне і швидке відновлення порушених прав і свобод людини сприятимуть формуванню довірливих відносин у системах «людина – людина» та «людина – держава» на правових і моральних засадах.

Політична ситуація в державі також впливає на правову свідомість населення, адже через політичні процеси, що відбуваються, люди розуміють, чи має держава можливості для їх захисту (у разі потреби), чи такі можливості відсутні або ж частково обмежені якимось факторами. Стабільна політична ситуація сприяє збалансованості правової свідомості шляхом усвідомлення людиною на психічному рівні (через емоції, почуття) позитивного ставлення

держави до себе і, в більшості випадків, прагне аналогічно ставитися до держави, тоді як часті політичні кризи продукують її розбалансованість.

Економічна система держави виступає показником якості життя населення, його добробуту. Недарма в економічно розвинених країнах рівень забезпечення прав і свобод людини є високим, а рівень злочинності набагато нижчий, ніж у тих державах, де спостерігаються численні проблеми в галузі економіки, що є свідченням вищого рівня правосвідомості населення.

Мирне співіснування представників різних релігій та конфесій на одній території свідчить про позитивний вплив релігії на населення і формування правосвідомої та правомірної поведінки, що ґрунтується на морально-етичних цінностях і, отже, не може суперечити правовим нормам.

Специфіка адвокатської діяльності як виду суспільної діяльності зумовлює необхідність високого рівня правосвідомості в людини, яка претендує на зайнятість такою професією. Передовсім це зумовлено можливостями адвоката впливати на: 1) підвищення рівня якості надання правової допомоги; 2) правослухняну поведінку в суспільстві; 3) збільшення кількості людей, які сприйматимуть правосуддя як єдино можливий спосіб досягнення справедливої мети виключно законними та морально виправданими методами. На формування правосвідомості юриста впливають такі чинники:

– соціально-політичні (юристи інколи виступають від імені державної влади);

– соціально-правові (пов'язані з тим, що юристи формулюють принципи чинного права, якість законодавчих, урядових і відомчих актів): стан правосвідомості населення, працівників державних і недержавних установ, з якими працюють юристи; юридичні гарантії законних й ефективних способів дії співробітників, їх юридична захищеність перед необ'єктивною оцінкою їхніх дій; правовий статус юристів, їх озброєність юридичними повноваженнями;

– соціально-психологічні: конфліктність роботи, постійні контакти зі злочинцями та аморальними елементами, неофіційні корпоративні настрої (цілі,

норми, цінності соціальної групи); задоволення або незадоволення роботою; престиж роботи тощо;

– культурно-етичні, що містять у собі і загальний рівень культурного розвитку юриста, і елементи “батьківської” культури» [5, с. 15–16].

Розкриємо названі чинники докладніше. Отож соціально-політичні чинники впливу на правосвідомість є вираженням політичної ситуації в державі. Політичні процеси, що відбуваються в Україні впродовж кількох останніх років, спричинили такі зміни: «демократизація усіх сфер соціального життя; вдосконалення правотворчого і правозастосовчого процесів; зміцнення законності і правопорядку; розвиток правовідносин; зростання ефективності діяльності всієї системи правосуддя; адаптація законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини; гармонізація законодавства України із нормативними актами Європейського Союзу» [413, с. 176]. Ці зміни, зрозуміло, позитивно вплинули на рівень правосвідомості населення загалом та фахівців-юристів зокрема, адже держава стала ближчою до людини, яка своєю чергою отримала реальні можливості для впливу на процеси державотворення та побудови громадянського суспільства.

Формуванню відносин у системі «людина (адвокат) – право» сприяють, як ми вказали вище, і соціально-правові фактори. Ця група чинників забезпечує певні юридичні гарантії для адвоката як людини у професії (наявність певних прав та обов'язків, закріплених на законодавчому рівні; юридичний захист адвоката під час здійснення ним своїх професійних обов'язків (наприклад, під час захисту осіб, яких звинувачують у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів); функціонування ефективного інструментарію для захисту від неправомірної оцінки дій адвоката в певних ситуаціях, що стосуються його професійної діяльності). Тобто ця група чинників насамперед дає змогу адвокатам через свою професійну діяльність впливати на рівень правосвідомості населення, формувати громадську думку про адвокатуру як вид суспільної діяльності.

Соціально-психологічні чинники впливу на правосвідомість являють собою певну дихотомію внутрішньої та зовнішньої сторін життя, причому зовнішня сторона виступає вираженням внутрішньої. Основою тут виступає мікроклімат у сім'ї, в якій зростає дитина, де вона отримує найперші знання про довколишній світ, освоює елементарні правила життя в суспільстві, формує свої перші емоції. Згодом коло спілкування розширюється, а разом розширюється й психоемоційна сфера взаємодії людини та суспільства. Зрозуміло, що специфіка роботи адвоката передбачає спілкування та співпрацю з представниками найрізноманітніших прошарків населення, часто з тими, хто має проблеми із законом. Саме тому одним з основних завдань у сфері саморозвитку адвоката є робота над досягненням високого особистого рівня правосвідомості, аби в майбутньому уникати або ж нівелювати негативний впливу професії на особистість (професійне вигорання, сприяння ухваленню незаконних рішень в інтересах клієнтів, відхід від особистих моральних цінностей задля досягнення певних показників у роботі, просування в кар'єрі).

Культурно-етичні чинники – це сукупність культурних та моральних впливів, що певним чином формують правосвідомість юриста, зокрема й адвоката. Сюди належить культурний вплив насамперед середовища, в якому формується особистість адвоката: наявність певних специфічних звичаїв, зумовлених природними та історичними особливостями території; ставлення населення до тих чи інших явищ навколишньої дійсності; особливості сімейного виховання. По суті, культура є основою світосприйняття, крізь призму культури формується картина світу, функціонують відточені століттями традиції та звичаї, норми поведінки в тих чи інших ситуаціях.

Отже, на формування правосвідомості адвоката впливають не лише ті групи чинників, які формують його як фахівця в галузі юриспруденції (соціально-політичні та соціально-правові), а й ті, що формують людину як особистість (соціально-психологічні та культурно-етичні). Лише таке поєднання чинників впливу допоможе людині сформувати себе як цілісну особистість, для якої суспільно відповідальна поведінка є зовнішнім

вираженням її самоусвідомлених та прийнятих за основу поведінки внутрішніх переконань.

Відтак професійну правосвідомість можна визначити як «зумовлену специфікою соціальної ролі та юридичної діяльності систему правових ідей, поглядів, почуттів, ціннісних орієнтацій, що визначають образ життя та мотиви поведінки у службовій сфері представників юридичної професії» [131, с. 310]. Адвокат, котрий усвідомлюватиме правосуддя як єдино можливий спосіб досягнення справедливої мети виключно законними і морально виправданими методами, зможе «транслювати» цей посил суспільству, щоб підвищувати рівень правосвідомості населення, впливати на правослухняну поведінку в суспільстві, мотивувати людей до підвищення рівня своєї правосвідомості, а разом з тим створювати позитивний імідж не тільки професії адвоката, а й інших державних органів та інститутів.

Зрозуміло, що людина, наділена високим рівнем правової свідомості, і професійної правосвідомості як її складової, вчинятиме суспільно відповідально. «Відповідальність – це соціальне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання та дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їхнього порушення – застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами» [284, с. 9–10]. Ключовими словами в цьому визначенні, на нашу думку, є слова «добровільне та свідоме». Тільки сама людина без жодних сторонніх навіювань може прийняти рішення діяти їй суспільно відповідально з урахуванням інтересів усіх членів суспільства та майбутніх поколінь або вчиняти суто відповідно до власних бажань. Таке рішення завжди буде наслідком тривалої роботи над собою, певних зусиль, спрямованих на вдосконалення себе як особистості, тобто воно буде прийняте свідомо.

Поняття суспільної відповідальності ґрунтується на двох аксіомах: 1) готовності людини відповідати за наслідки своїх дій; 2) дотриманні неписаного правила, що право одного закінчується там, де воно починає порушувати право іншого. Лише та людина є готовою відповідати за свої дії та

їхні наслідки, котра точно знає, що вона вчинила чи вчиняє певні дії в межах правового поля, не виходячи за рамки закону. Отже, однією з основ суспільної відповідальності є знання закону та механізмів відновлення свого порушеного права (за потреби), адже лише дуже незначний відсоток людей, знаючи, що за певні дії настане відповідальність, все ж таки вчинятиме їх. Усвідомлення людиною певних меж, рамок своєї поведінки дозволить уникнути багатьох можливих конфліктів та сформувати відносини з іншими на основі взаємної поваги й визнання прав інших рівноцінними своїм правам. Тобто поруч зі суто правовими аспектами в понятті суспільної відповідальності з'являються й моральні аспекти, що є свідченням дихотомії права і моралі.

Для прикладу, Л. Чекмарьова в понятті соціальної відповідальності виділяє два аспекти: «1) відповідальність як готовність індивіда діяти відповідно до соціальних норм; 2) відповідальність як суспільна оцінка поведінки індивіда, що в позитивний або негативний бік відхиляється від типової моделі соціальної поведінки» [410, с. 151]. Власне ці два аспекти відповідальності виражають двоїсту структуру – поєднання права і моралі, зовнішнього вираження внутрішніх переконань. Поведінка людини не буде правосвідомою та правослухняною без наявності усвідомленої системи моральних цінностей. Адже на основі цієї внутрішньої системи людина вибудовує свою поведінку, яка ґрунтується насамперед на визнанні прав і свобод інших людей рівноцінними своїм особистим правам і свободам, готовності дотримуватися вимог закону задля досягнення загального блага. За умови дотримання цих двох правил поведінка буде суспільно відповідальною, тобто людина усвідомлюватиме можливі наслідки своїх дій та буде готовою за них відповідати.

Залучення до суспільно відповідальної поведінки якнайбільшої кількості людей є тривалим у часі процесом, однак завдяки цьому з'являється можливість підвищення рівня правової культури населення та формування ефективних механізмів залучення населення до впливу на політичні процеси, що відбуваються в державі.

Відомо, що представники деяких професій мають більший за інших ступінь впливу на ті чи ті процеси, що відбуваються в державі. Так, представники професій, пов'язаних із правом, зокрема адвокати, найефективніше можуть впливати на підвищення загального рівня суспільної відповідальності населення, сприяючи залученню до правомірної поведінки значної кількості людей.

Суспільну відповідальність адвоката ми пропонуємо розглядати на трьох рівнях:

1) особистісний – рівень, де розглядається власне особистість людини, її моральні установки, цінності. Тут суспільна відповідальність адвоката проявляється через його вимогливість до себе, ставлення до людей загалом та клієнтів, колег зокрема, поведінку в певних суспільно-побутових ситуаціях (самоконтроль, емоційна стабільність, самообмеження). Через особистість адвоката можемо спостерігати, наскільки його поведінка відповідає задекларованим ціннісним орієнтаціям;

2) професійний – рівень, на якому суспільна відповідальність розглядається крізь призму професії, тобто через ставлення до професії, сумлінність у виконанні професійних обов'язків, готовність до вдосконалення як фахівця певної справи. На цьому рівні фахівець може стати прикладом для колег як спеціаліст у своїй справі;

3) суспільний – рівень, де адвокат виступає власне членом суспільства, який завдяки наявності відповідних затребуваних знань та навичок може виконувати певні інформаційні, пропагандистські, профілактичні функції. Наприклад, за допомогою популярних соціальних мереж та засобів масової інформації поширювати певні знання, які є актуальними в конкретний період (вибори, референдум, прийняття певних нормативно-правових актів, які викликають резонанс серед населення). Пропагандистська функція дозволяє адвокату просувати в маси певні ідеї, вигідні тим чи тим впливовим групам для створення підґрунтя для подальшої їх реалізації, тобто своєрідна підготовка населення до певних нововведень з обґрунтованими аргументами на їх користь

чи проти них. Профілактична функція полягає в залученні до правослухняної поведінки якнайбільшої кількості людей через особистий приклад та досвід професійної діяльності (спілкування з людьми, які перебувають у кризових ситуаціях або вчинили протиправні діяння).

На кожному із цих рівнів суспільна відповідальність має бути усвідомленою, тобто сприйнятою за єдино можливу основу для побудови громадянського суспільства та правової держави. Для людей, які діють соціально відповідально, держава виступає єдиним соціальним простором, у якому індивідуальні свободи людини є правовою базою економічного ладу, а моральні цінності – основою соціальних комунікацій. «На формування відповідальності істотний вплив здійснює система цінностей. Ціннісні підстави відповідальності виявляються у специфічному наборі цінностей, властивому конкретному виду відповідальності. Основу кожного виду відповідальності складають конкретні ціннісні орієнтації. Відповідальність спирається на природні базові переконання людини, такі як віра в справедливість навколишнього світу і цінність власного “Я”. Відповідальність виявляється у ставленні особистості до своїх обов’язків» [34, с. 149].

Через суспільну відповідальність адвокат, який особисто усвідомлено дотримується її принципів, має реальну можливість впливати на політико-правові процеси, що відбуваються в державі. Зрозуміло, що через специфіку професії більшою мірою адвокат може вплинути на правові явища та процеси, однак активна громадянська позиція та глибокі професійні знання не залишать його осторонь і політичних процесів.

Вплив адвоката на правові явища і процеси буде, мабуть, найбільш помітним та актуальним у питаннях, які стосуються правової культури громадянського суспільства, зокрема шляхів підвищення її рівня. «Правова культура відрізняється від інших частин культури своїми особливостями, а саме приналежністю до права, правовою поведінкою, дотриманням норм та правил, правовим мисленням задля існування суспільства та створення у ньому належного комфортного правового життя. ...Людина, як носій культури та її першооснова,

завжди перебуває в центрі правової культури. Її буття безпосередньо пов'язано з суспільством, в якому вона живе, його настановами та цінностями. Отже, вектор розвитку правової культури безпосередньо залежить від культурних пріоритетів, домінант розвитку суспільства, загального рівня його культури, міри свободи та особистої незалежності людини в соціумі, її активної життєвої позиції, рівня її правосвідомості та мислення» [330, с. 35].

Можливими шляхами впливу адвоката на підвищення рівня правової культури громадянського суспільства, на нашу думку, є:

1) ведення адвокатської практики з безумовним дотриманням вимог закону та загальнолюдських моральних цінностей. Завдяки цьому адвокат не лише надає якісні послуги своїм клієнтам, а й постійно працює над саморозвитком, самоосвітою. Робота адвоката не зводиться виключно до участі в досудовому розслідуванні, під час розгляду справи в суді як захисника, вона також передбачає надання різноманітних консультацій з правових питань, спілкування з представниками державних і недержавних органів та служб, опонентами.

Завдяки цьому стає можливим вплив на:

а) найближче оточення (сім'я, друзі, колеги по роботі, клієнти). Адвокат особистим прикладом демонструє оточенню переваги суспільно відповідальної поведінки, завдяки якій людина стає залученою до життя суспільства та держави, отримує можливість впливати на суспільно-політичне життя та бути частиною поступального розвитку людства;

б) самого себе через необхідність постійного саморозвитку. Специфіка вітчизняного законодавства зумовлює потребу постійного професійного навчання для адвоката, освоєння нового матеріалу, який не пов'язаний із правознавством, однак є важливим і для професійної діяльності, і для розвитку особистості;

2) особиста залученість до суспільного життя. Участь у різноманітних акціях та заходах, присвячених правовим проблемам сучасної України, робота, пов'язана з наданням безоплатних послуг соціально незахищеним категоріям населення, – способи підвищення рівня правової культури населення, завдяки

яким людина буде не тільки ознайомена з правовими цінностями і правовими процесами сучасних їй суспільства та держави, а й відчуватиме себе частиною правової реальності.

Висновки до розділу 5

Отже, тільки завдяки поєднанню моральних та правових цінностей, усвідомленому їх прийняттю за основу власних дій поведінка стає суспільно відповідальною та з'являються реальні шанси вплинути на ті чи ті процеси, що відбуваються в державі. Окрім правових процесів, адвокат через свою діяльність також може впливати і на політичні процеси, що відбуваються в країні. Існує чимало способів впливу людини на державу, основна мета яких зводиться до формування конструктивного діалогу між ними задля досягнення взаємовигідного результату, що виражатиметься в ефективному функціонуванні правової держави та громадянського суспільства.

Якраз адвокат у цих процесах виступає своєрідним медіатором, який покликаний впливати на обидві сторони процесу задля досягнення взаємовигідних рішень. Допомога адвоката як члена суспільства з активною громадянською позицією виражається в тому, що він:

- 1) обізнаний з механізмами функціонування тих чи тих суспільних процесів та інститутів;
- 2) володіє методами залучення громадськості до участі в суспільно-політичному житті;
- 3) знає механізми співпраці в системі «людина – орган влади»;
- 4) вміє залучати фахівців тих чи тих галузей, дотичних до питань, які потрібно вирішити;
- 5) може на особистому прикладі демонструвати активну громадянську позицію через суспільну відповідальність.

Водночас адвокат як представник суспільства має властиві тільки йому особисті якості. З огляду на характер і специфіку адвокатської діяльності в науковій літературі особисті якості адвоката розподілено залежно від сфер, які є визначальними для виконання ним професійних обов'язків, – пошукової та конструктивної.

Щодо особистих якостей адвоката, який, скажімо, здійснює пошук професійно значущої інформації для встановлення істини у тій чи іншій справі (тобто це пошукова сфера), то це такі:

- «чесність і порядність, оскільки справедливості неможливо досягти нечесним шляхом;
- гуманізм, тобто ставлення до людини не як до засобу, а як до мети;
- простота і скромність;
- спостережливість – цілеспрямоване сприйняття адвокатом предметів та явищ крізь призму професійно-юридичної діяльності;
- уважність як властивість психічної діяльності до сприйняття певних об'єктів;
- вміння швидко відновлювати працездатність в умовах тривалого професійного навантаження, напруження тощо».

Конструктивна ж сфера вимагає від адвоката «вміння аналітично мислити, формулювати гіпотези, здібностей до індуктивного та дедуктивного розмірковування. Завдяки цій діяльності адвокат має змогу моделювати ситуацію, що склалася, надавати ретроспективним явищам сучасну оцінку та кваліфікацію, знаходити оригінальні (творчі) підходи до виконання професійних обов'язків» [342, с. 105–106]. Власне ці дві сфери – пошукова та конструктивна – актуалізують мисленнєві функції, апелюючи до необхідності осмислення певних явищ та процесів, що відбуваються в суспільстві і державі. А розмірковуючи, людина завжди приходять до певних висновків, обирає для себе якусь позицію, що збігається з її особистими цінностями, переконаннями, приймає певні нововведення або ж відкидає їх. Саме через мислення,

розмірковування формується особиста позиція щодо конкретних суспільно-політичних процесів.

Суспільна відповідальність завжди є усвідомленою позицією людини. Найчастіше вона спрямована на процеси та явища, які потребують негайного вирішення, щоб у подальшому уникнути збільшення кількості суміжних проблем. Кожен розуміє суспільну відповідальність відповідно до власної «природи», характерних для нього цінностей та норм поведінки.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі досліджено та по-сучасному вирішено наукову проблему інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності в межах філософсько-правового дискурсу. Це дало змогу застосувати доктринальний підхід до розв'язання наукової проблеми, що є праксеологічно обґрунтованою для теорії і філософії права для розроблення сучасних комплексних підходів у проведенні інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності в межах філософсько-правового дискурсу.

Основні висновки, рекомендації і пропозиції щодо науково-праксеологічного використання отриманих результатів підтверджують актуальність теми. Наведемо найбільш вагомі ідеї нашого дослідження.

Отже, важливе значення для досягнення специфіки професійної адвокатської діяльності відіграє осмислення комунікативного підходу до цього феномену, що дає змогу з'ясувати місце психоемоційних факторів у професійній діяльності адвоката, розкрити суть процесів, що пов'язані із внутрішнім світом сучасного правозахисника, виявити його інтенціональні здібності, спрямовані на максимальне досягнення результату на шляху до визначеної мети, використовуючи свій вольовий потенціал.

Методологія як вчення про загальні принципи та структуру теоретичної і практичної діяльності людини й суспільства є важливою складовою пізнання суб'єктами правових процесів правової реальності, зокрема й професійної адвокатської діяльності. Однією з провідних категорій сучасної феноменологічної філософсько-правової парадигми є інтенціональність, яка розуміється як здатність людської свідомості встановлювати зв'язок з реальними речами, властивостями, ситуаціями, репрезентувати чи виражати їх. Інтенціональність фіксує особливості свідомості, її суть полягає у спрямованості на певний предмет, а відтак встановлюється особливий взаємозв'язок між свідомістю, мовою і світом. Принцип інтенціональності надає методологічній спрямованості розвитку інтегративного праворозуміння, адже відповідно до цього принципу правова реальність набуває предметно-

сміслового змісту. Це зумовлено тим, що правова реальність активно формується та спрямовується свідомістю правового суб'єкта, що своєю чергою вимагає осмислення специфіки її дослідження та розробки відповідної методологічної програми. З погляду юридично-правової практики принцип інтенціональності як важлива категорія феноменологічної філософсько-правової парадигми дає можливість суб'єктові правових процесів, до яких належить і особа адвоката, краще зосередити свої розумові здібності, спрямувавши свою свідомість на предмет своєї професійної адвокатської діяльності, що полягає в наданні послуг клієнтові з його правозахисту.

Важливим принципом феноменологічної філософії, що широко використовується в процесі філософського осмислення правових феноменів, слід вважати принцип інтерсуб'єктивності. Розуміння цього дає можливість осягнути специфічну природу права через аналіз правової реальності, а у випадку здійснення правової практики виступає дієвим засобом її реалізації на шляху до досягнення істини. Інтерсуб'єктивність виявляє свою загальнозначущість, що особливо актуально не тільки в рамках пізнавальної діяльності суб'єкта права, а й у контексті існування правових феноменів, які сприяють появі дискурсу як способу осягнення істини в пізнанні. Основана на принципі інтерсуб'єктивності філософсько-правова парадигма дає змогу осягнути суть правової реальності «зсередини» як способу буття людини з іншими людьми. Принцип інтерсуб'єктивності виводить на інші характерні для феноменологічної філософії права висновки і, по суті, підготовлює обґрунтування появи комунікативної теорії права як породженого феноменологічними аспектами правового розумування. Значення комунікативних аспектів права, що реалізуються у філософсько-правовому його вимірі та стосуються проблеми формування ціннісних орієнтацій суб'єктів права, може бути зрозумілим у контексті того, що сама правова комунікація здатна впливати на становлення світоглядних основ діяльності людини і за посередництвом свого впливу на її свідомість, особливо правову, формує підстави для обґрунтування змін правових механізмів, зокрема тих, які

стосуються захисту прав людини, що набуває особливого значення для здійснення професійної адвокатської діяльності, яка характеризується передусім правозахисним змістом;

Аналіз професійної адвокатської діяльності на основі міждисциплінарного підходу варто починати з онтологічної складової і визнання професійної адвокатської діяльності частиною правового буття, де вона має цілком реальний статус. Вона регулюється на законодавчому, нормативно-правовому рівні і репрезентується конкретними суб'єктами, або адвокатськими об'єднаннями, які відповідають професійним та етичним вимогам до представників цього виду юридичної діяльності. Вивчення в цьому статусі професійної адвокатської діяльності є частиною юридичної науки і правознавства загалом. Тут вона постає як прояв людської активності, один з її видів, входить у процеси та явища об'єктивної реальності. Можна сказати, це перша іпостась професійної адвокатської діяльності як частини соціальної дійсності та юридичної практики.

Гносеологічний аспект вводить у процес пізнання професійну адвокатську діяльність як феномен свідомості, що утворюється нею та існує завдяки їй. Пояснення цієї тези здійснено через аналогію з виділеними німецьким мислителем XVIII т. І. Кантом двома світами, відомими як світ речей-для-нас і світ речей-у-собі. У першому з названих світів панує «практичний розум». Умовно до нього зараховано і згадану вище першу іпостась професійної адвокатської діяльності. Для нас це, так би мовити, матеріально-речовий світ. Виміром другого, трансцендентального світу є свідомість. Усе, що в ньому присутнє, зокрема досліджувана нами професійна адвокатська діяльність, – нематеріальне. Це породжуваний свідомістю результат роботи, в якій вона скеровується на професійну адвокатську діяльність, породжувану власним інтересом. І нарешті, феноменологія як обрана методологія пояснює, що професійна адвокатська діяльність існує в цьому випадку лише як акт свідомості і вже тому має інтенціональну природу.

Професійна діяльність людини є антропологічно постійною величиною життєвого світу. Вона розкриває смислову наповненість людської присутності в ньому. Професійну діяльність адвоката можна назвати суб'єкт-об'єктним відношенням, адже на людину як об'єкт скеровуються зусилля професіонала (фахівця), витрачається час, розробляються стратегії впливу, прогнозується результат, який аналізується в ціннісній системі координат (як матеріальній, так і духовній). З іншого боку, «об'єктом» впливу людину можна назвати дуже умовно, оскільки професійна діяльність адвоката потребує Іншого, який в процесі взаємодії стає для нього «суб'єктом». Під час таких відносин для адвоката вибудовується своєрідний життєвий світ Іншого, доступний лише у форматі суб'єкт-суб'єктних відносин. У такому контексті бачимо, що «антропологічна константа» є відображенням інтенціональної природи професійної адвокатської діяльності.

Нова філософія захисту прав людини не може бути створена директивно. Вона твориться поступово, на основі визначення розумного балансу інтересів людини, держави і суспільства, а тому обов'язково охоплює постановку питання не лише про індивідуальну свободу, але й відповідальність за вміння (або невміння) користуватися нею. Така філософія повинна враховувати накопичений досвід (і позитивний, і негативний (його варто уникати)) в аспекті гарантування і захисту прав людини. Вона має звільнитися від огульного таврування минулого та ідеалізації майбутнього і спільними зусиллями збирати змістовні риси нового, сучасного погляду на права людини. Завдання юридичної та філософсько-правової науки щодо пріоритетної орієнтації на людину може бути вирішене послідовно, але з обов'язковим урахуванням динаміки сучасної ситуації, змін, що відбуваються з нею самою, державою і суспільством (стосовно людини може йтися про права четвертого покоління). Власне для того щоб уникнути державо- і людиноцентричних конфронтацій, нову філософію захисту прав людини бачимо такою, що вибудовується на концептуальному плюралізмі, зокрема щодо питання присутності людини у праві.

Антропологічні чинники розглянуто як ключові поняття у визначенні професійної етики і моралі адвокатів. Вони фіксують особистісні та суспільно значущі морально-етичні якості представника адвокатської професії, якими він керується у своїй діяльності. До них насамперед можна зарахувати «моральний стандарт», на якому тримається професійна діяльність адвокатів, основана на визнанні цінності людського життя і права кожної людини на захист. Оскільки професійна адвокатська діяльність орієнтується на людину, то її метою, згідно з поглядами Канта, повинна бути сама людина, а тому основою деонтологічної моделі представника адвокатської професії можна вважати етику добродетей. Людина такого типу – це людина морального обов'язку, і такий типаж характерний для юридичної практики. Цей стандарт охоплює основу на совісті і добродеті добродетельну поведінку адвоката задля виконання ним професійного і морального обов'язку відповідно до вимог Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Правил адвокатської етики. Водночас професійна адвокатська діяльність (особливо в першій половині ХХ ст.) була під впливом етики утилітаризму та ідеї загального блага (користі). Тлумачення користі як зиску частиною адвокатського середовища призвело до розколу громадської думки в оцінці роботи адвокатів й умовного поділу його на моральних «донкіхотів» і «шарлатанів». Своєю чергою щодо професійної діяльності адвоката виникає питання смислу, яке розкривається через поняття інтенціональності як способу переходу до «самотрансценденції людського існування». «Екзистенціали» буття представників адвокатської професії розкрито на основі особистісних чеснот та моральних цінностей, наявних у них під час виконання професійних обов'язків та в позаслужбовий час, узагальнених поняттям антропологічних чинників як динамічного, рухливого процесу в пошуку смислів.

Суть адвокатської діяльності полягає в наданні професійної правової допомоги клієнтам для досягнення справедливості виключно законними та морально виправданими способами. Професійну адвокатську діяльність як професію формують, окрім права, мораль і психологія. Саме з такої тріади

можна виділити всі основні ознаки професійної адвокатської діяльності, які ми умовно зарахували до трьох груп: 1) організаційні; 2) професійні; 3) етичні. Ознаки професійної адвокатської діяльності – це сукупність властивостей та факторів юридичної діяльності, які виникли в процесі її здійснення та характеризують її як певний специфічний вид професійної діяльності із захисту прав, свобод та законних інтересів людини.

Довіра між адвокатом і його клієнтом уможлиблює: а) виконання тих дій, які у протилежному випадку було б неможливо вчинити; б) оцінити такі якості людини, як чесність, відкритість, компетентність; в) покластися на когось у тому, що певна дія може відбутися, і адвокат або клієнт вчинять у цьому випадку морально правильно; г) впливати на когось задля досягнення мети; д) створення між людьми відчуття спільноти. Водночас адвокат через свою професійну поведінку може впливати на правослухняну поведінку в суспільстві, а саме: а) через надання правової допомоги він впливає на рівень правової освіченості громадян; б) виступає своєрідним посередником між судом та людиною; в) через підвищення довіри до інституту адвокатури люди усвідомлюватимуть наявність ефективних методів захисту своїх прав і свобод; г) він сприяє встановленню правопорядку; д) захищає права, свободи і законні інтереси людини.

До світоглядних концептів правової допомоги можна зарахувати твердження, які допомагають: а) зрозуміти її цінність для людини і держави; б) усвідомити, що вона є невідчужуваним правом кожної людини незалежно від обставин (соціального походження, рівня освіти, віросповідання, статі, віку тощо); в) сприйняти пересічній людині право не тільки як систему заборон та обов'язків, встановлених державою, а й як систему гарантій її гідного життя та можливостей для повноцінного розвитку особистості; г) як єдино можливий спосіб досягнення справедливості законними та морально виправданими методами. Проте цінність правової допомоги для людини і держави полягає в тому, що завдяки функціонуванню цього інституту шанси на досягнення справедливості зрівнюються, і держава, і людина визнаються рівними перед

законом; як держава, так і людина змушені виконувати взяті на себе взаємні зобов'язання, інакше змушені будуть відповідати за свої дії, бездіяльність та їхні наслідки відповідно до закону. Право на отримання правової допомоги має кожна людина, незалежно від обставин, оскільки воно дане їй від народження, і ні держава, ні інші особи не можуть вплинути на його обсяг чи зміст. Держава виступає його гарантом, закріплюючи на найвищому законодавчому рівні та створивши низку суспільних інститутів, метою діяльності яких є захист прав, свобод та законних інтересів людини.

Мораль об'єднує в собі основні положення про норми людської поведінки та слугує орієнтиром для її подальшої побудови відповідно до вимог закону, тобто демонструє певний ідеал поведінки. Для адвоката право і мораль повинні імплементуватися як мотиви поведінки. Завдяки їх співвідношенню у правомірній поведінці адвокат отримує можливість: 1) ефективно виконувати свою роботу, використовуючи при цьому весь арсенал не заборонених законом методів і способів для досягнення справедливості; 2) розвивати себе як фахівця і як особистість, адже кожна нова справа, з якою працює адвокат, вимагає індивідуального підходу, залучення різноманітних знань та навичок; 3) здобути авторитет серед клієнтів та колег; 4) сприяти утвердженню правопорядку. Тобто право і мораль виступають мотиваційними складовими для формування й ефективного функціонування правомірної поведінки адвоката. Ці дві системи не тільки взаємно доповнюють одна одну, а й взаємно обумовлюють функціонування одна одної через неможливість їх повної автономії у зв'язку з тим, що право без моралі стає антиправом, тобто перетворюється на ту систему, з якою покликане боротися.

Сьогодні аксіологія є і єдиною традиційною філософською дисципліною, що досліджує цінності як смислотвірні підстави людського буття, що надають спрямованості та вмотивованості людському життю, діяльності та конкретним діям і вчинкам, і об'ємною філософською доктриною цінностей (імперативів, ідеалів, регулятивів, принципів, норм), що аналізує природу, характер, способи, склад регламентування життєдайних позицій, орієнтацій,

мотивацій людської діяльності. У цьому контексті професійна спрямованість адвоката відображає його найбільш важливі і стійкі характеристики у професійному просторі, такі як цінності і мотиви юридичної практики та кар'єрні устремління. При цьому цінності є найважливішим компонентом структури професійної спрямованості адвоката, регулюючи його поведінку, організовуючи діяльність і життя в цілому.

Існує беззаперечний взаємозв'язок між ціннісними орієнтаціями та мотиваційними спонуками у структурі професійної адвокатської діяльності, зокрема й у тому, що прагнення адвоката до свободи й автономності у своїй діяльності позитивно корелюється із прагненням до самостійності, а водночас меркантильні орієнтації пов'язані з гедоністичними цінностями. Відтак спрямованість на свободу при здійсненні професійних завдань, альтруїстичні цінності як найбільш значуща суспільна мотивація, надійність і прагнення досягати результату у своїй професійній діяльності всупереч перешкодам і невдачам співвідносяться зі специфікою роботи адвоката й етичними вимогами до його особистісних характеристик. Орієнтація на стабільність відображає прагнення до зміцнення і збереження своєї професійної позиції на тривалий час, до передбачення і своєчасного прогнозування можливих змін у професійній сфері життєдіяльності. Загалом, кореляційний аналіз адвокатської діяльності підтверджує наявність безлічі взаємозв'язків між ціннісними та мотиваційними компонентами у структурі їх професійної спрямованості. В адвокатів інтерес до практичної діяльності стимулюється можливістю проявити себе у змагальності, конкуренції і боротьбі, досягнення ж результатів у професії безпосередньо пов'язане з прагненням будувати незалежну кар'єру власним шляхом.

Своєрідність соціального статусу, правової свідомості та специфіка виконуваної діяльності впливають на формування в адвоката специфічного відчуття справедливості та відповідальності, яке апріорі еквівалентно впливає на його професійні особливості, серед яких виділено, зокрема, такі: 1) стратифікація адвокатів на основі шкали корпоративного престижу; 2) самооцінка й оцінка з боку громадян (статусу, функцій); 3) взаємини між фахівцями, зокрема

внутрішньопрофесійні конфлікти; 4) ступінь готовності юридичної спільноти до справжнього захисту прав і свобод людини; 5) специфіка професійного менталітету; 6) ступінь і варіанти опору з боку деяких адвокатів новим правовим інститутам (наприклад, суд присяжних, допуск у ролі захисників фахівців у галузі права та ін.).

Основні детермінанти професійної адвокатської діяльності, що визначають процес продовження й утвердження дискурсу справедливості та відповідальності в українському суспільстві, згруповано так: соціальний, пошуковий, реконструктивний (конструкційний), засвідчувальний, організаційний, конструктивний, пізнавальний, комунікативний аспекти. Отже, відповідальність адвоката – це відповідність поведінки адвоката соціально-нормативним вимогам, засадам професійного обов'язку та її підпорядкованість соціальному контролю. У вузькому значенні професійну відповідальність адвоката визначають насамперед як його дисциплінарну відповідальність, визначену Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», що полягає у прийнятті адвокатом, який провинився під час виконання своїх професійних обов'язків, визначених цим Законом, несприятливих для себе наслідків з боку уповноваженого суб'єкта, виражених у дисциплінарних стягненнях. У широкому значенні професійна відповідальність адвоката – це специфічний вид юридичної відповідальності, який поєднує в собі елементи дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної та кримінальної відповідальності і являє собою правовідносини, які виникають між суб'єктом, уповноваженим здійснювати стягнення, та адвокатом внаслідок порушення останнім своїх професійних обов'язків, визначених законодавством України про адвокатуру, і полягають у зобов'язанні адвоката відчувати несприятливі для нього наслідки відповідальності.

Гуманізм загалом, як філософська теорія, утверджує цінність людини незалежно від її суспільного становища. Призначенням адвокатури є служіння суспільству й особистості в ньому, захист її життя, здоров'я, безпеки, честі, гідності, власності та інших особистих, соціально-економічних і політичних

прав і свобод. Відповідно, адвокат зобов'язаний вести захист або представництво тільки законними правовими засобами, відстоювати законні інтереси клієнта. Неприпустимим є будь-яке втручання з боку державних органів, громадських об'єднань і громадян у діяльність адвоката. У процесі всебічного захисту прав та інтересів особистості адвокат зобов'язаний гарантувати збереження та нерозповсюдження всієї інформації, отриманої в результаті здійснення захисту. Ще однією рисою, яка не описується жодним нормативно-правовим актом, проте підкреслює гуманістичні підстави професійної діяльності адвоката, є його жертвність. Справжній, а не кон'юнктурний адвокат завжди приносить себе в жертву правового захисту. Жертвність адвоката передбачає також його пасіонарність, готовність поступитися особистими інтересами заради свого служіння.

Комерціалізація інституту адвокатури виносить на гора питання про так звану безоплатну правову допомогу (*pro bono*). Незважаючи на те, що остання не є поширеною на теренах України, проте, як засвідчує міжнародний досвід, безоплатна правова допомога відкриває нові можливості для удосконалення адвоката та позитивно впливає на його репутацію. Зрештою, системна криза у професійному співтоваристві адвокатів є всього лише відображенням морального стану здоров'я суспільства, тих соціальних труднощів, негативних змін, які зараз відбуваються в ньому. Однак тільки в стані кризи маємо можливість обмінюватися досвідом і вчитися, рости і ставати кращими.

Процес глобальної диджиталізації людства змусив авторів нової редакції Правил адвокатської етики додати розділ, пов'язаний із дотриманням норм адвокатської етики під час використання мережі Інтернет (Розділ VIII). Ключовим його завданням є збільшення рівня конфіденційності та відповідальності за використану і подану інформацію. Будучи провісниками принципу верховенства права, адвокати мусять подбати і про власну професійну репутацію та авторитет адвокатської спільноти загалом. Врешті, доцільно впевнено ствердити, що принцип верховенства права – це надпринцип, керівна правова доктрина, від якої залежні всі інші принципи адвокатури загалом.

Основна функція інституту адвокатури – це сприяти досягненню справедливості виключно законними та морально виправданими методами. Насамперед адвокатура є незалежним соціальним інститутом, що дозволяє їй діяти не під тиском, лобіюючи певні інтереси, а задля ефективної реалізації закону й досягнення мети правосуддя – утвердження справедливості. Еволюція людини, суспільства, держави загалом і окремих сфер життєдіяльності чи певних інститутів залежить від їх ціннісного наповнення, тобто передусім розвиватимуться ті сфери, які становлять певну цінність. Імплементация констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні на основі ліберальної аксіології і принципів правової держави дасть змогу: 1) уточнити філософсько-правовий зміст таких категорій, як права і свободи людини, справедливість, свобода, рівність; 2) забезпечити здійснення правосуддя виключно з чітких неухильних моральних і правових позицій; 3) сприяти підвищенню рівня правослухняної поведінки серед населення та утвердженню правопорядку на території держави.

Згідно з чинним українським законодавством право на судовий захист є природним правом людини, яке підтримується та гарантується державою і не може бути обмеженим за жодних обставин. Сьогодні судовий захист сприймається як природне право людини, що гарантується державою і покликане сприяти утвердженню основних прав і свобод людини, досягненню справедливості виключно за допомогою законних та морально виправданих методів як на міжнародному, так і на національному рівні.

Сприйняття адвокатом правосуддя як досягнення справедливої мети виключно завдяки законним та морально виправданим методам залежить насамперед від його особистих цінностей та моральних установок. Кожний сам встановлює собі межі дозволеного, переступити які він не зможе за жодних обставин. Лише та людина може сприяти утвердженню моральних та правових цінностей, яка особисто їх дотримується. Інакше це буде лише декларування, яке не принесе ні суспільству, ані державі жодної користі. У сучасному суспільстві справедливість розглядається поряд із відповідальністю. На нашу

думку, відповідальність доцільно розглядати за суб'єктами: 1) відповідальність особи; 2) відповідальність адвоката; 3) відповідальність особи, уповноваженої на виконання функцій держави (у нашому випадку судді). Наявність гарантованого законом права на вчинення певних дій чи здійснення конкретної діяльності не завжди узгоджується з моральним правом на певні вчинки. Сприяти вчиненню іншими певних дій з дотриманням законних та моральних принципів може тільки той адвокат, який і сам у повсякденному житті та професійній діяльності досягає поставленої мети виключно законними та морально виправданими методами.

Сучасні правові вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної, на нашу думку, мають два джерела формування. Першим джерелом є морально-етичні цінності, ті загальнолюдські здобутки, завдяки яким сьогодні саме людина, її права і свободи є найбільшою цінністю для держави. Другим джерелом є суспільні відносини, що постійно розвиваються, сприяючи тим самим і розвитку права. З розвитком права змінюються і вимоги до особи, яка провадить професійну адвокатську діяльність, розширюється перелік її компетентностей. Усе це втілюється в законодавчому закріпленні вимог до професійної адвокатської діяльності.

Моральні виміри професійної адвокатської діяльності – це індивідуально сформована сукупність особистісних якостей, мотивів учинків та правил поведінки в певних ситуаціях (і типових, і незвичайних), з якими адвокат стикається у своїй професійній діяльності, неухильне дотримання яких уможлиблює вирішення ситуації виключно в межах закону. Сучасні правові та морально виправдані вимоги до професійної адвокатської діяльності як до суспільної діяльності – це сукупність правил, норм та вимог до особистості адвоката, дотримання яких впливає на підвищення рівня правової культури населення, формує позитивний імідж правосуддя та сприяє формуванню в Україні громадянського суспільства.

На формування правосвідомості адвоката впливають не лише ті групи чинників, які формують його як фахівця в галузі юриспруденції (соціально-

політичні та соціально-правові), а й ті, що формують людину як особистість (соціально-психологічні та культурно-етичні). Лише таке поєднання факторів впливу допоможе людині сформувати себе як цілісну особистість, для якої суспільно відповідальна поведінка є зовнішнім вираженням її самоусвідомлених внутрішніх переконань. Суспільна відповідальність завжди є усвідомленою позицією людини. Найчастіше вона спрямована на процеси та явища, які потребують негайного вирішення, щоб у подальшому уникнути збільшення кількості суміжних проблем. Кожен розуміє суспільну відповідальність відповідно до власної «природи», характерних для нього цінностей та норм поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адвокатський іспит. Підготовчий курс: навч. посіб. / О. В. Баулін [та ін.]. Київ: Правова єдність, 2013. 735 с.
2. Адвокатура України: забуте і невідоме. Нариси з історії адвокатури України. Київ: КВІЦ, 2014. Вип. 1. 380 с.
3. Адвокатура України: забуте і невідоме. Нариси з історії адвокатури України. Київ: КВІЦ, 2016. Вип. 2. 556 с.
4. Адвокація для провайдерів правової допомоги: посібник для провайдерів правової допомоги / за ред. В. Баєва, Л. Денисенко. Київ: Укр. фундація правової допомоги, 2016. 50 с.
5. Алексеева Ж. М. Образ юриста в сучасній європейській культурі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2008. 169 с.
6. Альчук М. Комунікативні дискурси сучасності. *Науковий вісник Чернівецького національного університету*. Сер.: Філософія. 2020. Вип. 811. С. 23–27.
7. Альчук М. Філософсько-правовий дискурс: історія і сучасність. *Вісник Львівського університету*. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2013. Вип. 3. С. 7–13.
8. Антонюк С., Заяць О., Скриньковський Р., Макухіна І. Проблеми отримання адвокатом правової інформації про зміст норм іноземного права під час представництва інтересів клієнта у цивільному судочинстві України. *Траєкторія науки*. 2019. Т. 5, № 10. С. 5001–5010. <http://dx.doi.org/10.22178/pos.51-5>
9. Аракелян М. Р., Василенко М. Д. Право Європейського Союзу: підручник. Одеса: Фенікс, 2012.
10. Аракелян М. Методологічні засади дослідження інституту адвокатури як елемента правозахисної системи України. *Юридичний вісник*. 2018. № 2. С. 5–10.

11. Аракелян М. Р. Правозахисна діяльність адвокатури: теоретико-правовий ракурс: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 386 с.
12. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
13. Атаманчук Н. І., Монаєнко А. О. Щодо поняття добросовісності учасників цивільного судочинства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 161–164. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/35>
14. Афанасенко В., Комар Т., Синюк Н. Сутність і розвиток самосвідомості як основи продуктивно-діяльного самоздійснення особистості. *Psychology Travelogs*. 2021. № 2. С. 5–16. <https://doi.org/10.31891/PT-2021-2-1>
15. Бабкін В. Д. Філософія права та загальна теорія держави і права: проблеми взаємодії. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер.: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2013. Вип. 12. С. 3–8.
16. Бабчинська Т. В. Адвокатура як правозахисний механізм у кримінальному судочинстві. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 12–18.
17. Баїк О. І. Правові основи діяльності адвоката як процесуального представника: сучасний огляд. *Вчені записки ТНУ імені В. В. Вернадського*. Сер.: Юридичні науки. 2020. Т. 31(70), № 1. С. 68–72. <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/13>
18. Байдак М. Професійне та приватне життя українських адвокатів Галичини першої чверті ХХ століття (за особовими джерелами). *Адвокатура України: забуте і невідоме*. Сер. «Нариси з історії адвокатури України». 2016. Вип. 2. С. 124–151.
19. Бакаянова Н. Чесність та добропорядна репутація адвоката. *Вісник Одеської адвокатури*. Спеціальний випуск. 2019. С. 5–11.
20. Бакаянова Н. М. Етичні принципи адвокатури в Україні: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2005. 151 с.

21. Бакаянова Н. М. Міжнародні стандарти адвокатури: поняття, система, класифікація. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 2. С. 226–229.
22. Бакаянова Н. М. Предмет, об'єкт та методологія науки про адвокатуру. *Актуальні проблеми держави та права*. 2016. № 76. С. 3–9.
23. Бакаянова Н. М. Принцип законності в організації та діяльності адвокатської спільноти України. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 136–139.
24. Бакаянова Н. М. Принципи адвокатури. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 298–302.
25. Бакаянова Н. М. Про сутність та межі адвокатської незалежності. *Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 трав. 2020 р.): у 3 т. Одеса: Гельветика, 2020. Т. 1. С. 361–364.*
26. Бакаянова Н. М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2017. 42 с.
27. Бакаянова Н. М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2017. 395 с.
28. Балинська О. М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
29. Балинська Є. В. Адвокатура: монографія. Харків: Олді-Плюс, 2012. 422 с.
30. Баліцька М. О. Комунікативна компетентність адвоката як предмет дослідження в юридичній психології. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 54–57.
31. Бандура О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. Т. 12, № 2. С. 55–65.
32. Бандурка С. С. Методи дослідження взаємодії держави і адвокатури в історико-правовому вимірі. *Наше право*. 2020. № 3. С. 5–9.

33. Бахчиванжи А. Комунікативна роль судді: стратегії і тактики мовленнєвої поведінки в судовому дискурсі. *Вісник Одеського національного університету*. Сер.: Філологія. 2020. Т. 25, № 2(22). С. 7–15. [https://doi.org/10.18524/2307-8332.2020.2\(22\).235152](https://doi.org/10.18524/2307-8332.2020.2(22).235152)

34. Безрукова О. А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження: дис. ... д-ра соціолог. наук: 22.00.04. Київ, 2015. 427 с.

35. Бервено С. М., Романченко О. М. Співвідношення права і моралі в регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. «Право». 2017. Вип. 23. С. 12–14.

36. Бігун В. С. Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика). Київ: Інтер сервіс, 2020. 200 с.

37. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія. Київ, 2011. 303 с.

38. Білозьоров Є. В. Теоретичні засади використання методологічних підходів у сучасних юридичних дослідженнях: проблемні аспекти. *Правові новели*. 2021. № 13. С. 15–21. <https://doi.org/10.32847/ln.2021.13.02>

39. Білоус О. В. Правоохоронна і правозахисна діяльність органів судової влади і прокуратури в Україні: конституційно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2021. 190 с.

40. Бірюкова А. М. Адвокатура в парадигмі розвитку в Україні концепту громадянського суспільства. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: Юридичні науки. 2018. № 1, т. 2. С. 151–154.

41. Бірюкова А. М. Довіра як етична основа відносин адвоката з клієнтом (міжнародний та вітчизняний вимір). *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 149–154.

42. Біцай А. Участь адвоката в медіації: монографія. Київ: Алерта, Правова єдність, 2017. 260 с.

43. Біцай А. В. Організаційно-правові засади участі адвоката в медіації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 261 с.
44. Бліхар В. Екзистенція правової допомоги як філософсько-правового феномену. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2016. № 855. С. 130–135.
45. Бліхар В. С. Принцип відповідальності в морально-професійному утвердженні працівників правоохоронних органів (філософсько-правова рефлексія). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2. С. 103–110.
46. Бліхар В. С., Сировацький В. І. Криза правосвідомості: монографія. Львів: Ліга-прес, 2015. 336 с.
47. Бліхар М. Сутність юридичної відповідальності в правовій доктрині України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2020. Т. 7, № 4(28). С. 161–168.
48. Бочелюк В. Й. Юридична психологія: підручник. Харків: ЦНЛ, 2020. 336 с.
49. Бочуляк Н. Незалежність як домінанта адвокатського самоврядування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2019. Вип. 22. С. 12–19.
50. Бочуляк Н. І. Принципи адвокатури як основоположні засади діяльності адвокатського самоврядування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2019. Вип. 21. С. 34–41.
51. Бочуляк Н. І. Роль адвокатури у механізмі захисту прав і свобод людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2019. № 24. С. 13–19.
52. Братасюк М. Г. Філософія захисту прав людини з позицій сучасного правового мислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1(19). С. 14–20. <https://doi.org/10.33270/02201901.14>

53. Братасюк М., Братасюк О. Позитивне (державне) право як вислід природних невідчужуваних прав людини. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 2(26). С. 6–12. <http://doi.org/10.35774/app2021.03.006>
54. Брегеда А. Ю. Основи політології: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2000. 312 с.
55. Бровко Н. І. Філософсько-правовий аналіз категорії «правосвідомість». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 1. С. 194–196. URL: <http://www.lsej.org.ua/51.pdf>
56. Бубер Мартін. Я і Ти. Київ: Дух і Літера, 2012. 272 с.
57. Бурдоносова М. А. Генеза справедливості як основоположного принципу права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 4–7.
58. Бурдьє П'єр, Вакан Лоїк. Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп / з англ. перекл. Анастасія Рябчук. Київ: Медуза, 2015. 224 с.
59. Вареник О. С. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність за порушення локального правового регулювання охорони праці. *Юридична наука*. 2020. № 1(5). С. 209–218. <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-1.26>
60. Варфоломеева Т. В. Запровадження міжнародних правил адвокатської етики в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1. С. 7–20.
61. Василевська Т. Е. Професійна етика в підтримці цінностей моралі. *Університетська кафедра*. 2017. № 6. С. 55–64.
62. Василик І. Адвокатська еліта Східної Галичини у становленні української державності. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 14. С. 217–222.
63. Василик І. Юридичний факультет Львівського університету у підготовці та становленні адвокатів і правників-діячів українського національного відродження. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 17. С. 95–98.

64. Васильчук В. О. Справедливість як категорія права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів: ЛьВДУВС, 2013. 23 с.
65. Васютинський В. О. Комунікативні властивості особи в контексті атрибуції провин. *Психологія та психосоціальні інтервенції*. 2019. Т. 2. С. 43–48. <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2019.2.43-48>
66. Вільчик Т. Адвокатура та громадянське суспільство у правовій державі. *Право України*. 2014. № 11. С. 243–250.
67. Вільчик Т. Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2016. 40 с.
68. Вільчик Т. Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2016. 489 с.
69. Вільчик Т. Б. Гарантії дотримання принципу конфіденційності в адвокатській діяльності (порівняльний аналіз законодавства Європейського Союзу та України). *Юрист України*. 2015. № 3/4 (32/33). С. 34–40.
70. Вільчик Т. Б. Інститут адвокатури України: нові підходи та тенденції розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2015. Вип. 16(1). С. 25–28.
71. Вільчик Т. Б. Професійні права адвоката і гарантії адвокатської діяльності у країнах Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2018. Вип. 50, т. 2. С. 143–147.
72. Вільчик Т. Б. Роль адвоката у реалізації функції медіації у кримінальному судочинстві. *Право та інновації*. 2015. № 4. С. 144–150.
73. Вільчик Т. Б. Функції інституційної адвокатури. *Форум права*. 2017. № 2. С. 24–29.
74. Волинець У. А. Механізми регулювання соціально відповідальної діяльності в Україні. *Економіка та управління національним господарством*. 2015. Вип. 5(115). С. 64–67.

75. Волкова О. М. Громадянське суспільство: український контекст. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 24–28.

76. Волянська О. В., Підкурскова І. В. Довіра до суду як чинник довіри до публічної влади: міжнародний та національний виміри. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Сер.: Право. 2018. № 2(37). С. 151–165.

77. Воронкова В. Г., Каганов Ю. О., Метеленко Н. Г. Формування цінностей цифрового суспільства і цифрової людини в умовах глобалізації та industry 4.0. *Humanities Studies*. 2022. № 11(88). С. 16–25. <https://doi.org/10.26661/hst-2022-11-88-02>

78. Воронов І. О. Виклик Левіафану: еволюція і перспективи громадянського суспільства: монографія. Київ: Генеза, 2007. 400 с.

79. Г'юм Д. Трактат про людську природу: спроба запровадження експериментального методу міркування про об'єкт моралі / пер. з англ. П. Насади. Київ: Всесвіт, 2003. 552 с.

80. Габермас Юрген. Філософський дискурс Модерну / пер. з нім. В. М. Купліна. Київ: Четверта хвиля, 2001. 424 с.

81. Гамалюк Б. В., Семенюк І. Я. Моральні імперативи в системі професійної адвокатської діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Сер. юридична. 2018. № 3. С. 98–108.

82. Ганаба С. О. Вплив мережевих технологій на комунікацію людини: соціально-філософський аспект. *Вісник Черкаського університету*. Сер.: Філософські науки. 2019. № 2. С. 23–30. <https://doi.org/10.31651/2076-5894-2019-2-23-30>

83. Ганкевич Л. Союз Українських Адвокатів у Львові: Матеріали й зауваги з нагоди десятиліття. Львів: Накладом СУА, 1938. 38 с.

84. Геня Б. Право і мораль в системі соціонормативного регулювання. *Публічне право*. 2013. № 2(10). С. 362–368.

85. Гербут В. С. Право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність: сутнісний зміст і гарантії захисту: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2018. 23 с.
86. Гладун Г. І. Соціокультурне обґрунтування юридичної допомоги. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 2. С. 3–6.
87. Гладун Г. І. Юридична допомога як результат правової соціалізації людини. *Молодий вчений*: науковий журнал. 2016. № 8(35). С. 70–73.
88. Глебова Н. Довіра як індикатор комунікативного стану суспільства. *Соціологічні студії*. 2015. № 1(6). С. 16–22.
89. Гнатюк Я. С. Синтаксичний аналіз міжкультурної комунікації як культурної предикації. *Гілея*. 2020. Вип. 153, № 2. С. 251–255.
90. Гончар Д. В. Адвокат як суб'єкт захисту прав особи в правозахисному механізмі. *Право і суспільство*. 2016. № 2(2). С. 3–7.
91. Горбань Н. С. Гарантії адвокатської діяльності: поняття, генеза, значення. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 284–289.
92. Горобець К. В. Акіосфера права: філософський і юридичний дискурс: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 218 с.
93. Горохолінська І. В. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності: монографія. Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2019. 424 с.
94. Грабовський С. Криза людини і людина кризи. *Критика*. 2000. № 3(29). С. 6–8.
95. Гриненко І. В., Коваль А. Г. Дискурс-аналіз як знак мовного коду в середовищі соціуму. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2020. Т. 31(70), № 3, ч. 3. С. 111–118. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-3/18>
96. Грисюк В. В. Система принципів здійснення адвокатської діяльності. *Право і суспільство*. 2019. № 5. С. 24–30. <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-5-1-4>

97. Грисюк В. В. Теоретичні засади юридичних технологій здійснення адвокатської діяльності: дис. ... д-ра філософії: 081. Одеса, 2021. URL: <https://hdl.handle.net/11300/16075>

98. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: Хмельн. Ун-т управління та права, 2013. 768 с.

99. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: ВАІТЕ. 2019. 416 с.

100. Грیشнова О. А. Соціальна відповідальність в контексті подолання системної кризи. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 1(15). С. 32–40.

101. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналітична доповідь / В. М. Яблонський, І. Е. Бекешкіна, М. М. Гелетій [та ін.]. Київ: НІСД, 2019. 112 с.

102. Гудима Д. І. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 122–125.

103. Гуль О. Адвокатська та громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича (1876–1949): монографія. Київ: КВІЦ, 2017. 192 с.

104. Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 188–192.

105. Гураленко Н. Свобода як аксіологічна основа відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 362–365. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.63>

106. Гураленко Н., Коханюк Т. Стадії юридичної відповідальності: аналіз структурних елементів. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 6–11. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1529>

107. Гусарев С. Д. Гуманізм як основоположна ідея сучасного правового світогляду. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 47–51.

108. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. 655 с.

109. Гусарева О. С. Ідея справедливості у праві: історичний аспект. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 144–147.
110. Гусір І. Моральна відповідальність у сучасному соціокультурному дискурсі. *Вісник Львівського університету*. Сер.: Філософсько-політологічні студії. 2014. Вип. 5. С. 34–41.
111. Давидов П. Аксіологічна цінність університетської освіти в Україні. *Університетська кафедра*. 2016. № 5. С. 39–52.
112. Дахова І. І. Нормативна регламентація права на гендерну ідентичність в Україні. *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина: зб. тез наук. доп. і повідомл. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Полтава, 26 трав. 2016 р.)*. Харків, 2016. С. 279–282.
113. Дашо Т. Ю. Захист прав і свобод людини та громадянина на етапі формування громадянського суспільства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2015. № 813. С. 108–118.
114. Демчина Т. Ю. Співвідношення принципу незалежності адвокатури з іншими правовими категоріями. *Форум права*. 2020. № 4. С. 15–23. URL: https://forumprava.pp.ua/files/015-023-2020-4-FP-Demchyna_4.pdf
115. Демчишак Р. Інституційна сутність держави у світовій політичній думці. *Humanitarian Vision*. 2017. № 2(3). С. 31–36.
116. Державне управління: підручник: у 2 т. / ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін [та ін.]. Київ: НАДУ, 2013. Т. 2. 324 с.
117. Джабурія О. О. Організаційні форми адвокатської діяльності: дис. ... д-ра філософії. Одеса, 2020. 223 с.
118. Дзюба А. Ю. Міжнародні нормативно-правові акти та ювенальне кримінальне законодавство ФРН як засоби запобігання злочинності неповнолітніх. *Право і безпека*. 2018. № 66(3). С. 62–67.
119. Дмитренко Г. А., Кириченко М. О. Соціальна відповідальність як імператив зворотного зв'язку у системі державного управління. *Економіка та держава*. 2016. № 8. С. 12–18.

120. Дмитрук В. В., Гуменюк В. В. Генезис ціннісно зорієнтованого управління: міждисциплінарний і галузевий аспекти. *Економічна теорія та право*. 2022. № 1(48). С. 29–43. <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2022-48-1-29>
121. Добош З. Справедливість у філософсько-правовій думці Нового часу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2016. № 855. С. 389–397.
122. Довідник майбутнього адвоката / Т. В. Варфоломеева, Н. М. Мироненко, З. В. Ромовська [та ін.]. Київ: Прецедент, 2010. 1151 с.
123. Дубінко Д. О. Демократизація як закономірність модернізації українського судочинства в умовах соціальних змін: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2019. 191 с.
124. Дудченко В. В. Про герменевтичний підхід до права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 11–16.
125. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Київ: Дух і Літера, 2009–2016. Т. 1–4.
126. Євхутич І. М. Мораль і право в системі соціальних уявлень та їх місце й роль у діяльності Національної поліції України: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 212 с.
127. Єсюнін С., Ващук Д., Гловацький А. Історія адвокатури Хмельниччини. Київ: КВІЦ, 2018. 324 с.
128. Жебровська К. А. Правові цінності у взаємодії правових систем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2017. 222 с.
129. Желанова В. В. Впровадження стратегії міждисциплінарності в сучасній вищій освіті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Сер. «Педагогіка. Соціальна робота». 2021. Вип. 1(48). С. 477–479. <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.48.477-480>
130. Жеребцов Д. Є. Поняття та види дисциплінарних стягнень, що застосовуються до поліцейських. *Право і безпека*. 2020. № 78(3). С. 52–57. <https://doi.org/10.32631/pb.2020.3.06>

131. Жидовцева О. А. Структура та функції професійної правосвідомості. *Форум права*. 2012. № 1. С. 307–312. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12goafpp.pdf>

132. Житник О. О. Поняття справедливості в сучасних наукових дослідженнях. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 58–67.

133. Забзалюк О. В. Методологія досліджень духовно-моральних та етичних умов діяльності адвокатури. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 391–394.

134. Заболотна Н. Я. Морально-етичні імперативи адвокатської діяльності: етимологія і сутність термінів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 395–398. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2020/101.pdf

135. Заборовський В. В. Місце і роль адвокатури у механізмі здійснення правосуддя в Україні. *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. № 2. С. 51–60.

136. Заборовський В. В. Правовий статус адвоката в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2017. 539 с.

137. Завальнюк І. В. Конституційно-правова кваліфікація права на справедливий суд. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 46–52. <https://doi.org/10.32782/392241>

138. Завгородній В. А. Ідеологічна та комунікативна підсистеми механізму імплементації рішень Міжнародного Суду Ради Європи в Україні. *Публічне право*. 2019. № 3(35). С. 53–59. <https://doi.org/10.37374/2019-35-07>

139. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства № 994_343 від 01.10.1988. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text

140. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства: міжнар. док. від 01.10.1988. *База даних Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text

141. Загребельна Н. Юридична природа і соціальна необхідність забезпечення прав людини в умовах надзвичайного стану. *Юридичний вісник*. 2021. № 1. С. 108–114. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.2087>

142. Загуменна Ю. О., Наджафлі Е. М. Принципи адвокатської діяльності в Україні: адміністративно-правовий аспект: монографія. Харків: Планета-Прінт, 2020. 276 с.

143. Загуменна Ю. О., Федоренко О. І., Бандурка О. М. та ін. Юридична психологія: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018.

144. Зайцева М. О. Юридичний та політичний дискурси з точки зору персуазивності. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць*. 2013. Вип. 35. С. 149–154.

145. Зайцева М., Пелепейченко Л. Специфіка наративу в судовому дискурсі США. *Лінгвостилістичні студії*. 2021. Вип. 14. С. 46–60. <https://doi.org/10.29038/2413-0923-2021-14-46-60>

146. Занфірова Т. А. Справедливість в античній філософії права та християнській патристиці. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Сер.: Право. 2011. Вип. 15. С. 39–41.

147. Захаров Є. Що таке правозахист? Завдання, функції, права і принципи діяльності правозахисних організацій. *Часопис «І»*. 2001. Чило 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/zakharov.htm>

148. Заяць О., Скриньковський Р. Проблемні аспекти участі експерта у цивільному судочинстві України. *Траєкторія науки*. 2019. Т. 5, № 9. С. 3001–3011. <http://dx.doi.org/10.22178/pos.50-3>

149. Заяць О. С. Аксіологічно-правовий вимір верховенства права в професійній адвокатській діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2022. Вип. 70. С. 28–33. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.4>

150. Заяць О. С. Антропологічна константа професійної адвокатської діяльності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1(26), т. 2. С. 3–7.

151. Заяць О. С. Взаємовплив професійної поведінки адвоката та правослухняної поведінки громадянина. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 5. С. 41–45.

152. Заяць О. С. Взаємозв'язок між юридичною освітою та юридичною професією: європейський контекст. *Organization of educational process for legal education applicants, innovative teaching methods in higher education institutions of Ukraine and EU: Scientific and pedagogic internship proceedings* (Frankfurt an der Oder, Federal Republic of Germany, October 28 – December 6, 2019). European University Viadrina Frankfurt (Oder), 2019. P. 68–71.

153. Заяць О. С. Відкритість правоохоронної системи України – важливий аспект в діяльності органів правопорядку. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (м. Тернопіль, 5 берез. 2019 р.). Тернопіль, 2019. Вип. 10. С. 25–27.

154. Заяць О. С. Гідність, свобода, права людини як категорії європейського права. *Держава та регіони. Сер.: Право*. 2019. № 4(66). С. 207–212. <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-4-34>

155. Заяць О. С. Гносеологічна інтерпретація правової допомоги як соціального феномену. *Часопис цивілістики*. 2021. № 43. С. 83–88.

156. Заяць О. С. Гуманістичні передумови професійної адвокатської діяльності. *Право та державне управління*. 2021. № 4. С. 18–24.

157. Заяць О. С. До питання про забезпечення права на справедливий суд. *Сучасні проблеми розвитку державності та напрями їх вирішення через призму правотворчої діяльності: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 17–18 трав. 2019 р.). Харків, 2019. С. 80–81.

158. Заяць О. С. Забезпечення права на апеляційний та касаційний перегляд судових рішень у цивільних справах у контексті права на справедливий суд. *Приватне та публічне право*. 2019. № 2. С. 41–44. <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.2.7>

159. Заяць О. С. Імплементція констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 107–110. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/27.pdf

160. Заяць О. С. Інтенціональний аналіз світоглядних ознак професійної адвокатської діяльності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 18. Право*. 2021. № 36. С. 32–37.

161. Заяць О. С. Інтенціональні детермінанти професійної адвокатської діяльності: монографія. Хмельницький : ХУУП, 2022. .... с.

162. Заяць О. С. Концептуалізація інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності в контексті філософсько-правового дискурсу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6, vol. 2. С. 196–200.

163. Заяць О. С. Обґрунтування основоположних принципів адвоката – справедливості та відповідальності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 2 (37). С. 9–14. DOI: 10.32837/ryuv.v1i1(22).865

164. Заяць О. С. Особливості правового статусу адвоката у цивільному процесі. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 груд. 2021 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького*. Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 349–351.

165. Заяць О. С. Порівняльно-правовий аналіз учасників цивільного процесу Республіки Польща та України. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 груд. 2018 р.)*. Харків, 2018. С. 92–95.

166. Заяць О. С. Права як аксіологічна константа адвокатської діяльності. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 6. С. 3–7.

167. Заяць О. С. Про можливість використання феноменологічного підходу у філософсько-правовому аналізі професійної адвокатської діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2020. Вип. 62. С. 354–358.

168. Заяць О. С. Соціально-правові вимоги до професійного визначення адвокатури як суспільної діяльності. *Вісник Запорізького національного університету. Сер.: Юридичні науки.* 2020. № 4, т. 2. С. 226–232. DOI: 10.26661/2616-9444-2020-4.2-33

169. Заяць О. С. Феномен професійної адвокатської діяльності: сучасний дискурс гуманізму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2021. № 52. С. 4–7.

170. Заяць О. С. Характеристика інституту правового статусу людини та громадянина в європейському праві. *Сучасний рух науки: тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Дніпро, 1–2 квіт. 2021 р.).* Дніпро, 2021. Т. 1. С. 475–477.

171. Заяць О. С. Ціннісні детермінанти професійної адвокатської діяльності. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології.* 2021. Вип. 2. С. 93–97. DOI: 10.51547/ppp.dp.ua/2021.2.16

172. Заяць О. С., Коновалдова Н. Т. Особливості відповідальності адвоката за прояв неповаги до суду. *Інтернаука. Сер.: Юридичні науки.* 2020. № 4. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2020-4-5848>

173. Заяць О. С., Коновалова Н. Т., Петрончак Ю. О. Доступ журналістів до судових засідань з розгляду цивільних справ: *Суспільні, соціально-економічні та політико-правові детермінанти сталого розвитку України:* матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 січ. 2020 р.). Львів, 2020. Т. 2. С. 3–6.

174. Заяць О., Скриньковський Р., Антонюк С. Підвищення кваліфікації адвокатів України в світлі реалізації принципів організації та діяльності адвокатури. *Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante: collection de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des matériaux de la conférence scientifique et pratique internationale (Bruxelles, Belgique, 29 novembre, 2019).* Bruxelles, Belgique: Plateforme scientifique européenne. Certified by Euro Science Certification Group (SCC–2000). Vol. 6. P. 121–125. <https://doi.org/10.36074/29.11.2019.v6.06>

175. Зінченко І. О., Шевченко Є. В. Сучасні погляди на праворозуміння в контексті апгрейду кримінального законодавства України. *Economic Theory and Law*. 2022. № 1. С. 81–103. <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2022-48-1-81>
176. Зошій І. В. Формування професійної компетентності майбутніх юристів. *Молодий вчений*. 2018. № 3(55). С. 487–492.
177. Зубіашвілі І. Особливості економічного самовизначення сучасних старшокласників. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Сер.: Психологія. 2021. Вип. 2(51). С. 18–25. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2021.2.3>
178. Іваницький С. О. Незалежність як принцип адвокатури. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2015. № 1. С. 68–75.
179. Іваницький С. О. Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: монографія. Київ: Інтерсервіс, 2017. 795 с.
180. Івановський Д. Правовий вплив на свідомість як чинник формування правомірної поведінки. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 608–625.
181. Іванцов В. О. Принципи адміністративного права як призма оцінювання змісту нормативно-правових положень: можливості для встановлення проблем і шляхи їх вирішення. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. Вип. 87(4). С. 104–116. <https://doi.org/10.32631/v.2019.4.11>
182. Іщук С. М. Філософія комунікації: основні парадигми. *Вісник Національного авіаційного університету*. Сер.: Філософія. Культурологія. 2010. № 2. С. 95–99.
183. Калганова О. А., Гапоненко Л. В. Моральна культура юриста як складова юридичної професії. *Право і суспільство*. 2013. № 1. С. 3–7.
184. Калинюк С. С. Інститут адвокатури в механізмі реалізації права людини і громадянина на правову допомогу: конституційно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2015. 230 с.

185. Калюжний Р. А. Праворозуміння та його вплив на трансформацію суспільних відносин в умовах глобалізації. *Юридичний вісник*. 2018. № 2(47). С. 46–54.
186. Кант И. Метафизика нравов. Сочинения в 8 т. Москва: Чоро, 1994. Т. 6. С. 223–543.
187. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
188. Карівець І. Людина як соціальна істота: проблема трансцендентності. *Magisterium*. 2000. Вип. 3. С. 137–145.
189. Карпенко І. В. Іntenціональність свідомості і жанрова багатозначність філософії. *Гуманітарний часопис*. 2005. № 3. С. 5–10.
190. Кебуладзе В. Феноменологія досвіду. Київ: Дух і Літера, 2017. 264 с.
191. Кебуладзе В. Феноменологія та герменевтика в сучасних українських історико-філософських дослідженнях. *Setnteniane*. 2013. № 2(XXIX). С. 128–139.
192. Кельман М., Кельман Л., Заяць О. Наукознавчі підходи у дослідженні проблематики правозастосовної діяльності у сучасній правовій державі. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2018. № 4 (24). С. 151–161. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2592444>
193. Кирбят'єв О. Професійна деформація особистості працівника правоохоронного органу як причина неналежного виконання своїх обов'язків. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 204–210. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.992>
194. Кірюхін Д. Справедливість як предмет соціально-філософської рефлексії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Філософія. 2011. Вип. 8. С. 388–396.
195. Кіященко Г. Адвокасі: практ. посіб. Київ: ГУРТ, 2009. 100 с.

196. Клименко К. О., Костенко В. В. Окремі аспекти інформаційної діяльності адвоката. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Сер.: Юридичні науки. 2020. Т. 31(70), № 5. С. 46–51.

197. Клименко К., Костенко О. Інформаційна діяльність та інформаційне забезпечення діяльності адвоката в Україні. *World Science*. 2020. Vol. 4, no. 3(55). P. 4–7. https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31032020/6971

198. Князева Н. В. Принципи професійної діяльності адвоката в Україні. *Форум права*. 2017. № 3. С. 78–83. URL: https://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_3_15.pdf

199. Кобута С., Кобута Л. Політична і парламентська діяльність українських адвокатів Станиславівщини (кін. XIX – початок XX ст.). *Вісник Прикарпатського університету*. Сер.: Політологія. 2018. Т. 1, вип. 12. С. 46–56.

200. Коваленко І. І. Правосвідомість як джерело формування правових смислів (феноменологічний аспект). *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2017. № 3. С. 81–97.

201. Коваленко К. В. Загальна та спеціальна дисциплінарна відповідальність. *Форум права*. 2008. № 2. С. 231–236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2008_2_31

202. Ковальчук В. Громадянські права і свободи людини як основний критерій легітимності та конституційності державної влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2017. № 876. С. 329–337.

203. Ковальчук О. Б., Редько А. В. Захист права на життя: окремі аспекти в контексті сучасних ризиків. Харків: Права людини, 2018. 104 с.

204. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2/3. С. 83–96.

205. Козюбра М. І. Право, наука та інші форми світосприйняття і методологія: лінії взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2018. Т. 2. С. 3–12.

206. Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.

207. Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як правова категорія громадянського суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 333–336. URL: http://lsej.org.ua/1_2021/85.pdf

208. Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності. *Соціальна економіка*. 2014. № 1/2. С. 76–83.

209. Колот А. М. Соціальна відповідальність як суспільна цінність та складова збалансованого розвитку. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2017. № 5(84). С. 249–263.

210. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

211. Кондра В. Правове значення ідентичності: аналіз крізь призму рівності у кримінальному праві. *Підприємництво, господарство, право*. 2018. № 12. С. 282–285.

212. Кондратьєв Р. І. Теорія антропоцентризму не узгоджується з науковими основами нормативно-правового регулювання суспільних відносин. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3. С. 5–9.

213. Константний О. В. Судова форма захисту як провідний засіб забезпечення верховенства права та законності в публічно-владних правовідносинах. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 1(9). С. 33–43.

214. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

215. Копитова О. Сучасне нормативне розуміння права як теоретична основа формування мислення суддів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 274–280. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.47>

216. Копча В. В. Методологія дослідження правового явища: поняття, структура, інструментарій. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 54–58. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.08>
217. Корнієнко П. С. Конституційні основи правозахисної діяльності в Україні: монографія. Київ: Ліра, 2018. 348 с.
218. Корольова Ю. Кореляція принципів верховенства права та верховенства закону в системі джерел права. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 183–186.
219. Корчак Н. М. Юридична наука в умовах сучасних викликів і загроз. *Юридичний вісник*. 2020. № 2(55). С. 218–223.
220. Корчевна Л. О. Справедливість як категорія права. *Правова держава*. 2014. № 17. С. 5–9.
221. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
222. Костюк О. Адвокатська та громадсько-політична діяльність голови уряду Української Народної Республіки в екзилі Степана Барана (1879–1959): монографія. Київ: КВІЦ, 2016. 280 с.
223. Косцова І. П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2015. № 827. С. 153–158.
224. Косьмій М. М. Мораль і право: питання розмежування та взаємодії. *Науково-інформаційний вісник*. Сер.: Право. 2011. № 3. С. 33–38.
225. Кофман Б. Я. Правовий статус людини і громадянина та правові стани особистості в умовах розвитку громадянського суспільства: до питання трансформації. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 1. С. 36–43. <https://doi.org/10.32886/instzak.2019.01.04>
226. Кравцов Ю. С. Комунікативна раціональність як феноменологічна складова правової ідентифікації. *Грані*. 2018. № 21(5). С. 109–114. <https://doi.org/10.15421/171875>

227. Крамар Т. Індивідуальні виміри свободи особистості. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2009. № 3. С. 121–130.

228. Крисюк Ю. П. Мораль і право: проблеми співвідношення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2012. Вип. 19, ч. 1. С. 67–70.

229. Кройтор В. Категорія рівності у здійсненні правосуддя у філософії та праві: встановлення нових дороговказів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 41–49.

230. Куц Г. Лібералізм класичний і сучасний: спільне та відмінне. *Наукові записки ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 49. С. 120–130.

231. Кучерук О. Теоретичний досвід осмислення цінностей у соціально-філософському вимірі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Філософські науки. 2021. № 1(89). С. 128–137. [https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.1\(89\).2021.128-137](https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.1(89).2021.128-137)

232. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 116–120.

233. Кушнір О. Теоретичні аспекти дослідження природи та сутності трансдисциплінарності в сучасній філософії науки. *Релігія та Соціум*. 2017. № 3-4. С. 159–165.

234. Кушніренко О. Г., Возгрін С. Ю. Реалізація принципів невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини як конституційно-правова проблема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2013. Вип. 23, ч. 1, т. 1. С. 140–144.

235. Лавренко О. В. Моральні основи економічного самовизначення особистості. *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. 2020. Вип. 56(1). С. 44–52.

236. Лелеко В. Застосування герменевтичного підходу до вивчення тексту. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя*. Сер.: Психолого-педагогічні науки. 2011. № 10. С. 142–145.

237. Лемак О. В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2014. 20 с.

238. Липовець Ю. О. Правові цінності як ідеали та компроміси: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2021. 19 с.

239. Литвинова Л. В. Міждисциплінарний підхід у дослідженні комунікативної культури в публічному управлінні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 2. <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2021.2.36>

240. Личенко І. Загальні засади організації та функціонування адвокатури зарубіжних країн. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2020. Т. 7, № 1. С. 153–159. <http://doi.org/10.23939/law2020.25.153>

241. Лімонченко В. Ніцшеанство: як сумісні нігілізм і філософія життя? *Людинознавчі студії: зб. уаук. праць*. Сер.: Філософія. 2020. № 40. Р. 62–76. <https://doi.org/10.24919/2522-4700.40.200822>

242. Лісова Ю. Незалежність не дорівнює вседозволеності. *Юридична газета*. 2017. 2 листоп. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/-inshe/nezalezhnist-ne-dorivnyue-vsedomozvolenosti.html>

243. Логунова М. М., Лашкіна М. Г., Гвоздик П. О., Алексєєв А. Г. Комунікації судової влади: наук.-практ. посіб. Київ: «АДЕФ-Україна», 2012. 468 с.

244. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. Москва: Мысль, 1978. 437 с.

245. Лукіна Т. І. Соціальна відповідальність як складова частина збалансованого розвитку держави. *Інтелект XXI*. 2016. № 5. С. 20–23.

246. Луцький А. І. Правова ідеологія в системі правової свідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 8. С. 25–27.

247. Мазур М. Р. Психологічні особливості адвокатської діяльності. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 27. С. 106–109.
248. Макеєва О. М. Роль правової комунікації у забезпеченні прав людини. *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 146–150. <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2020-11-26>
249. Максимов С. І. Класична та некласична моделі осмислення правової реальності в контексті комунікативної парадигми права. *Правознавство*. 2014. № 6. С. 41–54.
250. Максимов С. І. Концепція правової реальності. *Право України*. 2013. № 4. С. 25–50.
251. Максимов С. І. *Правова реальність: досвід філософського осмислення*. Харків: Право, 2002. 327 с.
252. Максимов С. І. Феноменологічний підхід до розуміння правової реальності. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого*. Сер. *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2009. № 2. С. 54–60.
253. Максимов С. І. Філософія права як сфера співпраці юристів і філософів. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 33–36.
254. Маліновська В. М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 2. С. 58–65.
255. Мамардашвили М. Философия и личность. *Человек*. 1994. № 5. С. 5–19.
256. Мануйлов Є. М. Проблема відповідальності особистості в контексті моралі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 1(20). С. 29–35.
257. Манчул Б. В. Вплив та динаміка міждисциплінарних досліджень у сучасній науці. *Перспективи*. 2021. № 2. С. 18–23. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2021.2.3>

258. Маркович Х. До питання функціонування адвокатського самоврядування в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2020. Т. 7, № 2. С. 201–208. <http://doi.org/10.23939/law2020.26.201>

259. Маркович Х. М. Адвокатура України як гарант захисту конституційних прав людини і громадянина. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 45–47.

260. Мартиненко В. М. Державне управління: шлях до нової парадигми (теорія та методологія): монографія. Харків: Магістр, 2003. 220 с.

261. Марущак Н., Пророченко В. Поділ влади як принцип організації та діяльності державних органів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 31–33. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2019/8.pdf

262. Марущак О. А. Щодо сучасного розуміння та значення ідеології. *Форум права*. 2020. № 61(2). С. 92–101. <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883817>

263. Маслова А. Концепція людиноцентризму в адміністративному праві: передумови виникнення, зміст та нормативна основа. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2020. No. 4(44). P. 118–128.

264. Матієнко-Сільницька А. Роль темпорального компонента інтонації в реалізації функції переконування (на матеріалі англомовних проповідницького та судового дискурсів). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 29, т. 3. С. 32–37.

265. Мелех Л. В. Незалежність адвоката у разі надання правничої допомоги в господарському судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 121–124. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/28>

266. Михайліна Т. Правосвідомість у правовій системі: кібернетичний та синергетичний аспекти. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 150–155.

267. Можайкіна О. Міжнародно-правове регулювання адвокатської діяльності. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. № 3. С. 26–34. [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020\(110\)03](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020(110)03)

268. Мозоль Н. І. Сучасні концепції праворозуміння: поняття, характеристика та особливості. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 36–41.

269. Музика М. Феноменологія як пошук нових ірраціоналістичних тенденцій в осмисленні права. *Університетські наукові записки ХУУП*. 2018. № 65. С. 136–149.

270. Мурадян Н. С., Копилов В. О. Іntenціональність у предметному полі філософії права. *Актуальні питання сучасного соціогуманітарного знання*. 2021. URL: <https://zenodo.org/record/4554124#.YtqK0HZBxPY>; <https://doi.org/10.5281/zenodo.4554124>

271. Навроцький В. В., Менджул М. В. Кампанія адвокати як інструмент демократичних перетворень: навч. посіб. Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2011. 59 с.

272. Наконечна О. П. Життєвий світ. *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Життєвий_світ_\(О._П._Наконечна\)](https://vue.gov.ua/Життєвий_світ_(О._П._Наконечна))

273. Національне опитування щодо громадського залучення. URL: <http://www.dif.org.ua>

274. Нижник Н., Машков О., Мосов С. Контроль у сфері державного управління. *Вісник УАДУ*. 1998. № 2. С. 23–31.

275. Нікітін В. В. Особливості формування громадянського суспільства в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2003. № 2(16), ч. 1. С. 67–74.

276. Нікітченко В. В. Адвокатура України в контексті забезпечення конституційного права людини і громадянина на захист і правову допомогу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 225–231.

277. Ніколаєнко Я. М. Поняття та зміст права на судовий захист: сучасний погляд. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 8. С. 48–50.

278. Огієнко О. С. Дискурс та підходи до його аналізу: погляд на проблему сучасних англомовних дослідників. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2012. Вип. 23. С. 98–102.

279. Огнев'юк В., Проценко О., Мельниченко О. Міждисциплінарний підхід у професійній підготовці здобувачів вищої освіти в умовах магістратури (на прикладі навчальної дисципліни «Освітологія»). *Освітологічний дискурс*. 2021. № 2(33). <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2021.2.1>

280. Озерський І. В. Актуальні проблеми юридичної психології: навч. посіб. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 300 с.

281. Онопенко П. В. Правоохоронні функції держави України: монографія. Київ: Варта, 2003. 128 с.

282. Організація адвокатури та адвокатська діяльність: навч. посіб. / Т. Б. Вільчик, І. В. Назаров, О. М. Овчаренко [та ін.]. Харків: Право, 2021. 448 с.

283. Основні положення про роль адвокатів: міжнар. док. від 01.08.1990 / ООН. *База даних Законодавство України* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835#Text

284. Охріменко О. О. Структура та функції професійної правосвідомості. *Форум*. Київ: НУ «Київ. політехн. ін-т», 2015. 180 с.

285. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень – листопад 2020). *Центр Разумкова*. 2020. 10 листоп. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r>

286. Павлович-Сенета Я. П., Лепіш Н. Я. Теоретико-правова характеристика дисциплінарної відповідальності як різновиду юридичної відповідальності в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 63. С. 115–124.

287. Павлюк Н. М. Професійна відповідальність адвоката. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 276–278. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/68>
288. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2017. 195 с.
289. Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення: монографія. Дніпро: Біла К. О., 2020. 164 с.
290. Пікар Е. Про адвоката. (Парадокс). Київ: Центр навч. л-ри, 2017. 104 с.
291. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с.
292. Погорецький М. А., Яновська О. Г. Адвокатура України: підручник. Київ: Юрінком-Інтер, 2014. 368 с.
293. Погосян М. А. Форми правової комунікації в контексті взаємодії правоохоронних, правозахисних та судових органів: теоретико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 18–21. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/2>
294. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4. С. 10–14.
295. Подковенко Т. О. Концепція правової держави через призму свободи індивіда у творчості Е. Канта. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. «Право». 2013. Вип. 22, ч. II, т. 1. С. 86–90.
296. Подковенко Т. О. Концепція свободи індивіда у творчості Еммануїла Канта. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: Юридичні науки. 2015. Вип. 1(1). С. 45–49.
297. Подковенко Т. О. Принцип антропоцентризму в контексті сучасного праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 21–25.

298. Подорожна Т. С., Білоскурська О. В. Справедливе правосуддя як мета діяльності органів судової влади. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 23–26.

299. Поклонська О. Ю., Компанейцев С. В. Професіограма адвокатської діяльності та професіоналізм адвоката: поняття та сутність. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Сер. «Юридичні науки». 2013. Т. 25(65), ч. 2. С. 384–390.

300. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / А. І. Кудряченко, В. М. Бебик, В. І. Бортніков [та ін.]; за заг. ред. А. І. Кудряченка. Київ: НІСД, 2007. 396 с.

301. Поліщук О., Петрук Н. Аксиологічні орієнтири у філософії сталого розвитку суспільства. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого*. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2022. № 1(52). С. 47–58. <https://doi.org/10.21564/2663-5704.52.250656>

302. Полонка І. Конструктивно-теоретичний аналіз розуміння поняття та ознак правомірної поведінки. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 131–136.

303. Поляков А. В. Комуникативний підход в общей теории права. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV-V. С. 60–67.

304. Пономаренко В. В. Психологічні особливості фахової діяльності адвокатів. *Причорноморські психологічні студії*. 2017. С. 74–78.

305. Попелюшко О. В. До питання про зародження адвокатури в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2019. Т. 16, № 2(43). С. 22–31.

306. Попович М. В. Право з погляду філософа. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 10–11.

307. Порівняльне правознавство. Хрестоматія для юридичних факультетів і закладів вищої освіти / О. В. Петришин, О. В. Зінченко, Д. В. Лук'янов [та ін.]. Харків: Право, 2019. 1024 с.

308. Правила адвокатської етики від 09.06.2017 / З'їзд адвокатів України. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text>

309. Право на судовий захист. *Офіц. вебсайт Конституційного Суду України*. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/439-pravo-na-sudovyy-zahyst>

310. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович та ін.; відп. ред. В. С. Бігун. Київ, 2009. 316 с.

311. Прієшкіна О. В. Забезпечення прав людини в Україні: стан та перспективи. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2017. Т. 200. С. 109–114.

312. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI (в ред. від 16.07.2021). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

313. Про безоплатну правову допомогу: Закон України № 3460-VI від 02.06.2011 (в ред. від 20.05.2022). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

314. Про затвердження Звіту про порушення прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності в Україні (2013–2016 рр.): рішення Ради адвокатів України від 26.02.2016 № 2. База даних *Законодавство України* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr002871-16#Text>

315. Прокопенко О. В. Адвокаційна діяльність та некомерційне лобіювання в Україні: навч. посіб. Київ, 2017. 82 с.

316. Пузирний В. Принципи адвокатської діяльності у провадженні у справах про адміністративні правопорушення. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 3(11). С. 86–90.

317. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посіб. Львів: Медицина і право, 2021. 256 с.

318. Рабінович П. М. Соціалістичне право як цінність. Львів: Вища школа, 1985. 166 с.

319. Рабінович С. П. Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2010. 440 с.
320. Рабовська С. Я. Окремі питання принципів діяльності адвокатури України. *Цивілістична процесуальна думка*. 2015. № 1. С. 98–102.
321. Ратинська І. В. Моральна відповідальність і свобода: логіка взаємозв'язку. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя*. Сер.: Психолого-педагогічні науки. 2015. № 3. С. 49–53.
322. Рибалко Г. С. Роль і місце адвокатури в державі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. «Право». 2020. Вип. 30. С. 141–146. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-30-16>
323. Риккерт Г. Философия жизни. Науки о природе и науки о культуре. Москва: Республика, 1998. 342 с.
324. Рікер П. Право і справедливість. Київ: Дух і Літера, 2002. 216 с.
325. Русанова І. О. До питання визначення правової природи адвокатури. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 153–158.
326. Ручка А. А. Ціннісний підхід у системі соціологічного знання: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.09. Київ, 1989. 28 с.
327. Рябовол Л. Т. До питання про соціальну цінність права. *Право та державне управління*. 2019. № 2(35), т. 1. С. 30–36.
328. Рябченко Ю. Ю. Судова правотворчість як спосіб забезпечення верховенства права. *Право і суспільство*. 2022. № 1. С. 62–68. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.1.10>
329. Савенко В. В. Порівняльний аналіз концептів «право» та «закон» як елементів правової реальності. *Молодий вчений*. 2016. № 8(35). С. 107–110.
330. Савченко А. А. Правова культура як атрибут культури суспільства. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2020. № 2. С. 32–36.

331. Савчук Б. Адвокатська діяльність Степана Федака наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2018. Ч. 31. С. 136–145.

332. Садовська О. М. Принципи невідчужуваності та непорушності прав та свобод людини в умовах надзвичайного стану. *Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі: матер. ювілейної всеукр. дистанц. наук. конф. (Одеса, 10 квіт. 2020 р.)*. Одеса: Фенікс, 2020. С. 94–99.

333. Сайфуліна Ю. В. Феноменологічний підхід до розуміння права. *Науковий вісник ЧНУ імені Юрія Федьковича*. Сер.: Правознавство. 2011. Вип. 578. С. 29–33.

334. Сайфуліна Ю. В. Феноменологічний підхід щодо розуміння права. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 40–44.

335. Самолюк Ю. М. Співвідношення права і моралі. *Судова апеляція*. 2009. № 2(15). С. 16–23.

336. Свириденко Г. І. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 215 с.

337. Святоцька В. О. Інститут адвокатури України: становлення та розвиток: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2010. 20 с.

338. Святоцька В. О. Етичні (деонтологічні) засади професійної діяльності адвокатів в Україні та країнах ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 3. С. 174–177.

339. Святоцька В. О. Забезпечення реалізації стандартів страхування професійної відповідальності та спеціалізації адвокатів: порівняльно-правовий аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 170–172. <https://doi.org/10.15421/391981>

340. Северин К. М. Принцип уникнення конфлікту інтересів в адвокатській діяльності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. юридична. 2014. № 101, т. 1. С. 151–154.

341. Семенюк Е. П. Роль філософії в інтеграції сучасної науки. URL: http://vlp.com.ua/files/02_51.pdf
342. Семенюк І. Я. Моральні засади діяльності інституту адвокатури: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 240 с.
343. Сердюк І. В. Взаємозв'язок права і моралі як регуляторів суспільних відносин. *Правова психологія*. 2016. № 1(18). С. 48–57.
344. Серебро М. В. Аксиологічний підхід в юриспруденції. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції*: монографія / ред. Ю. М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2019. С. 80–95.
345. Сидоренко О. Право та мораль як основні способи правового впливу на поведінку суб'єктів. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 405–420.
346. Ситниченко Л., Самчук Р., Куплін В., Йосипенко О. Обґрунтування цінностей: сучасні філософські дискурси: монографія. Київ: Ін-т філософії НАНУ, 2016. 336 с.
347. Скрябін О. М. Психолого-правові аспекти розвитку комунікативних здібностей адвокатів. *Вісник Запорізького національного університету*. Сер.: Юридичні науки. 2011. № 3. С. 14–18.
348. Славова Н. О. Антропоцентризм як принцип правотворчості. *Правничий часопис Донецького університету*. 2013. № 1. С. 134–142.
349. Слива Л. Консультування адвокатом як стадійний процес. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 184–189.
350. Сліпачик А. І. Людська гідність, як фундаментальна основа і практичний інструмент «права на надію» у кримінальному праві. *ScienceRise: Juridical Science*. 2021. № 4(18). С. 23–30. <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2021.249470>

351. Сліпенчук В. О. Виховання правової людини як шлях до побудови правового суспільства у сучасній Україні. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 118–124.
352. Сліпенчук В. О. Формування ідеалу правової особистості. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 131. С. 156–167.
353. Смілик А. С. Правослухняність як вияв правового виховання й культури особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2016. № 19. С. 31–34.
354. Соколовський О. Л., Шкіль С. О., Розбицька Г. П. Антропологічний дискурс православ'я у контексті екзистенційної невизначеності буття сучасної людини. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Сер.: Філософські науки. 2020. Вип. 1(87). С. 15–25.
355. Сокурєнко В. В. Права людини як фундаментальна цінність. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини: тези доп. Всеукр. круглого столу* (Харків, 20 квіт. 2016 р.). Харків: ХНУВС, 2016. С. 7–9.
356. Сопілко І. М. Місце та роль сучасної адвокатури України в правозахисному механізмі. *Юридичний вісник*. 2012. № 1. С. 82–86.
357. Соціальна психологія: навч. посіб. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
358. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні: монографія / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 288 с.
359. Ставлення громадян України до судової системи: дослідження. *Центр Разумкова*. 2019. 24 черв. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-sudovoi-systemy>
360. Стародубцев А. А., Стебелєв А. М. Теоретико-правовий аналіз етичних засад адвокатської діяльності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. «Право». 2019. № 28. С. 90–96. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2019-28-11>

361. Стародубцев А. Практичне застосування поняття адвокатської етики на сучасному етапі: зміст та значення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. «Право». 2020. № 29. С. 206–212. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-27>

362. Стасевська О. А. Абсолютна етика в культурному просторі Нового часу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 2. С. 31–40.

363. Стасюк О. Л. Адвокатура як особливий суб'єкт забезпечення реалізації правозахисної функції в Україні: адміністративно-правовий аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 165–168.

364. Стахура Б. І. Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 180 с.

365. Стебельська О. До питання про природу совісті. Криза совісті. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер.: Філософія. Філософські перипетії. 2020. Вип. 62. С. 165–173. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2020-62-18>

366. Стефанчук М. Тенденції розвитку функцій адвокатури в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2022. № 69. С. 429–437. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.71>

367. Стовба О. Сучасне природне право та динамічне праворозуміння. *Право України*. 2021. № 1. С. 88–101. <https://doi.org/10.33498/louu-2021-01-088>

368. Стовба О. В. Динамічне праворозуміння: до питання предметної ідентифікації сучасної філософсько-правової думки. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1-2. С. 162–169.

369. Стовба О. В. Про особливості філософсько-правової методології. *Правознавство*. 2017. № 4(333). С. 88–101.

370. Стратегічні комунікації суду або як досягти поставлених цілей.
URL:

https://court.gov.ua/userfiles/UROL_Strategic_Court_Communications_Manual_2011_UKR.pdf

371. Струс Л. Гендерна ідентичність в Україні: проблеми дискримінації у сфері біоюриспруденції. *Публічне право*. 2018. № 4(32). С. 129–134.

372. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. кол.: М. І. Михальченко (керівник) [та ін.]. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

373. Табачковський В. Феноменологія антропологічної рефлексії. *Феноменологія: рецепція у Східній Європі*. Київ: Тандем, 2001. С. 154–162.

374. Таварткиладзе Н. М. Етичні основи діяльності адвоката-захисника: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2003. 20 с.

375. Талько Т. Українські філософсько-антропологічні стратегії в контексті євроінтеграційних прагнень України. *Українознавчий альманах*. 2015. № 18. С. 103–106.

376. Тарахонич Т. І. Людиноцентризм у праві та у правовому регулюванні: реалії сьогодення. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 281–284.

377. Тацій В. Я. Поняття і система правоохоронних органів у контексті системних змін Конституції України. *Щорічник українського права*. 2013. № 5. С. 11–23.

378. Теорія держави та права: навч. посіб. / за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ: Освіта України, 2017. 320 с.

379. Терлецька Л. Г. Соціально-психологічні особливості взаємодії адвоката та інших учасників юридичного конфлікту. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Сер. психологічна. 2012. № 2. С. 87–95.

380. Титов В. Д. Філософсько-політичні та філософсько-правові погляди Джона Адамса. *Філософські обрії*. 2009. № 22. С. 145–161.

381. Тищенко Ю. В. Правові міфи та міфологеми в юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25, № 2. С. 27–40.
<https://doi.org/10.31359/1993-0909-2018-25-2-27>

382. Тищенко Ю. В. Міф як джерело права. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції*: монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2012. С. 53–62.

383. Ткаченко Н., Антонюк А. Особливості зв'язку професійної мотивації з ціннісними орієнтаціями у адвокатів. *Збірник наукових праць РДГУ*. 2020. Вип. 15. С. 148–154.

384. Ткачук Л. В. Місце та роль адвокатури України в системі правозахисних гарантій прав людини: теоретико-правове дослідження. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 71–75.

385. Тобота Ю. А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2013. № 1086. С. 65–68.

386. Товпеко Я. К. Реалізація конституційно-правових норм про права людини щодо сексуальних меншин: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2017. 20 с.

387. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

388. Трубніков В. М., Скакун О. Є. Принцип справедливості з позиції філософії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер.: Право. 2015. Вип. 20. С. 13–20.

389. Турчин М. Я. Сором і совість: специфіка відмінностей. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Сер.: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. 2017. Вип. 37. С. 62–68.

390. Усов Д. В. Феномен людської гідності: сучасний філософський дискурс. *Multiversum. Philosophical almanac*. 2020. Вип. 1(171), т. 1. С. 18–30. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2020.1.02>

391. Файер О. А. Поняття професійної відповідальності та підстави її виникнення. *Форум права*. 2009. № 3. С. 627–633. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2009_3_98

392. Фальковський А. О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2011. 17 с.
393. Федіна Н. В. Правова справедливість як засіб забезпечення соціальної цінності правових норм. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6(15). С. 20–24.
394. Федорова А. Л. Право на життя як невід'ємне право людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Вип. 83, ч. 2. С. 43–49.
395. Федорова С. А. Сутність і зміст поняття «професійна спрямованість особистості». *Вища освіта сьогодні*. 2010. № 2. С. 71–74.
396. Філіпенко А. С. Міждисциплінарна методологія: базові принципи. *Міжнародні відносини*. Сер.: Економічні науки. 2018. № 13. С. 7–13.
397. Філіпс Л., Йоргенсен А. П. Дискурс-аналіз: теорія і практика. Харків: Гуманітарний центр, 2008. 352 с.
398. Філософія права: підручник / за ред. проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
399. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова та ін. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
400. Філософія: терміни і поняття: навчальний енциклопедичний словник / за ред. В. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», 2020. 506 с.
401. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
402. Фляжнікова Я. Є. Європейський досвід правового регулювання професійної етичної поведінки адвоката. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 173–177. <https://doi.org/10.15421/391982>
403. Фуко Мішель. Археологія знання. Київ: Основи, 2003. 326 с.
404. Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Київ: КНТ, 2018. 193 с.
405. Харитонов Є. О. Цивілізаційний підхід у дослідженні приватного права як європейського концепту. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 19. С. 6–12.

406. Хартія основних принципів європейської адвокатської професії від 25.11.2006. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU06301>

407. Хижняк Є. С. Адвокатська етика як складова професійної підготовки адвокатів. *Вісник Одеської адвокатури*. Спеціальний випуск. 2019. С. 51–53.

408. Христова Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави щодо прав людини: основні етапи формування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні*. 2013. Вип. 26. С. 16–32.

409. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Міждисциплінарна методологія в контексті права і влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11(261). С. 262–267.

410. Чекмарьова Л. Ю. Професійна відповідальність адвоката: поняття та основні ознаки. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2, т. 2. С. 150–153.

411. Чекмарьова Л. Ю. Страхування професійної відповідальної адвоката: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2021. 28 с.

412. Череватюк В. Б., Рогатюк А. В. Адвокатська етика і практика: невідповідності та шляхи подолання. *Юридичний вісник*. 2013. № 4(29). С. 38–42.

413. Черкас М. Є. Чинники, що впливають на формування правосвідомості в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3(86). С. 172–182.

414. Черкасов О. В. Проблеми єдності та диференціації відповідальності у трудовому праві України: монографія. Харків: Право, 2019. 240 с.

415. Чернобровкіна В. А. Психологія особистісної свободи: монографія. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Т. Шевченка», 2012. 458 с.

416. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 186–190. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.30>

417. Чорноморденко Д. І. Роль науковця у міждисциплінарних дослідженнях: методологічний аспект. *Науковий вісник НУБіП України. Сер.: Гуманітарні студії*. 2018. № 280. С. 221–226.

418. Шандула О. О., Чубейко В. І. Моральні засади адвокатської діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 492–494. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/122>

419. Швецова В. Є. Комунікативні стратегії та тактики в судовому дискурсі. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. 2014. № 18. С. 159–164.

420. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. Юридична психологія: підручник. Харків: Право, 2019. 288 с.

421. Штольценберг Ю. Кант и право на ложь (перевод с немецкого И. Д. Копцева и А. С. Зильбера). *Кантовский сборник*. 2010. Вып. 2(32). С. 7–16. <https://doi.org/10.5922/0207-6918-2010-2-1>

422. Шутак І. Д., Онишук І. І. Юридична техніка: навч. посіб. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.

423. Щамбура Д. В. «Офіційне право» та «неофіційне право»: експлікація понять у контексті сучасних теорій праворозуміння. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 42, т. 1. С. 28–32. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.42-1.7>

424. Щербанюк О. В., Остафійчук Л. А. Дисциплінарна відповідальність як основний вид юридичної відповідальності адвоката. *Deliktology: Monograph / Under the general editorship of I. Kopotun, S. Petkov, P. Polían*. Kunovice: Akademie HUSPOL, 2021. Vol. 4. С. 90–108.

425. Яковенко М. Справедливість як елемент права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2019. Вип. 22. С. 123–129.

426. Яновська О. Г. Адвокатура України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 280 с.

427. Яновська О. Г. Правова та соціальна природа адвокатської професії. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 108–113.
428. Яновська О. Г. Стандартизація адвокатської діяльності: вимога сьогодення. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 157–162.
429. 95 % скарг до ЄСПЛ від українців стосуються невиконання судових рішень – Захаров. *Радіо Свобода*. 2020. 22 листоп. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/devianosto-piat-vidsotkiv-skarg-do-yevrosudu-vid-ukrainsiv-stosuyutsia-nevykonannia-sudovyh-rishen/30962110.html>
430. Aaken A., Broude T. The Psychology of International Law: An Introduction. *European Journal of International Law*. 2019. Vol. 30, iss. 4. P. 1225–1236. <https://doi.org/10.1093/ejil/chaa008>
431. Abdurrachman H., Hamzani A., Majesty N., Aravik H. From judge's decision to justice: the role of transcendental law to reinforce judicial independence. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021. Vol. 24, iss. 3. URL: <https://www.abacademies.org/articles/From-judges-decision-to-justice-1544-0044-24-3-606.pdf>
432. Agmon S. Undercutting Justice – Why legal representation should not be allocated by the market. *Politics, Philosophy & Economics*. 2021. Vol. 20, iss. 1. P. 99–123. <https://doi.org/10.1177/1470594X20951886>
433. Albareda A. Prioritizing professionals? How the democratic and professionalized nature of interest groups shapes their degree of access to EU officials. *European Political Science Review*. 2020. Vol. 12, iss. 4. P. 485–501. <https://doi.org/10.1017/S1755773920000247>
434. Amon Joseph, Baral Stefan, Beyrer Chris, Kass Nancy. Human Rights Research and Ethics Review: Protecting Individuals or Protecting the State? *PLoS medicine*. 2012. Vol. 9, iss. 10. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1001325>
435. Amoussou F., Allagbe A. Principles, Theories and Approaches to Critical Discourse Analysis. *International Journal on Studies in English Language and Literature*. 2018. Vol. 6, iss. 1. P. 11–18. <http://dx.doi.org/10.20431/2347-3134.0601002>

436. Andersen Hanne. Collaboration, interdisciplinarity, and the epistemology of contemporary science. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*. 2016. Vol. 56. P. 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2015.10.006>

437. Antoniuk Sviatoslav. The Principle of Professionalism of a Lawyer as the Basis for Providing Qualified Legal Assistance to a Client in Civil Legal Proceedings of Ukraine. *Path of Science*. 2019. Vol. 5, no. 6. P. 1001–1011. <http://dx.doi.org/10.22178/pos.47-1>

438. Ash James, Simpson Paul. Postphenomenology and Method: Styles for Thinking the (Non)Human. *GeoHumanities*. 2019. Vol. 5, iss. 1. P. 139–156. <https://doi.org/10.1080/2373566X.2018.1543553>

439. Backes M. Epistemology and the law: why there is no epistemic mileage in legal cases. *Philosophical Studies*. 2020. Vol. 177. P. 2759–2778. <https://doi.org/10.1007/s11098-019-01337-6>

440. Barrozo Paulo D. Law in Time: Legal Theory and Legal History. *Journal of Law & the Humanities*. 2021. Vol. 31, no. 2. P. 316–361.

441. Bathaee Yavar. The Artificial Intelligence Black Box and the Failure of Intent and Causation. *Harvard Journal of Law & Technology*. 2018. Vol. 31. P. 889–947.

442. Baudouin Dupret, Gianluca Parolin. The Great Divide in Legal Discourse: Towards a Global Historical Ontology of the Concept of Positive Law. *State Law and Legal Positivism: The Global Rise of a New Paradigm*. 2021. URL: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-03483675>

443. Beever Allan. Law's Reality: Monograph Book. Massachusetts: Edward Elgar Publishing Limited, 2021. 352 p. <https://doi.org/10.4337/9781800374157.00010>

444. Bello Hutt D. Rule of Law and Political Representation. *Hague Journal on the Rule of Law*. 2022. Vol. 14. P. 1–25. <https://doi.org/10.1007/s40803-021-00163-5>

445. Bennett C. The authority of moral oversight: on the legitimacy of criminal law. *Legal Theory*. 2019. Vol. 25, iss. 3. P. 153–177. <https://doi.org/10.1017/S1352325219000119>

446. Beqiraj J., Moxham L. Reconciling the Theory and the Practice of the Rule of Law in the European Union Measuring the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law*. 2022. <https://doi.org/10.1007/s40803-022-00171-z>

447. Berger Peter L., Luckman T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Garden City: Anchor Books, 1967. 249 p.

448. Beuker Mark. Combining Legal and Economic Theory. An Interdisciplinary Approach to Dutch and Polish Family Provisions in Succession Law. *Review of European and Comparative Law*. 2021. T. 47, no. 4. S. 49–65. <https://doi.org/10.31743/recl.12840>

449. Biedenbach Thomas, Jacobsson Mattias. The Open Secret of Values: The Roles of Values and Axiology in Project Research. *Project Management Journal*. 2016. Vol. 47. P. 139–155. <http://dx.doi.org/10.1177/875697281604700312>

450. Bigenwald Ariane, Chambon Valerian. Criminal Responsibility and Neuroscience: No Revolution Yet. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01406>

451. Blikhar M., Vinichuk M., Komarnytska I., Zaiats O., & Kashchuk M. Counteraction to financial crimes in the system of fight against legalization (laundering) of criminally obtained funds. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2022. Vol. 1, Iss. 42. P. 73–83. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.42.2022.3704>

452. Blikhar M., Zharovska I., Shandra B., Zaiats O. Legal relations in the field of human reproductive activity. *Reproductive Endocrinology*. 2022. No. 63-64. P. 97–104. <https://doi.org/10.18370/2309-4117.2022.63.97-104>

453. Blikhar V., Zaiats O., Pavliuk N., Kalka N. Psychological and legal aspects of verification and detection of lies during polygraph examination. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022. Vol. 13, Iss. 1. P. 276–291. <https://doi.org/10.18662/brain/13.1/284>

454. Bloom D. Intentionality: The fabric of relationality. *The Humanistic Psychologist*. 2020. Vol. 48, iss. 4. P. 389–396. <https://doi.org/10.1037/hum0000212>
455. Bock von Wülfingen B. ‘Big Interdisciplinarity’: Unsettling and Resettling Excellence. *Community and Identity in Contemporary Techno sciences. Sociology of the Sciences Yearbook*. 2021. Vol. 31. https://doi.org/10.1007/978-3-030-61728-8_13
456. Booth A. Searching for qualitative research for inclusion in systematic reviews: a structured methodological review. *Systematic Reviews*. 2016. Vol. 5, iss. 74. <https://doi.org/10.1186/s13643-016-0249-x>
457. Bordini D. Is there introspective evidence for phenomenal intentionality? *Philosophical Studies*. 2017. Vol. 174. P. 1105–1126. <https://doi.org/10.1007/s11098-016-0745-9>
458. Boulot E., Sterlin J. Steps Towards a Legal Ontological Turn: Proposals for Law's Place beyond the Human. *Transnational Environmental Law*. 2022. Vol. 11, iss. 1. P. 13–38. <https://doi.org/10.1017/S2047102521000145>
459. Bourdieu P. The Forms of Capital. *Handbook of theory and research for the sociology of education* / ed. by John G. Richardson. New York: Greenwood Press, 1986. P. 241–258.
460. Bowen Elizabeth, Irish Andrew, Lightfoot Elizabeth. A Policy-Mapping Primer for Social Work Researchers and Advocates. *Social Work Research*. 2022. Vol. 46, iss. 1. P. 79–83. <https://doi.org/10.1093/swr/svab029>
461. Breakey Hugh, Sampford Charles. Employed Professionals' Ethical Responsibilities in Public Service and Private Enterprise: Dilemma, Priority and Synthesis. *UNSW Law Journal*. 2017. Vol. 40, iss. 1. P. 262–301. URL: <http://hdl.handle.net/10072/338527>
462. Brito Tonya L. The Right to Civil Counsel. Univ. *Wisconsin Legal Studies Research Paper*. 2019. No. 1464. URL: <https://ssrn.com/abstract=3348555>
463. Broberg Morten, Fenger Niels. Litigation Costs and Legal: *Broberg and Fenger on Preliminary References to the European Court of Justice*. 2021. P. 425–428. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198843580.003.0013>

464. Buchman Louis. The Legal Profession in France in 2021: An Overview. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3891834>
465. Bülent Algan. Rethinking Third Generation Human Rights. *Ankara Law Review*. 2004. P. 121–155. https://doi.org/10.1501/Lawrev_0000000009
466. Burri T. International law and artificial intelligence. *German Yearbook of International Law*. 2017. Vol. 60. P. 91–108.
467. Calogero Rachel M., Watson Neill. Self-discrepancy and chronic social self-consciousness: Unique and interactive effects of gender and real–ought discrepancy. *Personality and Individual Differences*. 2009. Vol. 46, iss. 5–6. P. 642–647. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2009.01.008>
468. Cameron John D., Kwiecien Olivia. Advocacy, charity and struggles for global justice in Canada, *Canadian Journal of Development Studies*. *Revue canadienne d'études du développement*. 2019. Vol. 40, iss. 3. P. 330–347. <https://doi.org/10.1080/02255189.2019.1629885>
469. Cappuccio M. L., Gray R., Hill D. M., Mesagno C., Carr T. H. The many threats of self-consciousness: Embodied approaches to choking under pressure in sensorimotor skills. *Handbook of embodied cognition and sport psychology*. 2019. P. 101–155. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2019-19671-005>
470. Charter of core principles of the European legal profession and code of conduct for European lawyers. URL: https://www.ccbe.eu/-NTCdocument/EN_CCBE_CoCpdf1_1382973057.pdf
471. Chartier J. La vertu selon le chancelier d'Aguesseau. 2009. P. 65–81. <https://doi.org/10.3917/puf.acad.2009.01.0065>
472. Cheong B. C. Avatars in the metaverse: potential legal issues and remedies. *International Cybersecurity Law Review*. 2022. P. 1–28. <https://doi.org/10.1365/s43439-022-00056-9>
473. Chesterman S. Artificial intelligence and the limits of legal personality. *International and Comparative Law Quarterly*. 2020. Vol. 69, iss. 4. P. 819–844. <https://doi.org/10.1017/S0020589320000366>

474. Chistyakova O. Philosophical-anthropological Grounds of Self and God (as Other) Relationship in Christian and Islam Discourses. (4th International Conference on Education, Language, Art and Intercultural Communication). 2017. <https://doi.org/10.2991/icelaic-17.2017.181>

475. Cohen K., Lee C. at all. The Psychology of Advocacy and the Advocacy of Psychology. *Canadian Psychology*. 2012. Vol. 53. <https://doi.org/10.1037/a0027823>

476. CohenMiller A. S., Pate P. Elizabeth. A Model for Developing Interdisciplinary Research Theoretical Frameworks. *The Qualitative Report*. 2019. Vol. 24, Iss. 6. P. 1211–1226.

477. Construction Law International. URL: http://www.ibanet.org/Publications/publications_IBA_guides_and_free_materials.aspx

478. Cormac McGrath, Annelie Gunnerstad, Christine Storr, Åsa Örnberg. Making the case for virtual law cases: introducing an innovative way to teach law. *The Law Teacher*. 2021. Vol. 55, iss. 2. P. 198–212. <https://doi.org/10.1080/03069400.2020.1773678>

479. Cottingham J. Human Nature and the Transcendent. *Royal Institute of Philosophy Supplement*. 2012. Vol. 70. P. 233–254. <https://doi.org/10.1017/S1358246112000124>

480. Czarnecki S., Riedel R. Analyzing varieties of (post-enlargement) Europeanization in CEE advocacy organizations across policy fields. *Interest Groups & Advocacy*. 2021. Vol. 10. P. 430–453. <https://doi.org/10.1057/s41309-021-00140-1>

481. Daci Jordan. Justiciability of Economic, Social and Cultural Rights. *Academicus International Scientific Journal*. 2014. No. 9 (4). P. 55–68. DOI:10.7336/academicus.2014.09.04

482. Daci Jordan. Legal Principles, Legal Values and Legal Norms: are they the same or different? *Academicus. International Scientific Journal*. 2010. <http://doi.org/10.7336/academicus.2010.02.11>

483. Danaher John. Axiological futurism: The systematic study of the future of values. *Futures*. 2021. Vol. 132. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2021.102780>

484. David L. Human Rights as an Ideology? Obstacles and Benefits. *Critical Sociology*. 2020. Vol. 46, no. 1. P. 37–50. <https://doi.org/10.1177/0896920518798015>
485. Deepa Kansra. Three Generations of Human Rights (Presentation Slides). 2020. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3702871>. Available at: <https://ssrn.com/abstract=3702871>
486. Delacroix Sylvie. Professional Responsibility: Conceptual Rescue and Plea for Reform. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2022. Vol. 42, iss. 1. P. 1–26. <https://doi.org/10.1093/ojls/gqab010>
487. Demeshchenko V. Socio-philosophical context of the history of the cultural and anthropological paradigm. *The culturology ideas*. 2021. № 20. P. 44–56. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-20-2021-2.44-56>
488. Demetriou O. Counter-Conduct and the Everyday: Anthropological Engagements with Philosophy. *Global Society*. 2016. Vol. 30, no. 2. P. 218–237. <https://doi.org/10.1080/13600826.2015.1133568>
489. Desai R. Deven, Kroll A. Joshua. Trust but verify: A guide to algorithms and the law. *Harvard Journal of Law & Technology, Forthcoming*. 2017. Vol. 31, iss. 1. P. 1–64.
490. Dickson J. Methodology in jurisprudence: A Critical Survey. *Legal Theory*. 2004. Vol. 10, iss. 3. P. 117–156. <https://doi.org/10.1017/S1352325204040200>
491. Dipika Jain, Debanuj DasGupta. Law, gender identity, and the uses of human rights: The paradox of recognition in South Asia. *Journal of Human Rights*. 2021. Vol. 20, iss. 1. P. 110–126. <https://doi.org/10.1080/14754835.2020.1845129>
492. Domselaar Iris van. Law's regret: on moral remainders, (in)commensurability and a virtue-ethical approach to legal decision-making. *Jurisprudence*. 2022. Vol. 13, iss. 2. P. 220–239. <https://doi.org/10.1080/20403313.2021.2014709>
493. Donald H. J. Hermann, Phenomenology, Structuralism, Hermeneutics, and Legal Study: Applications of Contemporary Continental Thought to Legal

Phenomena. *University Miami Law Review*. 1982. Vol. 36. P. 379–410. URL: <https://repository.law.miami.edu/umlr/vol36/iss3/3>

494. Donaldson T. How Values Ground Value Creation: The practical inference framework. *Organization Theory*. 2021. <https://doi.org/10.1177/26317877211036712>

495. Donelson R., Hannikainen I. Fuller and the folk: The inner morality of law revisited. *Lombrozo T., Knobe J., Nichols S. (eds) Oxford studies in experimental philosophy*. 2020. Vol. 3. P. 6–28. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198852407.003.0002>

496. Dowland Seth. *Family Values and the Rise of the Christian Right*. Philadelphia, 2019. 280 p.

497. Drane James. Natural law, history and politics. *Acta Bioethica*. 2002. Vol. 8, no. 1. P. 87–100. URL: <https://actabioethica.uchile.cl/index.php/AB/article/view/16865>

498. Draper A. J. Jeremy Bentham's theory of punishment. Doctoral thesis (Ph.D). UCL (University College London), 1997. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10105914/1/Jeremy_Bentham's_theory_of_pun.pdf

499. Duarte G.-L. Methodological Principles of Interdisciplinary Research: The Integrated Study of the Image in Social Networks. *Techno review. International Technology, Science and Society Review*. 2022. Vol. 11, iss. 1. P. 89–101. <https://doi.org/10.37467/gkarevtechno.v11.3097>

500. Duffy Sandra. Contested Subjects of Human Rights: Trans- and Gender-variant Subjects of International Human Rights Law. *Modern Law Review*. 2021. Vol. 84, iss. 5. P. 1041–1065. <https://doi.org/10.1111/1468-2230.12633>

501. Duminica R. The Relationship between the Law, Legal Norm, Legal Order and Normativity in Postmodern Society. *Postmodern Openings*. 2014. Vol. 5. P. 21–35. <http://doi.org/10.18662/po/2014.0503.02>

502. Duncan Nigel, Field Rachael, Strevens Caroline. Ethical imperatives for legal educators to promote law student wellbeing. *Legal Ethics*. 2020. Vol. 23, iss. 1-2. P. 65–88. <https://doi.org/10.1080/1460728x.2020.1834070>

503. Dupuy Jean-Pierre. Some Pitfalls in the Philosophical Foundations of Nanoethics. *Journal of Medicine and Philosophy*. 2007. Vol. 32, iss. 3. P. 237–261. <https://doi.org/10.1080/03605310701396992>

504. Dzedziak Wojciech. Axiological Basis for the Application of Law – a Perspective of the Equitable Law. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2015. Vol. XXIV, iss. 2. P. 49–71. <http://dx.doi.org/10.17951/sil.2015.24.2.49>

505. Easton C. Women and ‘the philosophical personality’: evaluating whether gender differences in the Cognitive Reflection Test have significance for explaining the gender gap in Philosophy. *Synthese*. 2021. Vol. 198. P. 139–167. <https://doi.org/10.1007/s11229-018-01986-w>

506. Edel A. Concept of Values in Contemporary Philosophical Value Theory. *Philosophy of Science*. 1953. Vol. 20, iss. 3. P. 198–207. <https://doi.org/10.1086/287264>

507. Engers T., Boer A., Breuker J., Valente A., Winkels R. *Ontologies in the Legal Domain*. 2008. https://doi.org/10.1007/978-0-387-71611-4_13

508. Ergashev Z. Democratic Legal Culture: How Strong are Values? *Journal of Law and Legal Reform*. 2021. Vol. 2, iss. 4. P. 623–628. <https://doi.org/10.15294/jllr.v2i4.45760>

509. Eva Elena. Principles of Lawyer's Profession Exercise. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2015. Vol. 197. P. 2449–2453. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.07.308>

510. Ezequiel H. On the Moral Impact Theory of Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2022. Vol. 42, iss. 1. P. 298–324. <https://doi.org/10.1093/ojls/gqab035>

511. Fariss Christopher J., Dancy Geoff. Measuring the Impact of Human Rights: Conceptual and Methodological Debates. *Annual Review of Law and Social Science*. 2017. Vol. 13. P. 273–294. <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-110316-113333>

512. Ferrara A. Moral Duties and Juridical Duties: The Ambiguity of Legal Ethics Considered Through the Prism of Kant's Metaphysics of Morals. *German Law Journal*. 2022. Vol. 23, iss. 1. P. 117–129. <https://doi.org/10.1017/glj.2022.5>

513. Fitzsimmons Michael. *The Parisian Order of Barristers and the French Revolution*. London: Harvard University Press, 1987. 299 p.

514. Flanagan B., Hannikainen I. R. The folk concept of law: Law is intrinsically moral. *Australasian Journal of Philosophy*. 2020. P. 1–15. <https://doi.org/10.1080/00048402.2020.1833953>

515. Fleck Z. Changes of the Political and Legal Systems: Judicial Autonomy. *German Law Journal*. 2021. Vol. 22, iss. 7. P. 1298–1315. <https://doi.org/10.1017/glj.2021.64>

516. Flöthe L. Technocratic or Democratic Interest Representation? How Different Types of Information Affect Lobbying Success. *Interest Groups & Advocacy*. 2019. Vol. 8, iss. 2. P. 165–183.

517. Flynn S. Trajectories of social justice within social stratification: towards a Bourdieusian reading of social class for social workers. *Critical and Radical Social Work*. 2022. Vol. 10(1). P. 145–159. <https://doi.org/10.1332/204986021X16114103576454>

518. Frank H. Stephen. *Lawyers, Markets and Regulation*. Cheltenham: Edward Elgar, 2013. 208 p.

519. Fransen Luc, Dupuy Kendra, Hinfelaar Marja, Mohammed Sultan, Mazumder Zakaria. Tempering Transnational Advocacy? The Effect of Repression and Regulatory Restriction on Transnational NGO Collaborations. *Global Policy, London School of Economics and Political Science*. 2021. Vol. 12, iss. 5. P. 11–22. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12972>

520. Fröhlich J. Law as Reason for Action. *Sellers M., Kirste S. (eds) Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*. Springer, Dordrecht. 2018. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_215-1

521. Fuente Jesus de la, Martinez-Vicente Jose Manuel, Santos Flavia H., Sander Paul, Fadda Salvatore at all. *Advances on Self-Regulation Models: A New*

Research Agenda Through the SR vs ER Behavior Theory in Different Psychology Contexts. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.861493>

522. Gangemi A., Sagri M. T., Tiscornia D. A Constructive Framework for Legal Ontologies. *Benjamins V. Richard, Casanovas Pompeu, Breuker Joost, Gangemi Aldo* (eds) *Law and the Semantic Web*. 2005. https://doi.org/10.1007/978-3-540-32253-5_7

523. Gatseliuk V., Strelbitska L., Herasymchuk O., Pavlyshyn A., Khrystiuk V. The influence of religion on the norms of criminal law and process: an international-comparative study. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, iss. 42. P. 226–235. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.21>

524. Gjefsen Mads Dahl, Knut Jorgen Vie. Propping up interdisciplinarity: responsibility in university flagship research. *Journal of Responsible Innovation*. 2021. Vol. 8, no. 1. P. 48–69. <https://doi.org/10.1080/23299460.2021.1899520>

525. Goodale Mark. *Anthropology and Law: A Critical Introduction*. 2017. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1ggjjgh>

526. Goodman L. A., Wilson J. M., Helms J. E., Greenstein N., Medzhitova J. Becoming an Advocate: Processes and Outcomes of a Relationship-Centered Advocacy Training Model. *The Counseling Psychologist*. 2018. Vol. 46, iss. 2. P. 122–153. <https://doi.org/10.1177/0011000018757168>

527. Gordon Robert W. Lawyers, the Legal Profession & Access to Justice in the United States: A Brief History. *Daedalus*. 2019. Vol. 148, no. 1. P. 177–189. URL: <https://www.jstor.org/stable/48562980>

528. Gow Laura. Intentionality as intentional inexistence. *Inquiry*. 2021. P. 1–15. <https://doi.org/10.1080/0020174X.2021.1923563>

529. Grinde B. An evolutionary perspective on free will and self-consciousness. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice*. 2022. <https://doi.org/10.1037/cns0000327>

530. Gulick Robert. Consciousness and Self-awareness – an Alternative Perspective. *Review of Philosophy and Psychology*. 2022. <https://doi.org/13.10.1007/s13164-022-00622-4>

531. Gutheil L. Why adaptive management will not save us: Exploring management directives' interaction with practice. *Public Administration and Development*. 2020. Vol. 40, iss. 2. P. 129–140. <https://doi.org/10.1002/pad.1888>

532. Haack Susan. Epistemology Legalized: Or, Truth, Justice, and the American Way. *American Journal of Jurisprudence*. 2004. Vol. 49. P. 43–61. URL: <https://ssrn.com/abstract=682642>

533. Hacker P. Teaching fairness to artificial intelligence: Existing and novel strategies against algorithmic discrimination under EU law. *Common Market Law Review*. 2018. Vol. 55, iss. 4. P. 1143–1185.

534. Haenggli M., Hirschi A., Cort W. Rudolph, Peiró M. Exploring the dynamics of protean career orientation, career management behaviors, and subjective career success: An action regulation theory approach. *Journal of Vocational Behavior*. 2021. Vol. 131. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2021.103650>

535. Hall John A. The Philosopher of Anthropology: Ernest Gellner on Anthropological Method. *Bérose – Encyclopédie internationale des histoires de l'anthropologie*. Paris. 2020. URL: <https://www.berose.fr/article2014.html?lang=fr>

536. Hamann Jiu., Suckert L. Temporality in Discourse: Methodological Challenges and a Suggestion for a Quantified Qualitative Approach. *Forum: Qualitative Social Research*. 2018. Vol. 19, no. 2. <https://doi.org/10.17169/fqs-19.2.2954>

537. Hartmann N. Ethik. <https://doi.org/10.1515/9783111703145>

538. Hausner Sondra L. The comparative anthropology of religion, or the anthropology of religion compared: a critical comment. *Social Anthropology*. 2020. Vol. 28, iss. 2. P. 482–495. <https://doi.org/10.1111/1469-8676.12766>

539. Heath B. Grant. Building a Culture of Lawfulness: An Interdisciplinary Approach to the Rule of Law. New York: Springer Nature Switzerland AG, 2021. 97 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-87970-9>

540. Hepach M. G. Entangled phenomenologies: Reassessing (post) phenomenology's promise for human geography. *Progress in Human Geography*. 2021. Vol. 45, iss. 5. P. 1278–1294. <https://doi.org/10.1177/0309132520987308>

541. Hesselink M. Anything Goes in Private Law Theory? On the Epistemic and Ontological Commitments of Private Law Multi-Pluralism. *German Law Journal*. 2022. Vol. 23, iss. 6. P. 891–899. <https://doi.org/10.1017/glj.2022.52>

542. Hildebrandt Mireille. Algorithmic regulation and the rule of law. *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*. 2018. Vol. 376. <https://doi.org/10.1098/rsta.2017.0355>

543. Hirschi A., Koen J. Contemporary career orientations and career self-management: A review and integration. *Journal of Vocational Behavior*. 2021. Vol. 126. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103505>

544. Ho H. L. Epistemology of Legal Fact-Finding. *A Philosophy of Evidence Law: Justice in the Search for Truth*. Oxford Monographs on Criminal Law and Justice. 2009. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199228300.003.0003>

545. Hoekstra Rinke. Ontology Representation – Design Patterns and Ontologies that Make Sense. 2009. P. 66–81. <https://doi.org/10.3233/978-1-60750-013-1-i>

546. Hohol Mateusz. Cognitive science: an interdisciplinary approach to mind and cognition. *Perspectives on interdisciplinarity*. 2021. P. 33–55.

547. Hoian I. M. Axiological Aspects of Moral and Legal Decision-Making. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2019. Vol. 16. P. 66–77. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i16.187572>

548. Hoian I. M., Budz V. P. Antropological and Axiological Dimensions of Social Expectations and their Influence on Society's Self-Organization. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2020. Vol. 18. P. 76–86. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i18.221379>

549. Horák F., Lacko D., Klocek A. Legal Consciousness: A Systematic Review of its Conceptualization and Measurement Methods. *Anuario de Psicología Jurídica*. 2021. Vol. 31, iss. 1. P. 9–34. <https://doi.org/10.5093/apj2021a2>

550. Howard Philip K. *Life Without Lawyers: Restoring Responsibility in America*. New York: W. W. Norton & Company, 2009. 240 p.

551. Hryshchuk O. V. Philosophy of Human Dignity in Law. *Law of Ukraine*. 2018. Vol. 9. P. 14–28. <http://doi.org/10.33498/louu-2018-09-014>

552. Hryshchuk V., Hryshchuk O., Tokarska A. Values and communication in modern Ukraine: to the topic of correlation. *Przegląd wschodnioeuropejski*. 2020. Vol. XI/1. P. 289–297.

553. Hui Li, Shui-Yan Tang & Carlos Wing-Hung Lo. Resource dependency, perceived political environment, and ENGO advocacy under authoritarian rule. *Journal of Environmental Policy & Planning*. 2022. <https://doi.org/10.1080/1523908X.2022.2031928>

554. Humbach John A. The National Association of Honest Lawyers: An Essay on Honesty, Lawyer Honesty and Public Trust in the Legal System. *Pace Law School*. 1999. Vol. 93. URL: <https://digitalcommons.pace.edu/plr/vol20/iss1/6/>

555. Husa Jaakko. *Interdisciplinary Comparative Law (Rubbing Shoulders with the Neighbours or Standing Alone in a Crowd Elgar Studies in Legal Research Methods)*: Monograph Book. Copyright Edward Elgar Publishing, 2021. 256 p. <https://doi.org/10.4337/9781802209785>

556. Inusah H., Gawu P. The Social Contract Theory and Corporation Moral Obligation. *E-Logos*. 2021. Vol. 28, iss. 1. P. 4–16. <https://doi.org/10.18267/j.e-logos.480>

557. Jacobs H. H., Borland J. H. The Interdisciplinary Concept Model. *Design and Implementation*. Gifted Child Quarterly, 1986. P. 159–163.

558. Kachur V., Kozin S. Legal culture as determining factor for legal socialization of modern personality. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. Vol. 10. P. 37–42. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.10.06>

559. Karpik Lucien. *Les avocats. Entre l'État, le public et le marché XIII–XX siècle*. Gallimard, Bibliothèque des sciences humaines. 1995. P. 206–215.

560. Kasher Asa. Professional Ethics and Collective Professional Autonomy. *Ethical Perspectives*. 2005. Vol. 12. P. 67–97. <https://doi.org/10.2143/EP.12.1.583363>
561. Kazanchian L. Features of Human Dignity in the Context of the Modern Philosophy of Law. *WISDOM*. 2020. Vol. 15, no. 2. P. 147–152. <http://doi.org/10.24234/wisdom.v15i2.358>
562. Kenter J. O., O'Connor S. The Life Framework of Values and living *as nature*; towards a full recognition of holistic and relational ontologies. *Sustainability Science*. 2022. <https://doi.org/10.1007/s11625-022-01159-2>
563. Khalikova Y., Kazun A. Should I stay, or should I go? self-legitimacy of attorneys in an authoritarian state. *Crime, Law and Social Change*. 2021. Vol. 75. P. 373–395. <https://doi.org/10.1007/s10611-020-09930-1>
564. Klüver H., Saurugger S. Opening the Black Box: The professionalization of Interest Groups in the EU. *Interest Groups & Advocacy*. 2013. Vol. 2. P. 185–205. <https://doi.org/10.1057/iga.2013.2>
565. Kociołek-Pęksa A., Menkes J. Axiology of human rights on the premises and determinants of contemporary discourse in the philosophy of international law. *Bratislava Law Review*. 2017. Vol. 1. P. 129–136. <https://doi.org/10.46282/blr.2017.1.2.82>
566. Kolstad H. Human Rights and Democracy-Obligations and Delusions. *Philosophies*. 2022. Vol. 7, iss. 14. <https://doi.org/10.3390/philosophies7010014>
567. König R. Interdisziplinäre Forschung. *Wörterbuch der Soziologie*. 2. Aufl. Stuttgart, 1968. S. 487–489.
568. Kovnierova I. O. Anthropological foundations of the concept of “crime” in historico-philosophical discourse. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2020. Vol. 17. P. 131–143. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i17.206727>
569. Kravchenko N. K., Nikolska N. V. Discourse structure relationships (based on international legal “soft law” discourse). *Scientific journal «International Journal of Philology»*. 2020. Vol. 11, no. 1. P. 101–107. <http://dx.doi.org/10.31548/philolog2020.01.101>

570. Lahaye-Battheu Sabien. The case for drafting a European convention on the profession of lawyer. *Committee on Legal Affairs and Human Rights*. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=24296&lang=en>

571. Lee J. G., Ropp J. W. Sometimes I'm Just Wearing the Prosecutor Down: An Exploratory Analysis of Criminal Defense Attorneys in Plea Negotiations and Client Counseling. *Journal of Qualitative Criminal Justice & Criminology*. 2020. Vol. 9, iss. 1. <https://doi.org/10.21428/88de04a1.2168ad3e>

572. Leszczyński L. Extra-Legal Values in Judicial Interpretation of Law: A Model Reasoning and Few Examples. *International Journal for the Semiotics of Law*. 2020. Vol. 33. P. 1073–1087. <https://doi.org/10.1007/s11196-020-09773-y>

573. Lhamon C. Discrimination on the basis of gender identity must end. *Nature Human Behaviour*. 2019. Vol. 3. <https://doi.org/10.1038/s41562-019-0692-5>

574. L'indépendance des avocats: Le long chemin d'une liberté / Sous L. Assier. 2015. 126 p.

575. Llewellyn K. My Philosophy of Law. Boston: Boston Law Book Co, 1941. 510 p.

576. Longkumer T. Anthropological Perspective on Utilitarianism. 2020. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.22034.68803>

577. Lordan Thomas. Legal Ontology: Does “The Law” Exist? 2021. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3957636>

578. Loutsaris M. A., Lachana Z., Alexopoulos Ch., Charalabidis Yannis. Legal Text Processing: Combing two legal ontological approaches through text mining. *The 22nd Annual International Conference on Digital Government Research (DG.O'21)*. New York: Association for Computing Machinery, 2021. P. 522–532. <https://doi.org/10.1145/3463677.3463730>

579. Lunov V. Specific features of professional thinking of lawyers in the context of social and psychological safety of personality. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. Вип. 14. С. 193–201.

580. Luts L., Nastasiak I., Karmazina C., Kovbasiuk S. Prospects for the development of modern interstate legal systems in the context of globalization challenges. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, iss. 40. P. 233–243. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.23>

581. Lynch K., Kalaitzake M., Crean M. Care and affective relations: Social justice and sociology. *The Sociological Review*. 2020. Vol. 69, iss. 1. P. 53–71. <https://doi.org/10.1177/0038026120952744>

582. Lyons Donna. Human Rights Derogations: Sourcing and Analysing the Concluding Observations of the International Human Rights Treaty Bodies. *Irish Studies in International Affairs*. 2021. Vol. 32, no. 1. P. 153–169. <https://doi.org/10.3318/isia.2021.32.10>

583. Magalotti T. Value Promotion and the Explanation of Evidential Standards. *Erkenn*. 2022. <https://doi.org/10.1007/s10670-022-00515-z>

584. Maikut K., Andrusiv U., Yurkevych Y., Dutko A., & Zaiats O. Protection of the right to property in the case law of the European court of human rights. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 28. P. 497–507. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.54>

585. Mäki U. Philosophy of interdisciplinarity. What? Why? How? *European Journal for Philosophy of Science*. 2016. Vol. 6. P. 327–342. <https://doi.org/10.1007/s13194-016-0162-0>

586. Mańko R. Judicial Decision-Making, Ideology and the Political: Towards an Agonistic Theory of Adjudication. *Law Critique*. 2022. Vol. 33. P. 175–194. <https://doi.org/10.1007/s10978-021-09288-w>

587. Marmor A. What's left of general jurisprudence? On law's ontology and content. *Jurisprudence*. 2019. Vol. 10, iss. 2. P. 151–170. <https://doi.org/10.1080/20403313.2018.1545457>

588. Marseille E., Kahn J. G. Utilitarianism and the ethical foundations of cost-effectiveness analysis in resource allocation for global health. *Philos Ethics Humanit Med*. 2019. Vol. 14(1), iss. 5. <https://doi.org/10.1186/s13010-019-0074-7>

589. Masood Ahmed. An investigation into the nature and role of non-settled ADR in the English civil justice system. *University of Leicester. Journal contribution*. 2017. URL: <https://hdl.handle.net/2381/40731>

590. Matantseva M. S., Ledovskikh N. P., Matantsev D., Piterskaya A. L., Tchinaryan E. O. Law values as a factor of sociocultural identification. *International Journal of Civil Engineering and Technology*. 2018. Vol. 9. P. 2001–2012.

591. Medveschi I. Towards a Meaning-Centered Philosophy of Communication: Review of: Sandu Frunză. 2020. *Filosofie și comunicare cotidiană. Cărțile ar putea să-ți schimbe viața (Philosophy and Daily Communication: Books could change your life)*. Iași: Lumen Publishing House. *Postmodern Openings*. 2021. Vol. 12, no. 1. P. 380–386. <https://doi.org/10.18662/po/12.1/267>

592. Mellquist J. Role orientation and organizational strategy among policy professionals in civil society. *Interest Groups & Advocacy*. 2022. Vol. 11. P. 136–156. <https://doi.org/10.1057/s41309-021-00147-8>

593. Menkes Jerzy, Anna Kociołek-Pęksa. (R)evolution of the Axiology of Human Rights, Political Freedom and Security as a Determinant of UN Pragmatism: Metaphorization in Law. *Politeja*. 2021. No. 71. P. 79–93. <https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.71.04>

594. Mesembe Ita Edet. Human Values and Their Foundations: Towards an Ethic of Living Right (EOUSLY). *Research on Humanities and Social Sciences*. 2014. Vol. 4, no. 2. P. 128–134.

595. Mittelstrass J. Philosophy or the search for anthropological constants. *Staudinger U. M. & Lindenberger U.* (eds) *Understanding human development: Dialogues with lifespan psychology*. 2003. P. 483–494. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-0357-6_24

596. Morgan L. Fetal Relationality in Feminist Philosophy: An Anthropological Critique. *Hypatia*. 1996. Vol. 11, iss. 3. P. 47–70. <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.1996.tb01015.x>

597. Morin A. Implications of mirror self-recognition for self-awareness. *Psychology of Consciousness: Theory, Research, and Practice*. 2021. <https://doi.org/10.1037/cns0000270>

598. Moser M. Комунікативні тактики та стратегії в політичному дискурсі. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2020. Т. 12, № 1. С. 141–146. <https://doi.org/10.15421/352016>

599. Muradyan N. Intentionality of human legal consciousness in the conditions of necessary self-limitation. *Visnyk of the Lviv University Philosophical Political studies*. 2021. Iss. 34. P. 70–77. <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.10>

600. Murray C. E., Crowe A. Counseling advocacy competencies in action: Lessons learned through the See the Triumph campaign. *Journal of Social Action in Counseling and Psychology*. 2016. Vol. 8, iss. 1. P. 53–69.

601. Musaraj J. Legal Education and Upbringing of Order. *European Journal of Multidisciplinary Studies*. 2021. Vol. 6, iss. 1. P. 31–40. <https://doi.org/10.26417/518cyq97z>

602. Nairz-Wirth Erna, Feldmann Klaus. Teacher professionalism in a double field structure. *British Journal of Sociology of Education*. 2019. Vol. 40, iss. 6. P. 795–808. <https://doi.org/10.1080/01425692.2019.1597681>

603. Nakibuule Gladys Kisekka, Kar-wai Tong. Plea bargaining as a human rights question. *Cogent Social Sciences*. 2020. Vol. 6, iss. 1. P. 1–29. <https://doi.org/10.1080/23311886.2020.1818935>

604. Nastasiak I., Baik O., Zaiats O., Mykhalitska N., & Vereskliia M. Financial and legal aspects of economic security of the state. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2021. Т. 4, № 39. С. 482–493. <https://doi.org/10.18371/.v4i39.241419>

605. Nesprava M., Rizak M., Volkov V., Voluiko O., & Skrypa Y. Christian interpretation of anthropological guidelines for lawmaking. *Cuestiones Políticas*. 2020. Vol. 38, no, 66. P. 511–522. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.38e.35>

606. Newbigging K., Ridley Julie. Epistemic struggles: The role of advocacy in promoting epistemic justice and rights in mental health. *Social Science & Medicine*. 2018. Vol. 219. P. 36–44. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.10.003>

607. Newman David B., Nezlek John B. Private self-consciousness in daily life: Relationships between rumination and reflection and well-being, and meaning in daily life. *Personality and Individual Differences*. 2019. Vol. 136. P. 184–189. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.06.039>

608. Nicholson Alex. The value of a law degree – part 4: a perspective from employers. *The Law Teacher*. 2022. Vol. 56, iss. 2. P. 171–185. <https://doi.org/10.1080/03069400.2021.1936396>

609. Nicolesky B. Methodology of transdisciplinary. *Transdisciplinary Journal of Engineering and Science*. 2010. No. 1. P. 19–38.

610. Niemi Hanna-Maria. The Use of Human Dignity in Legal Argumentation: An Analysis of the Case Law of the Supreme Courts of Finland. *Nordic Journal of Human Rights*. 2021. Vol. 39, iss. 3. P. 280–299. <https://doi.org/10.1080/18918131.2021.1999576>

611. Nora Chlap, Rhonda Brown. Relationships between workplace characteristics, psychological stress, affective distress, burnout and empathy in lawyers. *International Journal of the Legal Profession*. 2022. Vol. 29, iss. 2. P. 159–180. <https://doi.org/10.1080/09695958.2022.2032082>

612. Nováček Pavel. Human Values Compatible with Sustainable Development. *Journal of Human Values*. 2013. Vol. 19. P. 5–13. <https://doi.org/10.1177/0971685812470326>

613. Novo M., Seijo D. Psychology and Law: Research for practice. Berlin: De Gruyter, 2020. 124 p. <https://doi.org/10.2478/9788395669682>

614. Nowell L., Paolucci F., Dhingra S., Jacobsen M., Lorenzetti D.-L., Lorenzetti L., Oddone-Paolucci E. Interdisciplinary mixed methods systematic reviews: Reflections on methodological best practices, theoretical considerations, and practical implications across disciplines. *Social Sciences & Humanities Open*. 2022. Vol. 6, no. 1. <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2022.100295>

615. Oeter S. Conflicting Norms, Values, and Interests: A Perspective from Legal Academia. *Ethics & International Affairs*. 2019. Vol. 33, iss. 1. P. 57–66. <http://doi.org/10.1017/S089267941800093X>

616. Oleinykov S. Ethics and legal aspects of public institutions' legal activities. *Grail of Science*. 2022. P. 140–145. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.27.05.2022.022>

617. Omri Ben-Zvi. Depth in legal theory. *Jurisprudence*. 2019. Vol. 10, iss. 3. P. 375–395. <https://doi.org/10.1080/20403313.2019.1631060>

618. Ozimek P., Förster J. The social online-self-regulation-theory: A review of self-regulation in social media. *Journal of Media Psychology: Theories, Methods, and Applications*. 2021. Vol. 33, iss. 4. P. 181–190. <https://doi.org/10.1027/1864-1105/a000304>

619. Palahuta V., Zharovska I., Kovalchuk V., Skliar A. Anthropological justification of the modern change of axiological determinants under the influence of religious factors. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, iss. 31. P. 64–70. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.31.07.6>

620. Papayannis Diego M. Independence, impartiality and neutrality in legal adjudication. *Revus*. 2016. Vol. 28. P. 33–52. <https://doi.org/10.4000/revus.3546>

621. Parsons T. *A Sociologist Looks at the Legal Profession*. New York: The Free Press of Glencoe, 1952. 460 p.

622. Parti Katalin, Szigeti Akos. The Future of Interdisciplinary Research in the Digital Era: Obstacles and Perspectives of Collaboration in Social and Data Sciences – An Empirical Study. *Cogent Social Sciences*. 2021. Vol. 7, no. 1. <https://doi.org/10.1080/23311886.2021.197088>

623. Pepper Ken. Do sensorimotor dynamics extend the conscious mind? *Adaptive Behavior*. 2014. Vol. 22, iss. 2. P. 99–108. <https://doi.org/10.1177/1059712313508292>

624. Peter G. Glenn. Lessons from Psychology for Law Practice Management. *Dickinson Law Review*. 2022. Vol. 126, iss. 2. P. 575–584. URL: <https://ideas.dickinsonlaw.psu.edu/dlr/vol126/iss2/7>

625. Piątek W. The right to an effective remedy in European law: significance, content and interaction. *China-EU Law Journal*. 2019. Vol. 6. P. 163–174. <https://doi.org/10.1007/s12689-019-00086-3>
626. Pieniążek Marcin. The Phenomenological Basis of Lawyers' Professional Ethics. *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej*. 2012. № 1(4). P. 69–83.
627. Pierluigi Chiassoni. Kelzen on Natural Law Theory. *Revus*. 2014. Vol. 23. P. 135–163. <https://doi.org/10.4000/revus.2976>
628. Pirie Fernada. Legalism: a turn to history in the anthropology of law. *Clio@Themis*. 2019. Vol. 15. P. 1–21. URL: <https://journals.openedition.org/cliothemis/666#quotation>
629. Pleasence P., Balmer N. J. Justice & the Capability to Function in Society. *Daedalus*. 2019. Vol. 148, iss. 1. P. 140–149. https://doi.org/10.1162/daed_a_00547
630. Pohribna V. The role of social capital in professional socialization of personality. *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophies of Law, Political Science, Sociology*. 2022. Vol. 1, no. 52. <https://doi.org/10.21564/2663-5704.52.249942>
631. Polt Richard. Socratic and Cartesian Personae: Undismembering and Liquidation. *Open Philosophy*. 2022. Vol. 5, no. 1. P. 330–339. <https://doi.org/10.1515/opphil-2022-0206>
632. Popovych Tereziia. The right to gender identity: the basic principles for understanding and legal enforcement. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. Вип. 3. С. 55–66.
633. Porro C. Criminal Blame, Exclusion and Moral Dialogue. *Criminal Law, Philosophy*. 2021. Vol. 15. P. 223–235. <https://doi.org/10.1007/s11572-021-09563-y>
634. Pozzebon M., Delgado N., Rodriguez Ch. Working at the crossroads of structurationist and discursive approaches: a methodological tool for practice-based studies. *Revista de Administração de Empresas*. 2021. Vol. 61, no. 6. e2019-0755. <https://doi.org/10.1590/S0034-759020210605>

635. Price L. Interdisciplinarity, health and well-being. *Journal of Critical Realism*. 2021. Vol. 20, iss. 5. P. 449–457. <https://doi.org/10.1080/14767430.2021.1999721>

636. Prochownik Karolina. The experimental philosophy of law: New ways, old questions, and how not to get lost. *Philosophy Compass*. 2021. Vol. 16, iss. 12. P. 1–17. <https://doi.org/10.1111/phc3.12791>

637. Protskiv N., Kiriiak O. A closer look at private law methodology. *Civil law and process*. 2021. Vol. 10. P. 5–9. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.10.01>

638. Rahimian S. Consciousness in Solitude: Is Social Interaction Really a Necessary Condition? *Frontiers in Psychology*. 2021. Vol. 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.630922>

639. Raub S., Borzillo S., Perretten G., Schmitt A. New employee orientation, role-related stressors and conflict at work: Consequences for work attitudes and performance of hospitality employees. *International Journal of Hospitality Management*. 2021. Vol. 94. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102857>

640. Renato Rodrigues da Silva. *The Anglo-Saxon Elite: Northumbrian Society in the Long Eighth Century*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2021. <https://doi.org/10.1515/9789048551088>

641. Repko A. F., Szostak R. *Interdisciplinary research: Process and theory*. Los Angeles: SAGE, 2020.

642. Rhode Deborah L., Eaton Kevin, Porto Anna. Access to Justice through Limited Legal Assistance. *North western Journal of Human Rights*. 2018. Vol. 16. P. 1–21. URL: <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/njihr/vol16/iss1/1>

643. Ricœur P. *Le conflit des interpretations. Essais d'hermeneutique*. Paris, 1969.

644. Riker P. *The Conflict of Interpretations: Essays in Hermeneutics*. Evanston, United States: Northwestern University Press, 2007. 544 p.

645. Rivas C., Vigurs C., Cameron J., Yeo L. A realist review of which advocacy interventions work for which abused women under what circumstances.

- Cochrane Database Syst Rev.* 2019. Vol. 29, iss. 6.
<https://doi.org/10.1002/14651858.CD013135.pub2>
646. Roberto Di Capua, Andrea Pilotti, André Mach, Karim Lasseb. Political professionalization and transformations of political career patterns in multi-level states: The case of Switzerland. *Regional & Federal Studies*. 2022. Vol. 32, iss. 1. P. 95–114. <https://doi.org/10.1080/13597566.2020.1771312>
647. Rogers M., Marraccini M., Lubiner A., Dupont-Frechette J. Advancing Advocacy: Lessons Learned from Advocates in School Psychology. *Psychological Services*. 2019. Vol. 17. <https://doi.org/10.1037/ser0000334>
648. Rowena Rodrigues. Legal and human rights issues of AI: Gaps, challenges and vulnerabilities. *Journal of Responsible Technology*. 2020. Vol. 4. <https://doi.org/10.1016/j.jrt.2020.100005>
649. Rowena Rodrigues, Konrad Siemaszko, & Zuzanna Warso. Legal requirements and human rights. 2019. URL: <https://www.sienna-project.eu/robotics/legal-aspects/>
650. Rubinson Robert. Professional Identity as Advocacy. *Mississippi College Law Review*. 2012. Vol. 7. P. 7–41. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2295535>
651. Sadowski J. Discreet Signs of the Supreme Idea: On Certain Transcendent Categories in Russian and Soviet Constitutional Law. *International Journal for the Semiotics of Law*. 2021. <https://doi.org/10.1007/s11196-021-09858-2>
652. Samra A. The debates of methodology and methods: reflections on the development of the study of international relations. *Review of Economics and Political Science*. 2021. <https://doi.org/10.1108/REPS-06-2020-0063>
653. Sarkia M. A model-based approach to social ontology. *Philosophy of the Social Sciences*. 2022. Vol. 52, iss. 3. P. 175–203. <https://doi.org/10.1177/00483931211056952>
654. Scassa T., Goudreau M., Doagoo C. Interdisciplinary Approaches to Intellectual Property Law. *Intellectual Property for the 21st Century: Interdisciplinary Approaches*. 2014. P. 1–22.

655. Scheppele K. L., Kochenov D. V., Grabowska-Moroz B. EU Values Are Law, after All: Enforcing EU Values through Systemic Infringement Actions by the European Commission and the Member States of the European Union. *Yearbook of European Law*. 2020. Vol. 39. P. 3–121. <https://doi.org/10.1093/yel/yeaa012>

656. Scherer E., Kim S., Metcalf S., Sweeney M., Wu J. at all. Momentary Self-regulation: Scale Development and Preliminary Validation. *JMIR Ment Health*. 2022. Vol. 9, no. 5. <https://doi.org/10.2196/35273>

657. Schilling T. The recognition of human rights: a threefold myth. *Human Rights Law Review*. 2020. Vol. 20, iss. 2. P. 210–235. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngaa016>

658. Senaratne K. Internal Self-Determination in International Law: A Critical Third-World Perspective. *Asian Journal of International Law*. 2013. Vol. 3, iss. 2. P. 305–339. <https://doi.org/10.1017/S2044251313000209>

659. Shah Morial. Ethical Standards for International Human Rights Lawyers. *Georgetown Journal of Legal Ethics*. 2019. Vol. 32, no. 2. URL: <https://ssrn.com/abstract=3581971>

660. Shane R. Brady, Jimmy A. Young & David A. McLeod. Utilizing Digital Advocacy in Community Organizing: Lessons Learned from Organizing in Virtual Spaces to Promote Worker Rights and Economic Justice. *Journal of Community Practice*. 2015. Vol. 23, iss. 2. P. 255–273. <https://doi.org/10.1080/10705422.2015.1027803>

661. Shapiro Ian. *The Real World of Democratic Theory*. Princeton University Press, 2011. 304 p. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt7s2q9>

662. Siekkinen T., Pekkola E., Carvalho T. Change and continuity in the academic profession: Finnish universities as living labs. *Higher Education*. 2020. Vol. 79. P. 533–551. <https://doi.org/10.1007/s10734-019-00422-3>

663. Silver Jasmine R., Silver Eric. The Nature and Role of Morality in Offending: A Moral Foundations Approach. *Journal of Research in Crime and Delinquency*. Vol. 58, iss. 3. P. 343–380. <https://doi.org/10.1177/0022427820960201>

664. Siobhán McInerney-Lankford. Human Rights and Development: a Comment on Challenges and Opportunities from a Legal Perspective. *Journal of Human Rights Practice*. 2009. Vol. 1, iss. 1. P. 51–82. <https://doi.org/10.1093/jhuman/hun005>

665. Skrynkovskyy R., Kataiev A., Zaiats O., Andrushchenko H., Popova N. Competitiveness of the company on the market: Analytical method of assessment and the phenomenon of the impact of corruption in Ukraine. *Journal of Optimization in Industrial Engineering*. 2021. Vol. 14, Iss. 1. P. 79–86. <https://doi.org/10.22094/JOIE.2020.677836>

666. Slabouz V., Butko Y., Mozhovyi L., Nikitina N., Matoryna N. Linguistic Philosophy in the Context of the Anthropological Turn of Culture. *WISDOM*. 2021. Vol. 19, iss. 3. P. 45–53. URL: <https://www.wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/article/view/497>

667. Smolii E., Satina T., Aleshina L. About values as a factor in language and culture. *Laplage em Revista*. 2021. Vol. 7. P. 575–581. <https://doi.org/10.24115/S2446-622020217Extra-D1140p.575-581>

668. Somek A. Legality and the Legal Relation. *Ratio juris*. 2020. Vol. 33, iss. 3. P. 307–316. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3561959>

669. Spiesshofer Birgit. Be careful what you wish for: a European perspective on the limits of CSR in the legal profession. *Legal Ethics*. 2021. Vol. 24, iss. 1. P. 73–88. <http://dx.doi.org/10.1080/1460728x.2021.1979732>

670. Stempel Jeffrey W. Legal Ethics and Law Reform Advocacy. *Scholarly Works*. 2020. No. 1319. URL: <https://scholars.law.unlv.edu/facpub/1319>

671. Stetska Khrystyna. Social measures to prevent lucrative violent crimes committed by children. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2022. Vol. 1. P. 89–95. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.1.14>

672. Stevenson Chris. Theoretical and methodological approaches in discourse analysis. *Nurse researcher*. 2004. Vol. 12. P. 17–29. <https://doi.org/10.7748/nr2004.10.12.2.17.c5936>

673. Sticker M. Kant on thinking for oneself and with others — the ethical a priori, openness and diversity. *Journal of Philosophy of Education*. 2021. Vol. 55, iss. 6. P. 949–965. <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12615>
674. Summa M., Klein M., Schmidt P. Introduction: Double Intentionality. *Topoi*. 2022. Vol. 41. P. 93–109. <https://doi.org/10.1007/s11245-021-09786-7>
675. Susan S. Fortney, Mandatory Legal Malpractice Insurance: Exposing Lawyers' Blind Spots. 2019. P. 190–237. URL: <https://scholarship.law.tamu.edu/facscholar/1336>
676. Susskind Richard. *The End of Lawyers? Rethinking the Nature of Legal Services*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 303 p.
677. Taekema S. Methodologies of Rule of Law Research: Why Legal Philosophy Needs Empirical and Doctrinal Scholarship. *Law and Philosophy*. 2021. Vol. 40. P. 33–66. <https://doi.org/10.1007/s10982-020-09388-1>
678. Teshome R. G. The Draft Convention on the Right to Development: A New Dawn to the Recognition of the Right to Development as a Human Right? *Human Rights Law Review*. 2022. Vol. 22, iss. 2. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngac001>
679. Thagard P. Cognitive science. *The Routledge companion to the philosophy of science*. London: Routledge, 2019. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/cognitive-science/>
680. *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity* / ed. by R. Frodeman, Thompson Klein, R. Pacheco. Oxford University Press, 2017. 653 p.
681. Turner C. The extended mind argument against phenomenal intentionality. *Phenom Cogn Sci*. 2021. <https://doi.org/10.1007/s11097-021-09765-8>
682. Turner C. K. A Principle of Intentionality. *Front. Psychol*. 2017. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00137>
683. United Kingdom Legal Research Guide. URL: <https://guides.ll.georgetown.edu/c.php?g=365741&p=2471214>
684. Urban Petr. Phenomenology and Interdisciplinarity. *Kontexte des Leiblichen*. 2016. P. 459–480.

685. US Code of Professional Ethics 1908. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/code_of_professional_responsibility
686. Vandenberghe F. Sociology as Practical Philosophy and Moral Science. *Theory, Culture & Society*. 2018. Vol. 35, iss. 3. P. 77–97. <https://doi.org/10.1177/0263276417709343>
687. Varuhas J. The principle of legality. *The Cambridge Law Journal*. 2020. Vol. 79, iss. 3. P. 578–614. <https://doi.org/10.1017/S0008197320000598>
688. Vega Jesús. Legal philosophy as practical philosophy. *Revus*. 2018. Vol. 34. <https://doi.org/10.4000/revus.3859>
689. Vogt D. C. The Natural Meaning of Crime and Punishment: Denying and Affirming Freedom. *Criminal Law, Philosophy*. 2021. <https://doi.org/10.1007/s11572-021-09624-2>
690. Wahlberg L. Legal Ontology, Scientific Expertise and The Factual World. *Journal of Social Ontology*. 2017. Vol. 3, no. 1. P. 49–65. <https://doi.org/10.1515/jso-2015-0022>
691. Waldron Jeremy. Law and Disagreement. Oxford, 1999. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198262138.001.0001>
692. Walter J. The Foundations of the Professions and of Professional Ethics: A Critical and Constructive Study. *Horizons*. 1985. Vol. 12, iss. 1. P. 91–115. <https://doi.org/10.1017/S0360966900034332>
693. Wang Qi, Wiborg Schneider Jesper. Consistency and validity of interdisciplinarity measures. *Quantitative Science Studies*. 2020. Vol. 1, iss. 1. P. 239–263. https://doi.org/10.1162/qss_a_00011
694. Watson Bill. The Decline of Natural Law and the Rise of Exclusive Positivism. *SMU Law Review Forum*. 2022. Vol. 75. P. 174–190. <https://doi.org/10.25172/slrf.75.1.4>
695. Wendel W. Nonlegal Regulation of the Legal Profession: Social Norms in Professional Communities. *Vanderbilt Law Review*. 2001. Vol. 54, iss. 5. URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/facpub/490>

696. Wenyu Zhang, Shunshun Shi, Xiaoling Huang et al. The distinctiveness of author interdisciplinarity: A long-neglected issue in research on interdisciplinarity. *Journal of Information Science*. 2020. Vol. 48, iss. 1. P. 90–105. <https://doi.org/10.1177/0165551520939499>

697. Westerhoff Jan. An argument for ontological nihilism. *Inquiry*. 2021. <https://doi.org/10.1080/0020174X.2021.1934268>

698. Wetherell M. Trends in the Turn to Affect: A Social Psychological Critique. *Body & Society*. 2015. Vol. 21, iss. 2. P. 139–166. <https://doi.org/10.1177/1357034X14539020>

699. White J. Autonomous Reboot: Kant, the categorical imperative, and contemporary challenges for machine ethicists. *AI & SOCIETY*. 2022. Vol. 37. P. 661–673. <https://doi.org/10.1007/s00146-020-01142-4>

700. Wright G. Objective and Subjective Tests in the Law. *U.N.H. L. Rev.* 121. 2017. Vol. 16, no. 1. URL: https://scholars.unh.edu/unh_lr/vol16/iss1/5/

701. Wyreńska-Dermanović Ewa. Kantian moral education for the future of humanity: The climate change challenge. *Journal of Philosophy of Education*. 2021. Vol. 55, iss. 6. P. 1045–1056. <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12613>

702. Yereshko Ju., Kreidych I. Intellectual Theory of Value: Substantiation and Formulation. *Technology Audit and Production Reserves*. 2021. Vol. 2/4, iss. 58. P. 38–41. <https://doi.org/10.15587/2706-5448.2021.230777>

703. Zer-Gutman Limor, Wald Eli. Is the Legal Profession Too Independent? *Marquette Law review*. 2021. Vol. 105, iss. 2. P. 341–395. URL: <https://scholarship.law.marquette.edu/mulr/vol105/iss2/5>

704. Zuscak S., Coyle I., Keyzer P., Machin M. The marriage of psychology and law: testamentary capacity. *Psychiatr Psychol Law*. 2019. Vol. 26, iss. 4. P. 614–643. <https://doi.org/10.1080/13218719.2018.1557506>

705. Zwanenburg S., Nakhoda M., Whigham P. Toward greater consistency and validity in measuring interdisciplinarity: a systematic and conceptual evaluation. *Scientometrics*. 2022. <https://doi.org/10.1007/s11192-022-04310-z>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

1. Заяць О. С. Іntenціональні детермінанти професійної адвокатської діяльності: монографія. Львів: Панорама, 2022. 517 с.
2. Кельман М., Кельман Л., Заяць О. Наукознавчі підходи у дослідженні проблематики правозастосовної діяльності у сучасній правовій державі. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2018. № 4 (24). С. 151–161. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2592444>
3. Заяць О. С. Антропологічна константа професійної адвокатської діяльності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1 (26), т. 2. С. 3–7.
4. Заяць О. С. Гідність, свобода, права людини як категорії європейського права. *Держава та регіони. Сер.: Право*. 2019. № 4(66). С. 207–212. <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-4-34>
5. Заяць О. С. Забезпечення права на апеляційний та касаційний перегляд судових рішень у цивільних справах у контексті права на справедливий суд. *Приватне та публічне право*. 2019. № 2. С. 41–44. <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.2.7>
6. Заяць О., Скриньковський Р. Проблемні аспекти участі експерта у цивільному судочинстві України. *Траєкторія науки*. 2019. Т. 5, № 9. С. 3001–3011. <http://dx.doi.org/10.22178/pos.50-3>
7. Антонюк С., Заяць О., Скриньковський Р., Макухіна І. Проблеми отримання адвокатом правової інформації про зміст норм іноземного права під час представництва інтересів клієнта у цивільному судочинстві України. *Траєкторія науки*. 2019. Т. 5, № 10. С. 5001–5010. <http://dx.doi.org/10.22178/pos.51-5>

8. Заяць О. С., Коновалдова Н. Т. Особливості відповідальності адвоката за прояв неповаги до суду. *Інтернаука. Сер.: Юридичні науки*. 2020. № 4. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2020-4-5848>

9. Заяць О. С. Про можливість використання феноменологічного підходу у філософсько-правовому аналізі професійної адвокатської діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2020. Вип. 62. С. 354–358.

10. Заяць О. С. Концептуалізація інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності в контексті філософсько-правового дискурсу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6, vol. 2. С. 196–200.

11. Заяць О. С. Соціально-правові вимоги до професійного визначення адвокатури як суспільної діяльності. *Вісник Запорізького національного університету. Сер.: Юридичні науки*. 2020. № 4, т. 2. С. 226–232. <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-33>

12. Заяць О. С. Обґрунтування основоположних принципів адвоката – справедливості та відповідальності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 2 (37). С. 9–14. [https://doi.org/10.32837/руув.v1i1\(22\).865](https://doi.org/10.32837/руув.v1i1(22).865)

13. Заяць О. С. Ціннісні детермінанти професійної адвокатської діяльності. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. Вип. 2. С. 93–97. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.2.16>

14. Заяць О. С. Феномен професійної адвокатської діяльності: сучасний дискурс гуманізму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2021. № 52. С. 4–7.

15. Заяць О. С. Взаємовплив професійної поведінки адвоката та правослухняної поведінки громадянина. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 5. С. 41–45.

16. Заяць О. С. Гносеологічна інтерпретація правової допомоги як соціального феномену. *Часопис цивілістики*. 2021. № 43. С. 83–88.

17. Заяць О. С. Імплементация констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні.

Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 10. С. 107–110. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/27.pdf

18. Заяць О. С. Права як аксіологічна константа адвокатської діяльності. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 6. С. 3–7.

19. Заяць О. С. Гуманістичні передумови професійної адвокатської діяльності. *Право та державне управління*. 2021. № 4. С. 18–24.

20. Заяць О. С. Іntenціональний аналіз світоглядних ознак професійної адвокатської діяльності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 18. Право*. 2021. № 36. С. 32–37.

21. Заяць О. С. Аксіологічно-правовий вимір верховенства права в професійній адвокатській діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2022. Вип. 70. С. 28–33. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.4>

22. Maikut K., Andrusiv U., Yurkevych Y., Dutko A., & Zaiats O. Protection of the right to property in the case law of the European court of human rights. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 28. P. 497–507. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.54>

23. Skrynkovsky R., Kataiev A., Zaiats O., Andrushchenko H., Popova N. Competitiveness of the company on the market: Analytical method of assessment and the phenomenon of the impact of corruption in Ukraine. *Journal of Optimization in Industrial Engineering*. 2021. Vol. 14, Iss. 1. P. 79–86. <https://doi.org/10.22094/JOIE.2020.677836>

24. Nastasiak I., Baik O., Zaiats O., Mykhalitska N., & Vereskliia M. Financial and legal aspects of economic security of the state. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2021. Vol. 4, Iss. 39. P. 482–493. <https://doi.org/10.18371/.v4i39.241419>

25. Blikhar M., Vinichuk M., Komarnytska I., Zaiats O., & Kashchuk M. Counteraction to financial crimes in the system of fight against legalization (laundering) of criminally obtained funds. *Financial and Credit Activity Problems of*

Theory and Practice. 2022. Vol. 1, Iss. 42. P. 73–83.

<https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.42.2022.3704>

26. Blikhar V., Zaiats O., Pavliuk N., Kalka N. Psychological and legal aspects of verification and detection of lies during polygraph examination. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience.* 2022. Vol. 13, Iss. 1. P. 276–291. <https://doi.org/10.18662/brain/13.1/284>

27. Blikhar M., Zharovska I., Shandra B., Zaiats O. Legal relations in the field of human reproductive activity. *Reproductive Endocrinology.* 2022. No. 63-64. P. 97–104. <https://doi.org/10.18370/2309-4117.2022.63.97-104>

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

28. Заяць О. С. Порівняльно-правовий аналіз учасників цивільного процесу Республіки Польща та України. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі:* зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 груд. 2018 р.). Харків, 2018. С. 92–95.

29. Заяць О. С. Відкритість правоохоронної системи України – важливий аспект в діяльності органів правопорядку. *Актуальні дослідження правової та історичної науки:* зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 5 берез. 2019 р.). Тернопіль, 2019. Вип. 10. С. 25–27.

30. Заяць О. С. Взаємозв'язок між юридичною освітою та юридичною професією: європейський контекст. *Organization of educational process for legal education applicants, innovative teaching methods in higher education institutions of Ukraine and EU: Scientific and pedagogic internship proceedings* (Frankfurt an der Oder, Federal Republic of Germany, October 28 – December 6, 2019). European University Viadrina Frankfurt (Oder), 2019. P. 68–71.

31. Заяць О., Скриньковський Р., Антонюк С. Підвищення кваліфікації адвокатів України в світлі реалізації принципів організації та діяльності адвокатури. *Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante:* collection de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des matériaux de la

conférence scientifique et pratique internationale (Bruxelles, Belgique, 29 novembre, 2019). Bruxelles, Belgique: Plateforme scientifique européenne. Certified by Euro Science Certification Group (SCC–2000). Vol. 6. P. 121–125. <https://doi.org/10.36074/29.11.2019.v6.06>

32. Заяць О. С. До питання про забезпечення права на справедливий суд. *Сучасні проблеми розвитку державності та напрями їх вирішення через призму правотворчої діяльності*: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17–18 трав. 2019 р.). Харків, 2019. С. 80–81.

33. Заяць О. С., Коновалова Н. Т., Петрончак Ю. О. Доступ журналістів до судових засідань з розгляду цивільних справ. *Суспільні, соціально-економічні та політико-правові детермінанти сталого розвитку України*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 січ. 2020 р.). Львів, 2020. Т. 2. С. 3–6.

34. Заяць О. С. Характеристика інституту правового статусу людини та громадянина в європейському праві. *Сучасний рух науки*: тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Дніпро, 1–2 квіт. 2021 р.). Дніпро, 2021. Т. 1. С. 475–477.

35. Заяць О. С. Особливості правового статусу адвоката у цивільному процесі. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 груд. 2021 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 349–351.

36. Заяць О. С. Соціально-правова характеристика адвокатури. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 14–15 січня 2022 р.). Дніпро: Правовий світ, 2022. С. 24–28.

37. Заяць О. С. Європейські стандарти демократичного суспільства: гідність, свобода та права людини. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 28–29 січня 2022 р.). Запоріжжя: Істина, 2022. С. 24–27.

38. Заяць О. С. Феноменологія професійної адвокатської діяльності. *Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин*:

матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 4–5 лютого 2022 р.). Харків: Асоціація аспірантів-юристів, 2022. С. 37–39.

39. Заяць О. С. Іntenціональність професійної адвокатської діяльності. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 11–12 лютого 2022 р.). Одеса: Причорноморська фундація права, 2022. С. 32–35.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Перша проректорка
Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова

Ірина КОВТУН

«04» листопада 2022 року

АКТ

про реалізацію наукових досліджень

ЗАЯЦЬ Ольги Степанівни

**на тему «Інтенціональний аналіз професійної адвокатської діяльності:
філософсько-правовий дискурс»**

Комісія у складі:

голови комісії: декан юридичного факультету, кандидат юридичних наук,
доцент Захарчук Віктор Миколайович

членів комісії:

завідувач кафедри теорії та історії держави і права, доктор
історичних наук, професор Місінкевич Леонід Леонідович,
професор кафедри кримінального права та процесу, доктор
юридичних наук, професор Налуцишин Віктор
Володимирович

стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження
Заяць Ольги Степанівни наукові положення і висновки з теми
«Інтенціональний аналіз професійної адвокатської діяльності: філософсько-
правовий дискурс» були детально вивчені колективом кафедри теорії та історії
держави і права Хмельницького університету управління та права імені
Леоніда Юзькова та реалізовані у освітньому процесі.

Зокрема дисертантом були надані для ознайомлення наукові публікації:

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Заяць О. С. Інтенціональні детермінанти професійної адвокатської
діяльності: монографія. Львів: Панорама, 2022. 517 с.

2. Кельман М., Кельман Л., Заяць О. Наукознавчі підходи у дослідженні
проблематики правозастосовної діяльності у сучасній правовій державі.
Knowledge, Education, Law, Management. 2018. № 4 (24). С. 151–161.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.2592444>

3. Заяць О. С. Антропологічна константа професійної адвокатської діяльності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1 (26), т. 2. С. 3–7.
4. Заяць О. С. Гідність, свобода, права людини як категорії європейського права. *Держава та регіони. Сер.: Право*. 2019. № 4(66). С. 207–212. <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-4-34>
5. Заяць О. С. Забезпечення права на апеляційний та касаційний перегляд судових рішень у цивільних справах у контексті права на справедливий суд. *Приватне та публічне право*. 2019. № 2. С. 41–44. <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.2.7>
6. Заяць О., Скриньковський Р. Проблемні аспекти участі експерта у цивільному судочинстві України. *Траєкторія науки*. 2019. Т. 5, № 9. С. 3001–3011. <http://dx.doi.org/10.22178/pos.50-3>
7. Антонюк С., Заяць О., Скриньковський Р., Макухіна І. Проблеми отримання адвокатом правової інформації про зміст норм іноземного права під час представництва інтересів клієнта у цивільному судочинстві України. *Траєкторія науки*. 2019. Т. 5, № 10. С. 5001–5010. <http://dx.doi.org/10.22178/pos.51-5>
8. Заяць О. С., Коновалдова Н. Т. Особливості відповідальності адвоката за прояв неповаги до суду. *Інтернаука. Сер.: Юридичні науки*. 2020. № 4. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2020-4-5848>
9. Заяць О. С. Про можливість використання феноменологічного підходу у філософсько-правовому аналізі професійної адвокатської діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2020. Вип. 62. С. 354–358.
10. Заяць О. С. Концептуалізація інтенціонального аналізу професійної адвокатської діяльності в контексті філософсько-правового дискурсу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6, vol. 2. С. 196–200.
11. Заяць О. С. Соціально-правові вимоги до професійного визначення адвокатури як суспільної діяльності. *Вісник Запорізького національного університету. Сер.: Юридичні науки*. 2020. № 4, т. 2. С. 226–232. <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-33>
12. Заяць О. С. Обґрунтування основоположних принципів адвоката – справедливості та відповідальності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 2 (37). С. 9–14. [https://doi.org/10.32837/руув.v1i1\(22\).865](https://doi.org/10.32837/руув.v1i1(22).865)
13. Заяць О. С. Ціннісні детермінанти професійної адвокатської діяльності. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. Вип. 2. С. 93–97. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.2.16>
14. Заяць О. С. Феномен професійної адвокатської діяльності: сучасний дискурс гуманізму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2021. № 52. С. 4–7.

15. Заяць О. С. Взаємовплив професійної поведінки адвоката та правослухняної поведінки громадянина. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 5. С. 41–45.

16. Заяць О. С. Гносеологічна інтерпретація правової допомоги як соціального феномену. *Часопис цивілістики*. 2021. № 43. С. 83–88.

17. Заяць О. С. Імплементация констант інтенціональності професійної адвокатської діяльності у формування демократичного правосуддя в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 107–110. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/27.pdf

18. Заяць О. С. Права як аксіологічна константа адвокатської діяльності. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 6. С. 3–7.

19. Заяць О. С. Гуманістичні передумови професійної адвокатської діяльності. *Право та державне управління*. 2021. № 4. С. 18–24.

20. Заяць О. С. Іntenціональний аналіз світоглядних ознак професійної адвокатської діяльності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 18. Право*. 2021. № 36. С. 32–37.

21. Заяць О. С. Аксіологічно-правовий вимір верховенства права в професійній адвокатській діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2022. Вип. 70. С. 28–33. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.4>

22. Maikut K., Andrusiv U., Yurkevych Y., Dutko A., & Zaiats O. Protection of the right to property in the case law of the European court of human rights. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 28. P. 497–507. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.54>

23. Skrynkovsky R., Kataiev A., Zaiats O., Andrushchenko H., Popova N. Competitiveness of the company on the market: Analytical method of assessment and the phenomenon of the impact of corruption in Ukraine. *Journal of Optimization in Industrial Engineering*. 2021. Vol. 14, Iss. 1. P. 79–86. <https://doi.org/10.22094/JOIE.2020.677836>

24. Nastasiak I., Baik O., Zaiats O., Mykhalitska N., & Vereskliia M. Financial and legal aspects of economic security of the state. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2021. Vol. 4, Iss. 39. P. 482–493. <https://doi.org/10.18371/v4i39.241419>

25. Blikhar M., Vinichuk M., Komarnytska I., Zaiats O., & Kashchuk M. Counteraction to financial crimes in the system of fight against legalization (laundering) of criminally obtained funds. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2022. Vol. 1, Iss. 42. P. 73–83. <https://doi.org/10.55643/fcaptop.1.42.2022.3704>

26. Blikhar V., Zaiats O., Pavliuk N., Kalka N. Psychological and legal aspects of verification and detection of lies during polygraph examination. *BRAIN*.

Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience. 2022. Vol. 13, Iss. 1. P. 276–291. <https://doi.org/10.18662/brain/13.1/284>

27. Blikhar M., Zharovska I., Shandra B., Zaiats O. Legal relations in the field of human reproductive activity. *Reproductive Endocrinology*. 2022. No. 63-64. P. 97–104. <https://doi.org/10.18370/2309-4117.2022.63.97-104>

28. Заяць О. С. Порівняльно-правовий аналіз учасників цивільного процесу Республіки Польща та України. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі*: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 груд. 2018 р.). Харків, 2018. С. 92–95.

29. Заяць О. С. Відкритість правоохоронної системи України – важливий аспект в діяльності органів правопорядку. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 5 берез. 2019 р.). Тернопіль, 2019. Вип. 10. С. 25–27.

30. Заяць О. С. Взаємозв'язок між юридичною освітою та юридичною професією: європейський контекст. *Organization of educational process for legal education applicants, innovative teaching methods in higher education institutions of Ukraine and EU: Scientific and pedagogic internship proceedings* (Frankfurt an der Oder, Federal Republic of Germany, October 28 – December 6, 2019). European University Viadrina Frankfurt (Oder), 2019. P. 68–71.

31. Заяць О., Скриньковський Р., Антонюк С. Підвищення кваліфікації адвокатів України в світлі реалізації принципів організації та діяльності адвокатури. *Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante: collection de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des matériaux de la conférence scientifique et pratique internationale* (Bruxelles, Belgique, 29 novembre, 2019). Bruxelles, Belgique: Plateforme scientifique européenne. Certified by Euro Science Certification Group (SCC–2000). Vol. 6. P. 121–125. <https://doi.org/10.36074/29.11.2019.v6.06>

32. Заяць О. С. До питання про забезпечення права на справедливий суд. *Сучасні проблеми розвитку державності та напрями їх вирішення через призму правотворчої діяльності*: зб. тез доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17–18 трав. 2019 р.). Харків, 2019. С. 80–81.

33. Заяць О. С., Коновалова Н. Т., Петрончак Ю. О. Доступ журналістів до судових засідань з розгляду цивільних справ. *Суспільні, соціально-економічні та політико-правові детермінанти сталого розвитку України*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 січ. 2020 р.). Львів, 2020. Т. 2. С. 3–6.

34. Заяць О. С. Характеристика інституту правового статусу людини та громадянина в європейському праві. *Сучасний рух науки*: тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Дніпро, 1–2 квіт. 2021 р.). Дніпро, 2021. Т. 1. С. 475–477.

35. Заяць О. С. Особливості правового статусу адвоката у цивільному процесі. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 груд. 2021 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьВДУВС, 2021. С. 349–351.

36. Заяць О. С. Соціально-правова характеристика адвокатури. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 14–15 січня 2022 р.). Дніпро: Правовий світ, 2022. С. 24–28.

37. Заяць О. С. Європейські стандарти демократичного суспільства: гідність, свобода та права людини. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 28–29 січня 2022 р.). Запоріжжя: Істина, 2022. С. 24–27.

38. Заяць О. С. Феноменологія професійної адвокатської діяльності. *Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 4–5 лютого 2022 р.). Харків: Асоціація аспірантів-юристів, 2022. С. 37–39.

39. Заяць О. С. Іntenціональність професійної адвокатської діяльності. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 11–12 лютого 2022 р.). Одеса: Причорноморська фундація права, 2022. С. 32–35.

Наукові концепції, висновки та пропозиції дисертаційної роботи Заяць Ольги Степанівни наукові положення і висновки з теми «Іntenціональний аналіз Професійної адвокатської діяльності: філософсько-правовий дискурс» використано під час підготовки лекцій та навчально-методичних матеріалів з дисциплін «Філософія права», «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Проблеми забезпечення стабільності та ефективності законодавства», «Філософсько – правові проблеми юридичної відповідальності» у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

Голова комісії:

Віктор ЗАХАРЧУК

Члени комісії:

Леонід МІСІНКЕВИЧ

Віктор НАЛУЦИШИН

Віктор Захарчук
Оксана Лядуца

Леонід Місінкевич
Оксана Лядуца

Віктор Налуцишин
Оксана Лядуца

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ЦЕНТР НАУКОВО-ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ»
79028, м. Львів, вул. Зелена, 186, оф. 409 (тел.: 0976709326)

Вих. № 1
«16» жовтня 2022 р.

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Комісія у складі: Голови ГО «Центр науково-правової експертизи» доктора філософії в галузі права, адвоката І. Т. Гобечії, експерта – члена ГО «Центр науково-правової експертизи» адвоката Н. Я. Патько та експерта – члена ГО «Центр науково-правової експертизи» доктора юридичних наук, професора, адвоката Ю. М. Юркевича –

склала цей акт про те, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження доцентки кафедри цивільно-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ Заяць Ольги Степанівни на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «філософія права» на тему: «Інтенціональний аналіз професійної адвокатської діяльності: філософсько-правовий дискурс».

Комісія вважає, що зазначені у дисертаційній роботі пропозиції та висновки стосовно практичної реалізації її положень є доцільними та обґрунтованими, а тому можуть бути враховані під час наукової, дослідницької та експертної діяльності ГО «Центр науково-правової експертизи», а також можуть бути застосовані під час аргументації висновків та пропозицій з приводу змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів України.

Голова ГО «Центр
науково-правової експертизи»,
доктор філософії в галузі права
адвокат

І. Т. Гобечія

Експерт – член ГО «Центр
науково-правової експертизи»,
адвокат

Н. Я. Патько

Експерт – член ГО «Центр
науково-правової експертизи»,
доктор юридичних наук, професор,
адвокат

Ю. М. Юркевич

НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ
АДВОКАТІВ УКРАЇНИ
РАДА АДВОКАТІВ
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

UKRAINIAN NATIONAL
BAR ASSOCIATION
LVIV REGIONAL
BAR COUNCIL

79008, м. Львів, вул. Винниченка, 6
тел.: +38 (032) 255-36-76, факс: +38 (032) 255-36-64
e-mail: b.pavlyshyn@unba.org.ua, www.unba.org.ua

6 Vynnychenka Street, Lviv, 79008 Ukraine
phone: +38 (032) 255-36-76, факс: +38 (032) 255-36-64
e-mail: b.pavlyshyn@unba.org.ua, www.unba.org.ua

Вих. № 1
від 03.01.2023 року

**Довідка про впровадження результатів
дисертаційного дослідження у роботу
Ради адвокатів Львівської області**

Радою адвокатів Львівської області при проведенні заходів з підвищення кваліфікації адвокатів враховано наукові положення, пропозиції щодо удосконалення інституту адвокатури, правових та моральних вимог до професії адвоката, а також методичні рекомендації, викладені у дисертації **Заяць Ольги Степанівни** на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «філософія права» на тему: «Інтенціональний аналіз професійної адвокатської діяльності: філософсько-правовий дискурс», як такі, що є достатньо обґрунтованими, здатними підвищити ефективність діяльності органів адвокатського самоврядування в Україні та можуть бути застосовані під час обґрунтування висновків та пропозицій з приводу змін до чинних нормативно-правових актів.

В.о. голови Ради адвокатів
Львівської області

У. С. Ковна